STUDII ŞI MATERIALE DE ISTORIE MEDIE

VOLUMUL XI

Evul mediu românesc. O nouă abordare

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ISTORIE „NICOLAE IORGA"

STUDII ŞI MATERIALE DE ISTORIE MEDIE

VOLUMUL XI

Evul mediu românesc. O nouă abordare

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

Bucureşti, 1992

STUDIES AND MATERIALS OF MEDIEVAL HISTORY
VOL. XI

The Romanian Middle Ages. A new approach

ИССЛЕДОВАНИЯ И МАТЕРИАЛЫ СРЕДНЕВЕКОВОЙ ИСТОРИИ
ТОМ XI

Румынское средневековье. Новый подход

ISBN 973-27-0248-6 (vol. XI)
ISBN 973-27-0247-8 (Inst. de istorie „N. Iorga"—Studii şi materiale de istorie medie

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

R 79 717, Bucureşti, Calea Victoriei 125

SUMAR

REVISTA REVISTELOR DE ISTORIE

CUVÎNT ÎNAINTE

Primită cu interes și nu de puține ori cu o prețuire care ne-a stimulat în strădania de a-i asigura ținuta de competitivitate între publicațiile de profil, culegerea Studii și materiale de istorie medie *intră, cu numărul acesta, cel de al XI-lea, într-o nouă etapă.*

Organ de specialitate reprezentativ al medievisticii românești, Studii și materiale de istorie medie *își deschide larg paginile cuceririlor științifice pe care le cunoaște în zilele noastre scrierea istoriei. Pătrunși de importanța observației făcută de N. Iorga, și anume că „nu există nici o știință în care orizontul să nu trebuiască schimbat mai des decît știința istoriei" căutăm, în vederea reconstituirii istoriei globale, a cunoașterii experienței umane în totalitatea ei, să promovăm cercetarea interdisciplinară. Aceasta este în măsură să înlesnească înțelegerea situațiilor variate care trebuie pătrunse pentru a se ajunge nu numai la o judecată istorică valabilă, dar și la acele legături dintre faptele și fenomenele din trecut care dau unitate istorică.*

Volumul de față se prezintă, de altfel, ca un eșantion al preocupărilor ce se manifestă azi în istoriografia românească pentru investigarea comportamentelor socio-economice ale oamenilor, a raporturilor lor cu mediul ambiant, a manifestărilor de cultură, a modului de a gîndi, de a imagina, de a simți al celor din trecut. Geografia istorică și, în cadrul ei, climatologia, ecoistoria, cliomatematica, heraldica își dau întîlnire în scopul mai bunei înțelegeri a realităților socio-economice, a fundamentelor economice și ideologice ale puterii și ordinii sociale.

Pe lîngă preocuparea pentru lărgirea viziunii istorice, dată de asimilarea unor rezultate din științele umane înrudite cu istoria sau chiar cu științele exacte, înțelegem să acordăm atenție, în continuare, îmbogățirii și înnoirii informației istorice, pe care nu ne-o poate oferi decît prezența în „grînarele de fapte", care sînt arhivele și marile biblioteci.

În culegerea Studii și materiale de istorie medie, *se vor oglindi — este și cazul volumului de față — , pe lîngă noi modalități de abordare a problematicii istorice, și plusurile de informare date de introducerea în circuitul științific de noi izvoare istorice.*

Implicarea publicației în discutarea unor probleme de specialitate, care frămîntă comunitatea internațională a medieviștilor, o considerăm ca o datorie; ea dă expresie nivelului științific la care ne situăm.

De aici decurge o dublă obligație, căreia înțelegem să-i rămînem fideli: pe de o parte, o informare a cititorilor cît mai bogată — pe măsura posibilităților, exhaustivă — cu aparițiile editoriale din domeniul medievisticii românești, pe de altă parte, prezentarea publicațiilor de specialitate din străinătate, care fac autoritate și sînt stimulatoare de reflecții creatoare.

Impunîndu-ne încorporarea în Studii și materiale de istorie medie *a unei producții științifice de calitate, nutrim convingerea că această publicație a fi, la rîndul ei, un instrument în ridicarea calității investigației istoriografice.*

ȘT. ȘTEFĂNESCU

ȚĂRĂNIMEA DIN PRINCIPATELE ROMÂNE ÎN SECOLELE XIV–XVI. PRIVIRE SINTETICĂ

DE

ȘT. ȘTEFĂNESCU, D. MIOC

Țărănimea a constituit, prin întreaga sa existență, fondul coagulant al unității noastre ca popor; dincolo de diviziunile politice sau de adversitățile externe, care au dus sub stăpînire străină întinse părți ale românilor, s-a aflat o realitate fundamentală: țărănimea, aceeași din Maramureș și pînă la Mare și din Bucovina pînă în Banat, cu formele ei de viață unitară, cu civilizația ei, cu ocupațiile și îndeletnicirile ei, vorbind aceeași limbă, nutrind aceleași sentimente, înfiorîndu-se de aceleași dureri și bucurii, avînd aceleași speranțe, făurindu-și același destin.

Împlîntată în spațiul carpato-danubiano-pontic, îngemănîndu-și cîntul și viersul cu freamătul naturii, țărănimea a perpetuat prin veacuri întreaga bogăție spirituală a strămoșilor ei traco-daci și a păstrat de la romani moștenirea cea mai de preț pe care a știut-o cultiva, limba de origine latină, cu tot ce limba întipărește în ființa spirituală a unei comunități.

Țăranii au suit prin istorie, suportînd toate furtunile acesteia; nimic și nimeni nu i-a cruțat, nici asupritorii din afară, nici cei din interior. Marile evenimente i-au antrenat în viforul lor și mai întotdeauna ei au dat tributul cel mai greu; au dat noian de dări, au îndurat jafuri și prădăciuni, și-au văzut nu o dată satele pustiite, au suportat împilări și corvezi de tot felul, și-au apărat cu credință și bărbăție pămîntul. Patriotismul lor a fost stînca de care s-au izbit, peste vremuri, toate încercările care amenințau însăși ființa neamului nostru. El s-a manifestat cu o forță fundamentală, de neclintit, ca o reacție firească a omului înfrățit cu glia.

Țărănimea a fost ea însăși creatoare a unor puncte nodale ale istoriei, a unor evenimente remarcabile. Marile momente care au condus la crearea statului național unitar român au fost în fapt făurite de forța ei, după cum această forță s-a făcut simțită și cu prilejul șirului de răscoale țărănești, a căror flacără luminează din timp în timp istoria țării.

Prezentăm, pe scurt, rezultatul cercetărilor privind istoria țărănimii din Principatele Române în secolele XIV–XVI.

Observăm, mai întîi, încercînd să definim trăsăturile feudalismului pe teritoriul țării noastre, că:

1. Poporul român a trăit în evul mediu în state deosebite: Transilvania, Țara Românească, Moldova și Dobrogea. Pe un fond etnic comun, era firesc ca principalele instituții — deci și cele legate de țărănime — să fie identice sau foarte asemănătoare; deosebiri au intervenit doar în privința instituțiilor de stat, știut fiind că una din provincii — Dobrogea — a trăit din secolul al XV-lea sub stăpînirea turcească pînă în secolul al XIX-lea, iar Transilvania a depins de coroana maghiară pînă în secolul al XVI-lea cînd a căpătat statutul de principat autonom sub suzeranitatea Porții otomane.

Cu acest statut de principat autonom avea să treacă la sfîrșitul secolului al XVII-lea sub supremația austriacă. În 1765 Transilvania a fost ridicată la rangul de mare principat, care a ființat pînă la realizarea dualismului austro-ungar (1867), cînd Transilvania a intrat, pentru 51 de ani, sub stăpînirea Ungariei. Aceste împrejurări istorice au determinat unele diferențe în situația țărănimii.

2. La mijlocul secolului al XVI-lea întreg spațiul românesc a intrat sub dominație otomană, fapt ce s-a repercutat negativ și în ceea ce privește starea țărănimii, a producătorilor nemijlociți. Deși și-au păstrat ființa statală și autonomia, asupra Țării Românești, Moldovei și Transilvaniei s-a instaurat un anumit control politic, li s-au impus obligații economice și un drept de monopol asupra principalelor mărfuri. Rezultatul a fost, îndeosebi pentru Țara Românească și Moldova, o stagnare a dezvoltării social-economice, orașe slab dezvoltate, producție de mărfuri și o piață internă relativ sărace, precum și o accentuată creștere a exploatării maselor țărănești.

3. Nedesăvîrșirea procesului de feudalizare, avînd la bază cauze diverse, între care nu de mică importanță a fost și opoziția țărănimii, s-a concretizat, în ceea ce privește producătorii direcți, în păstrarea în tot evul mediu a unei puternice țărănimi libere, organizată în obști.

4. Existența obștilor țărănești libere a influențat, la rîndul ei, atît relațiile de producție, cît și unele instituții, mai ales militare și administrative. Ea a făcut ca exploatarea țărănimii din Țara Românească și Moldova să se efectueze mai ales de către stat, prin fisc, și mai puțin de către stăpînii feudali, pe domenii. Baza fiscală a statului o constituia gospodăria țărănească liberă și dependentă, de unde proveneau principalele venituri.

Cît despre oastea românească medievală, ea era mai ales o oaste de țărani liberi, pedeștri sau călăreți, și nu o oaste de cavaleri. Această oaste de țărani a fost principalul factor în lupta pentru independență. În Transilvania, situația era puțin deosebită; aici feudalismul seamănă cu cel apusean. Aservirea țărănimii, cu excepția unor insule izolate de populație românească și de secui, se desăvîrșise înainte de secolul al XVI-lea.

Acestea sînt, în esență, trăsăturile specifice feudalismului românesc în sec. XIV—XVI, din care, mai tîrziu, au generat și altele.

Demografie

Secolele XIII—XVI se situează din punctul de vedere al surselor demografice în perioada prestatistică; nu se pot face afirmații certe cu privire la numărul populației țărilor române, în majoritate covîrșitoare, populație țărănească. Totuși, aplicarea unor metode matematice a condus la tragerea unor concluzii și în această direcție. Se consideră, astfel, că la mijlocul secolului al XVI-lea țările române aveau împreună aproximativ 11 000 de sate și o populație în jur de 2 000 000 locuitori. Dintre cele trei țări, mai populată era Transilvania.

Izvoarele relatează o scădere a populației din Principatele Române la sfîrșitul secolului al XVI-lea, atît datorită războaielor purtate pe teritoriul lor, în ultimele trei decenii ale acestui secol, cît și datorită crîncenei exploatări otomane.

Satul. Obștea sătească

În secolele XIV—XVI, țărănimea română, în cea mai mare parte, trăia organizată în obști sătești. Satul românesc nu era numai un organ administrativ, ci o organizație teritorială, socială și spirituală. El era sinonim cu obștea. Un bun cunoscător al acestei forme de orga-

nizare a țărănimii românești, H.H. Stahl, definește obștea țărănească ca fiind o asociație de gospodării familiale, așezate pe un teritoriu stăpînit în comun, în care colectivitatea ca atare are drepturi anterioare și superioare drepturilor gospodăriilor ce o alcătuiesc, drepturi exercitate printr-un organ de conducere denumit „oameni buni și bătrîni". La rîndul său, P.P. Panaitescu o denumește o instituție colectivă, caracterizată prin proprietatea devălmașă a pămînturilor, printr-o conducere colectivă, prin solidaritate în fața organelor de stat și prin organizarea comună a muncii. După diferitele atribute luate în considerare, definiții se pot da multe.

Originea obștii românești a fost pusă de istorici pe seama unei moșteniri dacice: strămoși ai românilor, dacii trăiau în comunități gentilice, care, în cursul vremii, după contopirea dacilor cu romanii, odată cu formarea poporului român, s-au transformat în obști teritoriale, în care comunitatea de rudenie a fost înlocuită cu o comunitate vicinală de muncă, o colectivitate de producție.

Teritoriul aflat în proprietatea unei obști, a unui sat, era mărginit de teritoriul altor sate prin hotare vechi, despre care documentele moldovenești afirmă că sînt folosite din *veac* (по кѹдѣ ѿт вѣка сѹт ѡжнвни), iar cele din Țara Românească indică adesea că sînt puse „de la descălecarea țării", adică de la formarea statului de sine stătător, la începutul secolului al XIV-lea. Stabilirea hotarelor, în general, se făcea pe baza unor semne topografice naturale (ape, dealuri, coline, culmi, izvoare etc.) sau făcute de mîna omului (copaci înfierați, pietre care au sub ele cărbuni și cenușă). Interesantă este și practica stabilirii de hotar „cu brazda în cap", cunoscută și în mediul sud-slav, în Serbia mai ales.

În linii mari, teritoriul satului cuprindea: vatra de sat cu locuințele, cîmpul cultivat, pădurea, pășunile și apele.

În general, din acestea erau stăpînite în comun pădurea, apele și pășunile, iar individual (pe gospodării) vatra de casă, ogorul, curăturile și culturile speciale (vii, pomi, grădini, prisăci), la care munca personală a omului a jucat un rol deosebit. Este de subliniat însemnătatea aparte pe care a avut-o pădurea în istoria poporului român: loc de refugiu în vremuri grele, loc întins pentru cîștiguri de noi terenuri prin defrișare, loc de hrană pentru om prin fructe și vînat, iar prin pășuni, loc de hrană pentru vite etc.

Cota parte ideală din proprietate, cuvenită unei gospodării, purta în Țara Românească numele de *delniță*, de *jirebie* în Moldova și *sort*, *soartă*, în Transilvania. La începuturile obștii aceste părți erau egale; mai tîrziu, în secolele XIV—XV în Transilvania și în secolul al XVI-lea în Țara Românească și Moldova, prin moșteniri și tranzacții, ele se diferențiază ca mărime. Materializarea pe teren a delniței, adică hotărnicirea părții ce se cuvenea unui membru al obștii și familiei sale, întîlnită mai rar în secolele XIV—XVI, mai des în secolele XVII—XVIII, însemna, de fapt, ieșirea din devălmășie. Mai multe asemenea ieșiri duceau la dezagregarea obștii. În Transilvania, o gospodărie țărănească purta numele de *poartă*, iar partea ce i se cuvenea în hotarul satului se numea *sesie*.

Obștea avea un drept de stăpînire superioară asupra întregului teritoriu, chiar și asupra stăpînirilor individuale (curături, vii, prisăci), manifestat prin așa-numitul „drept de protimisis"; nimic nu putea fi înstrăinat din bunurile imobile fără cunoștința și aprobarea obștii.

Membrii obștii erau cu toții solidari în fața justiției, a fiscului și, în general, înaintea organelor de stat.

Obştea era condusă de un sfat al oamenilor „bătrîni şi buni" (старн н добрн людн).

Cîteva concluzii legate de obşte se desprind, şi anume:

a) obştea sătească a fost o formă de viaţă fundamentală în istoria ţărănimii române;

b) ea a constituit principalul rezervor al forţei militare româneşti în toată această vreme;

c) obştea a alcătuit o puternică armă a ţărănimii în lupta împotriva aservirii;

d) ea a format baza fiscală a statului;

e) obştea sătească a supravieţuit încercărilor de aservire, menţinîndu-se pe toată durata orînduirii feudale, ba chiar şi în epoca modernă.

Economia agrară Principala ramură a economiei, în care era angrenată ţărănimea, a fost agricultura, cu ramurile ei anexe, creşterea vitelor şi viticultura. În limba română cuvintele de bază legate de agricultură (tehnică agricolă, terenuri de cultură, unelte, cereale), precum: *a ara, a semăna, curătură, agru, arie, cîmp, falce, aratru, secure, sapă, jug, moară, grîu, secară, mei, orz,* etc., sînt de origine latină, moştenite de la strămoşi, ceea ce dovedeşte o practică continuă a agriculturii de la formarea poporului român şi pînă în zilele noastre. Sînt, desigur, şi unele cuvinte de origine slavă, referitoare la agricultură; ele privesc însă tehnica agricolă *(ţelină, tîrnăcop, grapă* ş.a.), nu sînt legate de însăşi existenţa agriculturii, de temelia ei. Documentele vremii atestă o agricultură destul de dezvoltată în toată această epocă. Ele vorbesc despre condiţiile deosebit de propice ale ţărilor române pentru dezvoltarea economiei rurale: relief variat, climă favorabilă, sol fertil. Călătorii străini descriu cu uimire bogăţia în locuri de cultură, în vii şi vite, precum şi ridicatul indice de producţie la cereale din ţările române. În veacurile XIV şi XV, genovezii şi veneţienii importau mari cantităţi de cereale din Moldova, iar din veacul al XVI-lea ţările române devin „cheler" — cămară de provizii — a împărăţiei otomane.

Cea mai mare parte din cereale, fie pentru consum, fie pentru piaţă, era produsă în gospodăria ţărănească; abia spre sfîrşitul secolului al XVI-lea, boierii încep să fie atraşi de producţia de cereale pentru piaţă, încercînd să-şi pună în valoare, prin muncă servilă, rezervele senioriale.

Tehnica agricolă folosită în secolele XIII—XV era cea a *moinei sălbatice,* în care se făceau deşteleniri aproape continuu: terenul era pus în valoare un anumit număr de ani, pînă la secătuire, apoi era lăsat pîrloagă (necultivat), pentru refacere, alt număr de ani, timp în care se foloseau terenuri nou defrişate sau deşţelenite. În Transilvania se practica încă din secolul al XIV-lea asolamentul bienal, pe cînd în Ţara Românească şi Moldova îl întîlnim atestat abia în secolul al XVI-lea.

Un stadiu avansat de dezvoltare cunoştea agrimensura. Exista un sistem precis de măsurare a pămîntului, cu unităţi exacte de determinare a lungimii şi suprafeţei, a cerealelor, a vinului.

Cît despre unelte, elemente permanente ale civilizaţiei rurale, perpetuate din antichitate şi pînă în epoca modernă cu puţine modificări, ele erau aceleaşi ca şi la toate popoarele europene care s-au ocupat cu agricultura. Şi cerealele erau aceleaşi ca peste tot: *grîu, orz, mei, ovăz, secară, hrişcă* şi *sorg*; la fel şi plantele textile, cele furajere şi legumele (*in, cînepă, trifoi, lucernă, linte, mazăre, fasole, ceapă, varză* etc.).

Cu toate că unele surse de informare, mai ales externe, atestă o productivitate foarte ridicată, cu un indice de 25—30 de ori sămînța, socotim, pe baza unor documente diplomatice interne, că indicele de producție nu era mai mare de 4 pentru grîu și orz, de 3,5 pentru ovăz și secară și ceva mai mic pentru mei.

Agricultura cerealieră se practica în țările române pe tot cuprinsul lor, atît la șes, cît și pe dealuri, și chiar pe sub munte, pînă unde condițiile climatice o îngăduiau.

În trecutul poporului român o altă ramură importantă a economiei țărănești, strîns legată de agricultură, a fost creșterea vitelor. Călătorii străini remarcau mulțimea și calitatea cailor, a vitelor mari și a oilor crescute în țările române.

Cultura viței de vie, moștenită de la daci, cunoștea și ea în această epocă o dezvoltare remarcabilă, învederată adesea de izvoarele vremii. Toate dealurile subcarpatice din Țara Românească, colinele Moldovei, podișul Transilvaniei și dealurile din Banat erau împînzite de vii, producătoare de vinuri de bună calitate. Informația documentară face să precizăm că în viticultură se folosea o tehnică mult mai avansată decît în agricultura cerealieră și că, cerînd o anumită calificare, în cadrul ei relațiile de producție sînt altele: încă din secolul al XV-lea viile domeniale se lucrau cu muncă salariată și nu servilă.

Între ocupațiile țărănești din epocă mai sînt de menționat *pomicultura*, *grădinăritul*, *apicultura*, aceasta din urmă foarte răspîndită; de asemenea, *pescuitul*, în regiunile de bălți ale Dunării, dar și în interiorul țării, în heleșteie, iazuri și ape curgătoare. În anumite regiuni, mai ales de munte, existau sate întregi specializate în practicarea unor meșteșuguri (de pildă facerea șindrilei pentru acoperișul caselor).

Mediul geografic românesc, cu forme de relief atît de armonios îmbinate, a contribuit, fără îndoială, la practicarea unei agriculturi destul de dezvoltate, la nivelul celei care se făcea și de alte popoare europene.

Categorii de țărani. Terminologie Țărănimea se împărțea în două mari categorii: liberă și aservită; acestora, începînd cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea, li s-a adăugat o nouă categorie, cea a țăranilor liberi fără de moșie (ocină).

În istoria celor două categorii țărănești de bază au intervenit în sec. X—XVI unele schimbări importante. În secolele X—XIII, din obștea liberă s-a desprins clasa stăpînitoare, cea a *cnezilor*, deveniți în secolele XIII—XVI *boieri*. La sfîrșitul secolului al XVI-lea și la începutul celui următor, obștea țărănească liberă din Țara Românească și Moldova a avut de suportat un puternic asalt al clasei stăpînitoare, fenomen întîmplat în Transilvania cu un veac mai devreme. Boierimea sau nobilimea, dornică de a-și mări domeniile, atrasă în producția de cereale-marfă, a reușit să aservească multe din satele libere; alte sate au căzut în dependența bisericii.

Țărănimea aservită continua să trăiască, în mare parte, în obști; în fruntea satelor dependente se așază acum reprezentantul stăpînului (*vornic, vătăman, pîrcălab*). Se iau și unele măsuri în defavoarea celor aserviți, clasa dominantă introducînd restricții în privința strămutării țăranilor de pe o moșie pe alta (în prima jumătate a secolului al XIV-lea în Transilvania și spre sfîrșitul secolului al XV-lea în Țara Românească și Moldova). Se ajunge chiar la suprimarea totală a dreptului de strămutare (după 1514 în Transil-

vania și la sfîrșitul secolului al XVI-lea și începutul celui următor în celelalte două țări române).

În acte, țăranii, în general, erau numiți în această vreme *populi* în documentele latinești și *oameni* (людн) și *horani* (Хоранѥ) în cele slave.

Țăranii liberi purtau variate nume; astfel, în Transilvania sînt numiți *liberi*, în Țara Românească *moșneni* (наслѣдницн), *megiași* (мєџїѩшн), *cnezi*, *judeci*, iar în Moldova *răzeși*, *sodăși* (содъшн) și *clevreți* (colliverti).

Țăranii dependenți erau denumiți *iobagi* (jabagiones) în Transilvania, *vecini* (вєчнин) și *rumâni* (влаunion) în Țara Românească și *vecini* (сѹсѣдн) și *podani* (подáнн) în Moldova. Existau și alte categorii servile, de mai mică importanță, purtînd alte denumiri, mai ales cea de *săraci* (сирацн; сиромаХн; ѹбогїѥ людн).

Cît despre cea de-a treia categorie de țărani, cei fără moșie, ei se numeau în Transilvania *jeleri* (inquilini), iar în Țara Românească și Moldova, ei nu aveau un nume propriu; în secolul al XVII-lea se vor numi *lăturași*.

Caracteristica principală a *vecinilor* era dependența de un stăpîn. Cea a țăranilor liberi fără ocină, desemnați în istoriografie ca *țărani cu învoială*, era libertatea personală, dar și lipsa de pămînt, principalul mijloc de producție.

Obligațiile țărănimii către stat

Pe cele 3—4 secole care constituie obiectul cercetării noastre, epocă în care economia era predominant agrară, în toate trei țările române principala masă impozabilă o constituie țărănimea. Este de precizat că statul feudal românesc nu făcea deosebire între țărănimea liberă și cea aservită, nici în privința numărului dărilor și nici a cuantumului lor. Cu excepția satelor de imunitate feudală, în care dările suferă unele convertiri și schimbări de destinație, toate celelalte sate erau supuse acelorași obligații fiscale.

Chiar de la apariția primelor acte de cancelarie în Țara Românească și Moldova, la sfîrșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea, din masa dărilor se desprind, ca mai însemnate, *birul* și *oastea*. Subliniem faptul că aceste două obligații fac excepție din dările de care unele sate erau scutite, ele fiind obligatorii peste tot. Uneori, în aceeași categorie intră și alte sarcini legate de apărarea țării: *munca la cetăți* sau *paza la hotare*. În documentele de cancelarie, după ce se înșiră sarcinile de care unele sate sînt scutite față de domnie, în schimbul muncii pentru stăpînul de moșie, se precizează că ele (satele) vor participa totuși la oaste cînd este nevoie și vor plăti, de asemenea, și birul. Astfel, într-un document de la Mircea cel Bătrîn, din 1409, după ce se enumeră obligațiile de care un sat este scutit, se spune că sătenii vor trebui să slujească la oaste și alta nimic (развѣ великѫ конскѫ да слѹжѫт господствѹ мн, а ино ништо по много). Sau în alt act, de la Radu cel Frumos, din 1464, după scutirea a 11 sate de majoritatea dărilor către domnie, se vine cu dispoziția finală că ele sînt obligate să plătească birul și să facă oastea și posada (а бир да плаштат н посадн н конскѹ да чинит).

La fel stau lucrurile și în Moldova, unde birul este numit *dare* (дань).

În Transilvania principala cale de exploatare a țărănimii fiind cea domenială, dările către stat au o însemnătate mai mică.

Țăranii suportau aproape întreaga povară a dărilor *de repartiție* (birurile), puse pe averea în ansamblu a contribuabililor, ca și a celor *de cotitate* (dijmele), puse pe anumite produse ale gospodăriei țărănești (cereale, vite mici, stupi, vin). Cuantumul celor dintîi era proporțional cu capacitatea de contribuție a fiecărei gospodării; al celorlalte, reprezenta de obicei a zecea parte din ceea ce gospodăria țărănească poseda.

După forma lor, obligațiile fiscale erau în bani, în natură și în muncă. În evoluția formei lor de prestare a intervenit în Țara Românească și Moldova o schimbare radicală la mijlocul secolului al XVI-lea, odată cu instaurarea dominației otomane și în mare măsură ca urmare a ei. Dacă pînă atunci principalele dări de cotitate (găleata, ilișul, oieritul, vinăriciul, dijmăritul din stupi) se dădeau în natură, iar cele în muncă (lucrul la mori, la iazuri, la cositul fînului) se prestau, în a doua jumătate a veacului, majoritatea lor sînt convertite în dări în bani.

În Transilvania, principalele obligații fiscale ale țărănimii erau *venitul cămării* (lucrum camerae) și *darea pe pămînt (terragium*, transformat mai tîrziu în *cens)*.

Statul a luat măsuri pentru o cît mai bună organizare a fiscalității, în vederea asigurării de venituri cît mai mari. Fără a intra în detalii, menționăm că se făceau periodic recensăminte fiscale, cu înscrierea gospodăriilor populației dajnice, că existau dregători special însărcinați cu repartiția dărilor, cu perceperea lor, ca și unele organe de constrîngere. Statul a știut să folosească în interesul său vechea organizare a țărănimii în obști. Astfel, principalul atribut al acesteia. solidaritatea în fața lumii din afară, a devenit pentru vistierie solidaritate fiscală; dările neachitate din felurite motive de către un membru al obștei erau plătite obligatoriu și solidar de către toți ceilalți săteni. Repartiția dărilor sau cisluirea se făcea de către conducerea obștii, fie ea liberă, fie dependentă.

Măsurile statului de asigurare a veniturilor provenite de la țărani au culminat, la sfîrșitul secolului al XVI-lea, cu imobilizarea masei rurale, prin legarea țăranilor de un anumit domiciliu fiscal, de ocina pe care fiecare o avea. Pe toată durata dintre două recensăminte, țăranii, liberi sau dependenți, nu se puteau muta din satul în care au fost înregistrați.

Pentru a înțelege mai bine anumite procese sociale, între care și autovînzarea țăranilor liberi sau căderea lor în servitute, socotim necesare și cîteva scurte referiri la greutatea apăsării fiscale, în special a birului. Dacă la începutul veacului al XVI-lea birul mediu pe gospodăria țărănească era de 86 de aspri (akce), la sfîrșitul lui, el era de 946 de aspri, adică de 11 ori mai mult. Cum țărănimea scotea banii necesari plății dărilor din vînzarea vitelor mici sau a cerealelor, vom raporta birul amintit mai sus la prețul oilor sau al grîului. Dacă în 1521 țăranul își putea achita birul din vînzarea a 5 oi sau a 3 oboroace (1 oboroc = 22 litri) de grîu, în deceniul ultim al secolului el era silit să vîndă, pentru achitarea cotei de bir ce-i revenea, 24 de oi sau 8 oboroace de grîu. Creșterea exploatării este astfel evidentă. Față de ea țăranii au reacționat prin fuga din sate, în țară sau peste hotare, prin spargerea satelor și răspîndirea sătenilor în alte locuri.

De această situație a profitat clasa stăpînitoare, lărgindu-și domeniile prin aservirea satelor libere care nu-și mai puteau plăti birurile către domnie. Căderea în dependență a multor sate se făcea pe două căi: fie că moșnenii se vindeau vecini, toată obștea, iar cu banii luați își achitau obligațiile fiscale, fie că boierii înșiși achitau dările direct domniei și, ca urmare, conform legii țării, intrau în stăpînirea satelor pe care le-au plătit de biruri.

Există suficiente dovezi că mare parte din aceste fenomene social-economice își aveau cauza în înăsprirea dominației otomane.

În concluzie, intensificarea, spre sfîrșitul secolului al XVI-lea, a exploatării țărănimii printr-o fiscalitate excesivă, care atinge însuși procesul de reproducție a gospodăriei țărănești, a avut drept urmare ruinarea acesteia

pauperizarea maselor rurale, a producătorilor direcți, deci o decădere a economiei întregii țări.

Obligațiile către stăpînul de moșie Țărănimea dependentă a avut în toate țările române o situație mai grea decît cea liberă, ea fiind supusă unei duble sau chiar triple exploatări: de către stat, de către stăpînul de moșie, iar în Transilvania și de către biserica catolică.

Starea de dependență personală poartă în actele vremii numele de *servitute* (servagium) în Transilvania și de *ascultare* (пoслȣшaнїє) în celelalte țări române.

În esență, ca și obligațiile fiscale, sarcinile feudale erau în produse, în muncă și în bani.

Renta în produse, predominantă în toată epoca, se bucură în actele de cancelarie de o atenție deosebită. Există, privitoare la ea, o terminologie riguroasă, cu precizări în privința produselor din care se percepea și a formei în care se lua, precum și a cuantumului.

Țăranii dependenți erau obligați să dea stăpînului domeniului pe care își aveau loturile o cotă parte, atît din produsele agricole, cît și din animalele mici și din stupii pe care-i aveau. Darea din cereale purta numele de *găleată (modius* în Transilvania, кыбла în Țara Românească și колода în Moldova). Darea din animale se numește în toate trei țările *dat, daturi*. Renta din vin purta numele de *vinărici boieresc* (винарич болѣрски) sau *otastină* în Țara Românească și *deseatină* (дѣсѣтина) în Moldova; cea din stupi, *dijmă* (дижма) în Țara Românească și *deseatină de stupi* în Moldova. Printr-un document din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, cînd terminologia diplomaticii slavo-române devine destul de precisă, dîndu-se unei mănăstiri dreptul de a-și strînge obligațiile de la sătenii supuși, se spunea: да възимати дотори и къбли и вьс доХодок, како ест закон. Iar în altul, din aceeași vreme, de asemenea se spune: възел ест свѣта монастире къбла и датори и что ест доХодок болерски вьс.

Cuantumul rentei în produse era de obicei a zecea, de unde și numele generic de *dijmă* și *desetină*, întîlnit și în terminologia fiscală. Din oi însă se dădea în Țara Românească și Moldova una din 20, iar în Transilvania una cu miel din 50 (vigesima și quinquagesima ovium). În Transilvania, pe lîngă dijme (10%), pe care le încasa biserica, iobagii erau obligați să dea și *nona*, a noua parte, stăpînului moșiei.

Lucrul (munca) era caracteristica țăranului dependent. Termenii prin care se exprima în această vreme noțiunea de rentă în muncă erau: *servitium*, în documentele de limbă latină, și ангарїꙗ, трѣба,, трȣдъ, слȣжба, în cele de limbă slavă. Din actele de cancelarie, se poate vedea și natura muncii servile prestate de țăranii dependenți: *munci agricole* (arat, semănat, secerat, cosit), *munci domestice* (întreținerea curții stăpînului), *transporturi* sau *podvoade* (de vin, lemne, cereale, nutreț, mărfuri, cu carul sau cu calul) și unele *munci speciale* (la moară, la iazuri etc.). Cuantumul rentei în muncă varia în Țara Românească și Moldova în general după nevoile stăpînului, iar în Trasilvania era o zi pe an înainte de răscoala din 1437, zece zile după aceea și 52 de zile pe an după răscoala din 1514.

În documentele slave din secolul al XVI-lea se poruncește adesea țăranilor aserviți să fie stăpînului: за послȣшанїю и на въсакеХ неколїꙗХ, въ въсакр врѣме; sau să-i fie: за помощи и за послȣшанїе и за Хранȣ. Un act de cancelarie din Țara Românească de la sfîrșitul secolului al XVI-lea ilus-

trează situaţii pe care le socotim tipice pentru toată a doua jumătate a veacului, și anume: tendința stăpînilor de moșii de a impune țăranilor și obligații în muncă, opoziția țăranilor la aceasta, intervenţia domniei în favoarea stăpînului feudal, amenințarea domnului țării către țăranii nesupuși cu aplicarea unei represiuni drastice. Domnul poruncea vecinilor din două sate ale unei mănăstiri: **да работает на свѣта монастири что Хокет речи егꙋменꙋл. А ако не Хокет послꙋшает ѡт егꙋменꙋ и ѡт люде свѣтомꙋ монастир, како ест заповѣд господствами... а ви боле да знает ере Хокет послати господства-ми... тере ви Хокет вѣснꙋ ѡбесити пред вратеке вашн.** În documentele de limbă română de la începutul veacului al XVII-lea se precizează adesea că vecinii sau rumânii trebuie să lucreze ,,la tot ce va trebui", ,,la ce va fi treaba și slujba" sau ,,cum este legea rumânilor".

Renta în bani este în secolele XIV — XVI numai sporadic menționată în Țara Românească și în Moldova, ea fiind aici întotdeauna o convertire a uneia sau alteia din formele predominante ale rentei, cea în produse și cea în muncă. În Transilvania, însă, exista și renta în bani, numită *cens* (census, taxa, collecta), pe care iobagii o plăteau stăpînului feudal. Și tot aici se dădeau și daruri din alte produse ale gospodăriei țărănești, de obicei la sărbătorile mari.

Este de reținut că la sfîrșitul secolului al XVI-lea în toate țările române coexistau cele trei forme ale rentei funciare feudale: predominantă cea în produse, în creștere cea în muncă și neînsemnată cea în bani.

Cît privește cea de-a treia categorie de țărani — puțin numeroasă în această vreme —, oamenii liberi fără pămînt, cei cu învoială, dacă se asezau pe un domeniu feudal și primeau un lot, erau obligați la darea dijmei din toate bucatele, dar nu și la prestarea muncilor pentru stăpîn.

Frămîntări sociale. Răscoalele Tendinței de creștere a exploatării feudale, fie pe cale fiscală, fie domenială, țărănimea îi opune o dîrză rezistență, pe care izvoarele epocii nu o trec cu vederea. Este semnalată opoziția și lupta țărănimii împotriva exploatării, de la formele cele mai simple — refuzul de a munci, sau fuga — și pînă a cea mai înaltă, răscoala.

Țăranii fugeau din propriul sat, căutîndu-și adăpost în alte așezări, cît mai depărtate, pentru a nu fi găsiți și aduși la urmă. În satele în care fugeau, ei se așezau, de obicei, ca oameni cu învoială; unii se stabileau la orașe sau se angajau ca muncitori în mine. Sate întregi se spărgeau și fugeau peste hotare. Între țările române s-a produs un permanent schimb de populație, comunitatea de neam și limbă înlesnind mișcările de populație, cu rol însemnat în menținerea și consolidarea unității etnice. E interesant de semnalat că unele sate din Țara Românească s-au refugiat peste Dunăre, statornicindu-se în Imperiul otoman. Fuga iobagilor și vecinilor în țară a dus la o oarecare nivelare a exploatării; de asemenea, a contribuit la creșterea demografică a orașelor.

A luat amploare și haiducia. Cete de țărani înarmați, refugiați în păduri, atacau curțile stăpînilor feudali, pe negustorii bogați și chiar biserica. În secolul al XV-lea se semnalează atacuri ale haiducilor împotriva unor caravane turcești și a unor corăbii de pe Dunăre, încărcate cu mărfuri sau provizii.

În Transilvania sînt pomenite în secolele XIV și XV tulburări și răzvrătiri cauzate de nerespectarea de către nobili a dreptului de strămutare. Sînt semnalate răscoale și în Moldova în secolul al XVI-lea. Dar cele mai însemnate acțiuni ale țărănimii împotriva creșterii exploatării sînt cele două mari răs-

coale din Transilvania, cea din 1437—1438, de la Bobîlna, și cea din 1514, condusă de Gheorghe Doja.

În primăvara anului 1437, iobagii români și maghiari din părțile somesene se răscoală în masă împotriva exploatării la care erau supuși prin sporirea rentei feudale, îndeosebi a celei în bani, cerută de biserica catolică. Sînt atacate castele și curți nobiliare și sînt arse privilegii ale nobililor și ale bisericii. Pe dealul Bobîlna țăranii ridică o tabără după sistemul husit. În iunie se dă o mare luptă între țărani și oastea nobilimii, încheiată cu victoria celor dintîi. Se încep tratative, la care țăranii prezintă cererile lor: dobîndirea vechilor libertăți, încălcate de nobili, și chiar „scuturarea jugului nesuferit al șerbiei". Țărănimea obține drept de liberă strămutare de pe o moșie de alta, desființarea nonei, micșorarea altor forme de rentă către nobili și biserici. Se pretind și unele drepturi politice. Revendicările dobîndite prin înțelegerea amintită reflectă interesele maselor populare răsculate. În fața acestei situații, nobilii maghiari, împreună cu fruntașii sașilor și ai secuilor formează, în septembrie 1437, o „uniune", care are drept scop înăbușirea răscoalei țăranilor și readucerea lor în starea de dinainte de 1437. Această uniune, zisă de la Căpilna — după locul unde s-a realizat — , a stat la baza uniunii privilegiaților din Transilvania, cunoscută sub numele de „unio trium nationum", din care românii erau excluși. Se dă o nouă luptă între cele două tabere adverse, terminată cu un rezultat nedecis și urmată de o nouă înțelegere, în care rezultatele obținute de țărani la prima înțelegere sînt mult diminuate. Nici una din părți nu este însă mulțumită și lupta reîncepe. Răscoala ia aspect de adevărat război țărănesc. Iobagii înșelați devin mai radicali în revendicări; ei cer desființarea totală a șerbiei și intronarea unei „noi libertăți". Sînt ocupate de răsculați cîteva orașe, între care și Clujul. În ianuarie 1438, însă, forțele mult superioare ale nobililor îi înfrîng pe țărani. Urmează o drastică represiune și revenirea aproape completă la stările anterioare. Unica revendicare recunoscută era dreptul de strămutare, dar și acesta, nu peste multă vreme, va fi înlăturat.

Situația țărănimii din Transilvania continuă să se înrăutățească în a doua jumătate a secolului al XV-lea și la începutul celui următor. Peste tot se manifestă tendințe de covertire a rentei în produse și a darurilor în rentă în bani, fenomen care provoacă întotdeauna și o sporire a rentei. Crește, de asemenea, și renta în muncă: dacă la 1437 ea era de o zi pe an, la începutul secolului al XVI-lea pe multe moșii se ajunge la 10 zile pe an. Se înfăptuiesc și multe abuzuri de către nobili, biserică și organele de stat. Cresc și obligațiile fiscale.

Aceste stări creează o atmosferă prielnică pentru răscoala pornită în 1514 din Ungaria de Gheorghe Doja și ajunsă și pe teritoriul Transilvaniei. Răsculaților veniți din Ungaria li se alătură imediat țăranii români și sîrbi din Banat, precum și români și maghiari din nordul Transilvaniei și din regiunea Clujului și Turdei. Răscoala se generalizează, cuprinzînd aproape toată Transilvania și Banatul. În fața acestei grave amenințări, nobilimea, clerul și patriciatul orășenesc se strîng în jurul voievodului Transilvaniei, Ioan Zápolya. Acesta reușește să înăbușe noua ridicare a țăranilor — care, prin larga arie de desfășurare, ca și prin programul celor răsculați, a luat caracter de război țărănesc —, înfrîngînd, mai întîi, oastea lui Doja lîngă Timișoara, apoi și pe cele conduse de alți capi ai răscoalei în nordul Transilvaniei. Conducătorii țăranilor răsculați sînt uciși în chinuri groaznice. Pe tot teritoriul Transilvaniei se dezlănțuie o teroare pînă atunci încă neîntîlnită. Mii de țărani sînt uciși.

Urmările sînt grave, atît pentru țărănime, cît și pentru statul feudal. Dreptul de strămutare este definitiv înlăturat, iobagii fiind de acum înainte

legați de glie. Robota e stabilită la 52 de zile pe an, adică la o zi pe săptămînă; se generalizează nona, iar darea în bani se fixează la 100 dinari de familie. Toate obligațiile au contribuit la o agravare a situației maselor țărănești.

Războiul țărănesc din 1514 și urmările lui au slăbit puterea de rezistență a regatului maghiar și a voievodatului transilvan în fața primejdiei otomane, ducînd la dezastrul de la Mohács, din 1526, cu toate consecințele lui.

* * *

Examinarea materialului documentar cu privire la istoria țărănimii din Principatele Române în secolele XIV — XVI conduce la citeva sublinieri:

a) țărănimea a constituit temelia independenței și apoi a autonomiei țărilor române;

b) din munca țărănimii s-au strîns, în cea mai mare parte, veniturile statului în toată această vreme; pe umerii țărănimii s-a rezemat întregul eșafodaj al sistemului domenial;

c) viața țărănimii a fost o continuă luptă pentru libertatea socială și viață mai bună;

d) țărănimea a fost principalul factor de progres social-economic;

e) prin împotrivirea ei, care a continuat și în veacurile următoare, țărănimea a contribuit la destrămarea rînduielilor feudale.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

Arion, Dinu C., *Vlahii, clasă socială în voievodatele românești*, București, 1940.

Bălcescu, N., *Reforma socială la români*, in *Opere*, II, București, 1982.

Idem, *Despre starea socială a muncitorilor plugari în Principatele Române în deosebite timpuri*, în *Opere*, I, 1974.

Berza, M., *Haraciul Moldovei și Țării Românești în sec. XV—XIX*, în „Studii și Materiale de Istorie Medie", II (1957).

Idem, *Răscoalele în evul mediu. Considerații generale...*, în „Studii", XI (1958), nr. 4.

Bogdan I., *Despre cnejii români*, în *Scrieri alese*, București, 1968.

Brătianu, G. I., *Servage de la glèbe et régime fiscale...*, în „Annales d'histoire économique et sociale", 1933.

Cihodaru C., *Forme de proprietate feudală în Moldova*, în „Studii și cercetări științifice", Iași, VI (1955).

Constantiniu, Fl., *Țărănimea, forță motrice a dezvoltării societății în evul mediu*, în „Revista de istorie", 1977, nr. 3.

Idem, *Iobăgia în istoriografia românească*, în „Studii și materiale de istorie medie", X (1983).

Costăchel, Valeria, *Problema obștiilor agrare în secolele XIV—XV*, în „Studii și Cercetări de Istorie Medie", I (1951).

Demény L., *Introducerea nonei în Transilvania*, in „Studii", XIII (1960), nr. 5.

Diaciuc-Dăscălescu, M., *Răscoala iobagilor de la Bobîlna*, ed. II, București, 1957.

Filitti, C. I., *Proprietatea solului în Principatele Române pînă la 1864*, în *Opere alese*, București, 1985.

Giurescu, C., *Studii de istorie socială*, București, 1943.

Giurescu, C. C., *Despre sirac și siromah*, în „Revista Istorică Română", XIII.

Idem, *Istoricul podgoriei Odobeștilor*, București, 1969.

Idem, *Probleme controversate în istoriografia română*, București, 1977.

Hasdeu, B. P. *Originile agriculturii la români*, în „Columna lui Traian", V (1874), nr. 3.

Iorga, N., *Constatări istorice cu privire la viața agrară a românilor*, București, 1908.

Idem, *Développement de la question rurale en Roumanie*, Iași, 1917.

Meteș, Ștefan, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII—XX*, București, 1971.

Mioc, D., H. Chircă, Șt. Ștefănescu, *L'évolution de la rente féodale en Valachie et en Moldavie...*, în „Nouvelles études d'histoire", II (1960).

Mioc, D., *Cuantumul birului pe gospodăria țărănească în secolul al XVI-lea*, în „Studii și Materiale de Istorie Medie", V (1962).

Neamțu, Vasile, *La technique de la production céréalière en Valachie et en Moldavie jusq'au XVIII siècle*, București, 1975.

Pamfile, Tudor, *Agricultura la români*, București, 1913.

Panaitescu, P. P., *Dreptul de strămutare al țăranilor în Țara Românească și Moldova*, în „Studii și Materiale de Istorie Medie", I (1956).

Idem, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova*, București, 1964.

Panu, Gheorghe, *Cercetări asupra stării țăranilor în veacurile trecute*, I, București, 1910.

Pascu, Ștefan, *Răscoale țărănești în Transilvania*, Cluj, 1947.

Idem, *Bobîlna*, ed. II, București, 1962.

Idem, *Războiul țărănesc din 1514 de sub conducerea lui Gheorghe Doja*, București, 1959.

Idem, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I—II, Cluj, 1971—1979.

Prodan, D., *Iobăgia în Transilvania în sec. XVI*, I—III, București, 1967—1968.

Rosetti, Radu, *Pămîntul, sătenii și stăpînii în Moldova*, București, 1907.

Stahl, H. H., *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, I—III, București, 1958—1965.

Idem, *Studii de sociologie istorică*, București, 1972.

Ștefănescu Șt., *Evoluția proprietății feudale în Țara Românească pînă în secolul al XVII-lea*, în „Studii", XI (1958), nr. 1.

Idem, *L'évolution de l'asservissement des paysans de Valachie jusqu'aux réformes de Constantin Mavrocordat*, în „Revue Roumaine d'Histoire", 1969, nr. 3.

Idem, *Demografia, dimensiune a istoriei*, Timișoara, 1974.

Idem, *Relațiile sociale în raport cu proprietatea funciară în Țările Române în sec. XII—XVI*, în *Stat—Societate—Națiune*, Cluj-Napoca, 1982.

Ștefănescu, Șt., D. Mioc, H. Chircă, *L'évolution de la rente féodale en travail en Valachie et en Moldavie...*, în „Revue Roumaine d'Histoire", I (1962), nr. 1.

EVENIMENȚIALUL METEOROLOGIC, AGRICULTURA ȘI SOCIETATEA ROMÂNEASCĂ ÎN „SECOLUL FANARIOT"*

DE

IOANA CONSTANTINESCU

Pentru o înțelegere globală a trecutului, istoriografia universală contemporană își extinde aria de investigație în cele mai diverse domenii, cu intenția chiar de a depăși cadrul clasic al istoriei, al așa-zisei istorii umane [1], angajîndu-se printre altele și asupra cercetării mediului geografic, implicit deci asupra evoluției climei, pusă sau nu în relație cu istoria societății [2].

Raportul climă — om a fost relevat încă din antichitate, în evul mediu european el interesînd însă mai puțin, ca în secolul al XIX-lea — definit adesea și ca „secolul istoriei" — să întîlnim tendințe de exagerare a rolului mediului geografic asupra societății, cu precădere al factorilor climă, dar și tendințe contrarii, de a face abstracție de condițiile naturale în care evoluează societatea [3].

În ultimele decenii, istoria climei pusă în coordonatele sale științifice se bucură de o bibliografie novatoare și bogată, în primul rînd impunîndu-se

* Un text prescurtat al acestui material a fost publicat în „Revista de istorie", 1989, nr. 3, p. 259–272.

[1] Emmanuel Le Roy Ladurie consideră că istoricul este îndreptățit să-și extindă demersurile sale în afara cadrului grupărilor umane, fie pentru unicul motiv că el este singurul în măsură să descifreze documentele. Cf. Lucian Boia, *Climatologia istorică*, în „Revista de istorie", 32, 1979, nr. 6, p. 1 123, și *Probleme de geografie istorică*, Curs universitar, București, 1985, p. 85.

[2] Em. Le Roy Ladurie, fondatorul școlii moderne de climatologie istorică, în *Histoire et climat* („Annales, Économies-Sociétés-Civilisation" — în continuare, „Annales" —, 14, 1959, nr. 1, p. 34), cere „să se acorde climatului locul ce-i revine în istoria societăților tradiționale, loc care nu este nici primul, nici cel din urmă". Aceasta „va îngădui să se determine în ce măsură pura întîmplare sau legătura dintre anotimpuri și recolte au slujit, împiedicat, deviat cîteodată tendințele profunde și necesitatea lăuntrică a dezvoltării istorice". Cf. Paul Cernovodeanu, *Importanța istoriei mediului înconjurător pentru demografia istorică*, în „Revista de istorie", 37, 1984, nr. 5, p. 423.

[3] Lucian Boia, *Climatologia istorică*, p. 1 120–1 121. Și la noi întîlnim preocupări, în a doua jumătate a secolului trecut, nu însă la istorici, ci la economiști și meteorologi care încearcă să descifreze evoluția climei și influența ei mai ales asupra agriculturii: N. Suțu, în *Notions statistiques sur la Moldavie*, Iași, 1849, trad. rom. de Ion Veverca, în N. Suțu, *Opere economice*, București, 1957; Șt. C. Hepites, *Utilitatea observațiunilor meteorologice în agricultură*, în „Economia rurală", t. III, București, 1882; idem, *Clima și pădurile*, în „Revista pădurilor", februarie 1899; idem, *Secetele în România*, în „Buletinul Societății geografice române", XXVII (1906) etc.; Xenofon Hurmuzaki, *Însemnătatea observațiilor meteorologice în agricultură*, în „Economia Națională", București, IX, 1885, p. 68–69 etc.

studiile lui Emmanuel Le Roy Ladurie, istoricul care a trasat totodată programul de cercetare în acest domeniu [4].

Tema a preocupat și istoriografia noastră, atît sub aspect teoretic, cît și al evenimențialului climatologic în arealul românesc. Printre inițiatori se numără, încă din 1973, S. Goldenberg, care prezintă, printre altele, variațiile climei din Transilvania în secolele XVI — XVII [5], Lucian Boia care expune problematica de ansamblu, metodele și rezultatele cercetării de pînă la el [6], Paul Cernovodeanu [7], Paul Binder [8] etc.

În ceea ce mă privește, mă voi mărgini să ofer un modest instrument de lucru, și anume o cronologie alcătuită pe baza informațiilor vremii din care se derulează filmul evenimențialului meteorologic și impactul acestuia asupra agriculturii din Țara Românească și Moldova, precum și reverberațiile acestui impact în viața cotidiană din așa-numitul „secol fanariot" (1711—1821), în condițiile agravante în care economia celor două țări era supusă unor servituti față de Imperiul otoman suzeran sau față de ocupanții militari vremelnici, economie afectată sever și de implicațiile celor șase războaie ruso-austro-turce desfășurate în bună parte pe teritoriul românesc, ori ale epidemiilor de ciumă, epizootiilor, invaziilor de lăcuste și altor calamități care au însoțit și amplificat consecințele celor climatice.

Cercetătorul poate decela totodată din acest sumar repertoriu de date concrete un plus de explicații obiective privind problemele de istorie economică, socială, politică ori de mental colectiv investigate de el și poate face numeroase conexiuni. Poate observa, spre exemplu, că starea de criză a societății, care a necesitat reformele realizate de Constantin Mavrocordat la mijlocul secolului al XVIII-lea, a fost generată sau intensificată nu numai de factorii sociali și politici cunoscuți pînă acum, ci și, în bună măsură, de recoltele deficitare provocate ani în șir fie de iernile excesiv de geroase și lungi care au afectat lucrările agricole de toamnă și de primăvară (vezi iernile 1739/1740, 1747/1748 etc.), fie de secetele și invaziile de lăcuste (din verile anilor 1742, 1746—1748 etc.), ori de epidemiile de ciumă și epizootiile care au diminuat potențialul forțelor de producție (din anii 1738, 1739, 1740), cu tot cortegiul lor de consecințe de mai scurtă sau de mai lungă durată.

[4] Em. Le Roy Ladurie, *Histoire et climat*, p. 3—34; idem, *Climat et recoltes aux XVIIe et XVIIIe siècles*, în „Annales", 15, 1960, p. 434—465; idem, *Le climat des XIe et XVIe siècles: séries comparées*, în „Annales", 20, 1965, p. 899—922; idem, *Histoire du climat depuis l'an mil*, Paris, 1967, tradusă ulterior în limbile rusă și engleză; idem, *Pour une histoire de l'environnement: la part du climat*, în „Annales", 25, 1970, p. 1459—1470 etc. Vezi Lucian Boia, *op. cit.*, p. 1122 și alți autori care l-au precedat pe Em. Le Roy Ladurie, printre ei Lucien Febvre și F. Braudel, precum și cei care l-au secondat: britanicul H. H. Lamb, germanul Hans von Rudolf etc.; mai vezi Anne-Marie Piuz, *Climat, recoltes et vie des hommes à Genève, XVIe—XVIIIe siècles*, în „Annales", 29, 1974, nr. 3, p. 599—618. Revista „Annales", 25, 1977, nr. 2, grupează patru articole pe tema *Le climat dans l'histoire*, ce fac și bilanțul cercetării de pînă atunci. Nu putem stărui aici asupra tuturor preocupărilor din acest domeniu, care în ultimul deceniu au proliferat; cel de-al XVI-lea Congres mondial al istoricilor, desfășurat în 1985 la Stuttgart, a subliniat importanța temei incluzînd-o la ordinea de zi a dezbaterilor sale.

[5] S. Goldenberg, *Clima, climatologia și istoria*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie", Cluj, XVI, 1973, p. 431—444; idem, *Le climat et l'histoire. Contribution à une histoire du climat dans Les Pays Roumains aux XVIe—XVIIe s.*, în „Revue roumaine d'histoire", 1974, nr. 2.

[6] Vezi nota 1.

[7] Paul Cernovodeanu, *Environment and History*, în „Nouvelles études d'histoire", VI/1, București, 1980, p. 306—307.

[8] Paul Cernovodeanu și Paul Binder, *Repères à une histoire de la climatologie roumaine*, în „Revue roumaine d'histoire", 1980, nr. 2—3, p. 267—276.

Mai poate observa — un alt exemplu — , inițial nu fără oarecare surpriză, că revoluția condusă de Tudor Vladimirescu a izbucnit în împrejurările în care trei ani consecutiv recoltele au fost deosebit de prodigioase. Dar, în condițiile în care piața nu putea absorbi acest surplus, fiind în același timp grevată de vămi interne și guvernată de legile monopolului turcesc, abundența recoltelor nu aducea automat bunăstarea și satisfacția producătorilor, ci dimpotrivă, este posibil să fi contribuit la nemulțumirea și creșterea spiritului de revoltă, îndeosebi ale burgheziei în formare. Semnificativ poate fi în acest sens și faptul că Tudor Vladimirescu înscrie în „cererile norodului românesc", la pct. 5, abolirea vămilor interne. Evident, principalele cauze care au aprins pojarul de la 1821 au rădăcini mult mai adînci, de lungă durată, și în primul rînd de ordin social și național.

Informațiile directe privind clima — una din principalele premise naturale ale agriculturii — pentru perioada abordată sînt sporadice [9] și de obicei ele se referă doar la fenomene de excepție: secetă excesivă, ploi excedentare care provoacă inundații catastrofale, ger cumplit, zăpadă abundentă, iarnă sau primăvară timpurii, toamnă sau iarnă prelungite etc. Cronicile, notele marginale pe carte veche ale contemporanilor, observațiile străinilor ce veneau de pe meleaguri cu condiții meteorologice deosebite, rapoartele consulare ca și multe alte documente ale vremii (inclusiv acte de cancelarie domnească) conțin numeroase și deosebit de interesante știri, ce-și au pitorescul lor, referitoare la tema luată în discuție, dar ele nu ne dau posibilitatea să reconstituim serii continue [10], oricît de exhaustivă ar fi investigația. Cercetări ulterioare, îndeosebi cele de arhivă, vor scoate încă multe alte date noi sau completări la puținele informații inserate în aceste pagini.

Desigur, pentru reconstituirea evoluției climei, în afara surselor scrise de care dispune istoricul, se poate face apel la alte științe, ca de exemplu la dendrologie (pentru interpretarea variațiilor de grosime a inelelor concentrice din secțiunea arborilor, grosime ce depinde de condițiile meteorologice), la fenologie (observarea momentelor de înflorire, fructificare, coacere ce au loc în funcție de factorii meteorologici specifici fiecărui anotimp) [11], la palinologie (studiul depozitelor de polen, evident pentru duratele lungi) etc. [12]. Dar toate aceste apeluri rămîn deocamdată adresate doar cercetătorilor de strictă specialitate.

O serie de savanți străini, unii dintre ei exploratori de renume, sau simpli călători, care au poposit mai mult sau mai puțin pe meleagurile noastre și care au studiat realitățile românești, au făcut referiri și asupra climei, în unanimitate caracterizînd-o, alături de celelalte condiții naturale, ca deosebit de bene-

[9] O culegere sumară a informațiilor excerptate din cronici, referitoare la variațiile climei, publică N. Topor, în *Ani ploioși și secetoși în R.P.R.*, București, 1964. Însemnări de pe cartea veche au fost culese de I. Corfus, în *Însemnări de demult*, Ed. Junimea, 1975 (în continuare, *Însemnări*).

[10] Primele observații meteorologice înregistrate în serie continuă dar de scurtă durată sînt cele făcute de Gh. Asachi pentru Iași, în anii 1829 și 1830, publicate în „Albina Românească". Ele priveau temperatura la ora prînzului (luată la „caldomesor"), presiunea atmosferică și aspectul cerului. Altă serie de date meteorologice se păstrează tot pentru Iași, din anii 1839 și 1840, publicate de N. Suțu, în *op. cit.*, și se referă la temperatura aerului, presiunea atmosferică, direcția vîntului și nebulozitatea cerului. Un istoric al preocupărilor din domeniul meteorologiei, vezi la Șt. C. Hepites organizatorul și primul director al Institutului meteorologic din România, înființat în iulie 1884, *Istoricul studiilor meteorologice în România*, 1886, București, 72 p.

[11] Istoricii francezi au utilizat copioasele informații de arhivă, datînd încă din secolul al XVI-lea, privind data culesului viilor care era stabilită prin decizie oficială. A. Angot, *Étude sur les vendages en France*, în „Annales du Bureau central météorologique en France", Paris, 1883. Cf. S. Goldenberg, *op. cit.*, și Lucian Boia, *op. cit.*

[12] Lucian Boia, *op. cit.*, p. 1 124—1 127

nefică pentru o agricultură prosperă, fără să solicite eforturi umane prea mari. Economia lucrării nu ne permite să ne oprim decît asupra citorva.

La începutul secolului al XVIII-lea (1720—1723), de exemplu, inginerul topograf austriac Friederich Schwanz — trimis să studieze Oltenia sub ocupație austriacă nu numai din punct de vedere strategic (pentru pregătirea unui eventual război cu Imperiul otoman), ci și economic (bogățiile naturale, drumurile comerciale etc.), ca și structurile social-economice, modul de viață (toate acestea, evident, în intenția unei exploatări sistematice) — nota în ce privește clima și influența ei asupra agriculturii: iarna de scurtă durată și blîndă, cu zăpadă puțină, face aproape inutile grajdurile pentru vite; primăvara timpurie înlesnește strîngerea fînațului uneori chiar din luna aprilie; vara, arșița este mare (ține pînă în octombrie), încît vitele nu se mai pot hrăni la șes din pricina căldurii și, pentru a nu slăbi, sînt duse în munți la ,,vărat"; toamna este adeseori ca primăvara, uneori pomii înfloresc și rodesc pentru a doua oară, cîntă privighetorile [13] etc.

Ignatiu St. Raicevich — medic și om de cultură raguzan, secretar domnesc pentru limbile europene și primul consul al Austriei la Iași și București, care a trăit 11 ani în cele două țări române, bun cunoscător al realităților de aici din ultimul sfert al veacului XVIII-lea — apreciază că în Moldova clima este mai aspră decît în Țara Românească și anotimpurile mai instabile, ploile mai frecvente și mai dăunătoare, zăpada mai abundentă, iernile mai lungi și mai aspre, ,,adesea încă mai ninge în aprilie", crivățul este distrugător, gerul face să crape pămîntul ca vara în timpul secetei. În mod obișnuit, iarna, de pe la 20 decembrie și pînă pe la 20 februarie, mercurul termometrelor coboară între $-10°$ și $-15°$ Réaumur ($-12,5$ C și $-18,75°$C). Sînt însă și ierni mai geroase, ca de exemplu cea din 1779, cînd mercurul a coborît în Țara Românească la $-20°$R ($-25°$C) și apele din puțurile cele mai adînci au înghețat, ca și Dunărea, pînă la o adîncime de 6 picioare (cca 2 m). Primăverile sînt foarte frumoase, încep în aprilie; în iunie bate vîntul dinspre sud-vest, care aduce ploi dese, neprielnice grînelor; uneori provoacă inundații. Verile sînt foarte călduroase — mai ales în iulie și august — încît locuitorii dorm sub cerul liber; consideră că toamna este anotimpul cel mai frumos [14].

Generalul von Bauer, născut în nord, ajuns la noi prin 1770 în calitate de ofițer în armata rusă, caracterizează iernile de aici drept moderate, deși gerul face ca totuși să înghețe apele rîurilor și lacurilor, cu excepția Dunării, care după observațiile sale nu îngheață decît foarte rar [15]. În schimb, Dionisie Fotino, venit din sud, găsește la începutul sec. al XIX-lea iernile dure, încît ,,chiar Dunărea îngheață, de pot trece ca pe uscat carele cele mai grele", după cum s-a întîmplat, spre exemplu, în ianuarie 1803, cînd cca 6 000 de pasvangii au trecut pe la Ostroveni ,,cu mulțime de tunuri", într-un raid de jaf, în Țara Românească [16].

[13] *Documente privitoare la istoria românilor*, culese de Eudoxiu Hurmuzaki (în continuare, *Hurmuzaki*), IX, București, 1897, doc. DCCLI, p. 620—645.

[14] I. S. Raicevich, *Osservationi storiche, naturali e politiche intorno la Valachia e Moldavia*, Neapole, 1788, p. 41; P. S. Aurelian pune la îndoială afirmația lui Raicevich că ar fi înghețat apa în fîntîni, remarcînd că în ianuarie 1880, deși gerul a fost cu 3—4 grade mai aspru decît cel menționat de acesta, nu a înghețat apa fîntînilor. *Schițe asupra stării economice a României, în sec. al XVIII-lea*, în ,,Analele Academiei Române", s. II, t. III, Secția III, 1882, p. 105. Trebuie ținut seama probabil și de imprecizia instrumentelor de măsurat ale vremii.

[15] Friedrich Wilhelm von Bauer, *Mémoires historiques et geographiques sur la Valachie*, Frankfurt și Leipzig, 1778, p. 5.

[16] Dionisie Fotino, *Istoria generală a Daciei*, trad. G. Sion, București, 1859, vol. III, p. 129.

O amplă descriere a climei o găsim la neobositul dr. Constantin Caracaş, din care reţinem referirile sale la lunile mai şi iunie, cînd este cel mai frumos timp, „dulce şi sănătos", cu ploi care aduc „mare belşug semănăturilor şi sănătate oamenilor", cu condiţia să nu fie de durată; toamna este mai lungă aici şi „de aceea se întîmplă uneori de lăsturesc şi infloresc din nou arborii prin noiembrie şi decembrie". Alteori, toată iarna este timp frumos, ca în anii 1806, 1819, 1821, 1823, „cînd merii aveau fructe mici rodite pentru a doua oară"; vara, în mod obişnuit sînt 25°—27°R, dar au fost veri, ca în 1820, 1822, 1823 şi cîţiva ani anteriori, cînd termometrul a urcat pînă la peste 29°R (36,25°C). Iernile, termometrul coboară pînă la minus 8° — 12°R (—10° — 12,5°C), dar în iarna 1812—1813 a coborît pînă la minus 16° — 17° R (sub—20°C)[17].

La mijlocul secolului al XIX-lea, economistul N. Suţu face o temeinică analiză a climei, pe anotimpuri, din unghiul de vedere al agronomului. Apreciază că iernile sînt reci, verile calde, cu temperaturi excesive. În verile secetoase termometrul urcă pînă la 40° R (50°C) la soare; iarna coboară şi pînă la —25°R (—31,25 C). Dar pot fi veri reci şi ierni călduroase. Iarna lui 1829 a început din luna octombrie şi a fost aspră, pînă în luna aprilie termometrul aproape fără întrerupere arătînd sub —20°R (—25°C) şi uneori chiar pînă la —30°R (—37,5°C). Iarna lui 1831, însă, nu s-a ivit decît la sfîrşitul lui noiembrie, iar în ianuarie a fost atît de cald, încît s-a auzit tunetul; dar în februarie s-au instalat troiene de zăpadă care au rezistat pînă la mijlocul lui aprilie. Ani neroditori, din pricina fie a secetei, fie a îngheţului, se întîmplă în mod obişnuit cîte unul la trei ani. Idealul pentru agricultură ar fi — după socotinţa lui — să plouă în lunile aprilie şi mai, pentru a asigura germinarea seminţelor, o ploaie sau două în iunie şi iulie, apoi vreme frumoasă în timpul secerişului şi al arăturilor de toamnă, zăpadă în noiembrie pentru a proteja de îngheţ semănăturile; iarna, o temperatură care să nu coboare sub —20° —22° R (—25°—27,5°C)[18].

Oamenii de ştiinţă au putut constata o răcire a climei pe plan european la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi începutul celui următor, observaţie confirmată, pentru teritoriul ţării noastre, şi de informaţiile redate în repertoriul ce urmează (vezi iernile deosebit de aspre 1798/1799, 1802/1803, 1804/1805, 1807/1808, 1812/1813).

Din acest repertoriu se mai poate constata că din cei 117 ani cercetaţi, îndeosebi din cauza aberaţiilor climatice, în cel puţin 50 de ani recoltele au fost deficitare şi şeptelul simţitor redus; în cca 25 de ani producţia agricolă a fost abundentă; pentru restul anilor neavînd informaţii, presupunem că din punct de vedere climatologic şi al producţiei agricole au fost, pînă la proba contrară, mediocri. În ce priveşte iernile, pentru 25 avem menţiuni ca fiind deosebit de aspre, iar pentru 15 ca deosebit de blînde.

Dezastrele naturale sînt din greu resimţite de societatea atît de vulnerabilă a acestui veac, în condiţiile în care tehnica agricolă înapoiată şi metodele primitive de depozitare (cerealele, cu predilecţie, în gropi) nu făceau posibile rezerve suficiente pentru hrana populaţiei şi a vitelor pe mai mulţi ani; în condiţiile în care livrările către Poarta otomană de produse alimentare, salahori şi mijloace de transport în vreme de criză nu numai că nu se diminuau, ci dimpotrivă creşteau, aşa cum creşteau, în consecinţă, şi sarcinile fiscale şi abuzurile aparatului de stat; în condiţiile nefaste ale războaielor şi ale inva-

[17] P. Samarian, *O veche monografie sanitară a Munteniei, de dr. Constantin Caracaş (1800—1828)*, Bucureşti, 1937, p. 22—25.
[18] N. Şuţu, *op. cit.*, în vol. cit., p. 99.

ziilor pustiitoare tătărești ori ale turcilor sud-dunăreni (l-am numit în primul rînd pe rebelul pașă de Vidin); în condițiile în care medicina era neputincioasă în a combate epidemiile și epizootiile ce făceau mari ravagii îndeosebi în perioadele de foamete, afectînd, la rîndul lor, lucrările agricole și accelerînd degringolada economică.

În acești ani, ca de exemplu în anii 1718, 1748, 1791—1797 (apogeul atingîndu-se în 1795), 1805—1806, 1810—1811, se moare efectiv de foame, mai ales la oraș, iar hrana „de necesitate", în primul rînd a maselor țărănești, era coaja de copac (stejar sau ulm), ghinda (în cel mai fericit caz), papura, paiele tocate, ca și alte expediente de nedescris, atît de nocive sănătății, la care le-a împins disperarea în aprigă luptă pentru supraviețuire.

În acești ani, lipsa produselor alimentare generează fenomene economice și sociale dramatice, greu de controlat, ca de exemplu panica și psihoza foamei exprimate prin goana după alimente și stocarea lor în vederea speculei (vezi anii 1793—1795, iarna 1810/1811 etc.); exodul țăranilor la oraș și al orășenilor la sat ori în zone mai puțin calamitate; cerșetoria crește, piața orașelor se dezorganizează, specula — la care participă înșiși domnii — ia proporții de neimaginat, prețurile cresc vertiginos și artificial etc.

În acești ani, foamea este una din cauzele care îi determină pe țărani să emigreze cu miile sau să se revolte în primul rînd împotriva organelor fiscale, care îi spoliau în numele Porții de ultimul bob și ultimul ban (și siliți totodată să și-l procure printr-un comerț la rîndul lui spoliator), să prade rezervele conacelor boierești ori să iasă la drumul mare pentru a-și face singuri dreptate.

Dar, după fiecare din aceste momente de grea încercare, economia agrară românească a dat dovada unei fantastice puteri de refacere din propria-i cenușă — așa cum uimiți subliniază mulți martori străini —, grație în primul rînd excepționalei fertilități a solului, cît și a celorlalte bogății naturale cu care a fost dăruit spațiul românesc, ca și climei și reliefului geografic deosebit de armonios și propice tuturor ramurilor agriculturii.

Chemarea acestui pămînt, resimțită de țăranul strămutat de suferință, a fost mai puternică decît el și decît spaima biciului exploatării cu nenumărate nume în veacul fanariot, făcîndu-l să revină de fiecare dată la vatra strămoșească pentru a-și lucra ogorul și a învinge deopotrivă vicisitudinile naturii și ale istoriei.

[1705 februarie — 1707 iunie: „belșug în toate", în Moldova, în timpul domniei lui Antioh Cantemir[19]].

1707 iunie — 1709 octombrie: invazie de lăcuste, scumpirea pîinii, nerodirea stupilor, rod bogat în vii, în Moldova, în timpul domniei lui Mihai Racoviță.

Ion Neculce: „Într-⟨a⟩ ceaia vréme arătatu-s-au în țară și lăcuste, numai nu iera multe, ca dé altădată. Și pînea să mai sui cu prețul, stupii să făcur⟨ă⟩ răi, iară vin mult, că și altădată să făcea vin mult"[20].

Nicolae Costin: „Într-acest an ⟨1708⟩ au venit vara și lăcustele în țara Moldovei și au mîncat roade în multe părți și s-au îngropat în țară, care din an în an s-au îngropat și s-au înmulțit într-acest an și așa s-au adus de s-au înmulțit, cît nu sé vedea soarele din dînsele cînd sburau, că nu era putință să meargă omul pe drumuri călare sau cu carul și de putoare mare unde era masul lor"[21].

[19] Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. G. Ștrempel, București, 1982, p. 471.

[20] *Ibidem*, p. 478.

[21] M. Kogălniceanu, *Cronicele Romániei sau letopisețele Moldovei și Valahiei*, în continuare: *Cronicele*, tom II, ed. II, București, 1872, p. 149. Despre invazia lăcustelor, din august 1710, în Ardeal, amintește preotul Neagoia din Bobîlna într-o însemnare pe un manuscris. I. Corfus, *Însemnări*, p. 167, nr. 1.

1711: secetă, nerodire, lăcuste, epizootie, război; cutremur, la 7 oct. (Iaşi).
Ion Neculce despre domnia lui Dimitrie Cantemir in Moldova: „Începutu-s-au atunce şi omor in vite, cit nu mai biruia oamenii să le despoae. De pline incă era lipsă că nu rodis-intr-acel an". Cu toate acestea, din ordinul Porţii domnul a trebuit să aprovizioneze cetatea Tighina cu cereale şi lemn, „deci era prea in val şi în mare supărare"[22]. Petru cel Mare, în campania sa, „înţelegînd că nu-i piine în Moldova", dă dispoziţii să se aducă „o samă de căruţe" cu piine la Iaşi[23]. „Iară din gura Jijiei pîn în gura Sărăţii să timplasă acel loc tot mincat de lăcuste, cit era numai pămintul, de nu avea ce minca caii" (ceea ce a determinat ca o parte din oastea rusească să se abată din drumul său spre „gura Sărăţii, unde era iarbă", şi să fie surprinsă de turci)[24].
Cronica atribuită lui Nicolae Muste: „....era in acea vară secetă mare şi lăcuste multe aici in ţară", incit oastea rusească nu a găsit nici iarbă, nici apă[25].
1712: foamete (Ţara Românească)[26].
1712—1715: lăcustele continuă să distrugă recoltele in Moldova.
Axinte Uricariu despre Nicolae Mavrocordat: „Dar lucrurile ţărei il făceau să fie trist şi cu voe rea, că ţara pe de o parte era risipită, pe de altă parte cădzuse locustele intr-acel an şi stricase mai peste tot locul pinele"[27].
1714: secetă; nerodire; scăderea şeptelului (Ţara Românească)[28].
1716: primăvară intirziată, vară rece, ploi abundente, inundaţii in tot timpul verii, iarnă timpurie (ninge la 3 august?[29]); nerodirea griului, a meiului şi a viilor in Moldova; război.
Cronica atribuită lui Nicolae Muste: „....nici la Sfintul Gheorghe nu era inverzit, nici cimpul, nici codrul, şi au fost scădere in vin, şi in vii, in toată roada"[30].
Cronica anonimă a Moldovei: „Iară de vară fost-au multe ploi şi adésă, cit intr-acel an nice pinele nu s-au făcut, nice mălaiu, nice poamă de vie nu s-au făcut de răcele ce-au fostu toată vara; numai piine şi fin, şi ordzu s-au făcut şi puţintea miiare, iară alte poame nemică nu s-au făcut"[31].
1716 1717: iarnă timpurie şi aspră[32].
1717: foamete, ciumă, război, prăzile tătarilor in Moldova.
Însemnarea pe carte veche: „De cind ciuma cea de demult, cind au fost ciumă şi foamete, leat 7225"[33].
1718: secetă, nerodire, scumpirea produselor alimentare, foamete atroce (oameni morţi de foame); import de cereale; ciumă, epizootie; război, prăzile tătarilor (in Moldova); fiscalitate excesivă (văcăritul), bejenirea locuitorilor; incendii in Iaşi; cutremur[34].
Cronica anonimă a Moldovei: „Tot intr-acest an ‹1718› au fostu foamete in Moldova şi Ţara Munteniască şi s-au răsipit ţara fugind oamenii unde or putia ca să găsască pită. Şi s-au făcut scumpete mare că nice un fel de roadă nemică nu s-au făcut, nefiind ploae toată vara. Şi mulţi den sărăcime, carii nu avia făină, minca rădăcini de papură şi alerga pe drumuri cerînd pită, ca să-şi scoată viaţa lor". Mihai Racoviţă, domnul Moldovei, este in imposibili-

[22] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 517.
[23] *Ibidem*, p. 551.
[24] *Ibidem*, p. 569.
[25] M. Kogălniceanu, *Cronicele*, tom III, ed. II, Bucureşti, 1874, p. 48.
[26] Radu Greceanu, *Istoria domnii i lui C nstantin Basarab Brincoveanu voievod*, ed. Aurora Ilieş, Bucureşti, 1970, p. 198.
[27] M. Kogălniceanu, *Cronicele*, tom II, p. 137.
[28] Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 206; *Hurmuzaki*, XIV, I, 1915 p. 610—611.
[29] I. Corfus, *Însemnări*, p. 115, nr. 3.
[30] M. Kogălniceanu, *Cronicele*, tom III, p. 57. Confirmă şi o însemnare pe carte veche din Braşov: „Cind au îmblatu văleatu 1716 au fostu la Gioi Mari gheaţă în belţi şi zăpadă. Şi au fost Sfeti Gheorghie după Paşti în a patra săptămină, lum, şi n-au fost frunză, iar la Armenden au fost puţină, atunci au prinsu a înfrunzi". I. Corfus, *Însemnări*, p. 115, nr. 2.
[31] *Croni a anonimă a Moldovei, 1661—1729 (Pseudo-Amiras)*, ed. Dan Simonescu, Bucureşti, 1975, p. 74.
[32] *Vakayi-i Eflâk (Croni ă anonimă)*, ed. Valeriu Veliman, în *Saeculum*, Iaşi, 1977, p. 23.
[33] I. Corfus, *Însemnări*, p. 171, nr. 4.
[34] *Ibidem*, p. 238, nr. 2.

tatea de a stringe dările și de a achita birul și plocoanele la Poartă; obține o aminare a plăților [35].

Ion Neculce: „Fost-au pre atuncea o foamete mare în țară, cît agiunsése de să vindea mierța* de piine [36] în Iași 10 lei, că numai din ⟨Țara⟩ Leșească și din Țara Turcească aducea oamenii piine" [37].

Despre toate dezastrele ce au secondat războiul austro-turc din 1716—1718, desfășurat în bună parte pe teritoriul țărilor române, o descriere sugestivă întîlnim și în cronica atribuită lui Nicolae Muste: „...au intrat nemți și catane în țară, au robit, au prădat... După robie, foamete mare, cît au agiuns merța de mălai 10 lei; au murit multe suflete, cîți nu s-au dus printr-alte țări. După foamete, ciumă [38], omoru, bocete și vaete în toate părțile. Pe urma acelora lovit-au boală în dobitoace, cît la unii oameni n-au rămas nici c-o vită; și în toată țara era aceea boală în dobitoace. Eară peste toate acestea și foc năprasnic, cînd au ars curțile domnești" [39].

Două însemnări pe manuscrise vechi confirmă cumplita foamete: „Să să știe de cînd au fost foamete, în domnie lui Mihai vodă, leat 7226" (1717—1718) [40] și „Iar cînd foamete la Mihai vodă, let 7227" (1718) [41].

Să amintim și de intervenția tătarilor în Moldova, la cererea lui Mihai Racoviță: „n-a rămas nici un sat neprădat", scrie Nicolae Kiparissa în cronica sa [42].

Despre situația din Țara Românească relatează cronicarul Radu Popescu: „...cît mulți oameni muriia de foame, nu numai la țară, ce și în București, în toate diminețile să găsiia pe ulițe oameni morți de foame". Și cu toate acestea, „iarăși și salahori și cară s-au trimis la Diiu, și s-au scos și văcăritul și alte dăjdi" [43].

Dionisie Fotino, despre măsurile luate de Ioan Mavrocordat: „fiindcă atunce era mare foamete în țeară, au adus mult griu de pe aiurea și a nutrit poporul" [44].

O însemnare din Brașov, referindu-se la marea foamete din Transilvania din același an (provocată de secetă; fîntînile seacă, satele se risipesc, alimentele se scumpesc), amintește și de foametea din Țara Românească și importul de griu din sudul Dunării [45].

1718/1719: iarnă deosebit de caldă, fără zăpadă, ploioasă; foametea continuă, se importă cereale.

Cronica anonimă a Moldovei: „Dat-au Dumnedzău de s-au făcut iarna aceia ușoară cît de abiia au cădzut o dată puțin omăt și iar s-au luat; și n-au trebuit oamenilor multe lemne și verdiața den cîmpu și den pădure n-au lipsit de multe ploi ce-au ploat peste iarnă și pămîntul n-au înghețat și au sapat oa-

[35] „Văzindu dar Mihai vodă că den pricina cătanelor au fugit oamenii și s-au dus într-alte țări și mai depărtate și mulți nu s-au mai intorsu; și mulți, den pricina foametii s-au sărăcit și de ciumă au murit și în robia tătarilor au cădzut și s-au slăbit țara și nu putea să strîngă birul împăratului...", trimite o delegație de boieri să arate „Împărăției" „nevoia pămîntului" și obține înlesnirea ca în următorii trei ani să plătească birul doar pe jumătate, iar cealaltă jumătate să fie achitată după cei trei ani de păsuire. *Cronica anonimă a Moldovei*, p. 93. Relatări identice, în *Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695—1754*, ed. Nestor Camariano și Ariadna Camariano-Cioran, București, 1965, p. 225.

* 1 mierță = 10 banițe.

[36] Nicolae Muste și *Cronica Ghiculeștilor* menționează că de *mălai* (mei).

[37] I. Neculce, *op. cit.*, p. 678.

[38] Medicul Michail Skendos Vanderbech amintește și el de această epidemie de ciumă care se menține pînă în 1719: „Bîntuia atunci în Țara Românească molima blestemată, care după obiceiul popoarelor barbare nu era stăvilită de nici o măsură politică sau sanitară". *Călători străini despre țările române*, vol. IX, în ms. la Institutul de istorie „N. Iorga".

[39] M. Kogălniceanu, *Cronicele*, p. 69.

[40] I. Corfus, *Însemnări*, p. 115, nr. 4.

[41] *Ibidem*, p. 295, nr. 1, însemnare posterioară.

[42] C. Erbiceanu, *Cronicari greci*, București, 1888, p. 72.

[43] Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. C. C. Giurescu, București, 1963, p. 349. Vezi și Arhivele St. București, *Condica Mitropoliei*, nr. 5.

[44] Dionisie Fotino, *Istoria generală a Daciei*, vol. II, p. 150.

[45] I. Corfus, *Însemnări*, p. 116, nr. 6. Vezi și Anton Cservény, *Cronica calamităților și epidemiilor din Ardeal, Banat și teritoriile mărginașe, de la 1007—1872* (din izvoare ungurești), teză de doctorat în medicină și chirurgie, susținută în 1934, la Universitatea din Cluj, p. 15. Aici foametea devine acerbă în primăvara anului următor, cînd oamenii ajung să mănînce carne de om.

menii. Papură și alte buruiane ce găsiia pen pădure și ciulini și cu acélea mîncind, au trăit toată iarna"[46].

O însemnare pe carte veche din Brașov: „Fîn nu fu... și ciobanii trecură în Țara Românească cu marha ⟨— oile⟩ de ernară, că acolo crescu iarba toată iarna că n-au fost zăpadă, iar foamete fu și acolo. Și nici n-au fost iarnă grea, iar în Țara Turcească au fost grîu destul de aduseră în Țara Rumânească"[47].

La 31 ianuarie 1719, egumenul mănăstirii Găiseni (j. Vlașca) împrumută bani și cumpără 5 chile de grîu cu 5 taleri chila, „călugării murind de foame"[48].

1719: belșug în ambele țări; în vară, epidemie de ciumă[49].

Cronica anonimă a Moldovei: „Și au ținut 6 luni, și au murit mulți oameni, și cîți scăpas⟨e⟩ den foamete au murit de ciumă..."[50]. Iar Ion Neculce confirmă, apreciind însă că a durat un an: „Iară la anul după foameté, scornitu-s-au și un omor mare de ciumă în țară, și au ținut un an și au agiuns și pin'în Podolia, în Țara Leșască"[51].

Cronica anonimă a Moldovei: „De primăvară au fostu ploi foarte multe... Fost-au bișug mare peste vară: pîne multă, vin multu, poame multe, miiare întru atîta cît cine a avut 100 stupi au luat pînă la 400 lei, den miiare. Și sănătate în dobitoace; și dentr-un sac de mălaiu cine au sămănat, au luat pînă la o sută de saci, iară mai puțin pînă la 50 de saci, iar mai gios nime n-au luat, cît mai îmbișugat an nime n-au apucat să fie mai fostu. Și sămînța ce sămănasă oamenii în toamna trecută, înaintea foametii, și de vară, ce sămănasă în anul foametii și nu răsărisă de siacită, răsărit-au și aceia in vara cea bișugată și s-au făcut pîne cît omul..."[52].

Despre situația prosperă a agriculturii (cu excepția creșterii vitelor) și a comerțului din timpul celei de a treia domnii a lui Mihai Racoviță în Moldova (decembrie 1715—septembrie 1726), care a atras după sine și o creștere a densității demografice, avem mărturia lui Ion Neculce: „Țara se intemeiasă în dzilele lui. Să inmulțis⟨ă⟩ oamenii și să lățis⟨ă⟩ satele. Pîinea să făcea în dzilele lui foarte bună în toți anii. Stupii în doao veri s-au făcut buni, iar în celelalte proști. Vitele era mai în toți anii bolnave, de muria. Fîn și vin mult în toți anii era. Bani mulți în țară, la neguțători, de-și prinde oamenii ⟨nevoile⟩"[53].

1719/1720: iarnă aspră, lupii intră în București[54].

1721: ciumă (Țara Românească).

1724: secetă mare în Moldova, urmată de ploi excesive în luna septembrie care au provocat inundații (cu victime omenești și în șeptel); epizootie; cutremur, la 30 decembrie[55].

Cronica atribuită lui N. Muste: „Într-acest an fost-o secetă mare, pinele proaste, moarte în dobitoace, stupii în scădere", iar mai jos completează: „Tot într-acest an, în luna lui septembrie, s-au pornit ploi grele cît au venit apele mari afară de măsura lor și au înecat multe dobitoace și oameni, ales în ținutul Tecuciului... că așa au venit deodată Siretul fără veste și i-au apucat pe oameni prin case..."[56].

1724/1725: iarnă blîndă.

O însemnare pe carte veche, din 6 ianuarie 1725: „iarnă bună, minunată", apoi: „Cu mila milostivului Dumnezeu, astăzi la ghenarie, la 6 zile, în ziua de Bobotează, la leat 7233 ⟨1725⟩, n-au fostu iarnă, ci au fostu o zi împărătească de vară. Și bătrînii s-au minunat"[57].

[46] *Cronica anonimă a Moldovei*, p. 92; *Cronica Ghiculeștilor*, p. 225.
[47] I. Corfus, *Însemnări*, p. 116, nr. 6.
[48] Arh. St. București, *Documente istorice*, CCCLXVI/126.
[49] I. Corfus, *Însemnări*, p. 172, nr. 5.
[50] *Cronica anonimă a Moldovei*, p. 92. *Cronica Ghiculeștilor*, p. 225.
[51] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 678.
[52] *Cronica anonimă a Moldovei*, p. 92. Vezi și *Cronica Ghiculeștilor*, p. 225. O însemnare lapidară pe un manuscris: „iar cînd bilșugul, let 7227" (1719). I. Corfus, *Însemnări*, p. 295.
[53] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 678.
[54] Cf. Șt. C. Hepites, *Schimbatu-s-au clima?*, în „Buletinul Ministerului Agriculturii, Comerțului, Industriei și Domeniilor", an X, 1894, nr. 1, p. 19.
[55] I. Corfus, *Însemnări*, p. 238, nr. 3.
[56] M. Kogălniceanu, *Cronicele*, III, p. 70.
[57] I. Corfus, *Însemnări*, p. 116, nr. 7. Consemnarea căpitanului Udriște Șomonescu, pe o carte bisericească ce aparținea paharnicului Ion Bălcescu.

1725: în primăvară, furtună mare la Iaşi, provoacă mari incendii.

Cronica anonimă a Moldovei: „...să poate cunoaşte ce fel de furtună au fostu de au împinsu focul într-un ceas, până l-a scos den tîrgu, pe iaz" [58].

1726: epizootie în Oltenia.

Un raport al administraţiei austriece, din august, semnalează marile pierderi provocate în şeptel, în unele sate vitele fiind secerate de boală pînă la ultima [59].

1727/1728: iarnă caldă pînă la 30 ianuarie, apoi viscol puternic în Moldova, ger, victime omeneşti şi în animale.

Cronica anonimă a Moldovei: La 31 ianuarie, după ce în iarna aceasta fusese „multă căldură", Grigore Ghica plecînd din Ghermăneşti spre Iaşi (în timpul unei operaţiuni militare împotriva tătarilor), „dat-au o furtună cu ninsoare şi cu vîntu den sus foarte cumplită... Că acéia furtună era cît nu mai vădzusă acel rînd de oameni: mulţi cai au crăpat şi oameni au perit..." [60].

1728: secetă, epidemie în Moldova; în Oltenia, recoltă abundentă de grîu şi slabă de orz [61].

Cronica anonimă a Moldovei: „...au fostu vara cîumplită, cu boale multe şi cu săcită, la anul 7236 ⟨1728⟩, că săcasă apele, izvoarăle, cît prea puţine locuri rămăsiasă izvoare cu apă..." [62].

1728/1729: iarnă la început caldă, apoi foarte grea (ca în întreaga Europă), zăpadă abundentă, inundaţii primăvara; pierderi în vite; epidemie de friguri în Moldova.

Acelaşi cronicar: „...iarna, în anul ce s-a prăvălit 7237 ⟨1728–1729⟩, au fostu o iarnă foarte gria, cu omeţi mari. De care iarnă multe dobitoace a pămîntianilor au perit şi au murit, fiind iarnă înşelătoare, că denceput s-au arătat a fi iarnă bună, iar pe urmă au cădzut foarte gria. Şi den omiaţii aceştii iarni, de primăvară, nu numai văile ce mai sus am pomenit că săcasă de sécită, ce şi altă văi toate şi ciale ce nu le mai apucasă nime cu apă, au rămas pline şi sătule de apă. Şi vărsături mari au fostu apelor celor curătoare. Şi pe locuitorii cei trăitori pe lîngă ape i-au scos apa de pen casă şi au eşit la dialuri" [63].

Iar despre epidemia de friguri: „...fost-au şi boală de friguri foarte multă aicia la Moldova, în toată ţara, care lucru va fi neuitat, de s-a pomeni, că nu unul sau doi oameni dintr-o casă să fie bolnăvi, ce pe toţi cîţi era într-o casă îi orînduia acia boală, şi în prostime şi în oamenii cei mari, pînă şi în casa domnului au întrat acia boală, doamnele şi cuconii; den care boală unui cocon mai mic ce era, anume Alexandru beizadea, şi moarte; însuşi pe Grigore Ghica voievod „l-au supărat acia boală foarte multu"; mulţi şi mureau [64].

1729: condiţii meteorologice propice culturilor agricole; ieftinătate.

Cronica Ghiculeştilor: „Într-acest an au căzut şi multe ploi în timpul verii şi era multă ieftinătate la toate, aşa că timp ca acesta de mulţi ani n-a mai fost" [65].

1730: epizootie în Oltenia [66].

1730/1731: gerurile timpurii împiedică semănatul grîului (de toamnă) în Oltenia (probabil, şi în Muntenia), ceea ce va face ca în vara următoare să lipsească sau să fie foarte scump [67].

1731 şi 1732: secetă, nerodirea cerealelor în nordul Moldovei şi în Oltenia; foamete, scumpete.

Ion Neculce despre domnia lui Grigore Ghica: „Tîmplatu-s-au într-aceşti doi ani, la vleat 7239 ⟨1731⟩ şi 7240 ⟨1732⟩ de-au fost şi timpurile proaste, de nu s-au făcut pîinea din Iaşi în sus, şi era şi foamete, dar nu pre mare.

[58] Ard toate casele de pe Uliţa cea Mare, curţile domneşti, „sărind focul încă şi pe casăle de pe iaz". *Cronica anonimă a Moldovei*, p. 98. Despre acest incendiu din Iaşi, vezi şi Ion Neculce, *op. cit.*, p. 685–686.

[59] Ş. Papacostea, *Oltenia sub stăpînirea austriacă (1718–1739)*, Bucureşti, 1971, p. 76. În Ardeal, secetă, recoltă slabă, epizootie (mai ales în zona secuiască). A. Cserveny, *op. cit.*, p. 16.

[60] *Cronica anonimă a Moldovei*, p. 135.

[61] Ş. Papacostea, *Contribuţie la problema relaţiilor agrare în Ţara Românească în prima jumătate a veacului al XVIII-lea*, în „Studii şi materiale de istorie medie", III, 1959, p. 244.

[62] *Cronica anonimă a Moldovei*, p. 142; v. şi *Cronica Ghiculeştilor*, p. 289.

[63] *Ibidem*.

[64] *Ibidem*, p. 141. Despre boala de lungă durată a lui Grigore Ghica: „că de cu vară s-au bolnăvit şi l-au îndelungat şi păn la luna lui martu, cîte 2–3 dzile, o săptămînă şi doaă îl părăsiia şi iar îl supăra, cît şi domnul să spăriiasă": V. şi *Cronica Ghiculeştilor*, p. 289.

[65] *Cronica Ghiculeştilor*, p. 289.

[66] Ş. Papacostea, *Oltenia...*, p. 76.

[67] *Documente privind fiscalitatea în secolul al XVIII-lea*, I, *Ţara Românească*, în ms. la Institutul de istorie „N. Iorga", doc. 110.

Agiunsése mierța de mălai, în sus pe supt munte, la 4 lei. Dar Grigorie vodă, avînd mălaiu mult la Fălciiu și la Chișinău, strîns din ușor*, da acelor oameni de la ținuturile den sus cîte 6 potronici** mierța și-i aștepta de bani pînă to mna". Trimite gratuit în tîrgurile Roman, Neamț, Botoșani, Suceava și Cernăuți care încărcate cu ,,pîine", pretinzînd doar cheltuielile de transport[68].

Administrația austriacă din Oltenia justifica, la 24 august 1731, imposibilitatea perceperii dărilor și a restanțelor prin faptul că orzul, ovăzul și porumbul nu rodiseră din pricina secetei, iar grîul nu se semănase in toamnă din pricina gerurilor timpurii[69].

1732: abundența produselor agricole (în Țara Românească).

În porunca sultanului din 20—29 octombrie, către Constantin Mavrocordat: ,,S-a aflat însă în mod cert că, în acele părți, față de anii trecuți, în acest an binecuvîntat, sînt zaherele din belșug și din abundență, astfel că există cantități mari și suficiente atit ca să se cumpere pentru miric ⟨= împărăție⟩, cit și să se vîndă negustorilor"[70].

1732/1733: iarnă grea (știri din Moldova), scumpirea nutrețului; mior vite.

Ion Neculce: ,,căzusă o iarnă prea mare și grea. De la 6 dzile a lui deche⟨m⟩vri⟨e⟩ s-au început și au ținut pîn'la 20 de dzile de mart, tot cu omăt; iar și pînă ⟨la⟩ Sfetii ⟨Gh⟩eorghe tot frig au fost. Și sfîrșiseră oamenii nutrețele, agiunsése stogul de fîn 10 sau 12 lei și încă nu să găsiia. Perit-au multe vite a lăcuitorilor..."[71].

1733 aprilie—1735 noiembrie: secetă, nerodire, lipsuri pe piață, epizootie, impunerea văcăritului, în Moldova.

Ion Neculce, despre prima domnie a lui Constantin Mavrocordat: ,,Întracești 2 ani pol ⟨pol = jumătate⟩ ce au fost, la Constantin vodă bișuguri n-au fost, nici in pine, nici in stupi, nici vindzare in nimic. Și moarte in vite încă era, de mure vitelé; și văcăritu pe vitele moarte lua. Numai la mazilia lui vnlé au rodit bini"[72].

Pseudo-Enache Kogălniceanu: ,,...nu-l iubie țara ⟨pe C. Mavrocordat⟩, căci era domn făr-de noroc. Tot scumpe era toate, căci era săcită mari de nu s-au făcut pinile in 2 poi ani ce-au domnit"[73].

1735: nerodirea ,,piinii" în unele zone din Moldova; rod bogat în vii[74].

1735/1736: iarnă grea, foamete în unele zone, mor vitele; fiscalitate excesivă; fuga locuitorilor (știri din Moldova).

Ion Neculce, referitor la primele cinci luni din a doua domnie a lui Grigore Ghica în Moldova: ,,Și era pre cu gre⟨u⟩ o⟨a⟩menilor, că de iarnă vitele muris⟨ă⟩ și de pîne pe multe locuri duce lipsă, că nu rodis⟨ă⟩ de anul trecut. Și neguțitorii cu datorie, simțindu nepace, nu da un ban cu datorie nimărui... ce s⟨ă⟩ mira bieț⟨ii⟩ o⟨a⟩men⟨i⟩ ce s-or face capetele. Că s⟨ă⟩ fugă n-ave încotro, numai in codrii de răul zlotașilor"[75]. Domnul impusese banii steagului, văcărit, ,,hîrtii" (birul), cinci sferturi; trimitea salahori și care la cetatea Vozia (Oceakov), impunea ,,havalele" (munci forțate) pe locuitori (să transporte lemn pentru construirea podului peste Dunăre la Cartal), dări pentru aprovizionarea oștii vizirului venit la Cartal (ialovițe, chile de piine, orz etc.); se pregătea războiul cu Rusia.

* Ușor = dijmă ce revenea domnului Moldovei din recolta obținută de tătari pe teritoriul ,,Celor două ceasuri".

** 1 potronic = 10 bani.

68 Ion Neculce, *op. cit.*, p. 712—713.

69 Vezi nota 67.

70 Sultanul il soma pe domn să faciliteze vînzarea neintîrziată de cereale către negustorii otomani care așteptau la schela Brăila să încarce 100 vase pentru Constantinopol, neadmițind explicația că Țara Românească va trebui să livreze alte 150 000 chile de grîu ,,pentru mirie". Valeriu Veliman, *Relațiile româno-otomane (1711—1821). Documente turcești*, București, 1984, doc. 72, p. 204.

71 Ion Neculce, *op. cit.*, p. 721.

72 *Ibidem*, p. 740.

73 *Pseudo-Enache Kogălniceanu*, ed. Aurora Ilieș, București, 1986, p. 2.

74 Vezi notele 73 și 75.

75 Ion Neculce, *op. cit.*, p. 759. Despre moartea vitelor în ,,iarna cea grea", din Țara Românească, vezi Biblioteca Acad., Ms. 377, f. 363.

1736: toamnă lungă[76]; epidemie de ciumă in ambele ţări[77]; izbucnirea războiului ruso-austro-turc.

1737, după noiembrie: ciumă la Iaşi, de scurtă durată.

Ion Neculce: „Şi-au început şi ciuma a s-aţîţa in E⟨i⟩. Şi au ţinutu puţin, vo lun⟨ă⟩, acel omoriu"[78].

1737/1738 iarna: scumpirea „pîinii" şi a finului din pricina armatelor care staţionau („iernau") în ambele ţări; fiscalitatea excesivă; bejenii.

Ion Neculce: „Şi era o scumpete mare de pîne si de fînu, cît agiunses⟨ă⟩ carul de fîn 4 lei, pre 2 boi. Şi alte nevoi despre dómnu: cară, ialoviţă, chile, văcărit şi adăoşag peste văcărit cite un tultu de vită"[79].

1738: din vară pînă in decembrie, epidemie de ciumă; război; la 31 mai, cutremur de pămînt[80].

1739: ploi abundente (in Moldova); nu se poate recolta finul[81]; ciumă; război.

1739/1740: iarnă grea, de la 10 octombrie, pînă la sfîrşitul lui aprilie (în întreaga Europă); mor vitele din cauza gerului, a vărsatului şi a lipsei de nutreţ; degeră viţa de vie; scumpete, foamete; fiscalitate apăsătoare; situaţia de criză agravată şi de urmările războiului; cutremure de pămînt.

Clement Mikes, secui din Transilvania, în călătoria sa de întoarcere prin Ţara Românească, nota la 15 martie: „Aici este o iarnă grozavă. A început la 18 octombrie şi de atunci zăpada a crescut în fiecare zi şi frigul s-a făcut mai cumplit...", ca „în Laponia, lîngă Oceanul Îngheţat, căci nimeni nu-şi aminteşte de o iarnă atît de grea. Şi aşa este în toată Europa". „Aici este o mare scumpete şi lipsă. Pe stradă oamenii îşi smulg pîinea unii de la alţii. S-a întîmplat de multe ori că am stat la masă şi nu aveam pîine. Nu este de mirare, că nu se aduce nimic de nicăieri. Iar aici totul este îngheţat tun: apa, moara, morarul!", exclamă, fără să-şi piardă umorul, şi continuă: „Lemne, foarte rar şi scump. Deşi se apropie primăvara, pe aici viforăşte ca şi cum abia ar începe iarna"[82].

Un Iordache logofăt consemna pe o carte veche: „Să s⟨ă⟩ ştie că într-acest an cu leat 7248 ⟨1740⟩ au fost iarnă mare foarte, cit au murit multe dobitoace. Şi au fost scumpete în toate, că au ajuns carul de fîn tal⟨eri⟩ 25 şi ocaoa de făină cite bani 12, ocaua de vin bani 15. Şi s-au făcut şi multe minuni, cutremure mari. Viile din Tîrgovişte foarte rău s-au surpat şi viţa au degerat... Şi au fost şi vijălie cu furtună prea grea, încît mulţi oameni au murit, care pre unde i-au găsit"[83].

Cronica Ghiculeştilor: „...iarna a fost foarte aspră şi lungă şi a pricinuit în această ţară multă pagubă, iar în vară cei nevoiaşi, fiind supăraţi de oştile ruseşti, n-au putut să pregătească fîn destul pentru hrana vitelor lor şi întîmplarea făcînd ca iarna să fie cu zăpezi şi frig foarte mare, încă din luna octombrie vitele şi oile oamenilor mureau din pricina lipsei de fîn şi a frigului prea mare. Începînd iarna, cum am spus încă din ⟨10⟩ octombrie, n-a îngăduit oamenilor nici să-şi îngroape viile şi au degerat, de aceea a fost lipsă de vin, încît la vădrăritul ţării nu s-a strîns nici a douăzecea parte din ce s-a strîns în alţi ani. Iarna n-a pricinuit numai aceste pagube, dar prelungindu-se (cum am spus) pînă în luna aprilie, nu a îngăduit celor nevoiaşi, din cauza gerului şi a slăbiciunii vitelor pricinuită de iarnă, să lucreze pămîntul şi să semene îndeajuns ca altădată, de aceea toată nădejdea lor a rămas in mei, din care au semănat destul, deoarece acesta se seamănă mai tîrziu"[84], dar pe care nu reuşesc să-l recolteze, din pricina brumei căzută in august.

[76] Ş. Papacostea, *Oltenia...*, p. 69.

[77] Raportul contelui Osterman către Villeneuve, ambasadorul Franţei la Constantinopol, din 15 septembrie; ciuma cuprinsese şi Polonia, Ungaria şi malurile Nistrului. V. Mihordea, *Documente privitoare la principatele române în cadrul suzeranităţii otomane. 1710–1792*, în ms.

[78] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 804. Prin Braşov şi Făgăraş, ciuma se răspîndeşte şi în Ardeal, unde dăinuie pînă prin 1743. A. Cservény, *op. cit.*, p. 16.

[79] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 806.

[80] *Ibidem*, p. 807. Vezi şi I. Corfus, *Însemnări*, p. 241, nr. 14. La p. 238–241, numeroase alte însemnări despre cutremurul din 31 mai, care a provocat serioase avarii clădirilor din Bucureşti şi Iaşi.

[81] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 838. Şi în Ardeal, ciumă. I. Corfus, *Însemnări*, p. 297, nr. 4.

[82] *Călători*, IX, în ms.

[83] I. Corfus, *Însemnări*, p. 117–118, nr. 10. Cutremur la 25 martie.

[84] *Cronica Ghiculeştilor*, p. 411 şi 499.

Ion Neculce: „Şi s-au timplat de-au cădzut şi iarnă maré, pin'la brìu. Şi au cădzutu de vinerea maré şi au ţinut pìn'la Sfeti Gheorghie. Şi perea vitele oamenilor, cit mai scăpasă de oasté şi intras⟨ă⟩ şi boal⟨ă⟩ in vite şi in oi, vărsatu, de s⟨ă⟩ potope cu totul. Că fin nu putus⟨ă⟩ face oamenii, dé oaste şi dé ploai multă ce era. Şi cit şi făcus⟨ă⟩, încă il mincas⟨ă⟩ moscalii pin-a s⟨ă⟩ întoarce înnapoi. Şi agiunseră stogul de fin 15 lei şi nu s⟨ă⟩ putea găs⟨i⟩ nicăiuri; şi vadra de vin un leu". În această iarnă, Grigore Ghica, revenit la Iaşi, percepe dări „tot una după alta" („hirtii" in decembrie, văcărit în februarie)[85].

1740: suprafeţe însămînţate reduse din pricina iernii timpurii şi a primăverii întîrziate; nerodire datorită brumei din august; foamete, scumpete şi din cauza exportului; epizootie (vărsat).

Ion Neculce: „...intr-această vară, let 7248 ⟨1740⟩, la avgust, dat-au o brumă mare de-u stricat pînele, mălaile, păpuşoii. Şi pin⟨ă⟩ în mart⟨ie⟩ nu putus⟨ă⟩ ara o⟨a⟩menii. Şi s-au făcut fo⟨a⟩mete m⟨are⟩ în ţară. Şi de pîn⟨e⟩, şi de vin, şi de vite, scumpete mare; că le cumpăra şi de la Crim şi vite şi pîne, şi de la Ţarigrad şi de⟨n⟩ to⟨a⟩te părţie; de să scumpis⟨ă⟩ to⟨a⟩te lucruril⟨e⟩: 80 lei—100 lei păreche boi; vaca, 15—20 lei. Că şi la Ţarigrad si la unguri şi la Crim, şi mai cu preţu decit aice era bucatele"[86].

Cronica Ghiculeştilor" ,...s-a intimplat ca, în chip ciudat, în luna august să cadă brumă groasă, fără ca mai înainte să fi plouat. Bruma aceasta a nimicit tot meiul şi păpuşoiul celor nevoiaşi, şi mai ales al locuitorilor din Ţara de Sus. Din această pricină a fost primejdie de foamete mare, căci în partea muntoasă gerul distrusese totul, încit oamenii nu nădăjduiau să culeagă nici măcar un bob de mei sau de păpuşoi şi de aceea au dat drumul vitelor lor să pască în semănături". Domnul ia măsuri pentru ca locuitorii să nu se risipească din pricina foametei: reduce dările, importă mei şi secară din Polonia (la preţuri mari) şi imparte săracilor cerealele provenite din darea „usurului", primită de la tătarii care cultivau în perimetrul „Celor două ceasuri"[87].

⟨1742⟩: secetă, foamete (Ţara Românească); fuga locuitorilor peste Dunăre (mai ales din pricina fiscalităţii lui Mihai Racoviţă)[88].

Sultanul Mahmud I poruncea, la 17—26 ianuarie 1743, muhafizului de Vidin să predea lui Mihai Racoviţă pe toţi locuitorii Ţării Româneşti fugiţi în sudul Dunării „din pricina secetei şi a foametei"[89].

1742/1743: iarnă timpurie, ninsoare abundentă la începutul lui octombrie (in Moldova)[90].

⟨1743 iulie—1747 mai⟩: ani îmbelşugaţi (în Moldova); fiscalitate excesivă; fuga masivă a locuitorilor Ţării Româneşti peste Dunăre.

Pseudo-Enache Kogălniceanu despre domnia lui Ioan Mavrocordat: „...era ţara foarte supărată de multe dări ce era pe săraci, cu toate că era bişug in toate". „Şi mulţi din prostime îş⟨i⟩ ucidè vitele cele mai proaste ca să nu le plătească"[91] (dările).

Pietro Bussinello informează că din pricina fiscalităţii, în intervalul 1744—1746, au fugit din Ţara Românească cca 20 000 de familii in teritoriul administrat de paşa de Vidin, rămînînd ogoarele nelucrate şi reducînd simţitor producţia agricolă[92].

1746: grindina distruge parţial recolta în Ţara Românească[93]; lăcuste.

[85] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 838—839. Vezi menţionată „iarna cea mare" şi intr-un document din *Condica lui Constantin Mavrocordat*, II, Iaşi, 1986, p. 451, ed. C. Istrati.

[86] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 843—844. În Ardeal, epizootie cu mari ravagii în bovine. A. Cservény, *op. cit.*, p. 17.

[87] *Cronica Ghiculeştilor*, p. 499.

[88] Despre fuga masivă a birnicilor (cca 60 000 familii) din Ţara Românească (îndeosebi, din Oltenia), atît peste Dunăre, cît şi în Ardeal, vezi Ariadna Camariano-Cioran, *Reprezentanta diplomatică a Moldovei la Constantinopol (30 august 1741—decembrie 1742)*, Bucureşti, 1985, p. 119, 124, 144, 153, 176, 234, 238 şi passim; în Moldova, deşi numărul fugarilor creşte, nu atinge decit citeva mii, *ibidem*, p. 247.

[89] *Politica externă a României. Dicţionar cronologic*, Bucureşti, 1986, p. 91. Foamete şi în Ardeal, cu deosebire în Maramureş şi Satu Mare. A. Cservény, *op. cit.*, p. 17.

[90] Markos Antonios Katsaitis, *Călătorie de la Constantinopol la Iaşi şi de la Iaşi la Bucureşti*, în *Saeculum*, Iaşi, 1977, ed. Elena Moisuc şi Dumitru Limona, p. 66—83.

[91] *Pseudo-Enache Kogălniceanu*, p. 23.

[92] Florin Constantiniu, *Relaţiile agrare în Ţara Românească în secolul al XVIII-lea*, Bucureşti, 1972, p. 60.

[93] Biblioteca Acad., Ms. 616, f. 279—280.

Paul Jamjouglou, secretarul regelui Suediei care a însoțit pe trimisul extraordinar al acestuia la Constantinopol, trecînd prin Moldova Dunărea la Ismail, este martorul unei invazii de lăcuste: „Din bărcile noastre am zărit deodată un nor mare și gros care aproape ne-a ascuns lumina soarelui... era alcătuit dintr-o mulțime nesfîrșită de lăcuste mari cît niște raci mici sau creveți... Această oaste inaripată pustiise tot ținutul pe unde trecuse, nelăsînd din recoltă sau din pomi decît paiele și ramurile... după ce au mîncat totul de pe cîmp, s-au aruncat asupra bălților din lungul Dunării, nemailăsînd nici o frunză verde pe trestii. Este de neînchipuit ce cantitate de grîne, orz, grîu și alte semănături au fost distruse de această invazie într-un timp foarte scurt, deși gospodarii au făcut totul pentru a scăpa, dînd chiar foc în unele locuri"[94].

1747: lăcuste.

Însemnare pe carte veche: „Iar în luna lui avgust în 6 zile, 7255 ⟨1747⟩ au venit lăcuste ⟨și au⟩ mîncat toate sămănăturile"[95]. De pe unele moșii ale Mitropoliei Țării Românești nu se poate strînge nici un venit[96].

1747/1748: iarnă grea, prelungită; lipsa fînului; epizootie; reducerea drastică a șeptelului în Moldova.

Pseudo-Enache Kogălniceanu: „Cădzuse și o iarnă atunce, cari de multă vreme nu ținè minte oamenii iarnă ca aceasta, căci agiunsăsi carul de fîn 30 lei și nu să găsă și descoperè casă de da la cai"[97].

Cronica Ghiculeștilor: „dintre puținele vite ce rămăseseră după b ală n-au scăpat de frig nici a treia parte".

Ioan Canta, referindu-se la momentul schimbării domniei între Grigore Ghica și Constantin Mavrocordat, precizează că „s-au tîmplat o iarnă mare, începînd a ninge din 9 dzile a lui mart, au ținut pînă la sfîrșitul lunii și au perit multe vite a lăcuitorilor și cu mare greutate au mers Grigorii-voevoda de la un scaun la altul"[98].

În evidențele contabile ale casei T. Paladi sînt consemnate pierderi substanțiale în rîndul vitelor: din 106 vite cornute de la moșia Ciorăști, mor 55; din 283 cai, mor 91; din 1780 oi, mor 656, iar din turma de la Iași, alte 512 din totalul de 2 367 oi etc.[99].

1748: vară secetoasă; lăcuste; foamete atroce[100]; moarte în vite; haiducia ia proporții.

Episcopul de Nicopole: în Țara Românească, „continuă... lipsa de alimente, căci lăcustele distrug toată verdeața de pe cîmpii"[101].

Însemnare pe carte veche: „Și era banița de mălai taleri 1 și de grîu taleri 1 pol"[102] (pol = jumătate).

Pseudo-Enache Kogălniceanu, despre a treia domnie a lui Constantin Mavrocordat în Moldova (aprilie 1748—august 1749): „Într-această domnii a lui Constantin vodă mari săcită au fost de vară, cît să spăriesă lăcuitorii. La cari văzînd și domnul, au poroncit ca să să facă litanii pe la toate bisăricile...". Au urmat ploi abundente „cît să făcus⟨ă⟩ toate bucatele, cît socotè oamenii că n-or găsi loc să le pui". Dar bucuria a fost de scurtă durată, că o invazie de lăcuste a „istovit" totul: „Iar cînd au fost la mijlocu verii... au tremes Dumnedzău urgie sa asupra aceștii țăr⟨i⟩, lăcuste, de au umplut țara pîn toate ținuturile, istovind tot. Pe unde să punè, rămînè locul negru, ca cînd n-ar fi fost sămănat nimică niciodată, sau grîe de era, sau vii, sau mălai, sau păpușoi, sau păduri, de era înfrunzîtă, neagră rămînè, părè că-i uscată. Și au ținut cîțiva ani, măcar că începus⟨ă⟩ încă din domnie frățini-său, lui Ion-vodă ⟨1743—1747⟩,

[94] *Călători*, IX, în ms. Despre această invazie de lăcuste în Moldova, care va face mari ravagii în anii următori, vezi și mai jos scrisoarea călugărului franciscan Giovani Battista Vannucci, din anul 1748. Un călugăr autohton nota că s-ar fi produs la 16 iunie 1746. I. Corfus, *Însemnări*, p. 167, nr. 2.

[95] I. Corfus, *Însemnari*, p. 296, nr. 2. Vezi și *Cronica Ghiculeștilor*, p. 629.

[96] Biblioteca Academiei, Ms. 616, f. 65.

[97] *Pseudo-Enache Kogălniceanu*, p. 36; *Cronica Ghiculeștilor*, p. 629.

[98] Ioan Canta, *Letopisețul Țării Moldovii de la a doua și pînă la a patra domnie a lui Constantin Mavrocordat voevod (1741—1769)*, ediție critică de Aurora Ilieș și Ioana Zmeu, București, 1987, p. 162.

[99] C. Istrati, *Aspecte ale agriculturii într-o gospodărie boierească din Moldova, la mijlocul secolului al XVIII-lea*, în „Cercetări agronomice în Moldova", Iași, martie 1972, p. 127—128.

[100] O însemnare a dascălului Ioan Popovici din Hidiș amintește că și în Ardeal a fost o secetă mare și lipsă (probabil, de hrană), I. Corfus, *Însemnări*, p. 297, nr. 4.

[101] *Călători*, IX, în ms. la Inst. de ist. „N. Iorga".

[102] I. Corfus, *Însemnări*, p. 167, nr. 2.

dar nu era atîta, nici să lățis‹ă› peste tot locul ca la mărie-sa, căci într-o zi s-au pornit pin Eș‹i› și, de mulțime lor, soarile nu să vidè. De cari, poroncind domnul la toate mănăstirile ca să f^^ă rugă și să tragă toate clopotile cele mari, ca doar s-or spăriè să fugă, iar în zădar s-au ostinit, căci era urgie lui Dumnedzău.

Și în puțină vreme s-au făcut o mari scumpete, cît agiunsăsi demirlie de ord/u un leu. Și pe multe locuri neavînd oamenii ce mînca, usca oamenii coji de copaci și le chisa, făcîndu-le făină, le mesteca cîte cu puțină făină și le făcè mălai și minca. Pe alte locuri strîngè ghindă și iarăș asămine făcè. Cari nu putem arăta ce nevoi era de foamete. La cari, mi s-au tîmplat și mii de am vădzut cu ochii în cîteva sate la ținutul Botoșănilor, fiind eu orînduit cu slujba domniască acolo iarna, fețile lor sămăna a fi ferte și nu putè grăi de slabi, cari agiungînd în primăvară, toț‹i› au murit. Am mai văzut și la Cernăuț‹i›, într-un sat la casa preutului, în postul mari, descălecînd acolo pentru prînzitul, bucate de săc ni-au găsit, iar în loc de pîni ni s-au scos mălai de ghindă și am mîncat cîte o bucățică mică cu toții. Și au ținut această foamete toată domnie acestui domnu, fiindcă nu lipsă lăcustele din Moldova, căci vara mînca orice să afla și despre iarnă să îngropa, iar de primăvară eșie însutiti"[103].

Antonio Becich, în raportul său din 8 august 1748, informa colegiul „De Propaganda Fide": „mai continuă lipsa de alimente, căci lăcustele distrug toată verdeața de pe cîmpii, iar mortalitatea bîntuie, ca și jafurile tîlharilor"[104].

Giovani Battista Vannucci, călugăr franciscan conventual, care ca misionar a stat opt ani în Moldova, într-o scrisoare din 20 noiembrie 1748, raporta superiorului său că cele 94 familii de catolici din Moldova (ca și cele 36 din „țara tătărească") ce erau sub îngrijirea lui, sînt „în mare mizerie din pricina foametei celei mari, căci acum patru ani lăcustele au distrus în părțile acestea toate grînele, și din pricina marii mortalități a vitelor..."[105].

1748/1749: iarnă blîndă (știri din Țara Românească), dar viscol puternic la sfîrșitul lui ianuarie; în Moldova, continuă scumpetea și lipsa hranei și mai ales a nutrețului[106].

Însemnare pe carte veche: „de la dechemvrie în 1 au fostu caldu și bine pînă la ghenarie 29 dni. Și toate florile și toate bucatele răsărise". De la 29 ianuarie începe însă crivățul și ninsoare abundentă[107].

1749 august—1753 iunie: ani îmbelșugați, ieftinătate; fiscalitate excesivă, în Moldova.

Pseudo-Enache Kogălniceanu, despre domnia lui Constantin Racoviță: „au fost mari bișug în toate și eftinătate, dar si dări multe pe țară, văcărituri mari, sferturi îndoite și altele. Lăcustele, cu mila lui Dumnezău, au perit. Dar cu toate nevoile ce era, să afla toți voioși și-și plătè dările lor"[108].

1754: secetă, recolte deficitare în sudul Moldovei, foamete; import de cereale din Polonia.

Cronica Ghiculeștilor: „...din pricina secetei prea mari ce a fost în timpul primăverii și verii, nu numai în aceste părți, dar și in multe altele, se simțea mare trebuință pentru hrană, adică grîu, mei și porumb cu care se hrănesc țăranii săraci... În unele locuri, mulți se hrăneau cu ghindă și altele, ca să-și potolească puțin foaméa, mai ales locuitorii din Țara de Jos, care cu prețuri foarte ridicate își procurau hrana trebuincioasă din Țara leșească și din Țara de Sus, deoarece în unele părți de la munte se făcuse puțin mei și porumb"[109].

Însemnarea preotului din Șerbănești: „Să să știe de cînd au fost lipsa de nu s-au făcut pînile"[110].

1754/1755: iarnă grea (știri din Țara Românească)[111].

1755: recolte îmbelșugate, în ambele țări; ciumă.

[103] *Pseudo-Enache Kogălniceanu*, p. 38—40; *Cronica Ghiculeștilor*, p. 629, 633.

[104] *Călători*, IX, în ms.

[105] *Ibidem*.

[106] *Pseudo-Enache Kogălniceanu*, p. 44, despre lipsa și scumpetea din timpul celei de a treia domnii a lui C. Mavrocordat în Moldova (aprilie 1748—august 1749), „ales pentru hrana cailor, căci și caii domnești în loc de orzu mînca tărîță".

[107] I. Corfus, *Însemnări*, p. 118, nr. 12.

[108] *Pseudo-Enache Kogălniceanu*, p. 59.

[109] *Cronica Ghiculeștilor*, p. 707.

[110] I. Corfus, *Însemnări*, p. 119, nr. 14. În anul precedent (1753), în Ardeal gerul din luna mai și seceta din vară au distrus recolta. Seceta compromite și recolta anului 1755. A. Cservény, *op. cit.*, p. 17.

[111] I. Corfus, *Însemnări*, p. 9, nr. 22.

Însemnări pe carte veche: „Anul 7264 au fost foarte bogat de griu, orz, porumb, vin, mei și ⟨alte⟩..."[112]; „Să să știi că au murit de ciumă forte rău, în domnia lui Costandin vodă... la care lucru îi mînca ciinii pe creștini"[113].

1758: ciumă; invazia tătarilor în sudul Moldovei[114].

1758/1759: iarnă blîndă, fără zăpadă.

Însemnări contemporane, din Moldova: „Și au fost iarna fără omăt. În toate zilele arde pojar, di la noiamvrie pînă la martie cald și pulbere și săcetă în toate zilile"[115]; „Să să știe de aciastă iarnă de acum, că prea bună a fostu..."[116].

1759: recolte de cereale îmbelșugate.

Coincidența cu pelerinajul făcut în Țara Românească din sat în sat cu „lemnul sfînt al crucii" adus de la Athos. Constantin Dapontes: Au binecuvintat și „grînele și secara și s-au înmulțit, și porumbul și mălaiul, ca în nici un alt an"[117].

1768/1769: iarnă timpurie; în Țara Românească, ninge la 11 și 12 octombrie[118].

< 1769—1774: războiul ruso-turc; ciumă >.

1771: în ianuarie, îngheață Dunărea.

Johan Martin Minderer, medic în armata rusă în timpul războiului cu turcii din 1769—1774: „incît chiar și Dunărea a înghețat, lucru rar în regiunile acelea. Nici moșnegii nu puteau să-și amintească de o astfel de iarnă"[119].

1772 mai 18: grindina distruge viile și porumbul (Moldova)[120].

1775 ianuarie 25: ger cumplit.

Îngheață Dunărea, prilej pentru turci să treacă „hoțește" în Țara Românească, unde nu puteau pătrunde fără „teșcherea"[121]. Alexandru Ipsilanti, bun organizator în toate domeniile vieții publice, în cadrul măsurilor pentru aprovizionarea capitalei cu piine obligase pe brutari să facă stoc de făină necesar pentru o lună, „ca intîmplîndu-se a îngheța morile in vreme de iarnă să aibă zaherea strinsă de acum, a face pîne și a scoate în tirg de vinzare, ca să nu fie lipsă"[122].

< 1775—1779 >: în general, ani roditori, ieftinătate, în Țara Românească.

Dionisie Eclesiarhul, despre domnia lui Alexandru Ipsilanti: „Eftinătate era la mărfuri și la dobitoace", apoi: „Era și îndestulare rodurilor pămîntului"[123].

1776—1777: lăcuste în unele zone din Țara Românească[124].

1777/1778: iarnă deosebit de caldă.

Diaconul Manole zugrav consemnează pe un manuscris din Țara Românească: „...au fost iarna caldă, știi, ca la luna lui maiu, de îmblai pă la Bobotează cu cămașa"[125].

1778: rod bogat în vii și pruni, în Oltenia[126].

1779: secetă și lăcuste (în Țara Românească); în iulie, ploi și inundații.

Nicolae, logofătul Episcopiei Argeșului, notează pe un manuscris despre procesiunea cu moaștele sfîntului Grigore Decapolitul, aduse de la Craiova, „fiind secetă și lăcuste"[127].

[112] *Ibidem*, p. 119, nr. 16. Pentru Moldova, vezi *Cronica Ghiculeștilor*, p. 707, unde datarea (1755) este mai precisă.

[113] I. Corfus, *Însemnări*, p. 172, nr. 6.

[114] *Ibidem*, p. 173, nr. 8; p. 71—73, nr. 31—33; p. 296, nr. 3.

[115] *Ibidem*, p. 72, nr. 31.

[116] *Ibidem*, p. 119, nr. 19.

[117] *Călători*, IX, în ms. În 1761, în Ardeal, vară secetoasă, recoltă „deplorabilă". A. Cservény, *op. cit.*, p. 18.

[118] I. Corfus, *Însemnări*, p. 12, nr. 33. În 1769, secetă și epizootie în Ardeal. A. Cservény, *op. cit.*, p. 18.

[119] *Călători*, IX, în ms. la Inst. de ist. „N. Iorga".

[120] Nicos Gaidagis, *Însemnări privitoare la români de pe cărți vechi*, în « Anuarul Inst. de ist. și arh. „A. D. Xenopol" », Iași, XI, 1974, p. 231—232.

[121] V. A. Urechia, *Istoria românilor*, I, 1891, p. 118.

[122] *Ibidem*, II, p. 180. Măsura se va relua sistematic și de domnii ulteriori. Vezi, spre ex., Mihai Suțu, în 1785, *ibidem*, I, p. 522.

[123] Dionisie Eclesiarhul, *Hronograf. 1764—1815*, ed. D. Bălașa și N. Stoicescu, București, 1987, p. 37. Realități confirmate și de documente interne, vezi nota lui N. Stoicescu.

[124] S. Columbeanu, *Grandes exploitations domaniales en Valachie au XVIIIe siècle*, București, 1974, p. 76.

[125] I. Corfus, *Însemnări*, p. 121, nr. 25.

[126] *Călători*, IX, în ms.

[127] I. Corfus, *Însemnări*, p. 121, nr. 26; vezi și p. 167, nr. 3.

Alexandru Ipsilanti, la 18 august, ia măsuri pentru extinderea suprafeţelor arate [128].

1779/1780: iarnă deosebit de aspră, urmată de o primăvară foarte caldă.

I. S. Raicevich: în această iarnă a căzut puţină zăpadă, iar în ianuarie termometrele au coborît pînă la —20° Réaumur (—25 C), incit a îngheţat apa din fîntînile cele mai adînci, iar Dunărea pină la 6 picioare [129].

Domenico Sestini, despre aceeaşi iarnă, la Bucureşti: „pînă şi vinul a îngheţat în pivniţe sau în buţi"; pentru încălzit se taie multă pădure [130].

Constantin Guilenlmo Ludolf, tovarăş de călătorie al lui D. Sestini, nota la 15 mai 1780: „aici este foarte cald, vara [131].

1780: în iulie, invazie de lăcuste [132]; inundaţii în Moldova, provoacă pagube.

Însemnare pe carte veche: „Să ştii de cîndu au fost puhoiul cel mare la anulu 1780 iulie 17 zili. Într-o joi sara au început a ploia şi au ploat păr luni necurmat. Şi au venit Prutul foarti mari, atîta, cit nu i s⟨e⟩ vedea marginali, neapucînd din bătrîni că ar fi venit vreodată aşe mari. Şi au făcut mari stricăciuni, înnecînd multi sate şi dobitoaci şi prisăci, fiind toate apeli mari...mîncînd toati sămănăturili şi erbili" [133].

1780/1781: iarnă uşoară, urmată de o primăvară cu vifor şi zăpadă, în Moldova.

O însemnare pe carte veche: „Să să ştie de cînd au fost iarna uşoară şi n-au căzut umăt pînă la Trisfetitile şi în 11 a lui ghenar au tunat şi curcubeu au fost despre răsărit, let 1⟨7⟩81" [134].

Alte două însemnări: în ziua de 5 mai („Înălţarea") a început un vifor cu omăt (de „cinci palmaci") care a ţinut două zile şi trei nopţi, dar pagube în agricultură nu s-au produs [135].

1781: secetă, nerodire, lăcuste (ştiri din Ţara Românească) [136].

Alexandru Ipsilanti, la 12 iulie 1781, într-o circulară adresată ispravnicilor de judeţ, referitor la abuzurile generale ce se comiteau la perceperea dijmei, menţionează nerodirea şi lăcustele din acest an [137]. Interesant că, de teama lăcustelor ce au rămas îngropate peste iarnă, ţăranii şi-au dispersat pe mai multe moşii locurile arate, socotind că „de li se va face stricăciune de lăcuste la unele locuri, la altele să le scape" [138].

Episcopul de Rîmnic era informat, în luna aprilie, „cum că in partea locului de aici, după mare lipsa bucatelor ce iaste, nu pot preoţii nici într-un chip a găsi grîu" [139].

În septembrie, Al. Ipsilanti, adresîndu-se tuturor categoriilor sociale, după ce aminteşte de „lipsa cea cu neajungere a ţării" şi că domnia a cumpărat cereale „după aiurea" pentru a le trimite la Ţarigrad, le impune să declare tot surplusul pentru a fi rechiziţionat; se fac statistici („catastih") [140].

1782: secetă; foamete; scăderea preţului vitelor; livrări sporite către Poartă; import de cereale; interzicerea funcţionării velniţelor; fuga locuitorilor.

[128] Ioana Constantinescu, *Agricultura în Ţara Românească, în timpul regimului fanariot*, în „Revista de istorie", 1979, 4, p. 668.

[129] Vezi mai sus, nota 14.

[130] *Călători*, IX, în ms.

[131] A. Oţetea, *Contribution à la question d'Orient*, Bucureşti, 1930, p. 344.

[132] Biblioteca Acad., Ms. 616, f. 106, 251; Ms. 618, f. 85, 92.

[133] I. Corfus, *Însemnări*, p. 163, nr. 4, şi p. 168, nr. 4.

[134] *Ibidem*, p. 121, nr. 27.

[135] *Ibidem*, p. 121—122, nr. 28 şi 29 (cu data greşită de 1782).

[136] *Ibidem*, p. 168, nr. 5. Despre recoltele din Transilvania distruse de secetă, ierni lungi şi aspre, ca şi despre foametea şi exodul populaţiei de aici peste Carpaţi, din anii 1781—1784, vezi L. Moldovan, *O evaluare a recoltei agricole de acum două sute de ani*, în *Din istoria statisticii româneşti*, 1969, p. 310—311.

[137] *Documente privind relaţiile agrare în veacul al XVIII-lea* (în continuare, citat *D.R.A.*), I, Ţara Românească, Bucureşti, 1961, doc. 528.

[138] *Ibidem*, doc. 537, din 11 mai 1782.

[139] Vezi la Fl. Constantiniu, *op. cit.*, p. 53, în legătură cu obligaţia clerului de a livra cereale pentru fondul destinat Porţii. Ravagiile lăcustelor sînt semnalate şi în Ardeal, în anii 1780—1784. A. Cservény, *op. cit.*, p. 19—20.

[140] N. Iorga, *Studii şi documente*, VI, p. 500, nr. 235.

S. L. Lașcarev, consul general rus in principate, în raportul său din 8 19 iunie 1782, printre altele, transmite informații despre lipsa de hrană în satele de la munte; poporul moare de foame cu toate că domnul a trimis ceva provizii [141].

Nicolae Caragea, domnul Țării Românești, interzice la 29 iulie bîlciurile din zona Dunării, pentru a nu se da posibilitatea turcilor de peste Dunăre de a scoate provizii alimentare din țară, iar la 3 decembrie oprește exportul de vite in Ardeal și permite importul cerealelor din Moldova, fără vamă [142].

I. Raicevich către Kaunitz, la 27 august: seceta continuă, mizeria generală crește, oamenii fug; un bou care valora 15 piaștri se vinde cu 6, vaca de 10 piaștri se vinde cu 2—3, oaia cu 3/4 piastru; Poarta ceruse 100 000 chile de Brăila (a 240 ocale) de griu. orz și mei, la prețul de 5 piaștri și 4 parale, în loc de 8 piaștri chila, ca în Bulgaria [143].

Divanul Țării Românești, în urma cererilor repetate ale Porții, adresează sultanului, în aprilie 1783, un *arzmahzar**, arătînd că, în decurs de 11 luni (aprilie 1782 — martie 1783), țara a livrat Porții 1182150 chile de Istanbul (echivalentul a 107000 chile de Brăila a 240 ocale) [144].

Domnul Nicolae Caragea la rîndul său, în memoriul către sultan, din 13/24 aprilie același an, arată că pentru a răspunde acestor cereri a trebuit să cumpere grîu de la negustori străini, care nu erau alții decît negustorii turci de peste Dunăre; prețul de cumpărare a fost între 9 și 13 taleri chila, iar cheltuielile de transport au urcat prețul la cîte 15—16 taleri chila, în timp ce Poarta nu a plătit decit 5 lei chila. Au fost expediate 40 000 de oi, de asemenea cu pierderi mari rezultate din diferența dintre prețul pieței și cel plătit de Poartă; se adaugă untul, mierea etc. [145].

Într-o proclamație către locuitori, din 22 febr. 1783, Nicolae Caragea evocă faptul că în precedenții șapte ani, Țara Românească a suferit „cînd lăcuste, cind secetă, cînd peatră, cînd boală în vite" [146].

În Moldova, dintr-un document din 12 ianuarie 1782, de la C. C. Moruzi, reiese că, în vreme de lipsă, pentru satisfacerea cerințelo Porții se cumpără cereale din Polonia la prețuri exorbitante [147].

La 6/15 ianuarie, sultanul, pentru a asigura aprovizionarea Constantinopolului cu cereale, poruncește „să nu se mai lucreze horilca în țara Moldovei" și să se țină evidența strictă a producției de cereale [148].

1783: foamete; se repetă interzicerea prelucrării cerealelor la velnițe în Moldova [149].

1783/1784: iarnă grea, viscole și ninsori abundente în Moldova.

Însemnări pe carte veche: „...iarna cea mare cu trii viscole, care au fost agiunsu omătul pîn pin streșini, de nu putea iași oameni den casă și ulețile iara pînă în vîrful zeplazurilor, de nu iara cu putință să iasă omu cu sloboda. Cari, omeni cîte de 50, 60 de ani de bătrîni n-au fost apucat iarnă ca aciasta. Dar pagubă la bucate nu s-au făcut fiindcă ⟨se⟩ întîmp⟨lă⟩ îndestulari de fîn. Oareșci pagubă la oi de răpire furtunii" [150].

[141] *Hurmuzaki*, Serie nouă, vol. I, *Rapoarte consulare ruse*, București, 1962, doc. 46, p. 165.

[142] V. A. Urechia, *op. cit.*, I, p. 278.

[143] *Hurmuzaki*, vol. XIX/1, doc. XLIV, p. 44; v. și p. 28. Amintim teribila foamete care a cuprins populația constantinopolitană în iarna 1782/1783.

* *Arzmahzar* — memoriu, petiție, jalbă.

[144] V. A. Urechia, *op. cit.*, I, p. 277

[145] *Hurmuzaki*, S. N., I, doc. 83, anexa I, p. 214.

[146] V. A. Urechia, *op. cit.*, I, p. 266.

[147] Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, IX, Iași, 1914, p. 308—309.

[148] Th. Codrescu, *Uricariul*, XX, Iași, 1892, p. 308—311. Vezi la Al. Gonța, *Producția de cereale și animale în Moldova între 1812—1821 și furniturile la Înalta Poartă*, în *Terra nostra*, vol. III, București, 1973, p. 236.

[149] Al. Gonța, *Începutul industriei alcoolului*, „Anuarul Inst. de istorie și arheologie « A. D. Xenopol »", Iași, 1971, p. 140. În anaforaua lor către Alexandru Mavrocordat, din iunie 1783, boierii arată că deși Al. Moruzi dăduse dispoziții ca nimeni să nu mai vîndă grîul la velnițe, ci numai mei, porumb, secară și grîul stricat, locuitorii, oferindu-li-se un preț mai bun, nu numai că și-au vîndut la velnițe secara, meiul și porumbul („toată hrana de peste an"), dar „turnau apă înadins prin gropile cu grîu de se strica și putrezea" și-l vindeau apoi la velnițe, provocînd foamete și imposibilitatea de a se trimite cantitățile cerute la Poartă.

[150] I. Corfus, *Însemnări*, p. 120, nr. 24. Despre aceeași iarnă, care începe la 14 noiembrie și pînă la Blagoveștenie (25 martie), o ține „tot omet și viscol", vezi și însemnarea de la nr. 31.

1784: secetă în Ţara Românească[151]; în Moldova, ninsoarea timpurie surprinde porumbul şi viile neculese; incendiu în Iaşi, la 22 decembrie[152].

Enachi Kogălniceanu, biv vel medelnicer, consemnează pe un manuscris despre zăpada din 23 septembrie: „un lucru care nu ţînu minte să fi mai fostu altă dată la această vremi"[153].

1785: recoltă bogată, ieftinirea grîului în Ţara Românească[154].

1785 şi 1786: nerodire, foamete în Moldova.

Raportul consulului general al Rusiei în principate, I. Severin, din 11 aprilie 1785, menţionează lipsa pîinii şi a altor alimente[155].

Manolache Drăghici despre domnia lui Alexandru Mavrocordat (Firaris, ian. 1785 —dec. 1786): „Cum s-a suit pe scaun, toate împotrivirile elementelor s-au resbunat pe ţeară, mai întîi o foamete din cele mai grele s-a arătat cu domnia lui odată şi a contenit cu dînsa..."[156].

„Nerodirea sămănăturilor" şi „lipsa pîinii" este menţionată şi în documentul din 23 august 1786, prin care domnul cere ispravnicilor de ţinut să recalculeze birul unor sate, pentru a spori veniturile vistieriei[157].

1786/1787 (ştiri din Ţara Românească): iarnă foarte grea şi prelungită; lipsa pîinii, a cărnii şi a lemnelor de foc în Bucureşti, datorată şi speculaţiilor domnului Nicolae Mavrogheni[158].

Dimitrie biv vel armaş din Coteşti notează pe o carte veche: „Întracest an au fost iarna foarte grea. La mart 15 au dat viscol şi au ţinut 3 zile"[159].

Pentru a asigura aprovizionarea cu pîine a capitalei, în condiţiile în care morile de pe Dîmboviţa erau blocate de îngheţ, domnul dispune construirea a trei mori de vînt[160].

1787: an roditor, ieftinătate, fiscalitate suportabilă[161]; război.

1789 noiembrie 15: ger, zăpadă, viscol[162].

1789—1790: ani de război, încep lipsurile, scumpetea[163].

1791: foamete în Oltenia, aflată încă sub ocupaţie austriacă, şi în unele regiuni din Muntenia; se semnalează cazuri de ciumă.

Marchizul Jérôme Lucchesini: „Foametea este atît de mare, încît ţăranii din împrejurimile Craiovei se hrănesc cu pîine amestecată cu paie tocate şi muşchi de pomi"[164].

În decembrie, este interzisă funcţionarea în Ţara Românească a povernelor şi hrănirea porcilor cu porumb[165]. După noua recoltă, în unele judeţe (Romanaţi) nu este atît lipsă de porumb, cît de ghindă pentru porci[166].

[151] Menţiune într-o notă informativă a diplomaţiei ruse în principate, din 22 iunie 1785. *Hurmuzaki*, S. N., I, doc. 149, p. 319.

[152] I. Corfus, *Însemnări*, p. 16, nr. 48.

[153] *Ibidem*, p. 122, nr. 30. Vezi şi N. Gaidagis, *op. cit.*

[154] Vezi circulara domnească din 27 august. V. A. Urechia, *op. cit.*, I, p. 476—477.

[155] *Hurmuzaki*, S. N., I, doc. 146, p. 317.

[156] M. Kogălniceanu, *Cronicele*, tom. II, p. 48. Iarna rece şi ploioasă (sic) din Ardeal distruge recolta. În Maramureş mor de foame 17 000 de oameni. Foametea continuă şi în anul următor: din noiembrie 1786 pînă în noiembrie 1787, în Maramureş mor alţi 11 867 oameni. A. Cservény, *op. cit.*, p. 20.

[157] Arh. St. Bucureşti, *Documente istorice*, CXLIII/110, orig. Vezi şi însemnarea pe carte veche, I. Corfus, *Însemnări*, p. 16, nr. 49.

[158] Printre altele, vezi *Hurmuzaki*, S. N., I, doc. 204, p. 407 şi doc. 215, anexa II, p. 427.

[159] I. Corfus, *Însemnări*, p. 243, nr. 27; la 5 martie, fusese cutremur.

[160] N. Iorga, *Note ateniene comunicate la Academia Română* (noiembrie 1930), în „Revista istorică", XVI (1930), nr. 10—12, p. 202—206; vezi la C. C. Giurescu, *Istoricul ctitorilor lui Nicolae Mavrogheni*, în „Biserica ortodoxă română", LXXX (1962), nr. 3—4, p. 349—350.

[161] Dionisie Eclesiarhul, *op. cit.*, p. 40.

[162] I. Corfus, *Însemnări*, p. 123, nr. 34.

[163] Dionisie Eclesiarhul, *op. cit.*, p. 53.

[164] N. Iorga, *Ceva despre ocupaţia austriacă în anii 1789—1791*, în „Analele Academiei Române, Memoriile Secţiunii Istorice", S. II, t. XXXIII (1910—1911), p. 211.

[165] V. A. Urechia, *op. cit.*, IV, 1892, p. 350—351 şi 353.

[166] La 5 decembrie 1791, Mihai Suţu permite stolnicului Ioniţă Brăiloiu să-şi hrănească porcii cu porumb, întrucît nu găseşte ghindă, în judeţul Romanaţi nefiind „lipsă de bucate". *Ibidem*, p. 352.

1791/1792: iarnă grea; mor vite[167].

1792: în Ţara Românească, recolta este distrusă de secetă, lăcuste, gîndaci[168]; producţia scăzută de miere; şeptelul redus determină scumpirea unor produse (unt) şi dificultăţi în achiziţionarea lor pentru Poartă[169]; cereri sporite de „zaherea" din partea turcilor; în toamnă, campanie agricolă susţinută pentru extinderea suprafeţelor însămînţate[170]; se declanşează epidemia de ciumă[171], care va însoţi şi amplifica toate celelalte dezastre din anii următori.

1792/1793: iarnă grea; în Bucureşti, se crează probleme în aprovizionarea cu pîine (blocarea morilor din pricina îngheţării Dîmboviţei) şi cu lemne de foc[172].

1793: şeptelul se reface[173], dar se ascut simptomele foametei; Alexandru Moruzi ia un set de măsuri pentru preîntîmpinarea ei în oraşe: preţurile fiind în continuă creştere, fixează „narturi" (preţuri maximale) la pîine[174], carne[175] şi la alte peste 150 mărfuri[176]; repetă interdicţia funcţionării povernelor (pentru „a nu se cheltui zaharele de hrană la lucru de băutură")[177]; la porunca Porţii, amplă campanie agricolă, se extind mult suprafeţele însămînţate[178]; pentru buna aprovizionare a capitalei cu pîine, interzice ţăranilor din satele învecinate să mai scoată saci cu pîine din Bucureşti[179]; dă dispoziţii ca principalele mănăstiri din oraş să construiască 14 mori cu cai[180], pentru a preîntîmpina lipsa făinii în cazul îngheţării apelor; dispoziţii ispravnicilor de Ilfov, Dîmboviţa şi Vlaşca să asigure piaţa capitalei cu lemne de foc[181].

Măsuri severe pentru combaterea ciumei care face ravagii mai ales în Bucureşti, dar începuse şi la sate[182].

1794: secetă mare pînă în iulie; nerodirea cerealelor[183] (cu excepţia meiului); lipsa ierbii (şi deci a fînului pentru iarna următoare); „stricarea" stupilor ; creşterea pre-

[167] Mustafa A. Mehmet, *O condică domnească din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea scrisă în limba turcă, privind Ţara Românească*, în „Revista Arhivelor", 2 (1958), p. 256.

[168] *Ibidem*, p. 252 257.

[169] Menţiune în hrisovul din 3 aprilie 1793 pentru fixarea preţului untului la 11 parale ocaua. Se fixează un preţ mai ridicat şi la miere (4 taleri vadra), preţ ce se va menţine şi în anul următor, deşi producţia va creşte. V. A. Urechia, *op. cit.*, p. 332—334.

[170] Vezi decretul lui Mihai Suţu, din 11 octombrie. *D.R.A.*, I, doc. 637.

[171] V. A. Urechia, *op. cit.*, V, 1893, p. 426.

[172] *Ibidem*, p. 341 şi urm.

[173] „Acum... vitele s-au mai înmulţit", se menţionează într-un document din 1 aprilie 1793. *Ibidem*, p. 332.

[174] Dispoziţiile din 10 şi 19 aprilie şi 3 mai, pentru piaţa oraşelor Piteşti, Focşani etc. ca pîinea de 160 dramuri să se vîndă cu o para; tot cu o para se vindea pîinea de 200 dramuri în Bucureşti. *Ibidem*, VI, 1893, p. 668; pentru j. Ialomiţa, vezi vol. V, p. 337.

[175] 5 parale ocaua de carne în Bucureşti. *Ibidem*, VI, p. 669.

[176] *Ibidem*, V, p. 345—354.

[177] Doc. din 23 februarie, *ibidem*, VI, p. 639—640; doc. din 13 august, *ibidem*, p. 687. Totuşi, se fac excepţii pentru cei ce au „bucate stricate" din anii precedenţi: în martie, i se aprobă m-rii Sadova să prefacă în rachiu 160 chile cereale (38 400 ocale — cca 48 770 kg), iar la 6 iunie, unui Nicolae Ianiotis (probabil negustor) să prelucreze 100 chile mei (36 500 kg) şi 80 chile grîu stricat (— 19 200 ocale — cca 24 400 kg) şi, desigur, n-or fi fost singurele cazuri. *Ibidem*, VI, p. 693—694.

[178] Printre altele, în sezonul muncilor agricole sînt suspendate procesele ţăranilor (între 15 aprilie şi 15 mai, ca şi între 17 septembrie şi 31 octombrie), dispoziţii ce se vor repeta în fiecare an. *Ibidem*, VI, p. 412.

[179] Auzind „cum că ţăranii după afară, viind în Bucureşti, ridică pîne cu sacii de o duc afară", Alexandru Moruzi cere, la 9 octombrie, vel spătarului să ia măsuri: căpitanii şi strejerii de la marginea oraşului să-i controleze pe ţărani să nu scoată mai mult de o pîine, două; să-i aducă la spătărie pe cei prinşi că scot „pîne cu sacii" din oraş; „să nu fie slobod a se cheltui pîinea ce este trebuincioasă politiei Bucureştilor cu căratul pe afară". *Ibidem*, V, p. 446.

[180] *Ibidem*, p. 304 305.

[181] Se interzice, ca şi în anul precedent, zapciilor si altor slujbaşi care, prin abuz de putere, sub diferite pretexte „trăgeau în silă" carele cu lemne „pentru prieteni şi pentru al lor folos", provocînd lipsă pe piaţă. *Ibidem*, p. 341—343.

[182] *Ibidem*, p. 426 şi urm.; VI, p. 710 şi urm.

[183] Totuşi, în unele zone au mai rodit. Dimitrie biv vel armaş, din Coteşti, nota: „În zilile mării sale Alex. Moruzu, întîia domnie a mării sale în Ţara Românească, al doilea an, cînd în partea ţării noastre mai toate părţile au fost ⟨lip⟩să de bucate, iar la acest judeţ Focşani, mai bilşug'. I. Corfus, *Însemnări*, p. 124, nr. 39.

ţurilor la cereale şi scăderea lor la vite, rechiziţii forţate de cereale (inclusiv mei şi porumb) pentru Poartă, pînă la ultimul bob (pînă şi sămînţa); mii de ţărani (salahori), trimişi pentru repararea cetăţilor turceşti de la Dunăre, mor „de mizerie"[184]; fiscalitate excesivă; declanşarea marei foamete ce se va prelungi şi în următorii ani; import de cereale; situaţia este agravată şi de extinderea epidemiei de ciumă, în anul acesta mai ales la sate, şi de iarna timpurie şi aspră.

Iată cum a evoluat starea timpului în Moldova, după o însemnare contemporană a unui cititor de *Pilde filosofeşti*: „Să să sti⟨i⟩ de cînd au fost săcită mari şi n-au plootu nici primăvara toată, nici vara pînă în iuli, veleat 1794. Iară di aici s-au pornit ploili şi au ploot toamna toat⟨ă⟩ şi s-au făcut zăruf mare din ziua Sfîntului Andrei, pînă la Sfîntul Niculae. Şi apoi au începutu a nigi un omătu ca de o palmă de mare şi a fost unu viscol după Crăciun şi alt înainte marilui Vasile. Şi au fostu foarti groaznicu vifor"[165].

În ambele ţări, în urma unei campanii agricole susţinute organizată de cei doi domni (la cererea Porţii)[166], în primăvară suprafeţele însămînţate fuseseră extinse[167]. Încă din luna mai pronunţîndu-se seceta, Al. Moruzi ia în Ţara Românească o serie de măsuri pentru a preîntîmpina scumpirea cerealelor şi dezorganizarea pieţei, ca şi pentru asigurarea oraşelor cu pîine (îndeosebi a capitalei)[188]. Ispravnicii de judeţe sînt obligaţi să expedieze căruţe cu grîu în Bucureşti[189]; se pun „narturi". Sînt importate 60 000 ocale făină din Polonia şi distribuite brutarilor din Bucureşti[190]. La 20 august, este facilitat importul cerealelor, prin scutirea lor de vamă şi de orice altă taxă[191]. La sate, morarii şi arendaşii de mori sînt obligaţi, la 25 octombrie, să vîndă sătenilor tot oemul revenit din măcinarea porumbului şi a meiului, cu preţ accesibil, de 3 parale ocaua, iar sătenilor li se dă dreptul să-i supravegheze pe morari să nu facă „matrapazlîcuri", să ascundă mălaiul şi să-l vîndă negustorilor la preţuri mai mari[192].

Pentru crearea de rezerve, pe lîngă alte măsuri se înscrie şi interdicţia arendării de către mănăstiri a tuturor moşiilor şi dispoziţia ca mănăstirile să cultive în regie proprie cîte 1—2 moşii, iar mitropolitul să ţină evidenţa şi să raporteze divanului („cu catastif"), în anul următor, de cîtă „zaherea" dispune fie-

[184] În acest an, din 3 000 salahori trimişi din Ţara Românească, nu se mai întorc decît 800. *Hurmuzaki*, S.N., I, p. 660.

[165] I. Corfus, *Însemnări*, p. 124, nr. 38. Vezi şi Şt. Hepites, *p. cit.*, p. 35.

[186] După cum ar reieşi din arzmahzarul trimis sultanului de divanul Moldovei, la 17 decembrie 1794, V. A. Urechia, *op. cit.*, V, p. 537.

[187] Menţiune în doc. din 13 mai prin care Al. Moruzi dă dispoziţii pentru organizarea de procesiuni religioase care să invoce ploaia. *Ibidem*, p. 136. Pentru Moldova, vezi arzmahzarul din 17 decembrie prin care se arată sultanului că ţara nu poate satisface cererea de zaherea, din cauza secetei, deşi se semănase „mai mult decît în toţi anii". *Ibidem*, p. 537. Campaniile de însămînţare devin o permanenţa în politica agrară a domniei, care începe să ţină, totodată, o evidenţă (prin ispravnicii judeţelor) a cantităţii de sămînţă pusă în brazdă în fiecare sat. Vezi, spre exemplu, „poruncile" lui Mihai Suţu, trimise ispravnicilor la 29 decembrie 1794. *D.R.H.*, II, Moldova, doc. 608, p. 603.

[188] În anaforaua din 19 mai, care dezbate această problemă, se arată că brutarii au obiceiul, cînd văd că este lipsă de ploaie, se duc prin sate şi cumpără cereale, fac stocuri pe care le ascund, provoacă în felul acesta lipsă pe piaţă şi aşteaptă creşterea preţurilor. A doua zi, Al. Moruzi dispune ca brutarii capitalei să se aprovizioneze cu necesarul de grîu pentru 40 de zile şi „să se lege" că nu vor urca preţul pîinii. V. A. Urechia, *op. cit.*, V, p. 763—764. În august, lipsa pîinii în Bucureşti devine acuta şi datorită refuzului brutarilor de a o fabrica, probabil din cauza preţului redus impus. Domnul ordona agiei să-i oblige pe brutari să scoată pîine cît mai multă, şi le fixează norma de cel puţin două cuptoare pe zi fiecare, sub ameninţarea drastică a pedepsei cu ocna; brutarii fugiţi să fie prinşi şi trimişi la ocnă pe viaţă. *Ibidem*, p. 764. La 17 august, sînt obligaţi şi simigiii să fabrice pîine. Se studiază totuşi fixarea unui preţ mai mare la pîine. *Ibidem*, p. 765. La 28 decembrie, preţul oficial al unei pîini de numai 50 dramuri era de o para. *Ibidem*, VI, p. 671.

[189] Menţiune în pitacul agiei din 7 octombrie. *Ibidem*, p. 766. Despre aprovizionarea capitalei cu grîu în acest an, mai vezi şi doc. de la p. 670, 672, 765, 768, 770.

[190] *Hurmuzaki*, S.N., I, doc. 341.

[191] V. A. Urechia, *op. cit.*, VI, p. 765: pe negustori să nu-i supere nici vameşi, nici zapcii, nici neferi cu vreun nume de havaet, ci în tot chipul să fie diafendipsiţi şi de către toţi să fie apăraţi de orice, a fi în pace, spre a avea fiecare îndemnare şi [illegible] a se sili la această vreme de lipsă cu sîrguială, de a îndestula şi a ajutora ţara şi norodul la multa trebuinţa de hrană ce au".

[192] *Ibidem*, p. 768.

care, „ca la vreo întîmplare de lipsă... să se afle zahereaua trebuincioasă spre ajutor celor lipsiți la hrana vieții lor"[193].

Seceta din vară a creat mari probleme și pentru hrana vitelor în iarna următoare[194]. În Țara Românească, Al. Moruzi, prin actul din 26 noiembrie, permite ca lipsa fînului, resimțită grav pretutindeni, să fie suplinită prin „dărîmarea" crengilor din păduri, sătenilor dîndu-li-se acest drept fără a plăti vreo taxă stăpînului, dar cu obligația de a-l înștiința și de a nu face stricăciune pădurilor[195]. O măsură similară este luată și de Mihai Suțu, în Moldova, ca sătenii, „după săcita ce s-au întîmplat", să-și „îndestuleze lipsa ce au de fîn și să-și poată scoati vitele den iarnă"[196].

Dacă lipsa cerealelor a făcut să crească prețul pîinii și, prin reacție în lanț, al celorlalte alimente, lipsa nutrețului a provocat o scădere a prețului vitelor și implicit a cărnii. Din această cauză, epitropii Bucureștilor cer domnului, la 20 septembrie, să desființeze „nartul" la carne, ca sărăcimea să aibă măcar carnea ieftină[197]. Totuși, la 5 octombrie se fixează prețul cărnii de vită la 3 parale ocaua (socotindu-se prețul vitelor la 17 taleri și 105 bani categoria I și 11 taleri și 15 bani categoria a III-a)[198].

Poarta nu renunță la pretenția ei de „zaherea", iar dacă grîu și orz nu sînt, cere chiar meiul și porumbul care s-au mai făcut, ceea ce pînă acum nu o interesase. Al. Moruzi încearcă „prin toate mijloacele cele trebuincioase" și trimite la schela Brăilei „cîtă zaherea s-au putut afla în țară", dar nu reușește să strîngă întreaga cantitate solicitată. Sultanul și vizirul revin insistent, informați fiind de negustori (turci) că boierii și sătenii ar mai avea cereale din recolta precedentă și că le-ar fi ascunzînd pentru a le specula, refuzînd să le vîndă Capanului (evident, la prețul oferit). Ordonă domnului „ca vericine va avea zaharea, atît nouă cît și veche, și de la moșii mănăstirești și de la moșii boierești, *să se descopere* (sublinierea mea — I. C.) ca să se trimiță la schela Brăilei", unde așteptau vasele turcești s-o preia. Divanul țării, convocat în august (la care participă și toți stăpînii de moșii!), arată că țăranii și-au vîndut pînă și sămînța (tentați de prețul mare la care ajunseseră cerealele, mai ales pe piața capitalei), iar boierii și mănăstirile cîte cereale au avut le-au declarat deja pe toate (s-a făcut și un „catastih"). Totuși, propun ca ispravnicii și boierii anume însărcinați să cerceteze la fața locului, prin gropi și hambare. Domnul numește pe cel mai de seamă boier al țării, vel vistierul Nicolae Brîncoveanu (el afirmase că ar mai fi ceva cereale prin județe), să se ocupe de această problemă în cele 12 județe din stînga Oltului și pe biv vel logofătul Ion Glogoveanu în celelalte 5, din Oltenia[199].

Rezultatul acțiunii este expus în răspunsul lui Al. Moruzi, semnat de întreg divanul țării, expediat sultanului la 13 septembrie, în care este descrisă amplu, ca în nici un alt document al vremii, dezolanta stare de lucruri, dezvăluindu-se totodată la ce mijloace dure s-a recurs pentru descoperirea ultimului bob de griu ce s-ar mai fi putut găsi: încă din momentul în care au apărut primele semne ale foametei, domnul trimisese „oameni harnici și pricepuți" (!) pentru a căuta cu baionetele ascunzătorile făcute în pămînt și pentru a înregistra întreaga cantitate de cereale din noua recoltă aflată încă pe arie; s-a recurs la blîndețe și la amenințări „înfricoșătoare" în același timp. După primirea noului firman, a trimis iarăși să se cerceteze, „într-ascuns și pe față", pe la moșiile boierilor și mănăstirilor, ca și prin gospodăriile tuturor „supușilor", a răspîndit „hîrtii" ale mitropolitului, cuprinzînd „blesteme și dojene și anateme", ca locuitorii să nu ascundă „nici un singur bob". Dar amploarea foametei este evidentă, sătenii se hrănesc cu ierburi;

193 *Ibidem*, p. 767.

194 *Ibidem*, vol. V, p. 118—119. Vezi și *D.R.A.*, II, doc. 600.

195 V. A. Urechia, *op. cit.*, VI, p. 372—375. A fost o măsură temporară, numai pentru iarna 1794/1795. La 9 martie 1795, „ieșind din greutatea iernii" și „în puține zile ieșind și iarba", domnul poruncește ispravnicilor să impună scoaterea vitelor din păduri; sătenii și le vor putea ține numai dacă se învoiesc să plătească o taxă stăpînului pădurii. Se constată în multe părți mari pagube. În toamnă, la 19 septembrie 1795, printr-o circulară domnească ce urma să fie citită prin sate, se interzice cu desăvîrșire sătenilor să-și hrănească vitele prin păduri, întrucît în anul acesta fînețele s-au făcut „cu îndestulare". *Ibidem*, p. 380—381.

196 *D.R.A.*, II, doc. 610.

197 V. A. Urechia, *op. cit.*, V, p. 341.

198 *Ibidem*.

199 *Ibidem*, V, p. 455—456 și V. Veliman, *op. cit.*, doc. 215, din 13 septembrie 1794.

în București de o săptămînă lipsesc cu totul cerealele. Nici în județul Ilfov[200], unde în acest an, spre deosebire de celelalte județe, foametea nu a fost atît de mare, Nicolae Brîncoveanu, care a cercetat el însuși și cu „oameni de încredere", nu a putut scoate mai mult decît 1 2 chile de pe la stăpînii de moșii din grîul rezervat pentru sămînță, în total doar 57 chile de Brăila (13680 ocale cca 17 500 kg). Au fost invitați reprezentanții Porții de la Galați și Brăila însărcinați cu problema zaherelei să trimită negustori turci să caute ei înșiși prin județe, dar aceștia au refuzat, declarînd că și ei cunosc situația.

Ploaia căzută ulterior a fost benefică pentru recolta de mei (însămînțat mai tîrziu). Dar dacă va fi rechiziționat și meiul, așa cum ordonă Poarta — se arată mai departe —, li se va lua locuitorilor „orice mijloc de trai" și disperarea îi va face să fugă. În final, domnul cerea sultanului ca țara să fie scutită în acest an de „mubaia", angajîndu-se ca în anul următor să trimită o cantitate dublă; iar dacă totuși i se va porunci să rechiziționeze meiul, să nu fie făcut răspunzător de fuga locuitorilor[201].

Moldova, expusă acelorași vicisitudini ale climei, a făcut la rîndul ei efortul și a expediat la Țarigrad, atît în primăvară cît și în toamnă, tot ce s-a găsit din recolta anului precedent și din cea nouă, chiar „mai mult decît s-au nădăjduit", „tăind din hrana copiilor"[202]. Dintr-o notă informativă a diplomației ruseşti, aflăm că în noiembrie se achiziționa porumb pentru Poartă, menționîndu-se că pînă atunci acesta nu se mai pretinsese; se ceruseră 40000 chile de Brăila (9600000 ocale cca 12 500 000 kg)[203]. O altă notă informa că, în noiembrie, Mihai Suțu trimisese un negustor turc și unul grec să cumpere întreaga cantitate de cereale ce vor găsi pe la locuitori și a repetat boierilor să livreze fără întîrziere cotele de grîu ce le-au fost impuse[204].

În lungul său arzmahzar trimis Porții la 17 decembrie, divanul Moldovei, motivînd neputința țării de a livra cantitatea de porumb cerută, descrie o situație asemănătoare cu cea din Țara Românească: deși în primăvară s-a semănat „mai mult decît în toți anii" (în urma măsurilor întreprinse de domnie), din pricina secetei „din cele mai multe semănături, oamenii abia au putut să-și ia sămînța ce au semănat", iar altele n-au răsărit deloc sau, deși au răsărit, s-au uscat; țara a făcut mari eforturi și a satisfăcut toate celelalte cerințe ale Porții (inclusiv refacerea cetății Bender), doar meiul cerut ulterior nu a putut fi strîns, „că mălai în țară nu se găsești nici ca cum", iar Poarta a înțeles și „a iertat" jumătate din cantitatea cerută; se nădăjduiește ca și de data aceasta Poarta să înțeleagă și să amîne cererea de porumb pentru la primăvară, cunoscut fiind că și în cele mai roditoare ținuturi este o lipsă „desăvîrșită" de zaherea, că porumbul care s-a mai făcut în vreun ținut, două, este atît de puțin, încît nu va putea asigura hrana locuitorilor pînă la recolta următoare; se speră însă că „după silința ce s-au pus în astă toamnă la semănături și care încă se va mai pune la primăvară", se vor putea satisface toate cererile Porții[205].

1794/1795: iarnă grea (în întreaga Europă); la 18 ianuarie, Dunărea era înghețată[206]. În ținuturile din nordul Moldovei, zăpada atingea în decembrie înălțimea omului, acoperind multe vite, iar din lipsa nutrețului mortalitatea în oi și porci a fost foarte mare, după cum informa consulatul rus din Iași[207].

Foametea, pricinuită deopotrivă de seceta din primăvara lui 1794 și de rechiziționarea forțată a cerealelor din ordinul Porții, se înăsprește și mai mult în condiții de iarnă. Prețurile cresc vertiginos, ocaua de mei („mălai") urcă, după o

200 În județul Ilfov, spre toamnă, se face și fîn, se pare chiar cu îndestulare. V. A. Urechia, *op. cit.*, V, p. 119–120.

201 V. Veliman, *op. cit.*, doc. 215. V. A. Urechia presupune că din cauza acestui răspuns i s-ar fi tras lui Al. Moruzi mazilirea (deși aceasta vine abia în august 1796), *op. cit*, V, p. 456.

202 Din arzmahzarul divanului citat mai jos, nota 203.

203 *Hurmuzaki*, S.N., I, doc. 332, p. 599.

204 *Ibidem*, doc. 344, p. 627. Într-un raport consular rus, referitor la veniturile încasate de Mihai Suțu în 1794, sînt înregistrate: 35 000 chile grîu, 10 000 chile mei, 30 000 chile „proviant" pentru cetatea Bender, 80 000 oca unt (pentru bucătăria sultanului), toate acestea în natură, plus impuneri în bani pentru 30 000 chile grîu și 22 000 chile mei (totalizînd 746 000 lei). *Ibidem*, doc. 343, p. 626.

205 V. A. Urechia, *op. cit.*, V, p. 537–539.

206 La 18 ian. 1795, Al. Moruzi dă dispoziții vel spătarului să întărească paza la hotar „acum că Dunărea este înghețată". *Ibidem*, VI, p. 302.

207 *Hurmuzaki*, S.N., I, doc. 344, p. 627.

notă contemporană, la 8 parale, iar chila de griu la 50 de taleri, în Țara Românească[208].

„Poporul suferă în întregul principat de mare foamete — se arată într-o notă informativă rusească din Iași, la 27 ianuarie / 7 februarie 1795 — încît este nevoit să se hrănească cu coajă de copac și cu mlădițe. Din această cauză oamenii se îmbolnăvesc, distrugîndu-și în scurtă vreme stomacul"[209].

Foametea din iarna aceasta va rămîne ca un reper de groază la apropierea iernii următoare[210]; iar temerile că ea se va repeta au fost îndreptățite, ba chiar depășite de realități, după cum vom constata în paginile următoare.

1795: pînă la mijlocul verii, în Țara Românească timpul a fost prielnic agriculturii și se întrevedea o recoltă îmbelșugată, cu atît mai mult cu cît se făcuseră însămînțări suficiente[211], iar „rodurile pămîntului" se arătau mai timpurii[212]. Consulatul rus informa pe superiorii săi, la 12 mai, că aici „ploile abundente și cantitatea de cereale însămînțată fac să se spere un an fertil și abundent"[213], dar încă din lunile iunie—iulie o bună parte din lanuri este atacată de dăunători[214] („viermi" și lăcuste)[215]; ciumă în Țara Românească; invaziile de pradă ale „pasvangiilor".

Însemnări pe carte veche: „⟨Iunie⟩ 12, la leat 17⟨95⟩. A venit sfîntul cap al sfîntului Visarion al doilea rînd în București, adus fiind de politie cu multă ⟨chel⟩-tuială pentru frica ciumii. Și nu numai ciuma era, ci și foamete gria era, că mulți din creștini au și murit de foame, că unii au mîncat tărițe, iară mai mulți și coajă de copaci o mesteca cu tărițile ⟨în loc⟩ de pîine și cu aceia își lungiia viața. Chila de grîu taleri 50... ⟨oca?⟩ de pîine parale 8..., mălai oca parale 8", consemnează pictorul ierodiacon Manole din mahalaua Silvestru (București), iar un Petrache logofăt din Rîmnicu Vîlcea întregește, prin însemnarea sa, informația: „La leat 1795 fiind boala ciumii în toată Țara Rumânească, și s-au spart toate orașele"[216].

În Moldova, grîul rodește, dar recolta de mei și porumb este compromisă, îndeosebi în ținuturile din nord, de grindină și de bruma timpurie[217].

Foametea și scumpirea cerealelor continuă, datorită nu atît recoltei slabe, ci în primul rînd furniturilor în enorme cantități trimise, la poruncile repetate ale Porții, cetăților de la hotar și la Istanbul, cît și speculei fără scrupule la care s-au dedat nu numai negustorii (greci și turci), ci mai ales domnii celor două principate — Al. Moruzi și Al. Callimach — ca și camarila lor, care au monopolizat întreg comerțul cu cereale. La 12 mai, spre exemplu, o notă consulară din București informa că „domnul și boierii săi au cumpărat grîu cu 12 piaștri și îl vînd brutarilor cu 55"; erau vizați hatmanul, spătarul și aga[218]. Confirmă și Dionisie Eclesiarhul: „Iar domnul Moruz au găsit prilej cum să cîștige bani, că nu-i era destul venitul domnii; și strîngînd mult grău de zaherea de pe unde găsia, plătind șapte lei chila, apoi îl vindea în București, la pitari, cu 40 lei chila, fiindcă oprisă să nu să cumpere din altă parte grău, numai de la magazia domnească să să cumpere de a face pîine în București; și cu porumb făcea negustorie", „...însă porumb au cumpărat și l-au vîndut oamenilor cu bani îndoiți și întreiți și banii mănăstirilor ⟨luați cu împrumut — I.C.⟩ nu i-au mai dat nici de cum, ci i-au înghițit el"[219].

Din Moldova, Al. Callimach expediase la Galați 22 000 chile grîu, pentru care încasase din vistierie suma calculată la 8 piaștri (lei) chila, dar locuitorilor le

[208] V. A. Urechia, *op. cit.*, IV, p. 445. Prețul meiului ajunsese deci aproape egal cu cel al grîului.

[209] *Hurmuzaki*, S.N., I, doc. 352, p. 645. Vezi și nota din decembrie 1794, *ibidem*, doc. 344, p. 627.

[210] Este menționată într-o serie de note din arhiva consulatului rus: pentru Moldova, la 13 sept. 1795, *ibidem*, doc. 385; pentru Țara Românească, de la sfîrșitul aceleiași luni, doc. 387; vezi și doc. 384 etc.

[211] Despre organizarea campaniei agricole din toamna lui 1794 și primăvara lui 1795, vezi V. A. Urechia, *op. cit.*, VI, p. 767.

[212] Mențiune în doc. din 15 mai, prin care Al. Moruzi ordonă sistarea proceselor („după obicei") între 15 iunie și sfîrșitul lunii iulie, pentru ca țăranii „să-și caute de lucrul pămîntului". *Ibidem*, p. 412.

[213] *Hurmuzaki*, S.N., I, doc. 362, p. 660.

[214] *Ibidem*, doc. 368, p. 671, din 12 iunie 1795.

[215] Dionisie Eclesiarhul, *op. cit.*, p. 59.

[216] I. Corfus, *Însemnări*, p. 173, nr. 10, 11.

[217] *Hurmuzaki*, S.N., I, doc. 385, p. 703, din 13 septembrie; altă notă, de la sfîrșitul aceleiași luni, *ibidem*, doc. 388, p. 706.

[218] *Ibidem*, doc. 362, p. 660.

[219] Dionisie Eclesiarhul, *op. cit.*, p. 59.

plătise doar cu 5 piaştri chila, revenindu-i la acest condei 66 000 piaştri, plus alţi 30000 piaştri de la 12000 chile orz expediat tot acolo, pentru care primise 5 1 2 piaştri pe chilă şi o plătise locuitorilor doar cu 3 piaştri [220]. Pe piaţa liberă, chila de grîu era de 25—30 piaştri, iar la Constantinopol chiar 33 de piaştri [221].

Pentru o şi mai sistematică şi sigură spoliere, cei doi domni (desigur că la indicaţia Porţii, dovadă fiind că acţiunea a fost întreprinsă concomitent în ambele ţări) au recurs la ţinerea unei evidenţe riguroase a tot ce se însămînţează şi a tot ce se produce in ţară, fapt ce a neliniştit populaţia, încă neobişnuită cu asemenea procedee. În acest sens, o altă notă diplomatică rusă transmitea la 1 mai că in Moldova se înregistrau toate ogoarele însămînţate şi felul culturilor, evaluindu-se de pe acum producţia [222]. La 12 iunie se expediau ştiri asemănătoare din Bucureşti [223]: ,,ispravnicii continuă să măsoare, din ordinul domnului, tot ce a fost însămînţat în ţară; ei vor socoti de asemenea cantitatea de unt, brînză, seu, miere şi de ceară ce se va putea produce, pentru ca domnul să ştie dinainte ce poate trimite în Turcia şi să furnizeze noilor magazii de la Dunăre. Acest ordin necăjeşte publicul care nu a mai fost supus pînă în prezent la acest gen de practici şi există temerea că, cu toată speranţa in fertilitate, scumpirea mijloacelor de trai va continua în ţară".

Cu toate lipsurile, ţările române au fost obligate şi în acest an să furnizeze turcilor cantităţi enorme de cereale şi alte produse alimentare nu numai pentru aprovizionarea Constantinopolului şi a cetăţilor de la Dunăre, aflate intr-o permanentă şi febrilă pregătire de război, dar şi pentru întreţinerea armatei trimisă să reprime răzvrătirile paşei de Vidin [224]. La rîndul lor, aceste răzvrătiri, concretizate şi prin invazii de jaf şi devastare pe teritoriul Olteniei şi stoarceri de mari sume de bani domnului Ţării Româneşti, au contribuit la secătuirea economiei şi la cea mai neagră mizerie a vieţii cotidiene pe mai mulţi ani în şir.

În iunie, Poarta ceruse lui Alexandru Moruzi să livreze magaziilor de la Dunăre cantitatea de 120 000 chile de grîu (cca 28 000 tone) şi se aşteptau ordine asemănătoare pentru orz şi alte provizii pentru Constantinopol [225]. Ţara nu mai avea de unde da. Consulatul rus era informat din Bucureşti, la 10 august, că domnul l-a trimis pe marele negustor şi arendaş Turnavitu să cumpere din regiunile de peste Dunăre 60 000 chile de grîu, pentru cetăţile Rusciuc şi Silistra; în acest scop alocase importanta sumă de 500 000 lei (1 000 pungi), sumă ce a impus-o ţării cu titlu de ,,zaherea pentru Poartă"; se aştepta o nouă scumpire a mijloacelor de trai, recolta nefiind totuşi cea sperată. Un nou ordin de la Poartă obliga Ţara Românească să pregătească alte cantităţi de făină, pesmeţi şi grîu, de asemenea pentru magaziile de la Dunăre. În acest timp, domnul Moldovei va umple magaziile de la Bender şi Ismail [226]. În septembrie, Al. Moruzi încearcă să importe alte cantităţi de grîu din Germania, propunînd un schimb cu sare [227].

La cantităţile de grîu, orz, mei, unt şi miere, s-au mai adăugat 160 000 oi expediate din Ţara Românească la Constantinopol [228].

Notele din Iaşi ale consulatului rus relatează, la rîndul lor, situaţia din Moldova : turcii merg ei înşişi în toată ţara şi ridică cu forţa toate cerealele pe care le găsesc, plătind numai 8 piaştri chila; se aşteaptă o mare foamete, se arăta în septembrie 1795 [229], iar la 9 octombrie se revine: emisarii domnului scormonesc

[220] *Hurmuzaki*, S.N., I, doc. 406, p. 737.

[221] *Ibidem*, doc. 387, p. 705 şi doc. 399, p. 720, din 28 decembrie. Vezi aici şi referiri la specula negustorilor turci care revînd cu 33 piaştri la Constantinopol cea mai mare parte din grîul cumpărat cu 8 piaştri din ţările române şi Rumelia.

[222] *Ibidem*, doc. 359, p. 656. Se mai aminteşte că fusese interzis exportul de porumb. Vezi şi raportul lui I. Severin, consulul general al Rusiei în principate, din 16 iulie acelaşi an. *Ibidem*, doc. 373, p. 677.

[223] *Ibidem*, doc. 368, p. 671.

[224] *Ibidem*, doc. 390, 396 etc.

[225] *Ibidem*, doc. 370, p. 673.

[226] *Ibidem*, doc. 378, p. 692. Mai vezi şi doc. 384, p. 701. La 25 august, o altă notă din Bucureşti relata despre ordinul lui Al. Moruzi ca ispravnicii de judeţ să achiziţioneze 20 000 chile de orz şi că s-a expediat deja o mare cantitate de grîu din ţară la Constantinopol. *Ibidem*, doc. 380, p. 695.

[227] *Ibidem*, doc. 384, p. 702.

[228] *Ibidem*.

[229] *Ibidem*, doc. 385, p. 703. Ţăranii erau obligaţi să dea jumătate din recoltă. Fuseseră fixate cote obligatorii de cereale şi pentru boieri, după rang: 30 chile, marele logofăt; 25 chile, marii vornici etc.

peste tot și „ridică pînă la ultimul bob, fără să se îngrijească de sămînță și de nevoile bieților oameni”. S-au strîns din țară 30 000 chile grîu. Boierii se tem de o mare foamete și chiar de o revoltă generală dacă s-ar publica firmanul pentru rechiziționarea meiului, firman care încă se ține secret [230].

Nu este deci de mirare că țăranilor nu le mai rămîne decît coaja de copac și că se moare de foame. Zilot Românul nu imaginează nimic cînd descrie foametea din timpul primei domnii a lui Alexandru Moruzi în Țara Românească: „incît toată obștea a pătimit foarte, ajungînd cei mai mulți a trăi cu coajă de copaci și cu băligi de vită, ferească Dumnezeu; încă au și murit oameni de foame, lucru ce de multă vreme nu fusese pomenit” [231].

Un alt martor ocular — medicul sas din Sibiu, Andreas Wolf, care cunoștea bine realitățile din Moldova prin repetatele lui călătorii prelungite pe aceste meleaguri — ne-a lăsat o pagină zguduitoare despre marea foamete care a torturat țara în vara lui 1795 și a continuat cu și mai mare atrocitate în anul următor: 1795 „a fost un an rău, și totuși puținele bucate care s-au făcut au fost ridicate atît de tiranic pe un preț impus arbitrar și trimise la Constantinopol, că în anul acela aproape nu a rămas cantitatea necesară ⟨pentru hrana locuitorilor⟩, astfel că scumpetea a ținut la fel și în 1796. Bieții oameni trebuiau să se hrănească cu jir și ghindă, și după ce le-au strîns și pe acestea, cu coajă de ulm adunată, uscată, pisată și cernută, amestecata cu făină de mei, din care făceau un fel de pîine. Mulți oameni care nu puteau să plătească nici măcar costul mizerabil al acesteia mureau de foame”. Domnul Moldovei și-a dobîndit porecla de „Păpușoi-vodă, pentru că ii jefuise îndeosebi de această cereală mai cu căutare în popor”. Prețul porumbului, arată același autor, a crescut de 12 ori, de la 3 la 36 de lei chila, depășind chiar prețul celui mai frumos grîu (care urcase de la 5 la 30 de lei chila), și explică prin obiceiul țăranilor de a se hrăni cu porumb, „încît își închipuie că fără el nu pot trăi” [232].

În aceste împrejurări în care țăranul nu are un surplus de produse pentru piață, iar pentru ce i se ia cu sila capătă prețuri derizorii, se înțelege cît de greu îi era să-și achite birul și întreg cortegiul de dări către fisc, cu atît mai greu cu cît cuantumul acestora crește odată cu creșterea pretențiilor Porții și a cupidității domnilor și dregătorilor, care se întrec să speculeze momentul, și pe măsură ce numărul contribuabililor se micșorează (datorită fugii și mortalității din cauza epidemiei de ciumă și a foamei): „Fiecare țăran plătește astăzi peste 100 de piaștri pe an contribuție și moare de foame”. Numai „ajutorința de iarnă” a urcat în acest an de la cca 15 piaștri la 36 și „deja s-a început întemnițarea celor care nu pot plăti”, se arată într-o notă din 19 decembrie, din arhiva consulatului rus din Iași [233].

Așadar, o gospodărie țărănească, în acest an de neagră mizerie, ar fi trebuit să vîndă la prețul de jaf oferit oficial cca 12,5 chile de grîu (peste 3800 kg), sau mai mult de 8 vite mari, ori 100 oi etc. numai pentru a-și plăti dările către fisc, la care evident se adăugau cele față de stăpînul moșiei, plus muncile gratuite (havalele, angarale) prestate în beneficiul statului (al turcilor!), evaluate de un contemporan la alți 100 de piaștri pe an [234].

Neputința plății acestor enorme dări într-un an neroditor împinge la disperare pe muritorii de foame. Mii de țărani își găsesc salvarea în fuga peste hotar, alții se revoltă, înarmați cu ciomege bat și alungă pe executori, se opun prelevărilor de cereale. „Întreaga țară este gata la o răscoală”, informează în mod repetat consulatul rus din Iași în notele sale din lunile septembrie — octombrie [235],

[230] *Ibidem*, doc. 389, p. 707. Boierii și clerul furnizează două treimi din cantitatea de grîu amintită. Interesante știri aici și despre corupția ispravnicului de Tecuci.

[231] *Zilot Românul. 1800—1821*, ed. B. P. Hasdeu, București, 1884, p. 24.

[232] Andreas Wolf, *Beiträge zu einer statistich hystorischen Beschreibung des Furstenturms Moldau*, Sibiu, 1805, p. 130 și 138, trad. la Institutul de istorie „N. Iorga”.

[233] *Hurmuzaki*, S.N., I, doc. 398, p. 718. După informațiile aceluiași consulat, ajutorința de iarnă în acest an a însumat 825 000 lei; cea de vară fusese de 427 500 lei. Un total deci de 1 297 500 lei, față de numai 472 500 lei plătiți ca bir în șapte sferturi (din luna mai pînă în decembrie). În anul precedent, sub Mihai Suțu se încasase 1 070 000 lei drept ajutorință (de vară și de iarnă) și 440 000 lei drept bir în opt sferturi. Compară cu suma de numai 540000 lei percepută în 1780, ce include atît ajutorința cît și cele 12 sferturi. *Ibidem*, anexa III la doc. 343, p. 625—626 și doc. 405, p. 737.

[234] *Ibidem*, doc. 395, p. 715, din 20 noiembrie/1 decembrie.

[235] *Ibidem*, doc. 388, p. 706. În ținuturile de margine, locuitorii fug în masă, forțînd trecerea peste hotar, deși paza fusese întărită. Numai de pe moșiile hatmanului Constantin Ghica fugiseră 1 500 de țărani. Vezi și doc. 381, 382 etc.

ca şi în cele din timpul iernii următoare[236]. În Ţara Românească, ţăranii reacţionează în mod asemănător, pe alocuri chiar mai violent, aici flagelul foamei fiind mai acut, cu deosebire în prima parte a anului. În luna aprilie, în Mehedinţi, ţăranii înarmaţi devastează pivniţele şi hambarele în căutare de mălai şi făină, fac chiar omoruri. Pentru a linişti spiritele, domnul trimite o ,,carte deschisă" către locuitori — citită la răspîntii prin satele judeţului — prin care, după ce decretează că fiecare este dator a se hrăni cu munca proprie, îi îndeamnă să se roage (!) pentru ploi şi ameninţă că ,,hoţii" prinşi vor fi spînzuraţi ,,în vileagul tuturor"[237]. În toată ţara se formează cete mari care ies la drumul mare şi atacă pe boierii ce se retrăgeau (de teama ciumei) la moşii[238]. La 28 aprilie, printr-o circulară trimisă celor 17 isprăvnicate de judeţ, Al. Moruzi ia măsuri generale pentru reprimarea ,,hoţilor"[239]. Revolta şi depopularea satelor sînt semnalate tot timpul anului[240].

1795/1796: iarnă fără zăpadă, extrem de blîndă, ploioasă (pe plan european); foamea şi ciuma continuă.

Un călugăr de la mănăstirea Hurez consemnează că la 12 noiembrie a fulgerat, a tunat (,,cu urlet mult") şi ,,au plooat frumos"[241]. Dascălul de la Arini, Iacov Popovici, notează la rîndul său: ,,La anul 1796, au fost iarnă atîta de caldă, tocmai ca vara, chet n-au mai fost de mult aşa, că era flori şi iarbă în luna lui ianuarie, iară luna lui fevruarie tot bună"[242]. Căldura şi ploile abundente îndreptăţesc speranţele într-un an roditor în Ţara Românească[243]. Lipsa de zăpadă din această iarnă şi belşugul din vara următoare sînt confirmate şi de o altă însemnare contemporană ,,pe file de ceaslov": ,,Spre ⟨17⟩96, zăpadă n-au dat şi vara s-au ieftinit bucatele de au ajuns ocaua de făină 1 para"[244].

În primăvară se desfăşoară o campanie agricolă intensă[245].

1796: recoltă abundentă, ieftinătate, se iese din foamete în Ţara Românească; în Moldova însă recoltă deficitară, foametea şi ciuma continuă; fiscalitate exacerbată; stare de tensiune socială pînă ,,aproape de insurecţie".

Manolache, logofăt din Star—Chiojd (Prahova), nota la 27 august ,,pentru ca să să ştie de cîndu s-au făcut bucate multe şi au fost eftişug în toată lumea, cît nu mai avea unde le pune, atîta să făcuse de multe"[246].

O notă a consulatului rus din 4/15 iunie: ,,Prinţul Moruzi, vorbind de abundenţa de grîne din Ţara Românească, se miră de ce prinţul Callimachi nu se adresează deloc lui să-i ceară, avînd în vedere că la Iaşi era o lipsă de alimente desăvîrşită; o atribuie orgoliului său şi, ţinînd seama de bogăţia recoltei din acest an, după toate aparenţele, tocmai a ordonat cu de la sine putere să se permită la graniţă exportul de grîne în Moldova". Preţul pîinii (în Bucureşti) a fost redus de la 4 la 3 parale ocaua şi se speră să scadă la 2 parale. Şi totuşi, în unele judeţe, grîul şi mai ales orzul sînt atacate de nişte viermi care rod tija plantei[247].

Cu tot belşugul de ,,bucate", povernele din Ţara Românească rămîn în continuare închise. O reaminteşte domnul prevăzător, la 18 iulie, ca nu cumva ,,văzîndu-se îndestularea ce este la rodul bucatelor, poate să cugete vreunii din povarnagii a se cerca de a cheltui bucate la făcutu de rachiuri"[248].

236 *Ibidem*, doc. 407, 414, anexa II la 414 etc.

237 V. A. Urechia, *op. cit.*, V, p. 451—452 (vezi şi exemplele din notă), şi VI, p. 773 Pentru hrana populaţiei, tot în luna mai, Al. Moruzi trimisese să se cumpere grîu şi porumb din Bosnia. Nu este exclus ca aceasta să fi fost tot ca o măsură de potolire a spiritelor. *Hurmuzaki*, S.N., I, doc. 362, p. 660.

238 Vezi şi *Hurmuzaki*, S.N., I, doc. 362, p. 660 din 12 mai.

239 V. A. Urechia, *op. cit.*, VI, p. 555.

240 *Hurmuzaki*, S.N., I, doc. 372, 374, 387, 395 ş.a.

241 I. Corfus, *Însemnări*, p. 286, nr. 34. Într-o notă diplomatică rusă, din 10/21 noiembrie, se aminteşte însă de frigul şi ninsoarea de pînă atunci, din Ţara Românească. *Hurmuzaki*, S.N., I, doc. 394.

242 I. Corfus, *Însemnări*, p. 125, nr. 44.

243 Vezi şi nota diplomatică din 24 martie/4 aprilie. *Hurmuzaki*, S.N., I, anexa I la doc. 414, p. 748.

244 V. A. Urechia, *op. cit.*, IV, p. 445—446.

245 Vezi doc. din 26 martie. *Ibidem*, VI, p. 383—384.

246 I. Corfus, *Însemnări*, p. 125, nr. 43.

247 *Hurmuzaki*, S.N., I, doc. 423, p. 761.

248 V. A. Urechia, *op. cit.*, VI, p. 687.

Dar dacă în Ţara Românească s-a ieşit din foamete şi viaţa s-a ieftinit, ca toate că livrările de produse către Poartă nu au încetat[249], în Moldova populaţia are de îndurat în acest an mizeria cea mai neagră, datorată însă numai parţial recoltei deficitare[250], cît abuzurilor şi escrocheriilor la care s-au dedat fără scrupule marii şi micii dregători cu prilejul rechiziţiilor pentru Poartă şi al perceperii diferitelor dări, de care domnul nu era străin.

Parte din aceste abuzuri sînt demascate într-o scrisoare-avertisment adresată mitropolitului, în luna iulie, de o organizaţie secretă ce lupta pentru remedierea situaţiei disperate la care se ajunsese. Nu dările ordinare şi tributul sînt de nesuportat — se arată cu prudenţă faţă de Poartă—, ci nesaţul de îmbogăţire al domnului şi al cîtorva boieri (în primul rînd marele comis), care au impus în bani sau în natură de două, trei şi chiar patru ori mai mult decît necesarul pentru întreţinerea grajdului domnesc şi a poştei, au perceput o cantitate de unt de zece ori mai mare decît cea cerută de Poartă, au ridicat cerealele, de la bieţii locuitori în contul livrărilor către Poartă fără să le plătească pe loc, iar apoi le-au dat preţul doar pe jumătate, cu banii încasaţi tot de la birnici i-au înşelat la măsurătoare etc. Cu toate aceste produse rechiziţionate în plus se face speculă, unii se îmbogăţesc ruinînd ţara. I se reproşează mitropolitului că nu intervine în divan pentru a pune capăt acestor fărădelegi şi că se amestecă el însuşi în propriul său interes în afaceri detestabile. Poporul a ajuns în cel mai înalt grad de mizerie şi exasperare[251].

Toate acestea sînt confirmate de rapoartele şi de notele diverşilor informatori ai consulatului rus. Aflăm de aici amănunte despre scandaloasa afacere cu fînul şi orzul întreprinsă de marele comis, la care se împărtăşesc marii boieri si însuşi mitropolitul: „...sărmanii locuitori, care nu au avut cantitatea necesară impusă de marele comis, au fost obligaţi să-l cumpere cu 30 piaştri chila, şi este sigur că marele comis a cedat mitropolitului 80 chile cu cîte 9 piaştri; ceilalţi boieri şi eu însumi — arată autorul notei — l-am plătit cu cîte 15 piaştri"[252]. Acelaşi mare comis a escrocat şi cu prilejul dării fînului, răpind aproape toată iarba bieţilor locuitori şi pe care i-a pus să cosească alte peste 1 500 stoguri de fîn, comercializate apoi în beneficiul său personal[253].

În Moldova domnesc foametea şi disperarea: locuitorii sînt gata să se răscoale, unii fug, alţii se constituie în cete să prade pentru a nu muri de foame, criminalitatea creşte. „Nenorociţii ţărani se hrănesc cu coajă de copac. Ghinda costă 6 piaştri chila, dar nu se mai găseşte", raporta consulatul rus la 26 martie/6 aprilie. Şi acelaşi informator completează că starea de tensiune („aproape de insurecţie") ce domnea din cauza lipsurilor nu împiedică autorităţile să perceapă zilnic dări „care sînt exorbitante", multe din ele nici nu mai fuseseră impuse în această ţară; „ţăranii fug în toate părţile din cauza crudei foamete care domină", s-au înmulţit actele de violenţă, ca şi numărul „hoţilor". (citeşte haiduci), pe care „mizeria i-a strîns în cete", pînă la 80 de inşi. Pentru a salva situaţia, „boierii sînt hotărîţi să colecteze o sumă de bani pentru a cumpăra făină[254]. Mitropolitul însă va refuza să contribuie la fondul pentru ajutorarea înfometaţilor; sînt impuşi şi negustorii[255].

Iar epidemia de ciumă se dezlănţuie în acest an cu toată vigoarea sa (în Ţara Românească, spre sfîrşitul toamnei, aproape încetase)[256], agravînd nu

[249] De notat că rechiziţiile din martie, ca şi dările impuse necontenit au apăsat totuşi greu pe locuitori. *Hurmuzaki*, S.N., I, anexa I la doc. 414, p. 748. Vezi şi doc. 440, p. 788 ş.a.

[250] În unele ţinuturi (Hîrlău, Botoşani şi altele), în septembrie, o grindină puternică distruge complet meiul şi porumbul care erau încă pe cîmp, iar viile „au suferit mult". *Ibidem*, doc. 439, p. 787.

[251] *Ibidem*, doc. 430, p. 767—768.

[252] *Ibidem*, doc. 420, p. 755—456.

[253] *Ibidem*, doc. 429, p. 766, doc. din 23 iulie/3 august.

[254] *Ibidem*, anexa II la doc. 414, p. 749, din 24 martie/4 aprilie. Despre fuga locuitorilor din judeţele Neamt, Suceava si I si, vezi şi raportul lui I. Severin din 12/23 aprilie. *Ibidem*, doc. 416, p. 752. La 29 ian./9 fel r., într-o notă se relata despre distribuirea de făină stricată ţăranilor, cu înţelegerea de a o restitui din noua recoltă, ori de a o plăti în bani. *Ibidem*, doc. 407, p. 738.

[255] Doc. din 27 apr./8 m i, *ibidem*, nr. 417, p. 753.

[256] Vezi doc. din mai-noiembrie, *ibid m*, nr. 419, 426, 428, 433, 446, 447 etc.

numai starea de spirit a populației, ci și situația ei materială, intrucît afecta și lucrările agricole.

1796/1797: din nou iarnă extrem de caldă, încît oamenii ară și seamănă pînă tîrziu; la 10 martie, vifor, cu victime omenești și mari pagube în șeptel.

Un Gheorghe Slivneanul însemna la 20 februarie 1797: „Să ‹să› știa de cînd au fost iarna bună și călduroasă, vremi de muncă, și ara oamenii pi la Lăsă tu secului si sămăna"[257].

Dar la 10 martie, în Țara Românească se declanșează un viscol cu zăpadă care ține trei zile, deosebit de puternic și pricinuieste mari pagube în vite și victime omenesti. Logofătul Manolache din Star-Chiojd (Prahova), care ne-a lăsat mai multe insemnări privind starea timpului, notează și de data aceasta: „Să ‹să› știe că la leat 1797 au dat vifor inte, martie 10 zile, cît au fost foarte, foarte om r multu de dobitoace in partea cîmpului. Că au ținut trei zile și trei nopți vîntu cu zăpadă din munte. Iar la cîmpu au bătut crivățu cel glumeț și au omorît oi, cai, boi de la pluguri, unde i-au apucat peste cîmpu, și oameni și ciobani și herghelegii"[258].

1797: secetă pînă în iunie; grindină mare și uragan în iunie (în zona submontană; lăcuste; lipsa fînului și nerodire în unele regiuni din ambele țări; ciuma încetează în Țara Românească, dar izbucnește cu furie în Moldova[259].

Același logofăt Manolache nota în continuare: „Să ‹să› știe că la leat 1797 n-au ploat din zio de Duminica Mare pînă la Sfinții Apostoli ‹29 iunie›,... iar cîndu au fost atunci s-au întăritat despre apusu și au început a bate piatra de la Turnu Roșu pînă la Moldova, tot pe suptu munte. Și au ucisu tot si au prăpadit. Că era piatra tot ca ou de găină. Și pomii i-au prăpădit cu tot. Că era vijălie și potop foarte tare, cît să speriesără oameni‹i› că or pie cu toț‹i›"[260].

La 19/29 iunie, de la ora 9 pînă la jumătatea zilei, se dezlănțuie și în Moldova o ploaie puternică, însoțită de grindină (cu piatra de 30—50 drame cca 100—160 g) și de un vînt nordic de o forță excepționala, care au produs, după relatările consulatului rus, „cele mai mari pagube recoltelor", ceea ce va face ca situația economică a țării să fie și mai proastă în acest an[261].

Dar în iulie—august, seceta revine în ambele țări și, odată cu ea, un val de lăcuste devastează zona de la București spre Buzău, Ialomița, Secuieni Rîmnicu Sărat[262], Focșani, Bîrlad[263]. Apele seacă[264], recolta de cereale și fîn este cu totul deficitară, prețurile cresc[265]. Pentru achitarea obligației de zaherea față de Poartă, se fac impuneri în bani și se cumpără „din țara turcească" la preț îndoit (cu 16 taleri chila de grîu și 10 taleri cea de orz, pentru Țara Românească)[266]. În Moldova un nou prilej pentru Alexandru Callimach de a specula situația, impunînd locuitorilor sume echivalente la 30 lei chila de grîu, în timp

[257] I. Corfus, *Însemnări*, p. 125, nr. 45.

[258] *Ibidem*, p. 125—126, nr. 46.

[259] V. A. Urechia, *op. cit.*, VII, p. 269 și 286; vezi și *Hurmuzaki*, S.N., I, doc. 9, 13, 15, 17, 21, 24, 25, 28, 41 etc.

[260] I. Corfus, *Însemnări*, p. 125—126, nr. 46.

[261] *Hurmuzaki*, S.N., IV, Bucuresti, 1974, doc. 15, p. 80.

[262] La 7 august, Al. Ipsilanti informa pe ispravnicii județelor amintite ca a trimis „părinți" cu mîna sfîntului Mihai să facă sfeștanii pe la locurile unde sînt lăcuste, ca si pentru ploi și „îndestularea pămîntului". V. A. Urechia, *op. cit.*, VII, p. 142, nota 3. La 10 aprilie, anul următor, informat ca „la unele locuri se află lăcuste îngropate care acum au început a eși", recurge la acelasi „remediu", trimițînd în județele de pe drumul Focșanilor moaștele sfîntului Mihail Sinodul care se păstrau la mănăstirea Arnota. *Ibidem*, p. 465.

[263] *Hurmuzaki*, S.N., IV, doc. 17.

[264] Morile de pe Dîmbovița nemaifuncționînd, domnul cere mănăstirilor din București să facă mori cu cai. V. A. Urechia, *op. cit.*, VII, p. 143.

[265] Carul de fîn ajunsese în județul Buzău la 20—30 taleri, iar un egumen ceruse chiar 100 taleri! *Ibidem*, p. 72, nota. Brutarii din București cer să se mărească prețul pîinii, întrucît din pricina secării Dîmboviței sînt nevoiți să meargă la mori îndepartate să macine grîul; li se refuză, pe motiv că erau obligați să aibe stocuri de făină pentru două luni. *Ibidem*, p. 106—107.

[266] *Ibidem* III, p. 197. Vezi și *Hurmuzaki*, S.N., IV, doc. 40, din 9 februarie 1798.

ce el o cumpără de peste hotar doar cu 12 lei [267]. În decembrie intenţiona să impună o altă sumă pentru costul a 3 500 cai, deşi Poarta ceruse doar 350 [268].

1797/1798: iarnă caldă, fără zăpadă.

O însemnare pe carte veche din Ţara Românească: „au fost iarna ca şi vara, zăbadă (sic) au căzut numai de doao degite şi pînă sara s-au şi lonat. Şi era căldură ca şi vara. Pămîntul n-au îngheţat nicidecum, berichet de bucate era" [269].

1798: în Ţara Românească, an relativ roditor, preţuri „îndestulătoare" [270]; lăcuste in zona Focşanilor [271]; în Moldova, secetă, scumpete, sărăcie [272]. În ambele ţări, sarcini sporite pentru întreţinerea oştilor turceşti trimise să reprime răzvrătirile pasvangiilor [273]; fiscalitate crescută; ciuma reizbucneşte [274].

1798-1799: iarnă excesiv de geroasă şi prelungită pînă la sfîrşitul lui martie (intră în amintirea oamenilor drept „iarna cea mare"); pierderi drastice în şeptel; exploatare fiscală exacerbată; foamete, cu deosebire în Moldova; creşte starea de tensiune socială, se înmulţesc actele de brigandaj.

I. Raicevich, aşa cum aminteam şi la început, arată că în Ţara Românească, în această iarnă, termometrele au coborît, în mai multe zile din ianuarie, pînă la —20 Réaumur (—25°C), dar probabil că temperatura a fost şi mai joasă, întrucît precizează în continuare că puţurile cele mai adînci îngheţaseră, iar Dunărea pînă la şase picioare [275] (cca 2 m).

Cu atît mai marcată este iarna 1798—1799 în istoria Ţării Româneşti, cu cît ea este legată de reintroducerea odioasei dări a văcăritului de către Constantin Hangerli, la 5 decembrie 1798 [276]. Dionisie Eclesiarhul ne-a lăsat o pagină zguduitoare despre ce a însemnat această iarnă „pentru amar de bieţii creştini": „Deci fiind într-acel an iarnă grea şi zăpadă mare, de 5 palme * mare, începînd a ninge de l⟨a⟩ dechem⟨brie⟩ 5, care ţin minte că abiia s-au luat pînă la Blagoveştenii **, şi scriindu-să vitele pe la ghenar, n-au putut bieţii creştini să scape nici un cap de vită cît de mic, de mărimea zăpezii; ci vitele să afla ale fieştecăruia în bătătura casii, naintea uşii [277]. Scris-au şi vitele m⟨ănă⟩stirilor şi ale boerilor, cu cuvînt să dea şi boerii văcărit, dar de la ei nu s-au cerut, iar m⟨ănă⟩stirile au plătit. Şi fără zăbavă isprăvind scrisul vitelor, au trimis catastişile la vistierie şi vel vistieriu au arătat lui vod⟨ă⟩. Şi văzînd vod⟨ă⟩ suma vacilor, mii peste mii [278], s-au bucurat nesaţiosul...

Şi îndată au rînduit taxindari *** şi au trimis porunci straşnice la ispravnici să rănduiască slujbaşi cît mai în grab, să strîngă de la oameni bani⟨i⟩ văcăritului, de cap de vită doi zloţi [279] dincoace de Olt, într-aceste cinci judeţe, iar dincolo de Olt cîte doi lei de vită...

[267] *Hurmuzaki*, S.N., IV, doc. 24, p. 98; vezi şi doc. 35, 38 etc.

[268] *Ibidem*, doc. 28, anexa II, p. 105. Vezi aici pe larg disensiunile dintre domn şi boierii care se împotrivesc spolierii maselor.

[269] I. Corfus, *Însemnări*, p. 126, nr. 47.

[270] Menţiune în circulara lui C. Hangerli, din 26 septembrie, către ispravnicii de judeţ, să oblige pe ţărani să extindă suprafeţele însămînţate. V. A. Urechia, *op. cit.*, VII, p. 488—489.

[271] Vezi mai sus, nota 245.

[272] *Hurmuzaki*, S.N., IV, doc. 60, p. 161 şi 120, p. 243. Este apreciată drept una din cele mai secetoase veri, cu grave consecinţe în iarna următoare în domeniul creşterii vitelor.

[273] Poruncile Porţii să se pregătească provizii, care şi salahori pentru aprovizionarea unei armate de 80 000 soldaţi. *Ibidem*, doc. 51, anexa IV; 54, 55, 59, 70, 71, anexa II, 74 etc. Un raport consular rusesc din iunie informa că Ţara Românească contribuise cu 2,5 milioane lei în acest scop.

[274] V. A. Urechia, *op. cit.*, VIII, p. 217; *Hurmuzaki*, S.N., IV, doc. 78, 79, 80, despre evoluţia epidemiei în ambele ţări, în iunie-iulie.

[275] Vezi mai sus (nota 14), comentariul lui P. S. Aurelian.

[276] După Dionisie Eclesiarhul, *op. cit.*, p. 72, dar într-o notă pe carte veche este consemnată ziua de 18 decembrie, probabil stil nou. I. Corfus, *Însemnări*, p. 106, nota 15.

* o palmă — cca 25 cm.

** 25 martie.

[277] De notat că, în mod obişnuit, ţăranii în lipsa grajdurilor îşi iernau vitele în „bătătura" casei, aşa cum indirect ne informează şi cronicarul.

[278] Aşadar, după seceta anilor 1793—1794, cînd şeptelul scăzuse datorită lipsei de nutreţ, resimţită mai ales în timpul iernilor, au urmat ani propice refacerii acestuia.

*** taxildari = perceptori, încasatori de dări (taxe).

[279] 1 zlot = 90 bani; 1 leu = 120 bani.

„Deci presfirându-să slujbașii cu bucurie și cu mumbașiri * prin plășile județelor și mergînd prin sate ca niște lupi flămînzi și ca niște holtei de cîini leșinați, să fie văzut cineva nemilostivirea lor și ce făcia cu creștinii, că-i apuca de a înplini banii; și, dînd zor, cum am zice în zece-cincisprezece zile, să s‹ă› istovească dajdea văcăritului. Oamenii nu prea avea bani, fiind în mijlocul ernii, târgurile iarna nu era să vînză oamenii vite, vremea de coasă și de sapă nu era să lucreze, să câștige bani, să s‹ă› plătească, bucate încă nu prea era să vânză; ci numai o seamă de oameni care mai avea putere să plătiia.

Iar slujbașii închidea oamenii și mueri prin coșeri și îi înneca cu fumuri de gunoi și cu ardei îi afuma și îi ținea închiși ziua și noaptea flămînzi, să dea bani. Pe alții îi lega cu mâinile îndărăt și cu spatele de garduri și-i bătea cu bicele; pe alții legați îi băga cu picioarele goale în zăpadă geroasă. Așa chinuia pe creștini. O, amar de bieții creștini, că plîngea și să văeta și săracele văduve țipa de ger... Încă prez ** Olt au și omorît mumbașiri turci pe mulți... Iar boerii, unii și gelèpii, cumpăra vite de pe la oameni pe fiece, de făcia cirezi, să cîștige bani sângerați: și lua boi, cîte 10 sau 12 lei, boii ales, mare; vacile, 4—5 lei alease, iar mai jos vite cîte 2 lei sau 3; încă și câte 2 zloți junica, că oamenii nu avea cui să le vînză iarna, precum am zis, ci le da de mare nevoe, că-i munciia tiranii..."[280]. De amintit că darea văcăritului venea după ce, în anul precedent, se percepuse „îndoit" oieritul (darea pe oi) și dijmăritul (pe porci și stupi), fiscalitatea în acel an fiind în general deosebit de apăsătoare[281].

Zilot Românul, un alt contemporan al „grozăviilor" acestei ierni, confirmă, în versuri, cele de mai sus: „O zăpadă mare, grea, // Cu viscole prea grozave, vrednice de pomenit, // Cît numai vite multe, ci și oameni au pierit"[282].

Și în Moldova, gerul aprig și lipsa nutrețului (datorată deopotrivă secetei și impunerilor abuzive în orz și fîn în contul dării pentru întreținerea grajdului domnesc și a poștei) au provocat cel mai mare dezastru șeptelului, reducîndu-l la mai puțin de jumătate, ceea ce va sărăci și mai mult populația (vitele constituind principalul avut) și va face ca muncile cîmpului să nu mai poată fi executate la parametrii necesari. La 25 martie 1799, consulatul rus din Iași raporta: „De trei ani pămîntul nu a produs nimic, din cauza secetei continue, și dările arbitrare crescînd... prin exorbitantul impozit al fînului și orzului pentru a mări veniturile marelui comis și prin multe astfel de extravaganțe; și în timpul acesta locuitorii pierzînd multe vite din lipsă de iarbă, care constituie baza bogăției lor, pentru a pune vîrf la toate acestea, ultima iarnă, venind după o vară din cele mai secetoase și continuînd pînă astăzi, a făcut să piară deja, după rapoartele ispravnicilor de județ, peste o jumătate din vite; toate herghelille și toate turmele sînt abandonate total, pierderea este generală și nu există mijloc de remediere. S-a permis în cîteva locuri hrănirea cailor cu porumb", dar s-a renunțat, lăsînd „să crape mai curînd vitele". Se așteaptă o mare foamete, „pămîntul neputînd fi cultivat din lipsă de vite"[283]. Într-o altă notă, din 2 aprilie, aceeași sursă informa din nou despre mizeria crescîndă din Moldova datorată extorcărilor fiscale din timpul domniei lui Alexandru Callimach, la care se asociază dezastrele naturale: „natura parcă s-a dezlănțuit contra acestei țări pentru a prelungi iarna pînă la sfîrșitul lunii trecute... ea a cauzat pierderea a peste jumătate din vitele țării", iar cele care au scăpat sînt înfometate și slabe, „cad și pier sub ochii înlăcrimați ai stăpînilor lor". Prețurile cresc: un car de fîn se vinde cu 25—30 piaștri și se găsește cu greu, lemnele de foc, făina etc. sînt plătite foarte scump. Se pregătește o revoltă; oamenii disperați atacă prăvălii, case, drumurile sînt înțesate de ei[284]. În alte două note

* mumbașiri = executori.

** prez = peste.

[280] D. Eclesiarhul, *op. cit.*, p. 70—71; vezi aici și notele bogat documentate ale editorului Nicolae Stoicescu.

[281] Despre fiscalitatea exacerbată din timpul acestui domn și starea de spirit a locuitorilor, vezi documente la: V. A. Urechia, *op. cit.*, VII, p. 516—517; *Hurmuzaki*, S. N., IV, p. 147—148, 180—182, 196—197; I. Corfus, *Însemnări*, p. 106, notele 15, 16 etc. După unele informații contemporane, Hangerli ar fi strîns în 4—5 săptămîni cca 4 000 000 lei, după altele, în întreg anul 1798 suma de 11 323 000 piaștri (= lei). Vezi nota lui N. Stoicescu la ed cit. din Dionisie Eclesiarhul, p. 147.

[282] *Zilot Românul*, p. 7—10.

[283] *Hurmuzaki*, S.N., IV, doc. 120, p. 243.

[284] *Ibidem*.

se revine asupra stării generale de efervescență socială, a actelor de brigandaj, înmulțirea haiducilor etc.[285].

O serie de consemnări contemporane pe carte veche amintesc la rîndul lor de această cumplită iarnă: ,,Să să știi ⟨de cînd au că⟩zut iarnă m⟨are la⟩let 1798, ...cari au fost mari scumpete di fîn și nu să găse nici ⟨c⟩acum", sau: ,,Să să știe de cîndu iarna ce mari au perit vite multe", iar o alta: ,,Să se știe de cînd iarna ce geroasă, au murit vitele în țara Moldovii"[286].

1799: recoltă distrusă de lăcuste, în Țara Românească; grindină în nordul Moldovei[287]; situație economică grea în ambele țări, datorată în primul rînd cererilor abuzive ale Porții și ale rebelului Pasvantoglu[288]; cazuri de ciumă în Moldova[289]; haiducia și răscoalele țărănești continuă (ca și în anii următori)[290].

1800 1801 iarna: foamete în Țara Românească; import de porumb din Moldova[291]; devastările pasvangiilor și ale oștirii turcești trimisă să-i reprime; livrări continue pentru întreținerea acestor oști (este solicitată și Moldova)[292].

1801: secetă, lipsa fînului[293]; mari daune în vii, din pricina unor înghețuri timpurii[294]; fiscalitate excesivă[295].

1802 1803: iarnă grea și prelungită, ninsoare mare; îngheață Dunărea; lipsa lemnelor de foc în București; lipsa fînului; scăderea șeptelului; invaziile pasvangiilor, favorizate de Dunărea înghețată.

Dionisie Fotino: ,,În anul acela, fiind earnă aspră și foarte grea, Dunărea era înghețată. La 18 ianuarie se văzu fără de veste trecînd Dunărea pe la Ostroveni oștirea lui Pasvantoglu în număr ca de șease mii de oameni, cu o mulțime de tunuri..."[296].

Însemnarea unui preot, din 25 martie: ,,Și am scris ca să se știe cînd au înghețat Dunărea la Blagoveștenii, pentru ca să fii pomenire și ținere de minte"[297].

În arzul marilor boieri către sultan, din 5 iunie 1803, prin care se motivează neputința Țării Românești de a livra cele 90 000 ocale de unt solicitate, se invocă iarna grea și lipsa fînului care au provocat moartea vitelor[298].

1803: după seceta din primăvară[299], condițiile meteorologice devin favorabile și, în Țara Românească, se înregistrează recolte bogate; boierii cer redeschiderea velnițelor (pentru porumb).

Dionisie Fotino: după o serie de nenorociri (pricinuite în primul rînd de invaziile pasvangiilor) ,,țara, dăruită cu o recoltă bogată și mănoasă, răsufla o bucurie și o veselie nespusă"[300].

1804: vara și toamna, ploi torențiale provoacă inundații, pagube în recoltă, victime omenești și în vite; spre sfîrșitul lui octombrie, înghețurile și zăpada abundentă au sur-

[285] *Ibidem*, doc. 123, p. 247 și 125, p. 248–249.

[286] I. Corfus, *Însemnări*, p. 126–127, nr. 48, 49.

[287] *Ibidem*, p. 127, nr. 51.

[288] *Hurmuzaki*, S.N., IV, doc. 129, 139, 141 și passim. În Țara Românească, mitropolitul Dositei cere domnului să se impună preoților o dare de cîte 20 ocale fiecare, ,,sub cuvînt că nu s-a făcut pe la moșiile mănăstirești și mitropolia are de ajutat mulți săraci și văduve". V. A. Urechia, *op. cit.*, VIII, p. 16, din noiembrie.

[289] Hurmuzaki, S.N., IV, doc. 130 (anexele), 131, 133, 135; I. Corfus, *Însemnări*, p. 174, nr. 13.

[290] V. A. Urechia, *op. cit.*, XII, p. 531.

[291] *Ibidem*, XI, p. 103.

[292] *Hurmuzaki*, S.N., IV, doc. 181, 187.

[293] V. A. Urechia, *op. cit.*, XI, p. 98: locuitorii din zona Buzăului își vînd vitele din pricina lipsei ierbii datorată secetei și în consecință nu-și pot achita darea ,,untului împărătesc" (livrat Porții).

[294] *Hurmuzaki*, S.N., IV, doc. 204; atrag după sine paguba arendașilor vinăriciului, care fac ,,să se plătească imposibilul".

[295] *Ibidem*, doc. 219, 224/anexa I și urm. Ajutorința de iarnă s-a ridicat în Moldova la 2 000 pungi (1 milion lei!): ,,Poporul geme sub această sarcină, evreii și negustorii de vite se îmbogățesc pe spinarea săracului plugar, care se vede obligat să vîndă tot și adesea la jumătate de preț pentru a satisface rapacitatea nenorociților săi guvernanți și a strîngătorilor de impozite". *Ibidem*, doc. 221/anexa II și 231/anexa II.

[296] Dionisie Fotino, *op. cit.*, II, p. 214.

[297] I. Corfus, *Însemnări*, p. 127, nr. 53.

[298] V. A. Urechia, *op. cit.*, XI, p. 479.

[299] *Ibidem*, VIII, p. 318.

[300] Dionisie Fotino, *op. cit.*, vol. II, p. 217.

prins viile neculese; epizootie; scumpirea hranei[301]; incendiu mare în București (la 28 august).

Însemnările lui Iordache: „Tot la acest an de cu toamnă au fost niște ploi foarte rele, că au ținut de pe la 1 avgust și păr pre la 26 octomvrie. Și au căzut o iarnă foarte cumplită, incît mulțimi de vite au degerat, însă nu au fost geroasă, dar fiind ploi multe, ploa și îngheța..."[302].

Alte două însemnări pe carte veche, din Țara Românească: „Tot într-acest leat, toamna au căzut zăpadă mare la deal, fiind cele mai-multe vii neculese"[303] și o alta, din octombrie: „au rămas dealurile în jumătate neculese și boală la vite"[304].

1804/1805: iarnă timpurie (din octombrie), grea, prelungită pînă în aprilie, împiedică aratul și semănatul de toamnă și de primăvară; epizootie.

În arzul divanului Țării Românești, din 16 aprilie, prin care se cere Porții să reducă din cantitățile de cereale și oi ce urmau să fie solicitate după obicei, se arată: „în anul acesta întîmplîndu-se aici în țară grea iarnă, care de mulți ani din cei mai bătrîni ai noștri n-am pomenit acest fel de iarnă năprasnică și îndelungată, căci de la trecuta lună a lui octombrie începîndu-se, nici pînă acum la luna lui aprilie n-au contenit într-aceste șepte luni gerurile și ninsorile, și nu ne-au ajuns numai greutatea iernei acestia, ci încă și o epidemie de boale vitelor mari și mici, adecă boi, vaci, bivoli, cai și stupi, nenumărat au perit în toată țara, murind necontenit, care nici pînă acum nu s-a ostoiat boala dintre vite și ne aflăm cu toți de obște la o mare întristare, rămiind cu toții, și mai virtos săracile raiele, și fără semănături din pricina periciunei vitelor" și a condițiilor vremii nefavorabile din toamnă; cu toate că domnul (Alexandru Ipsilanti) încă din iarnă a importat sămînță de peste Dunăre și a împărțit-o țăranilor[305], nu se pot face însămînțările nici în primăvară, din cauza înghețurilor și a bolii vitelor. Se așteaptă o mare foamete[306].

1805: vară rece[307], ploioasă, grindină, inundații; pierderi mari în recoltă (semănături și fîn); scumpirea cerealelor; livrări sporite către Poartă; foamete; fuga masivă a locuitorilor peste Dunăre[308].

Însemnări pe carte veche: „Anul 1805, în luna lui iunie pe la mijlocul lunii, au căzut grindine foarte mare pe hotarul Boiului, cît toate s-au prăpădit. După aceaia au fost tot ploae în toate lunile peste vară. Erburile multe au rămas necosite. Otava toată s-au prăpădit. Ovcasele le-au ajuns zioa Preapodoamne Paraschevi ⟨14 octombrie⟩ multe nesecerate, abea bine coapte, fînuri multe și clăi de grîu necărate. Cucuruzele mai mult de jumătate neculese. Octomvre 10 tot a nins o zăpadă mare"[309]. O alta, din Moldova: „Și au ținut iarna aceasta păr pre la april 1805, dar frig toată vara au fost și ploi multe, încît multă păgubire s-au făcut. Iar la 21 săpt⟨emvrie⟩, au picat și omăt și apoi ploae și au tot ploat toată toamna și toată iarna păr pe la 1806, februarie"[310]. Și una din Țara Românească: „...însă la acestu leatu s-au întîmplat pentru păcatele noastre de au ninsu pe struguri și ⟨foaia ruptă⟩ au cules oamenii viile, că era jumătate neculese. 1805, octomvrie 21, iarăși au căzut zăpadă de 2 palme"[311].

Un raport consular rus, din 15 iulie: „Din cauza ploilor dese și puternice care au continuat pînă acuma, s-au revărsat toate rîurile Valahiei, incît multe

[301] Mențiune în hrisovul lui Constantin Ipsilanti referitor la sporirea dării preoților pentru școală. V. A. Urechia, *op. cit.*, VIII, p. 437.

[302] I. Corfus, *Însemnări*, p. 302.

[303] *Ibidem*, p. 235, nr. 11.

[304] *Ibidem*, p. 127, nr. 54.

[305] Vezi și informațiile Consulatului rus, din 5 ianuarie: domnul a trimis un boier să cumpere grîu de sămînță (pînă la 5 000 chile, arnăut) din Moldova și de la Brăila pentru a o împărți țăranilor nevoiași și încurajarea adresată stăpînilor de moșii pentru a spori producția de grîu. *Hurmuzaki*, S.N., IV, doc. 472, p. 570.

[306] V. A. Urechia, *op. cit.*, vol. XI, p. 198—199. Despre moartea vitelor și pericolul unei epidemii în rîndul populației vezi și informațiile Consulatului rus, din 24 martie. *Hurmuzaki*, S.N., IV, doc. 477, p. 576.

[307] Și în Transilvania, recoltele sînt proaste din pricina grindinei și a înghețurilor timpurii. I. Corfus, *Însemnări*, p. 128, nr. 57.

[308] V. A. Urechia, *op. cit.*, VIII, p. 738, informații (St. Luce) că o cincime din populația Țării Românești a fugit din țară, unele sate (Copăceni) rămînînd absolut pustii.

[309] I. Corfus, *Însemnări*, p. 127—128, nr. 55.

[310] *Ibidem*, p. 302.

[311] *Ibidem*, p. 128, nr. 56.

sate și cîmpuri aflate în locurile joase sînt inundate; din cauza aceasta s-au distrus semănăturile, finul și celelalte. Și în București, mulți locuitori au fost nevoiți să-și părăsească locuințele inundate de rîul Dîmbovița. În acest oraș foarte populat a început deja să se simtă lipsa făinii"[312].

La 13 iulie, Constantin Ipsilanti dispune ca 14 mănăstiri din București să construiască mori cu cai, iar la 16 ale aceleiași luni, să se repare urgent morile stricate de iureșul apelor, pentru a preîntîmpina lipsa pîinii în București[313]. Pentru prevenirea epidemiei, ordonă curățirea noroaielor rămase după retragerea Dîmboviței[314]. Livrările necontenite către Poartă vor determina foametea din timpul iernii următoare[315].

1805/1806: iarnă timpurie (ninge în septembrie!), dar ploioasă; împiedică strînsul recoltelor și arăturile de toamnă; ninge în aprilie, pricinuind pagube în livezi și stupi; epizootie.

Însemnări pe carte, din Moldova: „...la 21 săpt⟨emvrie⟩ au picat și omăt și apoi ploae și au ploat toată toamna și toată iarna păr pe la 1806, ⟨fevruarie⟩. Apoi deci au fost tot gol, n-au mai picat omăt. Și au fost multe feliuri de boale neobicinuite în vite, cît n-au mai rămas vite pe alocure, că s-au potopit cu totu, mai ales din Sîret în sus. Iar cînd fu la april 15, în Dumineca Mironosițelor, sara spre luni, au căzut un omăt de o palmă și au ținut o zi numai, însă la altele stricăciuni n-au pricinuit decît la stupi, că au perit prin prisăci mulțimi, și la cireși, că apucase de înflorise. Iar apoi de acolea au purces o primăvară foarte frumoasă și bună, cu ploi măsurate"[316].

O altă însemnare, din Țara Românească: „Și aceasta să să știe că în anul 18⟨0⟩6, în luna fevruarie au samănat oamenii săcări de toamnă, neputînd toamna sămăna ⟨din pricina înghețurilor timpurii — n.n.⟩. Și ce au sămănat, încă n-au răsărit, pentru că au fost ploi multe. Iară cele sămănate de iarna s-au făcut forte bune"[317].

1 806: vreme favorabilă agriculturii, dar ogoarele rămăseseră în toamna precedentă nelucrate și viile neîngropate din pricina zăpezii și a înghețurilor timpurii; foamete datorată lipsei de rezerve (nerodire în anul precedent, iar ce rodise a rămas pe cîmp, sub omăt), dar mai ales exportului (la Poartă sau în Transilvania); toamnă lungă, merii rodesc (fructe mici) pentru a doua oară[318].

Însemnări contemporane: „...De altele în țară au fost prea bine, numai lipsă de pîne au fost și de vin și de miere, apucînd omătu ⟨în toamna precedentă — n.n.⟩ și ploile pînele pe țarini și viile neîngropate și cîte au îngropat iarăș cele mai multe răle au ieșit în primăvară și stupii murind prin temnice și prin prisăci după ce s-au scos, iar apoi pe urmă atîta au fost de buni, încît că roii au paroit"[319].

În arzul lor către Poartă, din 25 august, boierii arată că „Țara se află în mare lipsă și sărăcie din cauza nerodirii timpilor și a periciunei vitelor"[320].

Despre amenințarea foametei în Moldova, informează în repetate rînduri, nu fără îngrijorare, și consulul general al Rusiei în principate, în legătură cu eventualele pregătiri pentru aprovizionarea armatelor ruse în proiectatul război. Într-o notă secretă se arată că Al. Moruzi, în pofida lipsurilor din țară (tot grîul a fost dus la Constantinopol), acordă licențe la exportul porumbului în Transilvania si Bucovina; viceconsulului francez la Iași, Parant, de exemplu, i-a dat permisiunea să exporte 2 000 chile porumb în Transilvania[321].

În toamnă, vremea fiind excepțională, căimăcămia Țării Românești, avînd în vedere lipsurile și nerodirea anilor precedenți, se adresează, la 11 septembrie, ispravnicilor de județ și direct tuturor locuitorilor (prin „cărți deschise")

[312] *Hurmuzaki*, S.N., IV, nr. 486, p. 584; vezi și vol. XIX/2, p. 271.

[313] V. A. Urechia, *op. cit.*, XI, p. 302—303.

[314] *Ibidem*, p. 465—466.

[315] Vezi nota informativă din 6 oct. a Consulatului rus din Iași, *Hurmuzaki*, S.N., IV, nr. 491, p. 593 și Arh. St. Iași, *Documente*, CDLXXIX/11.

[316] I. Corfus, *Însemnări*, p. 302—303.

[317] *Ibidem*, p. 129, nr. 64.

[318] P. Samarian, *O veche monografie...*, p. 23.

[319] I. Corfus, *Însemnări*, p. 303.

[320] V. A. Urechia, *op. cit.*, XI, p. 47.

[321] *Hurmuzaki*, S.N., IV, doc. 536, 547, nota la doc. 558, p. 635, nota la doc. 587, p. 643.

să extindă ogoarele, „să are și pentru prisos", să se strîngă porumbul și să înceapă culesul viilor, în acest răstimp procesele judecătorești fiind sistate[322].

1807 1808: iarnă grea și prelungită; foametea se accentuează; epidemie de scorbut în Țara Românească[323]; invazii de jaf în Oltenia ale turcilor rebeli (deși Pasvantoglu moare la 4 februarie, stil nou)[324]; aprovizionarea armatelor ruse ce staționau în cele două țări, face să se accentueze lipsa hranei și a nutrețului.

„Fiind știut lipsa ce au fost în anul trecut", divanul Țării Românești, pentru a asigura hrana populației și a „împărăteștilor oștiri care se află în țară", interzice la 13 decembrie hrănirea porcilor cu porumb, sub amenințarea pedepsei cu ocna. Dacă la 15 decembrie îi permite biv vel vornicului Barbu Știrbei să vîndă cele 120 chile de porumb ce le avea la moșia sa Preajma (jud. Romanați), i se condiționează să vîndă numai „pe la locuitorii ce vor avea lipsă de hrană, iar nu pre la negutători sau alți oameni ce au rîmători, fiindcă aceia cumpără pentru hrana rîmătorilor"[325].

La 27 martie 1808, divanul Țării Românești, adresîndu-se ispravnicilor de județ să asigure aprovizionarea armatelor rusești, le recomandă să-i ia pe locuitori cu „cuvinte blînde" și cu încetul, cunoscute fiind, printre alte vicisitudini, „lipsa ce au i pagubele ce li s-au întîmplat din peristasis a iuțelii iernii aceștia"[326].

De la 9 la 27 martie, un viscol puternic și gerul fac să înghețe apele, „și nefiind nici nutreț, au perit mulțime de dobitoace de ger și de foame si mulți oameni au murit degerați pă drumuri", consemnează un anonim pe fila unui manuscris[327].

În București, nu se mai găsesc pîinea, carnea, lemnele de foc[328], iar prețul grîului urcă în mai (de la 16—19 taleri cît fusese în octombrie) pînă la 23 taleri[329].

1808: lipsurile continuă, datorită și prezenței trupelor rusești ce trebuiau aprovizionate și care, prin solicitarea de „podvezi" și „angarale" (transporturile și alte sarcini în muncă), privau agricultura de brațe de muncă, utilaj și vite de tracțiune.

1808/1809: lipsa fînului, epizootie în Moldova, scăderea șeptelului.

O însemnare din martie 1809: „Să să știi de cîndu au fostu fînu scu⟨m⟩p și nu era de unde să-l cumpere. Și au zăcut vacile de limbare și oile..."[330].

1809: În Țara Românească se intensifică și se prelungește campania agricolă, în vederea sporirii producției, pentru întîmpinarea lipsurilor și a necesarului crescut în condițiile ocupației militare rusești; epizootie; creșterea prețurilor[331].

Circulara Întîiului Divan din 15 martie, către ispravnicii de județe: printre alte indicații, să sisteze procesele juridice, să „cumpănească" în așa fel, ca podvezile numeroase ce se cer din partea armatei rusești să nu „zăticnească" muncile agricole, să raporteze pînă la 15 aprilie numărul pogoanelor însămînțate cu grîu de toamnă și la fiecare zece zile suprafețele însămînțate în primăvară. Iar la 8 aprilie, după ce constată că „într-această vreme, din necontenitele podvezi și angarii ce sînt asupra lăcuitorilor pentru împlinirea celor trebuincioase ale împărăteștilor oștiri, nu s-au îndemnat a face sămănăturile cele de primăvară de grîu și de orz, dar de vor fi și făcut unii, prea puține...", divanul desemnează pe cîte un boier la fiecare județ ca, împreună cu unul dintre ispravnici, să meargă prin sate și să îndemne pe locuitori ca pînă la 15 mai să facă arăturile și semănăturile de porumb și orz; cei ce nu vor avea cu ce

322 V. A. Urechia, *op. cit.*, IX, p. 55—57.

323 În satele din județul Teleorman, se trimit moaștele Sfîntului Mihail Sinodul, pe lîngă luarea unor măsuri medicale. *Ibidem*, vol. XI, p. 904.

324 *Ibidem*, IX, p. 158.

325 *Ibidem*, XI, p. 913—914.

326 *Ibidem*, IX, p. 193.

327 Peste Buzău se putea trece cu carul „cu orice povară". I. Corfus, *Însemnări*, p. 128, nr. 58. În Moldova, au pierit 248 oameni și 542 538 de oi, 99 370 de boi, vaci, viței, 15 906 cai. „Analele Academiei Române", Istorie, XXXII, p. 70.

328 A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia traiană*, ed. III, f.a., f.l., vol. IX, p. 289; citează raportul consulului francez Lamare, despre lipsa fînului și a orzului, despre torturile la care sînt supuși țăranii pentru a preda autorităților de stat tot ce li se cere.

329 V. A. Urechia, *op. cit.*, XI, p. 832—833.

330 I. Corfus, *Însemnări*, p. 129, nr. 60. Și în Transilvania se constată epizootie în vaci: „Scris-am eu, Petru Popovici din Aștileu, iarna au fost moarte mare pă marhă, de au murit vacile de boală gre, în anul 1808". *Ibidem*, nr. 59.

331 V. A. Urechia, *op. cit.*, XI, p. 906.

ara, ,,își vor face semănătura porumbului cu sapa, iar semănătura meiului să o facă pînă la 15 ale viitoarei luni iulie" (? !); să se raporteze divanului săptămînal cite pogoane s-au însămînţat cu porumb, orz şi mei în fiecare sat și cîți locuitori sînt, ,,ca să aibă divanul pliroforie ⟨informaţie, lămurire — n.n.⟩ de au semănat după analogia trebuinţelor" [332].

În august, izbucnește o epizootie în vitele mari, adusă în ţară de ,,boii împărăteşti"; de asemenea, una de dalac în oi [333].

1809/1810: iarnă blîndă; tunete şi grindină în februarie.

Însemnare contemporană pe un manuscris: ,,1809; iarna au fost pre bună, cald, zbicit, cali pre bună să făcusă păr la dechemvrie în 14 zile. Apoi au început a ningi şi s-au pus omăt pre bunu păr la 17 dechemvrie, fiind și nor cu moscalilor și a ţărăi, fiind multă lume pi drumuri cu privint" [334] (proviant, provizii pentru armată).

O notă din 5 februarie a preotului Sandu din Cojani: după o zi cu soare, la apus, ,,s-au făcut bubuit şi piiatră mare cît oaoale" [335].

1810: restrîngerea suprafeţelor însămînţate în primăvara (din pricina podvezilor impuse de armata rusă); secetă [336]; foamete, datorată și obligaţiei de aprovizionare a trupelor ruseşti staţionate în ţară.

Întîiul Divan al Ţării Româneşti, adresîndu-se ispravnicilor, la 6 aprilie, pentru a impulsiona muncile agricole, după ce remarcă fuga locuitorilor primăvara ,,după nărăvirea lor", ,,iar mai ales acum cînd sînt împovăraţi și supăraţi cu necontenite si neapărate podveade și angarii cîte privesc spre împlinirea celor trebuincioase ale preaputernicilor împărătești oștiri...", le cere să trimită cîte 2—3 mazili care ,,să îndemne cu mijloace blînde şi cuviincioase" pe cei fugiţi să revină în sat și ,,să-și facă fieștecare trebuincioasele arături și semănături de cu primăvară", iar ispravnicii ,,să cumpănească la luarea carelor în podvezi, pentru a nu rămîne satul întreg cu totul lipsit de care şi dobitoace" [337].

O însemnare lacunară: ,,La anul 1810 au fost foamite" [338].

1810/1811: iarnă prelungită; foamete mare; scumpirea cerealelor, ieftinirea vitelor.

Însemnări pe carte veche: ,,Să să știe de cînd au căzut omăt în Duminica Slăbănogului, la anul 1810" și ,,Să să știe de cînd au nins gioi înainte Ispasului, la leat 1810" [339].

În toată Ţara Românească se instalează o mare lipsă și foamete. Întîiul Divan, constatînd că ,,cei mai mulţi din lăcuitori se află pătimind si chinuindu-se", acuză pe zapciii plășilor si pe arendașii de moșii că au stocat cerealele cumpărate de pe la ţărani și le ţin tăinuite pentru a crea lipsă pe piaţă și a le specula; dispune în repetate rînduri (5 decembrie, 30 ianuarie, 5 februarie, 25 martie) ca ispravnicii de judeţ sa-i oblige pe acei care deţin cereale să le vîndă celor lipsiţi, cu preţ fix (în februarie era hotărît ocaua de mei măcinat cu 5 parale, iar nemăcinat cu 4 parale; ocaua de porumb măcinat cu 7, iar nemăcinat cu 6); le cere locuitorilor să-i denunţe pe cei care ascund cerealele, iar celui care nu vrea să vîndă, să li se confiște ,,ca unui vrăjmaș al omenirii" şi să li se dea celor lipsiţi; să se întocmească statistici de cîte cereale sînt disponibile în fiecare judeţ [340]. Sînt trimiși ,,cinovnici" prin judeţe să achiziţioneze tot grîul pentru armată, ţăranilor nelăsîndu-li-se decît pentru sămînţa de primăvara [341].

Foamea îi silește pe ţărani să-și vîndă vitele la preţuri derizorii, pentru a-și cumpăra porumb [342].

[332] Ibidem, p. 705—706.

[333] Ibidem, p. 904—905. Vezi dispoziţiile Întîiului divan pentru izolarea oilor bolnave, îngroparea celor moarte; mijloacele de tratare a celor bolnave ,,multor din locuitori sînt ştiute".

[334] I. Corfus, Însemnări, p. 129, nr. 61.

[335] Ibidem, p. 130, nr. 66.

[336] Arh. St. București, Ms. 1070, f. 88 v.

[337] V. A. Urechia, op. cit., XI, p. 703.

[338] I. Corfus, Însemnări. p. 130, nr. 67. Vezi si Arh. St. Buc., M-rea Arnota, XVIII/209.

[339] Ibidem, p. 129, nr. 62 și 63.

[340] V. A. Urechia, op. cit., XI, p. 925—927.

[341] Ibidem, p. 909—910.

[342] Ibidem, IX, p. 542.

Județele cele mai lovite de foamete erau, la 12 februarie, Vîlcea, Teleorman, Olt, parte din Vlașca, parte din Buzău, după cum raporta divanul generalului rus Städter („ Șteter") [343]. Ispravnicul județului Argeș, cunoscutul memorialist Dinicu Golescu, se oferea, în martie, să plece el însuși în Transilvania pentru a cumpăra 5 000 cetverte făină și porumb ca să le revîndă locuitorilor din județ lipsiți de hrană la preț cuviincios [344].

1811: an roditor, și totuși scumpirea și foametea iau proporții, asociate de contemporani cu apariția cometei Flaugergues (28 august—20 noiembrie) [345].

O notă anonimă, în grecește, pe carte veche: „1811... în acest an s-a întîmplat o foamete grozavă, încît a ajuns pîinea un leu și porumbul 24 de parale, sacara 40 parale și cea mai mare parte din popor mînca coji de arbori...", iar o alta afirmă că „anul 1811 a fost anul cel mai roditor" [346].

Meșteșugarul și dascălul Ioan Dobrescu: „Să să știe întru acest an 1811 au fost foamete mare în Țara Românească. Au ajuns ocaua de pîine 22 de parale, ocaua de jimblă 32 de parale, ocaua de mălai 20 de parale, ocaua de morun 2 lei și 20 de parale, ocaua de crap 60 de parale, de cel mărunt 40 de parale, ocaua de untdelemn taleri 5, curcanul 8 lei, găina 3 lei, ou 5 parale, chila de grîu 125 de lei, carul de lemne 12 lei... Foarte cu greu au fost creștinilor întru acest an. S-au început foametea la leatul 1810 de la grîu nou și au ținut pînă la 1812 iarăși la grîu nou. Bucate tot se găsea, dar pricina era că era lume multă din țara turcească carii îi adusese muscalii și oaste multă și nu să mai ajungea nimic..." [347].

Dionisie Eclesiarhul se referă, la rîndul său, la scumpirea „nepovestită, care n-au mai fost niciodată în lume", din timpul războiului, prețurile amintite de el corespunzînd în mare parte cu cele de mai sus: „făina de grîu, 24 lei suta 1· ocale, mălaiu, 15 lei suta de oca, vinu pănă la 50 parale ocao s-au suit; rachiu prost 70 par(ale) ocao, iar anason 3 lei și 4 ocaoa; găina 50 parale și 60, un ou 6 parale și 8, curcanu 4—5 lei, iar la Bucuresti 8 lei, peștele morun proaspăt doi lei și jumătate ocao, crapu, somnu, doi lei al mare, doi zloți cosacu mărunt, care era o para ocaoa s-au suit un leu ocaoa, iar icrele roșii 4 lei ocao, iar icre negre 5 lei și 6, untdelemn 5 lei și 6 ocao, lemnele caru 5 lei si 6, iar la București 10 lei caru și 12 lei. Iar vitele, cal prost 100 lei, iar mai bun 200 și 300, încă și 500 un cal; vaca cu vițel mai de jos 40—50 lei..., boi de jug 100 lei părechea, mai buni 120—150 și 170 de frunte părechea" [348].

1811/1812: iarnă fără îngheț, cu zăpadă abundentă; viscolul puternic de la sfîrșitul lui martie provoacă moartea în masă a mieilor.

Însemnarea preotului Radeș: „Iară în anul 1811 au dat iarna și pămîntu n-au înghețat și zăpada au căzut forte mare, iară primăvara cînd s-au dus zăpada, holdele tote au perit, că·i n-au fost pămîntul înghețat" [349].

Vasile din Stelnica (jud. Ialomița) notează: „Stiut să fie că la leat 1812 martie 29 au dat un viscol de au murit meii mo anilor toți" și „Să să știe că la leat 1812 mart 30 au dat un mare vifor cu ploe și au murit mulțime de oi și de mei..." [350].

1812: condiții meteorologice extrem de favorabile recoltelor; după recoltare, prețul grîului trebuia să scadă vertiginos [351]; în toamnă, apar primele semne ale marii epidemii de ciumă, care va dura pînă prin noiembrie 1817, intrată în istorie drept „ciuma lui Caragea" [352].

[343] I. Cojocaru, *Documente privitoare la economia Țării Românești. 1800—1850*, I, București, 1958, doc. 25.

[344] *Ibidem*, doc. 31.

[345] Damaschin Mioc, Vasile Mioc, *Raportul fenomen astronomic — eveniment politic sau calamitate naturală în mentalitatea medievală românească*, în *Civilizație medievală și modernă românească*, Cluj-Napoca, 1985, p. 200.

[346] I. Corfus, *Însemnări*, p. 130, nr. 68 și 67. Nu este exclus, ca cea de a doua însemnare să fie ulterioară și să se refere de fapt la anul 1812.

[347] *Cronica meșteșugarului Ioan Dobrescu*, ed. I. Corfus, în „Studii și articole de istorie", VIII, 1966, p. 336—337. Mercurialul din luna mai fixase însă prețul pîinii în București la 16 parale ocaua și al jimblei la 18 parale. V. A. Urechia, *op. cit.*, XI, p. 921—922.

[348] Dionisie, Eclesiarhul, *op. cit.*, p. 110.

[349] I. Corfus, *Însemnări*, p. 130, nr. 64.

[350] *Ibidem*, p. 131, nr. 69.

[351] La 3 iunie, „nartul" (prețul oficial) al pîinii în București era fixat la numai 6 parale ocaua și al jimblei la 7 parale. V. A. Urechia, *op. cit.*, XI, p. 835. În dispozițiile Întîiului divan și comitet se apreciază: „timpul este foarte rodnic la semănături".

[352] *Ibidem*, X A, p. 941; vezi și I. Corfus, *Însemnări*, p. 174, nr. 14.

1812/1813: iarnă neobișnuit de grea în întreaga Europă și Asie; în țările române temperatura scade sub $-20°C$[353]; zăpezi mari, viscole puternice pînă la sfîrșitul lui martie; imense pagube în culturi și șeptel, victime omenești; ciumă.

Dionisie Fotino: „În anul acela a fost earna așa de grea incit de mai mulți secoli poate nu se întîmplase: era ceva peste natură...", iar mai apoi: „Această furtună ernatecă, domnind și în Țara Românească, a cauzat o mulțime de nenorociri, perzînd mii de vite mari și mici și o mulțime de oameni pe care i-au apucat timpul pe cîmpi și pe drumuri"[354].

Meșteșugarul Ioan Dobrescu referitor la Rusia: „Și astfel dă ger nici noi in Țara Românească n-am pomenit și după cum spunea gazeturile că deosebit cît ii ucidea muscalii pă franțuzi..., iar cu trei părți mai mult îi omoria Dumnezeu cu greu..."[355].

Însemnare pe carte veche: „Fost-au ernă grea. Au degerat vii, pomi, grîu, orzu de toamnă. De la Preobrejenie au fost ciumă și au murit mulțime de oameni"[356].

Divanul, încă din 22 ianuarie, ia măsuri pentru prevenirea inundațiilor: cere să se taie stăvilarele morilor de pe Dîmbovița „ca să răsufle apa", că acum „zăpadă este multă și gheața urmează a se rupe și a se zătoni"[357], iar a doua zi Ioan Caragea dispunea ca în termen de cinci zile mănăstirile să pună în funcțiune morile cu cai pentru a asigura aprovizionarea capitalei cu pîine[358].

1813: vară ploioasă[359], nerodire[360]; o cantitate de 686 958 chile-stamboli (a 22 ocale) de cereale este solicitată de turci[361]; ciumă[362].

1813/1814: iarnă prelungită; lipsa porumbului la sate.

Fenomenul insolit de a ninge în a doua jumătate a lunii aprilie incită mai multe însemnări pe carte veche din Țara Românească și Transilvania: „1814, luna apr⟨ilie⟩ 14, au nins omăt de o palmă". „Să se știe că la leat 1814 au ninsu în zuăo de sfîntul prorocu Irimia...". „Să⟨să⟩ știi de cînd au fost furtună mari și s-au pus și omăt mari la anul 1814, april, trei săp⟨tămini⟩ după Paști, sîmbătă și ⟨în?⟩ 18 au ținut pîn duminică dimineața". „Să se știe că în luna lui aprilie în 23 au nins zăpadă de doa palme"[363].

La sate, în primăvară, se resimte lipsa porumbului. La 5 aprilie, Ioan Caragea dispune ca ispravnicii județului Argeș (posibil ca această dispoziție să fi fost nu numai pentru acest județ) să-i silească pe boierii și boiernașii care au porumb de vînzare să-l vîndă locuitorilor acelui județ cu 4 parale ocaua (cereau „un preț nesuferit"), întrucît aceștia, „precum ne-am pliroforisit să află în lipsă dă bucate"[364].

Preotul Sofronie din Densuș notează cu mai multe amănunte pentru Transilvania, extinzîndu-și observația asupra evoluției climei și a culturilor pină în toamnă: „...la anu 1814, luna aprilie 27 de zile, iară au nins în trei zile, numai n-au fost stătătoare, cit ningea noaptea să loa ziua. Apoi luna lui mai, sfirtari cel dintîi au fost ca și cum umblă începutu lui marti cu babele. Iară să știți că zăpada nimic n-au stricat, numai bruma alocurea prunele, mearele, viile. Dară aicea la sat au rămas în unele locuri destule meare, prune, cirășă, vișine, iară nuci nimic. Toamnele frumoasă, primăvările și mai frumoasă, iară cucuruzu

[353] Înregistrează doctorul C. Caracaș. P. Samarian, *O veche monografie...*, p. 23.
[354] Dionise Fotino, *op. cit.*, II, p. 260.
[355] *Cronica meșteșugarului Ioan Dobrescu*, p. 335.
[356] I. Corfus, *Însemnări*, p. 174, nr. 14.
[357] V. A. Urechia, *op. cit.*, X A, p. 858–859; vezi și p. 879.
[358] *Ibidem*, p. 877–878.
[359] I. Corfus, *Însemnări*, p. 163, nr. 5; provoacă inundații în nordul Moldovei.
[360] Știrea este pentru Transilvania de la preotul Sofronie din Densuș: „Ani 1813, toată vara așa au fost de ploios, cît la țară din șasă clăi și din șapte abia făcea o feardelă (=baniță). Și au fost foamete mare în tot Ardealu". *Ibidem*, p. 131, nr. 70. Foametea va dura în Ardeal pînă prin 1817, provocînd mari pierderi demografice (mulți emigrează în Țara Românească și în Banat) și cu consecințe de lungă durată în economie.
[361] Al. Gonța, *Producția de cereale*, p. 241. Gh. Bujoreanu, în studiul său *Livrările în natură către Poarta otomană, mijloc de exploatare economică a Moldovei în perioada 1802–1828*, amintește cu totul alte cantități, chiar dacă ar fi redate în chile de Brăila. De exemplu, în anul 1813 ar fi fost livrate numai 6 086 chile (de Brăila cca 60 860 chile de Istanbul). «Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza"», Iași, secția III, t. IX, an 1963, p. 181.
[362] I. Corfus, *Însemnări*, p. 174, nr. 14, 15, 16.
[363] *Ibidem*, p. 132, nr. 72–75.
[364] Biblioteca Academiei, Ms. 267, f. 112.

slab. În doaă zile a lui iunie au nins mai punos în Clopotiva. Griu s-au făcut puţin, cucuruzi s-au făcut, dară nu s-au copt, bătiudu-l bruma la august 14 zile. Şi au nins seaptămvrie 28 toată zua şi a doaă zi au fost cald şi tot nu s-au topit". Iar dascălul Iacov Popovici din Arini: „Anul 1814, 19 zile ale lui martie, au căzut zăpadă cam multă şi au fost ger mare" şi continuă: „de la 11 mai a fost zăpadă mare pînă la 19 aceeaşi lună"[365].

1814: an roditor, dar foamete pînă la noua recoltă; inundaţii în Oltenia[366]; ciuma continuă în Ţara Românească[367].

Se redeschid velniţele în ambele ţări, cu argumentul că ar încuraja agricultura şi ar opri ieşirea monedei din ţară prin importul horilcăi; se pune condiţia să nu se folosească griul şi orzul „care neapărat sînt cuviincioase a merge la Capanul împărătesc spre împlinirea datoriei"; în caz de secetă şi nerodire, punîndu-se problema hranei populaţiei, se vor opri, se arată în rezoluţia domnului Moldovei din 24 iulie[368]. 420 82 l chile-stamboli de cereale sînt expediate la Poartă[369].

1814/1815: creşte preţul pîinii în Bucureşti.

Pentru a asigura stabilitatea preţului pîinii în timpul iernii, brutarii sînt obligaţi să facă stocuri de griu necesare unui an întreg încă din lunile august, septembrie, octombrie şi să vîndă cu 8 parale ocaua de pîine albă şi 10 parale cea de jimblă (preţul varia în jur de 12 parale ocaua de pîine)[370].

1815: vară secetoasă, nerodirea porumbului şi a fînului în Moldova.

Însemnări pe un manuscris: „În vara anului 1815, din pricina secetei, păpuşoii s-au făcut foarte puţini şi răi, asemenea şi fîn, încît în martie 1816 au ajuns chila de păpuşoi cîte 30 lei şi nu se găsea..."[371].

O cantitate de cereale aproape dublă faţă de anul precedent este solicitată şi livrată turcilor[372].

1815/1816: iarnă grea, prelungită pînă în aprilie; sărăcie, foamete; moartea vitelor din pricina lipsei de nutreţ; obligaţii fiscale sporite; ciumă la Rîmnic[373].

Autorul însemnării imediat mai sus citată continuă: „Iar la 11 martie 1816 au început a ploa foarte tare, ţinînd acele ploi 9 zile. Şi la 20 martie au început a ninge şi a viscoli 3 zile, fără veste, puindu-se un omăt foarte mare care au ţinut pînă la 29 martie, şi fiindcă oamenii sfîrşise fînu, au perit multe vite şi nici să cumpere fîn nu se găsia"[374].

Ispravnicii judeţului Olt raportau în februarie vel vistierului despre sărăcia şi neputinţa ţăranilor de a-şi achita dările: „...din zi în zi vedem o mare slăbiciune a lăcuitorilor, o mare întristare pă toţi de obşte de lipsa bucatelor, un nealişverş nenădăjduit. De au şi început a să arăta cîte un neguţitori cumpărători de vite şi care va avea bou, vacă sau cal de vînzare, unde întîi să dea lăcuitorii: în datoria ce au făcut de astă-toamnă pînă acum, în cererile domneştii visterii ce să urmează, în lipsa fînului, după greotatea iernii, sau bucate să cumpere pentru hrana vieţii? Că după cercetarea ce am făcut, numai în vreo trei plăşi s-au găsit cîte oareşcare prisos de zaherea, care să adună o prea puţină sumă... Şi cu toţii sînt îngrijoraţi dă această lipsă, aşteptînd o oareşcare dăzvărare şi să năvălească a cumpăra bucate"[375].

365 I. Corfus, *Însemnări*, p. 131, nr. 70—71. În Transilvania domneşte o mare foamete. Printre alte măsuri, sînt importate cu permisul sultanului 50 000 chile grîu din Ţara Românească. N. Iorga, *Acte şi fragmente*, II, p. 497. Vezi şi însemnările din 11 februarie, la Nicos Gaidagis, *op. cit.*: „a fost o furtună mare şi au murit animalele tuturor oamenilor".

366 I. Corfus, *Însemnări*. p. 175, 17 şi 18.

367 *Ibidem*, p. 163, nr. 6 şi 7.

368 V. A. Urechia, *op. cit.*, X B, p. 377—378. În 1814, ca şi în anii următori, povernele funcţionau şi în Ţara Românească. *Ibidem*, p. 142—143.

369 Al. Gonţa, *op. cit.*, p. 241.

370 V. A. Urechia, *op. cit.*, X A, p. 879—880.

371 I. Bianu, *Catalogul manuscriselor româneşti*, I, Bucureşti, 1904, p. 651.

372 Al. Gonţa, *op. cit.*, p. 241.

373 I. Corfus, *Însemnări*, p. 175, nr. 19, din 8 decembrie 1815.

374 Vezi nota 371. În Transilvania, la 16 ianuarie, un viscol puternic care a ţinut trei zile a făcut multe pagube în vite: „Atuncia s-au aflat multă marvă mică şi mare moartă, şăzînd în omeţi, în picioare, îngheţată. Şi păstori mulţi or murit dă frig". În primăvară, apele se revarsă şi inundă grîul. I. Corfus, *Însemnări*, p. 133, nr. 79. În Banat, un alt viscol puternic se abate în zilele de 28—29 ianuarie, ucigînd, după aprecierea contemporanilor, 54 oameni, 200 000 vite mari, 400 000 oi. A. Czervény, *op. cit.*, p. 21.

375 *Documente privind fiscalitatea în Ţara Românească. 1700—1821*, doc. nr. 357, în ms. la Inst. de istorie „N. Iorga".

Siliţi de lipsuri şi de plata dărilor, mulţi locuitori (vezi şi în Teleorman) îşi vînd vitele pe preţuri mici în timp de iarnă, cu condiţia să le livreze în primăvara, numai că o serie mare din ei se dovedesc înşelători, în primăvară neavînd ce da negustorilor; aceştia din urmă le pretind restituirea banilor, dar nu la preţul la care contractaseră în iarnă (de 5 taleri oaia şi capra), ci la cel curent (de 6 1 2—7 taleri)[376].

Din luna aprilie 1816, în Ţara Românească dările către fisc cresc în urma convertirii în bani a obligaţiei de a furniza cetăţilor turceşti salahori şi care, una din cele mai apăsătoare servituţi pentru gospodăria ţărănească[377]. Se calculează că, pentru cei 3 400 salahori şi 580 care ce trebuiau puse lunar la dispoziţia cetăţilor, se va plăti suma de 149 250 taleri; împărţită la 16 000 lude, reveneau 9 taleri şi 40 bani lunar de lude, sau 112 taleri pe an. Birul în 1816 era de cca 26 taleri de lude, la care se adaugă banii haraciului, ai lefilor, ai menzilurilor etc.[378].

⟨1816:⟩ nerodire în Ţara Românească.

Menţiune în cartea lui Ioan Caragea din 1817, adresată locuitorilor judeţului Gorj, prin care li se reduce şi amînă plata dărilor, ţinînd seama de „necazurile ce aţi tras în feluri de răspunderi ale oştirilor..." şi „mai vîrtos că de vreo doi-trei ani încoace, din urgie dumnezeiască, s-au ivit pe alocurea nerodirea timpurilor, care este nu puţină nenorocire pentru voi"[379].

La Poartă sînt expediate 464 525 chile-stamboli de cereale[380].

1817: secetă, recoltă slabă de cereale; rod bogat în vii, în Ţara Românească[381]; export de cereale din Ţara Românească în Transilvania, unde foametea făcea mari ravagii[382]; livrări de mari cantităţi de făină cetăţii Ada-Kaleh[383]; export masiv de vite din Moldova în Austria[384]; creşte preţul cerealelor[385].

La 2 august, Ioan Caragea se adresa mitropolitului şi ispravnicilor de judeţ să organizeze litanii pentru invocarea ploii, prin toate satele şi oraşele, la care să participe toată „ceata bisericească" şi înşişi ispravnicii, boierii şi boiernaşii[386].

Încurajată de exportul rentabil de cereale în Transilvania, se extinde agricultura în judeţele subcarpatice[387].

La Poartă, sînt expediate 365 326 chile-stamboli de cereale[388].

[376] *Ibidem*, doc. 360.

[377] V. A. Urechia, *op. cit.*, X B, p. 204—205.

[378] N. Iorga, *Studii şi documente*, VI, p. 514—516, nr. 297.

[379] *Ibidem*. Nu este exclus ca această înlesnire să nu fi fost acordată decît celor din Gorj, unde spiritele începuseră să se agite.

[380] Al. Gonţa, *op. cit.*, p. 241.

[381] Vezi scrisoarea logofătului moşiei Drăgăşani adresată lui Nicolae Glogoveanu. N. Iorga, *Situaţia agrară, economică şi socială a Olteniei în epoca lui Tudor Vladimirescu*, Bucureşti, 1915, p. 86, nr. CVII.

[382] În Ardeal, inundaţiile din primăvară şi seceta din vară distrug recoltele şi accentuează foametea. A. Cservény, *op. cit.*, p. 21. O însemnare a preotului Ioanu Sumuţu, paroh în Hotaru, aminteşte că în acest an „a fostu căbelu ⟨cibla, baniţa⟩ de bucate cu o sută de zloţi. Şi mînca oameni cioci de mălain, dară nu ave ce. Au muritu de foame mai multu de o sută de omeni din Hotaru atunci. Şi amu îngropatu cîtă patru şi cinci în una groapă". I. Corfus, *Însemnări*, p. 134, nr. 83.

Sultanul aprobă în mod excepţional exportul a 35 000 chile de Constantinopol (a cîte 24 ocale) grîu şi porumb din Ţara Românească în Transilvania; în anul precedent dăduse aprobarea pentru 45 000 chile. V. Veliman, *op. cit.*, p. 729, nr. 249. Emigrări, din pricina foametei, din Transilvania în Ţara Românească. V. A. Urechia, *op. cit.*, XII, p. 250 şi urm.

[383] Sînt impuse şi „breslele": cîte 10 ocale făină neamurile, mazilii, negustorii („cunpaniştii") şi scutelnicii, şi cîte 5 ocale posluşnicii şi slujitorii. N. Iorga, *Situaţia agrară...*, p. 91, nr. CXII.

[384] *Istoria României*, vol. III, Bucureşti, 1964, p. 666: 30 000 boi şi 6 000 vaci.

[385] În Ţara Românească, în martie 1817, ocaua de porumb era de 4 parale la moşiile Cojasca şi Corneşti. V. A. Urechia, *op. cit.*, X B, p. 192; ocaua de făină se achiziţiona în lunile oct. şi nov. cu 6 parale. N. Iorga, *Situaţia agrară...*, p. 91, nr. CXII; în Moldova, în ţinutul Tecuci sînt distribuite 198 chile porumb la preţul de 30 lei chila. Arh. St. Iaşi *Documente*, DXCIX/11. Doc. comunicat de C. Istrate.

[386] Aceste procesiuni aveau, se pare, un caracter permanent, dar erau organizate „mai vîrtos" în perioadele de secetă, V. A. Urechia, *op. cit.*, X A, p. 760.

[387] *Istoria României*, vol. III, p. 668.

[388] Al. Gonţa, *op. cit.*, p. 241.

1817/1818: iarnă blîndă, fără zăpadă, dar la sfîrșitul lunii mai (stil vechi), în nordul Moldovei, ninsoarea abundentă și brumele reci provoacă mari daune semănăturilor și livezilor de pomi; lipsa nutrețului în Moldova; scumpirea porumbului.

Preotul bisericii din Vlădești (ținutul Tutova) nota la 16 februarie: „Această trecătoare iarnă au fost foarte goală și nefriguroasă, dar fînațile s-au mîncat tot di mai n-au rămas pe la cei mai avuți, iar la cei necuprinși lipsă de tot" [389]. Călugărul Vitalie de la mănăstirea Neamț dă mai multe amănunte: „...iarna a acestui an, noem⟨vrie⟩, dechem⟨vrie⟩, ghenar⟨ie⟩, fevruar⟨ie⟩, mart⟨ie⟩, au fost goală cu vremi bune și de tienă, cum și april⟨ie⟩. Dar mai al anului 1818 prea făr de tienă și pricinuitor de mari pagube. Că fiind eu de vîrstă aproapi de șaptezăci de ani, n-am apucat omăt, ninsoare deplin și brume grele pe la 28 de zile ale lui mai. Iară după cum am arătat mai sus, mi s-au întîmplat de am văzut pe la cinci, pe la șapte zile maiu [390], iar acum am văzut vreme peste toată rînduiala, 1818, ploi cu răcele groaznice pe la 28 și 29 a lui maiu, noaptea sănin și zioa ninsoare cu răcele deplin, stricînd mai toate sămănăturile și poamile". V. Țintilă din Cernăuți confirmă în nota sa lapidară: „La 28 mai 1818 c⟨alendarul⟩ v⟨echi⟩ au nins. La anul 1818 au agiuns corețul de păpușoi 2 lei" [391].

1818: an deosebit de roditor în Țara Românească; măsuri în Moldova pentru extinderea unor culturi; prețul cerealelor scade [392].

La 12 februarie 1819, Gheorghe Suțu (probabil nepot domnului și ispravnic de Mehedinți) [393] cerea, pentru țăranii și arendașii din județele Mehedinți, Dolj și Romanați care îl asaltaseră cu jălbi, permisiunea exportului de cereale peste Dunăre, întrucît în anul precedent (1818), făcîndu-se „îndestulate zaherele: orz, grîu, mei", dar recoltate pe timp ploios, riscă să se degradeze, negăsind cumpărători în țară. „Și așa, le vine cu discolie a-și face pă anul acesta arăturile prisos, avînd sumă dă bucate și neștiind ce să le facă" [394].

Mențiune în scrisoarea arhimandritului Ioasaf, din 25 iunie 1820, către economul arendaș Ghedeon, al mănăstirii Fistici (ținutul Vaslui): în ultimii trei ani (se înțelege 1818, 1819, 1820) „au fost cea mai multă pîne peste tot locul, cine au vrut ca să o facă" [395].

În condica vistieriei Moldovei pe intervalul 1 iunie 1817—1 mai 1818, sînt înregistrați 4 747 lei cheltuiți pentru achiziționarea (probabil, importul) a 102 chile mălai (mei) și 87 chile cartofi, distribuite, evident, în primăvara lui 1818, ca sămînță pe la județe [396].

Moldova livrează turcilor 719 035 chile—stamboli de cereale [397].

1818/1819: iarnă blîndă, fără zăpadă; măsuri pentru combaterea invaziei de omizi în Țara Românească.

Alexandru Suțu cere, la 19 februarie 1819, marelui spătar să dea dispoziții pentru curățirea livezilor și arderea omizilor („jivini vătămătoare și stricătoare rodurilor"), că acum „se află plini pomii, mai cu osebire decît în alți ani" [398].

1819: vară călduroasă; rod deosebit de îmbelșugat în toate culturile; toamnă lungă, frumoasă, încît pomii rodesc pentru a doua oară [399]; scad prețurile; în Moldova, măsuri de combatere a ciumei [400].

[389] I. Corfus, *Însemnări*, p. 135, nr. 84.

[390] Vezi însemnările lui din anii 1782 și 1814, *ibidem*, p. 122, nr. 29.

[391] *Ibidem*, p. 135, notele 85, 86. Editorul precizează în glosar că un coreț = 4 dimirlii sau banițe.

[392] Prețul cerealelor pe piața liberă ajunge egal cu cel oferit de Poartă pentru furniturile obligatorii. *Istoria României*, III, p. 618.

[393] Vezi Naum Rîmniceanu, la V. A. Urechiă, *op. cit.*, XII, p. 476.

[394] I. Cojocaru, *op. cit.*, doc. 128.

[395] Arh. St. Iași, *Documente*, DXCIX/25, comunicat de C. Istrati.

[396] V. A. Urechia, *op. cit.*, X B, p. 417.

[397] Al. Goița, *op. cit.*, p. 241.

[398] V. A. Urechia, *op. cit.*, XII, p. 173. Asemenea măsuri s-au mai luat și de predecesorul său, Ioan Caragea.

[399] Relatarea doctorului C. Caracaș. P. Samarian, *O veche monografie...*, p. 23.

[400] Izbucnește la Botoșani, dar corespondenții presei străine o neagă, informînd că a fost declarată în interesul sporirii veniturilor carantinei. V. A. Urechia, *op. cit.*, XII, p. 531—532. Confirmată de o însemnare pe carte veche: „În anul 1819 au fost ciumă în tîrgul Botoșanii, cari s-au început la Sfînta Marie Mică și s-au prelungit pîr după Crăciun". I. Corfus, *Însemnări*, p. 175, nr. 20.

În martie, prețul cărnii de vită în București este fixat, ca și în anul precedent, la 18 parale ocaua, iar cea de oaie la 18 parale; în septembrie, se calculează prețul pîinii după prețul grîului nou la 4 parale ocaua, în București[401].

La Constantinopol se exportă din Moldova 512 097 chile de Istanbul [402].

1819 1820: iarnă aspră (lupii intră în București)[403]; în Țara Românească, fiscalitate excesivă[404].

1820: vară toridă (temperatura urcă pînă la cca 36°C)[405]; recolte prodigioase; scad prețurile[406]; dat fiind suprastocurile de produse care, în condițiile primitive de conservare ale vremii (în gropi), riscau să se degradeze, în ambele țări domnia acordă libertate exportului de cereale și vite (cu plata vămii în vigoare) și funcționării velnițelor (povernelor), în intenția declarată de a face să intre monedă în țară și de a încuraja agricultura[407].

1820/1821: iarnă grea, îngheață Dunărea; viscolul puternic din martie provoacă mari pagube în șeptel și victime omenești. Izbucnește revoluția condusă de Tudor Vladimirescu.

Preotul Panait consemnează: „1821, de cîndu au fostu iarna rea și au înghețat Dunărea și Borcea de da (sic) ori și au dat o ploe și un vifor și au murit multe cai și oii și omene au murit în luna lui martie, 13 zile"[408].

1821: nerodire, foamete (din pricina reducerii suprafețelor însămînțate în primăvară și a distrugerii recoltei în focul luptelor sociale și ale armatelor străine de intervenție); se interzice hrănirea porcilor cu porumb[409]; uragan puternic cu grindină, la 23 iunie; toamnă caldă, prelungită, pomii rodesc pentru a doua oară.

Cojocarul Pencu din București notează: „...și au dat o vijelie pă vară, iuni 23, cu piatra, de au căzut den pomi toată frunza. Mulți copaci au scos din pămînt, iar pomile au făcut rod al doile"[410].

[401] V. A. Urechia, *op. cit.*, XII, p. 329 și 332.

[402] Al. Gonța, *op. cit.*, p. 241.

[403] Șt. Hepites, *Schimbatu-s-au clima?*, p. 19.

[404] Despre cruzimea incredibilă cu care se percepeau „grelele cereri" ale domnului Al. Suțu, depune mărturie Naum Rîmniceanu în cronica sa: „...iar la Valahia cea Mică, adică la județele de peste Olt, și mai vîrtos la județul Mehedințului, unde era isprávnic grec nepot al voevodului, atîta sălbăticie și nemilostivire se lucră de către împlinitorii banilor, încît copii, tineri de cîte 11 și 12 ani, îi lega spate la spate afară sub văzduh în vreme de iarnă și turnînd apă peste dînșii se lipea de ingheț ticăloasele trupuri și era o jalnică privire văzîndu-se peile rupte și însîngerate, cînd în silă se deslipeau trupurile, și părinții lor erau siliți să-și vînză tot, pînă și boul ce-i scotea hrana din pămînt, ca să scapi pre copiii lor din cumplitele tiranii; pre alții iarăși îi căznia cu bătăi, cu fumuri și cu groaznice închisori friguroase și puturoase, nemîncați și neadăpați. Într-acesta chip se împlineau nesățioasele și nelegiuitele cereri, ca să se îmbogățească în grabă și voevodul și nemilostivii dregători din nevinovatul sînge al ticălosului norod...". V. A. Urechia, *op. cit.*, XII, p. 476.

[405] 29° Réaumour, ca și în timpul verilor anilor imediat anteriori și ulteriori, deși în mod obișnuit maxima era de 25°—27°R. Din observațiile doctorului C. Caracaș, P. Samarian, *O veche monografie...*, p. 23.

[406] V. A. Urechia, *op. cit.*, XII, p. 330.

[407] *Ibidem*, p. 528—530.

[408] I. Corfus, *Însemnări*, p. 136, nr. 88; vezi și p. 42, nr. 137. Vătaful Ilie Teodor raporta, la 15 decembrie 1820, epitropilor casei logofătului Nec. Stratulat, că, din 802 oi luate de el pentru iernat, au pierit 235 din diferite cauze, printre care datorită „cumplitei ierni ce-a picat" și „poate vor mai pieri și de aci înainte, precum urmează pieire în oi și vite mari și pe la alte locuri". Arh. St. Iași, *Documente*, CCCLIII/52, comunicat de C. Istrati.

[409] *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, vol. II, p. 375. Pentru lipsa de alimente vezi și p. 75, 106, 155, 257.

[410] I. Corfus, *Însemnări*, p. 136, nr. 87. Vezi și mențiunea doctorului C. Caracaș, P. Samarian, *op. cit.*, p. 23.

UN FLAGEL ECOLOGIC AL EVULUI MEDIU ROMÂNESC: INVAZIILE DE LĂCUSTE*

DE

PAUL CERNOVODEANU

În ultimele decenii, cercetările pe plan mondial privind influența exercitată de mediul înconjurător asupra evoluției societății umane au căpătat un autentic caracter științific prin abordarea temei într-o manieră interdisciplinară. După cum se știe, izvoarele medievale n-au acordat atenție factorilor ecologici decît în măsura în care dereglările constatate în ciclul considerat normal al naturii (în special al celui climatic) au influențat — prin afectarea hranei — soarta oamenilor. Astfel au fost surprinse și înregistrate mai cu seamă accidentele sau anomaliile care, în condiții agravante, au provocat calamități [1]. Fenomenele meteorologice anormale, adică variațiile excesive de temperatură, atît pe timp de iarnă cît și de vară, determinînd dezechilibrul regimului hidrologic și cauzînd, în ultimă instanță, o secetă prelungită sau, dimpotrivă, precipitații abundente, dînd naștere la inundații, duceau la distrugerea, în ambele variante, a recoltelor. Atît seceta cît și inundațiile își găseau corolarul pe plan entomologic printr-un flagel specific : invaziile de lăcuste ce desăvîrșeau opera destructivă a naturii. Și astfel se ivea foametea, cu întregul ei cortegiu de aspecte funeste pe plan fiziologic, socio-economic și demografic, dintre care cel mai dramatic era al epidemiilor, îndeosebi al ciumii [2], ce-și găseau în asemenea condiții de malnutriție un teren propice de propagare. În cazurile enumerate mai sus, perturbările pe plan demografic erau evidente, cauzate atît printr-un indice mai ridicat de mortalitate, cît și prin deplasări de populație în căutare de refugiu.

Așadar echilibrul fragil existent între populație și consum în Evul mediu românesc — ca pretutindeni, de altfel — a fost adeseori periclitat, ca efect ale dereglărilor climatice, de catastrofe cauzate de invaziile de lăcuste, considerate a fi fost cele mai dăunătoare pentru agricultură.

Încă din vremurile antice, lăcustele au constituit un flagel pentru umanitate. După relatările analiștilor latini, Africa de nord — grînarul întregului Imperiu roman — a fost adeseori pustiită de aceste insecte. Pentru țara noastră, lăcusta călătoare (Locusta migratoria sau Pachytylus migratorius), avînd cele mai mari dimensiuni în rîndul speciilor de cîmp, a constituit, secole de-a rîndul, o gravă calamitate naturală, ca de altminteri și pentru alte țări

* Fragment prescurtat din lucrarea *Efectele calamităților naturale asupra dezvoltării societății feudale românești (pînă la 1800)* (în ms.), realizată în colaborare cu Paul Binder.

[1] O imagine de ansamblu asupra acestor fenomene în studiul meu, *Environment and history. Some considerations on the impact of natural disasters on the socio-economic and demographic situation of the Romanian Countries (up to 1800)* in *NEH*, VI_1, București, 1980, p. 297—307.

[2] Potrivit dictonului grecesc, atît de nimerit și răspîndit în vechime, „ciumă după foamete", relevat și de cunoscutul iatroistoric Pompei Gh. Samarian, *Din epidemiologia trecutului românesc. Ciuma*, București, 1939, p. 39.

europene, unde roiurile pătrundeau din partea de sud a continentului, din Turcia și Africa. Astăzi, datorită faptului că încă din secolul al XIX-lea teritoriile mlăștinoase de unde proveneau aceste insecte au fost secate și ulterior cultivate, focarele sau vetrele gregare au fost, astfel, distruse, iar faza migratoare nu mai este întîlnită în Europa.

Cronicarii din țările române au semnalat specificul speciei („sînt mai mari decît greierii"), imensitatea roiurilor de lăcuste („cît un nor" sau „a acoperit soarele"), direcția și consecvența de deplasare a roiurilor care, de obicei, migrau de la est și sud spre vest și nord. Puterea de pustiire a roiurilor de lăcuste a fost uneori frînată prin faptul că ele apăreau în cursul lunilor iulie și august sau chiar în septembrie, perioadă cînd grîul și alte cereale de toamnă fuseseră mai dinainte recoltate, căzînd pradă insectelor doar ovăzul, viile, pășunile și uneori pădurile. Roiurile preferau firul văilor, urmînd mai ales valea Oltului, trecătoarea Turnu Roșu constituind îndeosebi „poarta" de pătrundere a lăcustelor spre Transilvania. Invaziile de lăcuste durau adeseori cîțiva ani consecutivi, deoarece exemplarele gregare își depuneau ouăle în acele locuri din care primăvara următoare se dezvoltau, apoi, un mare număr de larve solitare. „Gonirea" lăcustelor prin afumare, zgomote de zurgălăi sau clopote, de detunări ale armelor de foc și zăngănit de obiecte metalice, spre a nu mai pomeni de procesiunile religioase cu „moaște" — potrivit tradițiilor timpului — , n-a dat rezultatele scontate, dar înaintașii noștri au dat, uneori, dovadă de ingeniozitate, folosind lăcustele răpuse pentru hrana porcilor. Aceste insecte au mai constituit, desigur, o hrană abundentă și pentru peștii din rîurile și fluviile țării noastre.

În trecutul nostru întîlnim două grăitoare descrieri a ceea ce a însemnat flagelul invaziilor de lăcuste. Prima o datorăm penei atît de iscusite a cronicarului moldovean Miron Costin, în calitate de martor ocular al unui asemenea fenomen întîmplat pe cînd se afla la învățătură în Podolia: „Cu unŭ anŭ înainte ⟨= 1647⟩, de ce s-au rădicat Hmil ⟨= Bogdan Hmelnicki⟩ hatmanul căzăcescu asupra leșilor, aproape de sécere, eram pre atuncea la școală la Barŭ, în Podoliia, pre cale fiindŭ de la sat spre oraș. Numai ce vădzum despre amiadzăzi unŭ nour, cum să rădică deoparte de ceriŭ un nour sau o negură. Ne-am gîndit că vine o furtună cu ploaie, deodată, până ne-am timpinat cu nourul cel de lăcuste, cum vine o oaste stol. În loc ni s-au luat soarele de desimea muștelor. Céle ce zbura mai sus, ca de trei sau patru sulițe nu era mai sus, iară carile era mai gios, de un stat de om și mai gios zbura de la pămîntŭ. Urlet, întunecare, asupra omului sosindŭ, să rădica oarece mai sus, iară multe zbura alăturea cu omul, fără sfială de sunet, de ceva. Să rădica în sus de la om o bucată mare de ceia poiadă și așea mergea pe deasupra pămîntului, ca de doi coți pînă în trei sulițe în sus, tot într-o desime și într-un chip. Un stol ținea un ceas bun și dacă trecea acéla stol, la un ceas și giumătate sosiia altul și așea, stol după stol, cît ținea de la aprîndzu, până îndesară. Unde cădea la mas, ca albinele de gros dzăcea, nice cădea stol preste stol, ce trecea stol de stol și nu să porniia, până nu să încăldziia bine soarele spre aprîndzŭ și călătoriia până îndesară și până la căderea de mas. Cădea și la popasuri, însă unde mînea, rămînea pămîntul negru, împuțit. Nice frundze, nice pai, ori de iarbă, ori de sămănătură, nu rămînea. Și să cunoaște și unde poposiia, că era locul nu așea negru la popas, ca la masul aceii mîniei a lui Dumnedzău. Cîteva dzile au fostŭ acéia urgie; den părțile de gios, în sus mergea" [3].

O a doua descriere o datorăm un secol și jumătate mai tîrziu avizatului consul austriac în țările române, raguzanul Ignaz Stephan Raicevich. Acesta,

[3] Miron Costin, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 166.

consemna; „Pare o fatalitate că în fiecare țară în care natura a fost generoasă cu darurile sale să fie întotdeauna o forță opusă sau o pacoste care să amărască toată bunătatea și dulceața produselor folositoare; lăcustele, care năvălesc mereu asupra acestor provincii bogate și roditoare, se pot numi o adevărată pacoste. Vai de semănăturile și de livezile pe care se așează, în cîteva ore nu mai rămîne nici un fir de verdeață, cocenii de porumb nu mai înfățișează ochilor decît un cotor gol; ⟨ele⟩ nu lasă în urmă-le decît murdăria lor care înnegrește pămîntul. Cînd zboară mai mult duse de vînt, par atîția nori negri care împiedică razele soarelui. Fîlfîitul atîtor milioane de aripioare produce un zbîrnîit neplăcut, iar cel pe care-l fac rozînd seamănă cu cel al unei uriașe turme de capre. Odată intrate în cele două țări, rămîn timp de cîțiva ani, cutreierînd de colo colo, pînă ce, în sfîrșit, trec peste Dunăre. Deseori trec Carpații și pătrund în Transilvania, unde comandamentul ⟨imperial⟩ folosește regimente întregi pentru a le nimici cu tunul și cu focul; s-ar părea un lucru ciudat, dar e neîndoios. De obicei își depun ouăle, toamna, sub pămînt și se retrag într-o pădure. Primăvara, îndată ce se topesc zăpezile și soarele începe să încălzească, se vede cum se mișcă pămîntul și apar aceste insecte care încep să salte și să caute hrană. Numai cînd se află în această fază, pe care aș numi-o de copilărie, pot fi stîrpite. Din ordinul autorităților, țăranii aleargă acolo cu saci, le strivesc, le adună și le aruncă într-un șanț cu paie deasupra; uneori, dacă îngăduie locul, le înconjoară numai cu paie și le dau foc. Cu toate aceste măsuri și încă multe altele, cu tot războiul pe care li-l poartă graurii și ciorile, e peste putință să fie stîrpite cu totul.

Se crede, în general, că lăcustele vin din Africa trecînd prin Arabia în Siria. Oricare ar fi originea lor, se pare că din Siria ele trec în Asia Mică și de acolo în Cuban și în Tartaria Mică (Crimeea), de unde e sigur că trec în Moldova, și apoi în Țara Românească.

E de observat că înaintarea lor treptată în aceste țări e de obicei către Dunăre, pe care o trec cu ajutorul unui vînt puternic. După aceasta se schimbă în sens contrar în momentul trecerii Dunării, ele cad în apă, fiind împiedicate de însăși masa lor să facă vreo mișcare înapoi și să se întoarcă. Așa se întîmplă că deseori coastele Mării Negre sînt acoperite de lăcuste înecate" [4].

Dintre numeroasele invazii de lăcuste care au pustiit secole de-a rîndul pămîntul patriei, nu ne vom ocupa decît de acelea ce au constituit într-adevăr un flagel ecologic de proporții și care, atît prin caracterul lor de durată cît și prin proporțiile ce au căpătat, au reprezentat într-adevăr calamități dezastruoase, cu urmări dintre cele mai funeste pe ansamblul teritoriului românesc.

Astfel, marea invazie a lăcustelor ce s-a abătut în valuri succesive în decursul anilor 1539—1544 — ani caracterizați prin veri excesiv de călduroase și secetoase — asupra Transilvaniei, Moldovei și Țării Românești a avut repercursiuni extrem de grave. Cronicarul Eustațiu Gyulafy (1557—1607) arăta că în 1539 lăcustele au apărut în număr deosebit de mare în Transilvania, acoperind soarele și distrugînd culturile cerealiere, în special cele de orz [5], iar un cronicar sas povestește că în 1541 „lăcustele au pustiit din nou Ungaria, Transilvania și Țara Românească", în timp ce o altă cronică murală contemporană afirma că „uriașa mulțime de lăcuste" a devastat „toată Transilvania și Moldova" [6]. În regiunea Mediașului a apărut la 22 iulie un roi imens de

[4] Ignaz Stephan Raicevich, *Osservazioni storiche, naturali e politiche intorno la Valachia e Moldavia*, Napoli, 1788, p. 94—97.

[5] *Monumenta Hungariae Historica. Scriptores*, XXXIII, Budapesta, 1893, p. 11.

[6] Adolf Armbruster, *Dacoromano-Saxonica. Cronicari români despre sași. Românii în cronistica săsească*, București, 1980, p. 391.

lăcuste, întunecînd soarele. Oamenii s-au dus pe cîmpuri cu zurgălăi și bliduri de aramă în care ciocăneau ca să le sperie, dar totul a fost în zadar, deoarece, se spune cu resemnare în izvoare, a fost „pedeapsa Domnului" și a ținut doi ani de zile; lăcustele au devorat totul, mai ales vița de vie, pricinuind o mare mizerie [7]. Anul 1542 a fost deosebit de greu, insectele trecînd în roiuri prin Țara Bîrsei, scaunul Sibiului și comitatul Aradului. Ele s-au perindat în valuri succesive, între 24 iulie și 10 august, deasupra Brașovului și a Țării Bîrsei, pricinuind mari pagube [8]. În părțile Sibiului lăcustele au fost semnalate la 5 august, iar peste cîteva zile în comitatul Aradului unde au mistuit roadele cîmpului [9]. Cronicarul Sebastian Borsos (cca 1520—1584) consemnează că ele veneau dinspre Moldova, acoperind lumina soarelui („Locuste innumerabiles quae radiis solia obfuscabant de Moldaviae veniunt Transylvaniam"), îndreptîndu-se apoi spre Apus [10]. În 1543 flagelul continuă, iar în 1544, între 28 iulie — 5 august, alte roiuri se abat asupra Transilvaniei, „acoperind soarele și luna", pustiind mai cu seamă regiunea Sibiului și devorînd cerealele [11].

Lăcustele au venit într-adevăr din Moldova, țară care suferise și de pe urma pustiirilor turco-tătare din timpul expediției sultanului Suleyman Magnificul de la 1538 pentru izgonirea lui Petru Rareș. Flagelul — urmat de o foamete îngrozitoare — a impresionat atît de mult pe contemporani, încît domnitorul înscăunat de turci la Suceava, Ștefan vodă, în timpul căruia s-a produs dezastrul, a primit chiar porecla de Lăcustă. În cronica lui Macarie se afirmă că „pe vremea acestuia a fost foamete cumplită în toată țara Moldovei și în Muntenia" [12], iar Grigore Ureche amintește că „în zilele acestui Ștefan vodă, fost-au foamete mare și în țara Moldovei și la unguri <de fapt în Transilvania>, că au venit lăcuste multe, de au mîncat toată roada, pentru acéia l-au poreclit de i-au zis Lăcustă vodă" [13]. Evenimentul a fost consemnat pînă și în tardivul letopiseț muntean datorat lui Radu Popescu: „Întru aceste vremi, la Moldova, fiind domn Ștefan vodă Lăcustă...făcîndu-se și foamete mare, den lăcustele ce venise în țara Moldovei, era întristat pînă la moarte" [14].

Flagelul s-a extins și în Țara Românească în vremea lui Radu vodă Paisie, foametea căpătînd proporții înfricoșătoare [15]. Domnul a încercat zadarnic să se adreseze orașelor transilvane [16] spre a cumpăra cereale, dar și provincia de peste munți se afla atunci într-o mare penurie. Documentele vremii consemnează o serie de achiziționări de ocine de către boierii mai înstăriți, cu prețuri mici (variind între 40 și 600 de aspri, arareori depășind 2000 de aspri, în funcție de dimensiunile moșiei și calitatea solului), de la țăranii

[7] E. A. Bielz, *Beitrag zur Geschichte merkwürdiger Naturbegebenheiten in Siebenbürgen*, în *Verhandlungen und Mittheilungen des Siebenbürgischen Vereins für Naturwissenschaften*, Sibiu, XVI (1862), p. 10.

[8] *Ibidem;* D. Hain, *Beiträge zur Witterungskunde Siebenbürgens...*, Brașov, 1854, p. 8.

[9] Mathias Miles, *Siebenbürgischer Würg Engel...*, Sibiu, 1670, p. 53.

[10] *Erdélyi Történelmi Adatok* (Date istorice transilvane), vol. I, Cluj, 1855, p. 37.

[11] *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum...*, ed. Joseph Trausch, pars I, Brașov, 1847, p. 55.

[12] *Cronicile slavo-române din sec. XV — XVI...*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 102.

[13] Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. a II-a, ed. P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 160; Șt. Ștefănescu, *Demografia, dimensiune a istoriei*, Timișoara, 1974, p. 112.

[14] Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. C, Grecescu, București, 1963, p. 49.

[15] Șt. Ștefănescu, *op. cit.*, p. 85.

[16] Gr. Tocilescu, *534 documente istorice slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul 1346—1603*, București, 1931, p. 345; Silviu Dragomir, *Documente noi privitoare la relațiile Țării Românești cu Sibiul în sec. XV—XVI*, în AIIN, Cluj, IV (1926—1927), p. 53, 54.

odidiți, „pe mare foamete și sărăcie" (20 noiembrie 1540), „pe vreme de lipsă și foamete" (13 august 1541), „la o foamete foarte rea" (20 iulie 1542 sau 1543) ori „cînd au fost foametea cea mare" (7 octombrie 1543) [17]. Chiar sub Mircea Ciobanul se mai amintesc de asemenea cumpărături silnice „pe acele vremuri de foamete" (6 iunie 1545) sau chiar de vînzări de țigani „în zilele răposatului Radu voievod, pe mare foamete, de peste munte de la Hanăș Ungurul din Sibiu pentru 6 găleți de grîu și prețul unei găleți (= 1494,24 l) cîte 40 aspri și pe 4 porci grași și un porc cîte 100 aspri" (22 mai 1549—1552) [18]. Din pricina foametei, oropsiții țărani au fost chiar siliți să-și vîndă copiii robi la turci spre a obține ceva hrană. Astfel tot în vremea lui Mircea Ciobanul se mai pomenea de ocine cumpărate „pe vreme de foamete, cînd oamenii își vindeau fiii turcilor" (mai 1545) [19], iar două documente, mult mai tardive, din timpul domniei lui Alexandru al II-lea Mircea (24 mai 1571 și 4 aprilie 1573), consemnează vînzări de pămînt de pe vremea lui Radu Paisie „cînd a fost foametea cea mare, de și-au vîndut oamenii copiii turcilor", sau de țărani care și-au înstrăinat moșiile „unii, la foamete rea, iar alții și-au vîndut copiii la turci, iar alții au murit de foame pe drumuri, încă în zilele răposatului Radul voievod" [20].

La fel, anilor secetoși din penultima decadă a secolului al XVII-lea în țările române, cu recolte slabe, foame latentă și ciumă endemică, li s-a adăugat în 1690—1691 și flagelul lăcustelor, care au pustiit teritoriul lor în invazii succesive. Ele își făcuseră sporadic apariția în Țara Românească încă de prin anii 1683—1684, după cum atestă cronicarul Radu Greceanu, „care încă din zilele lui Șărban vodă (Cantacuzino) venise acea urgie dumneziiască pre acest pămînt de au pedepsit 7 ani cu dînsele, de să făcea multă stricăciune și pagubă" [21]. Dar valurile cele mai intense ale necruțătoarelor insecte s-au abătut asupra teritoriului românesc în perioada amintită. În Moldova, după cum declara ofițerul francez François Gaston de Béthune la 5/15 septembrie 1690, noua campanie a trupelor polone din vara acelui an a fost stînjenită „de o invazie de lăcuste" care, venind „din Asia", au pustiit „în întregime" Ucraina, Podolia, Moldova și Țara Românească [22]. La fel, clericul minorit conventual catolic Francesco Antonio Renzi se adresa congregației „De Propaganda Fide", scriindu-i din Iași la 19 februarie 1691 că „și aici în Moldova este o foarte mare lipsă, dovadă că grîul se vinde cu 18 taleri imperiali un „rubbio" ⟨= 289,96 sau 294,49 l⟩ și meiul cu 14 taleri imperiali măsura, din cauza marelui număr de lăcuste prăsite și născute în Moldova, care au distrus nu numai semănăturile dar și fînețele, și mulțimea lor era atît de mare, încît timp de două luni de zile fără încetare nu s-a văzut soarele, căci în afară de cele care au rămas în Moldova, ele au umplut și au potopit și în Transilvania și Polonia și Podolia și Ucraina și Moscovia ⟨Rusia⟩. Noi ne hrănim cu grînele pe care le aduc tătarii din Bugeac pentru a le vinde" [23].

[17] *D.R.H.*, B. *Țara Românească*, vol. IV (1536—1550), București, 1981, p. 132, doc. 102; p. 143, doc. 113; p. 162, doc. 129; p. 187, doc. 152.

[18] *Ibidem*, p. 224, doc. 181; p. 331, doc. 280. Se mai amintesc și de vînzări în Dedulești (Buzău) pe 200 aspri gata și 6 vaci (20 iul. 1553) sau pe 770 aspri (5 mart. 1556), cf. *ibidem*, B, vol. V (1551—1565), Buc., 1983, p. 28—29, doc. 24; p. 67—68, doc. 65. Mai vezi pentru alte vînzări silite „pe vreme de foamete" la Mogoșești pe Dîmbovița (22 mai 1557), Măgura (Buzău) (9 iun. 1559) și Bărcănești (Prahova) (16 nov. 1563), cf. *ibidem*, p. 94—95, doc. 87; p. 159—160, doc. 145 și p. 310—311, doc. 280.

[19] *Ibidem*, IV, p. 212, doc. 173.

[20] *Ibidem*, vol. VII (1571—1575), Buc., 1988, p. 42, doc. 30; p. 171, doc. 129.

[21] Radu logofătul Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voievod (1688—1714)*, ed. Aurora Ilieș, București, 1970, p. 90.

[22] Hurmuzaki, *Documente*, XVI, București, 1912, p. 258, doc. DLXXI.

[23] *Călători străini despre țările române*, VIII, București, 1983, p. 118—119.

Năpasta lăcustelor s-a abătut și asupra Țării Românești, în 1691, după cum afirmă cronicarii Radu Popescu și Radu Greceanu. Astfel, cel dintîi scrie că „Dumnezeu iar au dat bătaie țărăi cu lăcuste, că atîtea au venit de multe, cît toată țara au umplut de mînca toaté bucatele și au clocit și au puiat în cîțiva ani, cît primejduia țara să piară de foame". Atunci, afirmă acest izvor, potrivit mentalităților superstițioase ale epocii, „aducîndu-se niște moaște de la S⟨ve⟩ta Gora ⟨Sf. Munte, Athos — n.n.⟩ și făcînd sfeștanie în toată țara s-au milostivit Dumnezău și le-au rădicat de nu s-au mai văzut" [24]. La fel, Radu Greceanu confirmă „cînd au fost la al treilea an den domniia mării sale, aflîndu-se țara la mare lipsă și foamete de stricăciunea lăcustelor... Costandin vodă... trimis-au la Sfetagora și au pohtit pre părinții de acolo... de au adus capul lui Sfeti Mihail Sinadschi". Și plimbînd capul sfîntului prin București și prin țară „pre unde era lăcuste, cu arhierei și cu preoți", iată „că s-au rădicat lăcustele și au perit dupe pămîntul acesta, de s-au cunoscut ciudă mare aiave" [25]. Desigur, plecarea voracelor insecte nu s-a datorat „minunilor" săvîrșite de moaștele sfîntului aghiorit, ci faptului că lăcustele devoraseră pe cîmpuri tot ce găsiseră necesar hranei lor, pustiindu-le, pentru ca apoi să se înalțe în stoluri și să se îndrepte înspre alte meleaguri.

În Transilvania s-au succedat valuri de lăcuste în 1690—1691. Astfel, în august-septembrie 1690 provincia a fost invadată de o mare mulțime de lăcuste venind dinspre Moldova. În regiunea Ciucului insectele au devorat cu lăcomie toate semănăturile crude, zburînd deasupra Clujului în roiuri dese încît întunecaseră cerul, și au provocat pagube enorme în furaje, semănături și livezi [26]; aceleași calamități au fost înregistrate și în ținutul Mediașului, al Sibiului, ca și în Țara Bîrsei [27]. În vara anului 1691 invazia s-a repetat, dar venind dinspre Țara Românească. Lăcustele au fost precedate la 26 iunie de o grindină nimicitoare, apoi nocivele insecte s-au năpustit asupra grînelor de primăvară și semănăturilor de toamnă, din ținutul Trei Scaune pînă pe Valea Arieșului și în Țara Bîrsei, unde au poposit între Rîșnov și Ghimbav, devorînd toate bucatele. La Codlea insectele au distrus puținul rod ce mai rămăsese de pe urma grindinei amintite. Din pricina împuținării lor, prețul cerealelor a crescut mult în Transilvania, cu atît mai mult cu cît în țară erau ncartiruiți și ostașii trupelor imperiale de ocupație [28].

[24] Radu Popescu, *op. cit.*, p. 193.

[25] Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 90 și 91.

[26] „Erdélyi Múzeum" (Muzeul ardelean), Cluj, XVII (1900), p. 327; „Történelmi Tár" (Arhiva istorică), Budapesta, 1893, p. 214; Károly Benko, *Csik, Cyergvó és Kászon leiráss* (Descrierea scaunelor Ciuc, Gurghiu și Kászon), Cluj, 1853, p. 123.

[27] *Quellen...*, VII, Brașov, 1918, p. 441; Joseph Bedeus, *Mittheilungen über ein Medwischer Stadtbuch aus dem 16 und 17 Jahrhundert*, în „Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde", Sibiu, 3/1958.

[28] „Történelmi Tár", 1893, p. 152—153; *Quellen...*, IV, Brașov, 1903, p. 88—89; V, Brașov, 1909, p. 384; VII, p. 442. Cronicarul Cserei afirma că și în august 1692 o mare mulțime de lăcuste au invadat scaunele Sibiu și Sebeș, traversînd Oltul și înainte de a pieri si-au depus ouăle din care în anul următor a apărut o nouă generație [*Historiája* (Istoria) (1661—1711), ed. Gábor Kazinczy, Pesta, 1852, p. 227]. Într-adevăr în cursul verii din 1693 nori intregi de lăcuste au traversat Mureșul și unde s-au așezat au distrus orice vegetație. Cronicarii afirmă că grosimea roiurilor ajungea aproape de genunchii oamenilor și insectele abia puteau fi alungate cu împușcături, zgomote de surle și clopote. După spusele lor, lăcustele apăruseră în țară cu trei ani înainte și au provocat mereu pagube în furaje, cereale și vii; după ce pustiau ogoarele se înălțau in grup acoperind soarele ca niște nori, fiind asemuite unor „oștiri" ordonate, organizate în „cete" [cf. Péter Apor, *Metamorphosis Transylvaniae. Synopsis mutationum*, ed. Gál or Kazincy, Budapesta, 1903, p. 130; *Inczédi Pál Késmárki-névtelen. Szakál Ferenc és Vizaknai Briccius György Naplöföljehyzései 1660—1715* (Însemnări zilnice ale lui P. I., Anonimului din Késmárk, F. Sz. și G. B. din Ocna Sibiului 1660—1715), éd. K. Szabó și S. Szilághyi, Pesta,

Dacă seceta și lăcustele n-au provocat o foamete de natură calamitoasă în Transilvania, în schimb acest flagel — însoțit de nelipsitul său corolar, ciuma — a bîntuit din nou în Moldova și în Țara Românească în ultimul deceniu al secolului al XVII-lea. Astfel, în Moldova documentele menționează obișnuitele vînzări sau danii de ocine către cei avuți pentru salvarea celor săraci din ghiarele foamei; la 1 martie 1691, un Iftimie, feciorul lui Dumitru, cu soția sa Paraschiva și fiii lor, Ion și Dobre, dăruiesc două părți de moșie din Iovești, pe apa Bahluiului (țin. Cîrligătura), fostului mare spătar Dediul pentru că i-a ajutat la nevoie și i-a scos din foamete; la fel au procedat la 13 mai 1691 și Toader Măghinici cu soția sa Mărica și copiii lor Grozav, Ioana și Catrina care au dăruit lui Irimice Botez un loc de prisacă, cu curătură, din satul Silvestri (țin. Roman) pentru că i-a scos din foamete și a cheltuit cu casa lor 8 lei și jumătate[29]. Tot așa, la 24 iulie 1692, serdarul Vasile Bainschi, dăruind o parte din moșia Fitionești, pe apa Zăbrăuți (țin. Putna), episcopului de Rădăuți, Lavrentie, amintește că a obținut-o de la țărani dîndu-le în schimb pîine în vremea foametei; același episcop a mai primit în 1693 ca danie și o parte din satul Burdușești, tot pe apa Zăbrăuți, de la Ioana Postolăchioaie și copiii ei, luată de la Nacul, Ursul Căprian și Apostol, feciorul lui Fiteon, cînd era foametea cea mare, „pe un mascur gras, drept 3 taleri, o mierță de mălai, drept 1 taler și 1 taler, bani" [30]. În sfîrșit, un document din 1 februarie 1695 mai amintește de un Coste Adam care a obținut 50 stînjeni de moșie din Gugești și Zăncești, pe apa Berheciului, de la o Iana pe care a scos-o din foamete [31].

Pentru combaterea ciumei care a bîntuit atunci în Moldova, atît Constantin vodă Duca la 11 august 1693, cît și Antioh vodă Cantemir la 20 februarie 1696 au reînnoit și întărit privilegiile breslei de ciocli din Iași; acest din urmă domnitor a procedat la fel și pentru breasla cioclilor din Roman [32].

În privința Țării Românești, izvoarele interne menționează la fel foamete și ciumă între 1691—1692 și 1696—1697. Chiar și cronica logofătului Radu Greceanu amintește că domnul Constantin Brâncoveanu a stat cu „domniia în Tîrgoviște de la 9 zile ale lui octomvrie pînă la 6 zile ale lui dechemvrie ⟨1697⟩, de vréme ce încă nu să potolise boala ciumei, ce era atuncea în București" [33]. În acest trist deceniu, foametea a fost provocată în Țara Românească de seceta prelungită și de necurmatele invazii de lăcuste ce au distrus recoltele. Din pricina lipsurilor din iarna 1690—1691, o oarecare Anca, fiica călugărului Melentie din satul Groși (Argeș), „rămănînd numai eu den tată-mieu, pe vremile cănd era foamete, de mare nevoie", s-a dus la logofătul Ion din Cocul de s-a tocmit cu dînsul vînzîndu-i „drept oi 10 și lei 6" părticica

1860, p. 18]. Mihály Cserei mai precizează că la Șimleul Silvaniei și Oradea, lăcustele — printre ele aflîndu-se exemplare de o mărime neobișnuită — au produs pagube uriașe în arături și vii („Történelmi Tár", 1893, p. 234).

[29] *Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului*, IV (1676—1700), București, 1979, p. 298, nr. 1 325 și p. 305—306, nr. 1 358.

[30] *Ibidem*, p. 335, nr. 1 494 și p. 356, nr. 1 595.

[31] *Ibidem*, supliment I (1403—1700), București, 1975, p. 324, nr. 1 033. Un document mai tardiv din 21 iunie 1702 mai amintește și de cumpărarea unei a treia părți din satul Pi ani (din ocolul tîrgului Iași) de la răzeși, „în timpul foametei", de către vameșul Frangole, pe 133 de lei, această sumă fiindu-i apoi restituită și ocina preluată de mănăstirea Copou din Iași în baza dreptului de protimisis, cf. *Catalogul documentelor moldovenești...*, vol. V (1701—1720), București, 1975, p. 36, nr. 141.

[32] P. Gh. Samarian, *Ciuma*, p. 79, și C. Șerban, *Breslele de ciocli din Moldova în secolul al XVIII-lea*, în *Din istoria luptei antiepidemice în România. Studii și note*, sub redacția dr. G. Brătescu, Buc., 1972, p. 86.

[33] Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 122.

ei de moșie; la fel, la 8 ianuarie 1692, Anca, nepoata lui Toma monah din Brătiani, și-a dăruit partea ei de ocină vărului său popa Ianc, ca pomană, pentru pomenire, ,,întâmplându-i-se de i-au murit fămeia ⟨familia = n.n.⟩ ei în foamete necumănecați ⟨fără împărtășanie = n.n.⟩ și părinții ei așășderea" [34].

Izvoarele amintesc nu numai de vînzări la sate dar și în orașe; de pildă, în martie 1691, în toiul foametei, s-au înregistrat la Cîmpulung 12 vînzări de terenuri și case ,,la vreme de nevoie și de foamete [35], iar la București vînzări de robi țigani [36]. Cit despre ciumă, un document din 3 aprilie 1698 ne face cunoscută — printre altele — virulența ei. Astfel, la acea dată, un popă Atanasie din Rîmnic vindea episcopiei din acel oraș o ocină și o ,,viișoară" la Olteni pe 100 taleri, din care 20 au fost destinați pomenirii a 7 persoane, deoarece s-a întîmplat, unchiului său Tănase diaconul și fratelui acestuia ,,și toatei casei lor, moarte năpraznică de ciumă de au murit toți de n-au rămas nimene dentr-ânșii, făr de căt o copilae mică" [37].

În sfirșit, cea de a cincea decadă a secolului al XVIII-lea a cunoscut o nouă calamitate de proporții care s-a abătut asupra țărilor române și anume pustiitoarele invazii de lăcuste din anii 1746—1749, provocînd mari lipsuri și foamete. Proliferarea dăunătoarelor insecte a fost facilitată și de verile secetoase din această perioadă (în pofida unor ierni grele, mai ales în 1748), oferindu-le prilejul de a se înmulți și a reveni în valuri succesive. Știri despre invazia lăcustelor în Țara Românească le deținem mai ales din însemnările rămase de la martorii oculari. Astfel, un Atanasie monah precizează ca ,,să să știe de cînd au venit lăcuste în Țara Românească în luna lui iuni 16, leat 7254 ⟨= 1746⟩. Și era domnu Io Costantin Nicolae voevod ⟨= Mavrocordat⟩ ...iar din cauza scumpetei era banița de mălai taleri 1 și de grîu taleri 1 pol ⟨= și jumătate⟩" [38]. La rîndul său, cronicatul Dimitrie Eustatievici din Șcheii Brașovului arată că ,,la anul 1746, august 1, la aciastă zi au venit lăcuste multe de la Țara Românească și Țara Moldovii aici la Țara Bîrsii și de aici s-au dus la țara Ardealului... și la multe locuri multe pagubă au făcutu, mai ales la scaunul Sebeșului, căci acolo s-au îngropat toamna. S-au fost îngropat și aici, la Dărste, dar pagubă n-au făcut, căci primăvara li-au strîns oamenii cu meșteșug și li-au omorăt" [39]. Însă în Țara Românească voracele insecte continuau să facă mari pagube. Chiar patriarhul Antiohiei, Silvestru, aflat în vizitație canonică în Țara Românească, a fost rugat de Constantin vodă Mavrocordat ca la 2 iulie 1747, la slujba oficiată în biserica din Urziceni, să se roage și pentru încetarea prăpădului provocat de lăcuste [40]; la fel, o însemnare a unui popă Costandin din Oltenia deplînge că ,,iar în luna lui avgustu în 6 zile, 7255 ⟨= 1747⟩ au venit lăcuste și au mîncat toate sămănăturile" [41]. După un calendar contemporan din Brașov, lăcustele din Țara

[34] Lia Lehr, *Factori determinanți în evoluția demografică a Țării Românești în secolul al XVII-lea*, în SMIM, VII, 1974, p. 175, n. 48.

[35] *Ibidem*, p. 176.

[36] Menționăm — printre altele — cumpărarea de către mitropolitul țării, Teodosie, a unui copil de țigan, la 14 mai 1691, cu 10 taleri, de la o Ileana Moldoveanca, văduva lui Preda logofăt, ,,întimplîndu-se a fi vreme de nevoe și de foamete" și neavînd cu ce să-și chivernisească viața ei și a copiilor săi (*Ibidem*, p. 176, n. 49).

[37] *Ibidem*, p. 193, n. 116.

[38] Ilie Corfus *Însemnări de demult*, Iași, 1975, p. 162, nr. 2.

[39] Dimitrie Eustatievici, *Însemnări de cronică ale clericilor din Șcheii Brașovului*, ed. N. Iorga, în BCIR, XII (1933), p. 92; A. Armbruster, *Dacoromano-Saxonica*, p. 396.

[40] I. Corfus, *Însemnări de pe manuscrise și cărți de cult privind istoria bisericii ortodoxe române*, în BOR, XCIII (1976), nr. 3—4, p. 329.

[41] Idem, *Însemnări de demult*, p. 296.

Românească au trecut munții Buzăului și ai Timișului precum și pe la Turnu Roșu, în lunile august și septembrie, provocînd mari pagube în semănături; voracele insecte au pătruns și în Banat nimicind complet vegetația din districtul Orșova și recoltele de porumb din cel al Caransebeșului [42]. Într-o lucrare apărută la Viena în 1749, în tipografia lui Johann Peter von Gelen, se făceau precizări în legătură cu invazia lăcustelor în Transilvania: „În luna august 1747 au venit succesiv mai multe roiuri, unul prin Turnu Roșu, zburînd, fără întrerupere, trei pînă la patru ore. Exemplarele de lăcuste erau așezate atît de aproape unele de altele, încît în timpul zborului își atingeau aripile, scoțînd un sunet. Lățimea roiului zburător putea atinge cîteva sute de stînjeni (klafter), iar ca înălțime mai mult, astfel că acopereau cerul și soarele. Cînd zburau la suprafața pămîntului, din cauza ⟨desimii⟩ roiului, un om nu se vedea cu altul de la douăzeci de pași. În luna septembrie 1747 a sosit relatarea că prin pasurile din regiunea Sibiului și a Brașovului [43] au pătruns din nou roiuri de lăcuste, de o mărime diferită, venind toate din Țara Românească" [44].

În 1748—1749 a continuat flagelul lăcustelor în Transilvania și Banat, fiind devastate regiuni întregi; pagube incalculabile au fost provocate în comitatele Hunedoara, Alba, în scaunul Sebeș, în districtul Lipovei. În special regiunea Sebeș-Alba a fost pustiită în 1748 de nemiloasele insecte care se numărau cu milioanele, proliferînd din ouăle lăsate de anul anterior, în pofida frigului din timpul iernii ce distrusese numai exemplarele mature. Lipsa de alimente a provocat o scumpete grozavă; în vara acelui an prețul ferdelei de grîu de 36 denari a urcat în 14 zile la 1 florin, iar al acelei de porumb de la 12 la 48 denari [45]. În 1749 prăpădul s-a repetat din nou în regiunea Sebeș-Alba, unde insectele au nimicit bucatele de vară (așa-numitele „Johannisfeld") și porumbul [46]. Lăcustele au invadat totodată și satele din districtele Caransebeș, Lipova, Lugoj, Vîrșeț și Orșova, devastînd îndeosebi recolta de porumb [47]; dăunătoarele insecte nu dispar decît abia în 1750 [48].

În Moldova același flagel a bîntuit, în același timp ca în Transilvania și Țara Românească, în condițiile unei secete cumplite.

Astfel, Paul Jamjouglou, translatorul pentru limbi orientale în slujba rezidentului Suediei la Poartă, Edvard Carleson, însoțind convoiul acestui diplomat la întoarcerea în patrie, a trecut prin Dobrogea și Moldova, în iulie — august 1746. În jurnalul ținut asupra acestei călătorii, Jamjouglou arată că la 16 iulie cortegiul trimisului suedez a traversat, vreme de cinci ceasuri, Dunărea între Tulcea și Ismail. El face următoarea mărturisire: „Din bărcile

[42] *Quellen...*, IV, p. 12; VI, Brașov, 1915, p. LXXXIII; L. Baróti, *op. cit.*, II, p. 205 și 261.

[43] Invazia lăcustelor s-a produs în noaptea dinspre 13— 14 august 1747, ele venind în grupuri compacte dinspre Trei Scaune. Cu toată strădania locuitorilor de a le alunga, insectele au devorat bucatele de pe tarlalele de vară. Alte roiuri mari — ce au întunecat soarele — au invadat regiunea la 20 și 23 august, însă nemaiavînd ce devora, s-au strîns pe Valea Răcădăului (Valea Cetății) și pe hotarul Brașovului dinspre Săcele unde și-au depus ouăle pe cîmpurile devastate; cf. Georg Michael Gottlieb von Herrmann, *Alte und Neue Kronstadt*, I, Sibiu, 1883, p. 339.

[44] N. Iorga, *Studii și documente*, vol. XX, București, 1911, p. 163—164.

[45] *Die Heuschreckenplage im Jahre 1748*, în *Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, Sibiu, 1886, p. 16—17; Lájos Baróti, *Adattár Délmagyarország XVIII századi történetéhez* (Culegere de date referitoare la istoria Ungariei de sud în secolul al XVIII-lea), I, Timișoara, 1893—1896, p. 82, 83; II, Timișoara, 1900—1904, p. 154, 257, 265, 266.

[46] *Das Hausbuch des Mühlbächer Bürgers Michael Weiss*, în *Korrespondenzblatt...*, 1886, p. 18—19.

[47] L. Baróti, *op. cit.*, II, p. 207.

[48] *Ibidem*, I, p. 103, 285, 430.

noastre am zărit deodată un nor mare și gros care aproape ne-a ascuns lumina soarelui. Totuși n-a fost mică mirarea noastră cînd am băgat de seamă că acest nor era alcătuit dintr-o mulțime nesfîrșită de lăcuste, mari cît niște raci mici sau crevete. Acest fenomen a durat două ceasuri, fără ca să ne fie cu putință de a vedea sfîrșitul acestei invazii. Această oaste înaripată pustiise tot ținutul peste tot pe unde trecuse, nelăsînd din recoltă sau din pomi decît paiele și ramurile. Îndată ce aceste lăcuste au secătuit totul într-un ținut, ele pornesc mai departe, întocmai ca niște păsări, pentru a-și reîncepe aiurea distrugerile lor. Ceea ce ne-a mirat și mai mult este faptul că după ce aceste gîngănii au mîncat totul de pe cîmp, s-au aruncat asupra bălților din lungul Dunării, nemailăsînd nici o frunză verde pe trestii. Este de neînchipuit ce cantități de grîne, orz, grîu și alte semănături au fost distruse de această invazie într-un timp foarte scurt, deși gospodarii au făcut totul pentru a scăpa ⟨de ea⟩, dînd chiar foc în unele locuri, cu gîndul de a goni astfel pacostea care le căzuse pe cap, dar toate strădaniile lor rămînînd fără nici un rezultat..." [49].

Tot așa, in cronica atribuită lui Enache Kogălniceanu se arată că, în timpul celei de a treia domnii a lui Constantin Mavrocordat în această țară (aprilie 1748 — august 1749), „mari săcită au fost de vară, cît să spăriesă lăcuitorii", domnul poruncind să se facă slujbe în biserici și să se înalțe rugăciuni pentru îndepărtarea calamității. Dar .către mijlocul verii au venit lăcustele „de au umplut țara prin toate țin⟨u⟩t⟨u⟩rile, istovind tot. Pe unde să punè[să] rămînè locul negru, ca cînd n-ar fi fost sămănat nimică niciodată, sau grî⟨n⟩e de era, sau vii, sau mălai, sau păpușoi, sau păduri, de era înfrunzită, niagră rămînè, ⟨de⟩ părè că-i uscată. Și au țin⟨u⟩t cîț⟨î⟩va ani, măcar că începus⟨ă⟩ încă din domnie frățini-său, lui Ioan Vod⟨ă⟩ ⟨= 1743 — 10 iul. 1747⟩, dar nu era atîta, nici să lățis⟨ă⟩ piste tot locul ca la Mărie-Sa, căci într-o zi s-au pornit pin Eș⟨i⟩ și, de mulțime lor, soarile nu să vide. De cari, poroncind domnul la toate mănăstirile ca să facă rugă și să tragă toate clopotile cele mari, ca doar s-or spăriè să fugă, iar în zădar s-au ostinit, căci era urgie lui Dumnedzău. Și în puțină vreme s-au făcut o mari scumpete, cît agiunsăsi demirlie ⟨=19,71 l⟩ de ordzu un leu. Și pe multe locuri neavînd oameni ce mînca, usca oamenii coji de copaci și le chisa, făcîndu-le făină, le mesteca cîte puțină făină și le făcè mălai și mînca. Pe alte locuri strîngè ghindă și iarăș asămine făcè. Cari nu putem arăta ce nevoi era de foamete. La cari, mi s-au tîmplat și mii de am văzut cu ochii în cîteva sate la țin⟨u⟩t⟨u⟩l Botoșănilor, fiind eu orînduit cu slujba domniască acolo iarna, fețile lor sămăna a fi f⟨i⟩erte și nu putè grăi de slabi, cari, agiungînd în primăvară, toț⟨i⟩ au murit. Am mai văzut și la Cernăuț⟨i⟩, într-un sat la casa preutului, în postul mari, descălecind, acolo pentru prînzitul, bucate de săc ni-au găsit, iar în loc de pîni ni-au scos mălai de ghindă și am mîncat cîte o bucățică mică cu toții. Și au țin⟨u⟩t această foamete toată domnie acestui domnu, fiindcă nu lipsă lăcustele din Moldova, căci vara mînca orice să afla și despre iarnă să îngropa, iar de primăvară eșiè însutiti"; iar la 14 iulie „iar au trecut lăcuste multe prin Ias⟨i⟩ și trăgè toate clopotele pe la toate mănăstirile" [50].

[49] C. I. Karadja, *Le journal de Paul Jamjouglou de Constantinople à Hotin en 1746*, în „Revue historique du sud-est européen", VII (1930), nr. 1—3, p. 25—26.

[50] Pseudo-Enache Kogălniceanu, *Letopisețul Țării Moldovii... (1733—1774)*, în *Cronici moldovenești*, ed. Aurora Ilieș și Ioana Zmeu, Buc., 1987, p. 38—40. Constantin vodă Mavrocordat spre a evita plata obișnuitului avaet la instalarea noului han al tătarilor din Crimeea, Arslan Ghirai, i-a trimis în 1749 un armahzar (scrisoare) motivind starea de sărăcie a Moldovei: „intîi, au murit vitele" apoi „a urmat și iarna foarte grea de anul trecut, asa că din puținele vite ce rămăseseră după boală n-au scăpat de frig nici a treia parte. Al d ilea, semănăturile noastre s-au stricat din cauza secetei, căci de la începutul primăverii

Lanţul neîntrerupt de calamităţi abătut asupra ţărănimii din principate, năpăstuite de ani în şir prin secetă, foamete, lăcuste, ciumă şi pustiirile aduse de oştile străine în ultimul război austro-ruso-turc (1735—1739), a contribuit într-o măsură foarte însemnată la pauperizarea ei. Se poate afirma, aşadar, cu suficiente şanse de a intui adevărul, că hotărîrea abolirii rumîniei în Ţara Românească şi a veciniei în Moldova de către Constantin vodă Mavrocordat, în 1746 şi respectiv 1749, s-a datorat în parte şi nevoii de a alina într-o oarecare măsură suferinţele extreme îndurate de ţăranii aserviţi, loviţi în mod nemilos de consecinţele calamităţilor, a căror durată şi amploare au fost fără precedent în decadele anterioare. Oricum, şerbia devenise anacronică şi eliberarea ţăranilor de sub regimul de dependenţă personală a intrat în optica de reformator cu vederi luministe a lui Constantin Mavrocordat, influenţat de ideologia epocii, de îngrădire a abuzurilor claselor privilegiate [51].

În zorile epocii moderne, impactul factorilor ecologici asupra societăţii româneşti devine mai puţin dezastruos ca în trecut, în cazul catastrofelor naturale, odată cu dezvoltarea tehnicilor agricole şi a ştiinţelor medicale, precum şi cu îmbunătăţirile înregistrate în administraţia de stat şi serviciile publice. Marile calamităţi ale perioadei feudale — foametea, lăcustele şi ciuma — dispar în secolul al XIX-lea şi odată cu ele se încheie un mare ciclu din istoria ecologiei.

n-am văzut un pic de ploaie. Al treilea, de doi ani lăcustele bîntuie ţara noastră, făcînd mari stricăciuni", cf. *Cronica Ghiculeştilor. Istoria Moldovei între anii 1695—1754*, ed. Nestor Camariano şi Adriana Camariano-Cioran, Bucureşti, 1965, p. 629. De asemeni domnul a trimis şi la Poartă boieri pămînteni „ca să se plîngă şi să arate împărăţiei starea nenorocită a ţării şi pagubele suferite de la lăcuste, secete, moartea vitelor...şi să ceară milă" *(Ibidem*, p. 633).

[51] Vezi întreaga discuţie la Florin Constantiniu, *Reformele lui Constantin Mavrocordat în Moldova şi Ţara Românească*, în S.A.I., XX (1972), p. 28—35, şi Şerban Papacostea, *La grande charte de Constantin Mavrocordato (1741) et les réformes en Valachie et en Moldavie*, în *Symposium: L'époque Phanariote. 21—25 Octobre 1970*, Salonic, 1974, p. 365—376.

MATEMATICA ȘI ISTORIA

O strategie în tratarea eșantioanelor de date istorice: inferența statistică într-o problemă a evoluției prețurilor animalelor în Țara Românească (sec. XVI – XVIII)

DE

IRINA GAVRILĂ

Statistica matematică este adesea considerată de istorici ca fiind o disciplină ce își găsește aplicabilitatea cu precădere în cazurile în care cercetătorul dispune de serii complete de date. Studiul de față își propune să exemplifice modul în care inferența statistică, ramură a statisticii matematice, poate fi folosită tocmai în problemele pentru care există date puține, cu alte cuvinte eșantioane de date.

Dată fiind însemnătatea istoriei prețurilor, precum și posibilitatea, ce există în acest domeniu, de comparare a rezultatelor obținute prin procedeele statisticii matematice cu cele obținute prin metode tradiționale, încercarea de față se înscrie pe linia cercetărilor consemnate deja într-un volum anterior al acestei publicații [1]. Studiul se va limita la abordarea unor probleme metodologice impuse de caracterul lacunar al datelor despre prețuri.

Într-adevăr, informațiile referitoare la prețuri nu sînt complete. De exemplu, în legătură cu prețul boilor în Țara Românească, pentru întreaga perioadă 1561—1775 dispunem de documente privitoate la numai 85 de ani, în timp ce pentru 130 de ani nu există nici o astfel de informație. O analiză a celor 85 de ani pentru care există date arată că acestea constau de fapt doar în 194 mențiuni referitoare la 5 237 de animale. Dacă excludem deceniul 1691—1700 pentru care informațiile sînt mai bogate, documentele conțin numai 158 de mențiuni asupra unui număr de 519 animale.

În ceea ce privește prețul oilor, dispunem de informații despre prețurile a 71 424 de oi. Cu toate acestea, cele 157 de mențiuni cunoscute acoperă doar 53 de ani din totalul de 175 ai perioadei 1601—1775.

Mai mult, în epoca feudală diferențele de prețuri de la o regiune la alta erau mult mai mari decît în zilele noastre, astfel că datele despre prețuri privitoare la o regiune nu sînt valabile pentru altă regiune [2].

Descoperirea unui singur document ar putea să modifice prețul mediu calculat pe baza datelor disponibile în momentul de față și concluziile corespunzătoare cu privire la perioada la care noul document s-ar referi.

[1] Ruxandra Cămărășescu, Coralia Fotino, *Din istoria prețurilor. Evoluția prețului cailor în Țara Românească (sec. XV—XVII)*, în „Studii și materiale de istorie medie", VI, 1972, p. 225—241.

[2] Toate informațiile asupra prețurilor animalelor pentru perioada considerată le-am obținut prin bunăvoința cercetătoarelor Coralia Fotino și Ruxandra Cămărășescu.

Deci, concluziile generalizatoare formulate pe baza unor astfel de date trebuie verificate nu numai prin confruntarea cu ansamblul izvoarelor istorice referitoare la prețuri, dar și cu rezultatele obținute prin diverse metode de prelucrare a datelor și aici intervine utilitatea statisticii matematice.

DESPRE INFERENȚĂ STATISTICĂ ȘI REPREZENTATIVITATE STATISTICĂ

Una din ramurile statisticii matematice — inferența statistică — se ocupă de stabilirea caracteristicilor cantitative ale unei întregi colectivități de obiecte pornind de la caracteristicile cantitative ale unei părți din această colectivitate. În statistica matematică, întreaga colectivitate se numește *populație*, iar o parte a colectivității se numește *eșantion*.

În problema studiată, totalitatea reală a prețurilor boilor, plătite cu prilejul diferitelor tranzacții patrimoniale sau stabilite cu prilejul diferitelor inventarieri patrimoniale, efectuate în perioada 1601—1775, constituie în terminologia statisticii matematice o populație; prețurile pe care le cunoaștem, adică prețurile consemnate în cele 194 de mențiuni despre prețul boilor amintite mai sus, constituie un eșantion.

Prețurile menționate în documentele rămase și descoperite pînă azi reprezintă un eșantion rezultat dintr-o *selecție* și anume din selecția operată de multitudinea factorilor naturali și sociali care au contribuit ca numai unele prețuri să fie înregistrate în documente și numai unele documente să fie păstrate și să devină accesibile cercetării.

Stabilirea caracteristicilor totalității prețurilor boilor în perioada 1601—1775, pornind de la caracteristicile eșantionului, este o problemă de domeniul inferenței statistice.

Dar ce presupune aplicarea inferenței statistice?

Așa cum, pentru a permite formularea de concluzii pertinente, datele istorice trebuie să fie reprezentative sub aspect istoric, tot așa, pentru a aplica metodele inferenței statistice în vederea formulării unor concluzii științifice, un eșantion de date trebuie să fie reprezentativ din punct de vedere statistic[3].

Pentru a fi reprezentativ, un eșantion de date trebuie să îndeplinească două condiții. În primul rînd, eșantionul trebuie să cuprindă un număr minim de date, acest număr depinzînd de problema ce trebuie rezolvată. În cazul istoriei prețurilor, satisfacerea acestei condiții se asigură prin delimitarea perioadelor și problemelor în așa fel încît, pentru fiecare problemă, respectiv perioadă luată în considerație, numărul de date să fie suficient de mare.

Reprezentativitatea statistică presupune, în al doilea rînd, ca eșantionul de date să aibă un caracter *aleator* (întîmplător). Caracterul aleator sau nealeator al eșantionului depinde de procedeul prin care eșantionul a fost selectat din populația totală. Eșantionul este aleator dacă, datorită procedeului de selecție, *fiecare element al populației totale*, indiferent de caracteristicile sale, a avut șanse egale de a fi inclus în eșantion, cu alte cuvinte dacă pentru fiecare element al populației a existat *o probabilitate egală de a fi selectat în eșantion.* De exemplu, eșantionul disponibil de prețuri ale boilor din perioada 1601—1625 este reprezentativ dacă fiecare preț plătit în acești ani pentru o vită (sau stabilit cu prilejul unei inventarieri) a avut șanse egale de a fi inclus în eșantion.

[3] Acest lucru nu este, din păcate, întotdeauna subliniat în lucrările de inițiere în domeniul statisticii matematice adresate cercetătorilor din științele sociale.

Statistica matematică dispune de metode riguroase pentru a verifica dacă un eșantion este sau nu reprezentativ. Primul pas, decisiv ca importanță, care trebuie făcut în încercarea de folosire a inferenței statistice pentru studierea evoluției prețurilor animalelor este deci constituirea eșantioanelor și verificarea reprezentativității lor.

CONSTITUIREA EȘANTIOANELOR DE PREȚURI

Fiind interesați de evoluția prețurilor, este firesc să împărțim întregul interval pentru care avem date într-un șir de perioade cuprinzînd un număr mai mic de ani și să comparăm prețurile din perioadele succesive.

În cazul nostru, ar fi firesc ca eșantioanele să aibă ca element constitutiv prețul fiecărui animal, adică *prețul unitar*. Din păcate, acest mod de constituire a eșantioanelor de prețuri pentru oi și boi conduce la eșantioane nereprezentative din punct de vedere statistic, nefiind îndeplinită condiția ca eșantionul să fie aleator [4].

În această situație, ca element al eșantionului de prețuri dintr-o anumită perioadă a fost considerat prețul mediu al unui animal în fiecare tranzacție sau evaluare menționată documentar, cu alte cuvinte *prețul unitar mediu pe tranzacție sau evaluare*. Spre exemplu, dacă într-o tranzacție înregistrată într-un document s-au vîndut patru oi cu prețul mediu de un taler, în eșantionul nostru va figura o singură dată cifra 1, și nu de patru ori cifra 1.

În ceea ce privește *delimitarea mărimii* eșantioanelor, aceasta este subordonată delimitării perioadelor succesive luate în considerație.

Pentru aplicarea metodelor statistice au fost delimitate perioade de cîte 25 de ani, aceasta fiind, într-o primă etapă și ținînd seama de datele disponibile, cea mai potrivită împărțire a intervalului de timp considerat relativ la studierea evoluției prețurilor.

Am ținut de asemenea cont că, pentru verificarea caracterului aleator, deci statistic reprezentativ, al eșantioanelor de prețuri, este necesar ca eșantionul să aibă peste opt elemente și în orice caz nu mai puțin de șase. Eșantioanele de date cu privire la prețul mediu pe tranzacție al oilor pentru perioadele 1601 1625 și respectiv al boilor pentru perioada 1551—1575, nu au putut fi luate în considerație pentru că fiecare din ele conținea mai puțin de șase elemente.

Pentru studiul statistic al eșantioanelor de prețuri este necesară precizarea riguroasă a ordinii în care au fost înscrise datele în cadrul fiecărui eșantion. Am ordonat datele despre prețuri în ordine cronologică, ținînd seama de data la care s-a efectuat tranzacția sau evaluarea înregistrată în fiecare mențiune documentară.

Pentru a fi comparabile, eșantioanele trebuie să cuprindă prețuri exprimate în aceeași unitate monetară. Toate prețurile oilor pînă în anul 1629 sînt date în documente în aspri. Asprii predomină de asemenea mențiunile documentare asupra prețurilor boilor de pînă la 1651 și apar ultima oară în anul 1701.

[4] Caracterul nealeator al eșantioanelor disponibile de prețuri *unitare* ale boilor și oilor nu trebuie să sugereze ideea caracterului nealeator au tuturor eșantioanelor de date disponibile despre prețurile unitare din secolele XVI—XVIII. Verificarea prin metode statistice a datelor despre prețurile unitare ale altor mărfuri din secolele XVI—XVIII, de exemplu, ale grîului sau vinului, satelor sau cailor, ar putea arăta caracterul lor aleator. Nereprezentativitatea eșantioanelor de prețuri ale oilor și boilor este legată de problema iterațiilor, a cărei discutare depășește cadrul acestui articol.

În anumite documente din secolul XVII asprul apare și sub denumirea de ban. În acest secol, în Țara Românească, atît asprul cît și banul erau socotite ca valorînd a 133-a parte dintr-un taler. În secolul XVIII asprul a ieșit din circulație, locul lui în calitate de cea mai mică monedă divizionară fiind luat de ban.

Seria prețurilor denumită în *aspri (bani)* dă posibilitatea comparării prețurilor în moneda curentă cea mai răspîndită în Țara Românească la începutul epocii studiate. Această serie reunește de fapt subseria prețurilor în aspri cu subseria prețurilor în bani, care se confundă pentru secolul XVII și începutul secolului XVIII, cînd de obicei asprul a fost, pînă la dispariție, echivalent ca denumire și valoare cu banul.

În aproape toate tranzacțiile și evaluările ulterioare anului 1668 pentru oi și anului 1680 pentru boi, menționate în documentele Țării Românești utilizate aici, prețurile sînt exprimate în taleri [5]. Monedă de argint, ca și asprul, talerul a circulat în întreaga perioadă studiată, fiind utilizat în majoritatea tranzacțiilor și evaluărilor studiate în acest articol. A fost alcătuită și o serie de prețuri în taleri. Spațiul restrîns al acestui studiu nu ne permite să discutăm aici toate aspectele legate de rezolvarea tuturor problemelor echivalențelor monetare prin studii speciale. Ne limităm deci la a preciza că seriile de cifre folosite exprimă prețurile în *monede curente de argint* ale epocii și anume în modelele care au precumpănit în tranzacțiile studiate de noi: prima (asprul) în tranzacțiile de pînă la jumătatea secolului XVI, iar a doua (talerul) în tranzacțiile ulterioare.

DESPRE TESTELE STATISTICE

Pentru a verifica dacă eșantioanele de prețuri disponibile sînt reprezentative și dacă diferența, respectiv egalitatea observată între prețurile din eșantioanele disponibile, aparținînd unor perioade diferite, reflectă o diferență (sau, după caz, o egalitate) reală, existentă între totalitățile prețurilor din respectivele perioade, se pot utiliza *testele statistice.*

Un test statistic verifică o ipoteză privitoare la caracteristicile unei sau unor populații pornind de la caracteristicile eșantioanelor extrase din populațiile respective, deci de la datele parțiale disponibile.

Din rațiuni pe care nu le discutăm aici, ipoteza supusă verificării printr-un test statistic este denumită *ipoteza zero* sau *ipoteza nulă.* În cazul comparării a două eșantioane, ipoteza nulă afirmă că o anumită deosebire observată între cele două eșantioane (de exemplu diferența între eșantioanele de prețuri cunoscute ale oilor din perioadele 1626—1650 și 1651—1675) este nesemnificativă, ea datorîndu-se modului întîmplător de selectare a datelor incluse în eșantion.

Un test statistic este astfel conceput încît respingerea unei ipoteze nule *să impună acceptarea altei ipoteze,* totodeauna precis formulată, denumită *ipoteza alternativă.*

[5] În documentele folosite, talerii apar în anul 1669 în tranzacțiile și evaluările privind oile și au fost utilizați în 142 din cele 149 de tranzacții și evaluări menționate pentru anii 1662—1775. În ceea ce privește mențiunile documentare de tranzacții și evaluări asupra boilor, talerii apar din anul 1679 în 213 din cele 216 mențiuni despre prețul boilor referitoare la perioada 1662—1775.

De exemplu, pentru a cerceta dacă prețurile în perioada 1751—1775 au variat față de perioada 1725—1750, se compară un eșantion de prețuri din prima perioadă cu un eșantion de prețuri din a doua perioadă. Respingerea ipotezei nule impune, în funcție de testul care s-a aplicat, acceptarea obligatorie a uneia din următoarele trei ipoteze alternative:

a) a existat o diferență între nivelul totalității prețurilor în perioada 1726—1750 și nivelul totalității prețurilor în perioada 1751—1775 (fără a se preciza în care perioadă nivelul a fost mai ridicat);

b) nivelul totalității prețurilor în perioada 1726—1750 a fost *mai mare* decît nivelul totalității prețurilor în perioada 1751—1775;

c) nivelul totalității prețurilor în perioada 1726—1750 a fost *mai mic* decît nivelul totalității prețurilor în perioada 1751—1775.

În aplicarea unui test statistic există o anumită probabilitate (un anumit risc), de a respinge ipoteza nulă atunci cînd ea este adevărată. *Nivelul de semnificație* indică probabilitatea (riscul) de a comite așa-numita *eroare de ordinul întîi*, constînd în respingerea unei ipoteze nule adevărate și în acceptarea unei ipoteze alternative false. Aplicarea unui test cu nivelul de semnificație 5% înseamnă că există probabilitatea (riscul) de 5% ca ipoteza nulă să fie în mod greșit respinsă. Se poate stabili un nivel de semnificație mai mic sau mai mare, în funcție de obiectul și obiectivele cercetării.

În aplicarea unui test statistic mai există și probabilitatea (riscul) de a comite așa-numita *eroare de ordinul al doilea*, constînd în nerespingerea unei ipoteze nule false. Testele statistice sînt astfel concepute încît să minimalizeze și acest al doilea risc.

Trebuie avut în vedere că probabilitatea erorilor la care ne referim se poate calcula sau limita, pe baza teoriei matematice a probabilităților [6].

Chiar dacă s-au evitat cele două tipuri de erori despre care am vorbit mai sus, trebuie să avem în vedere următoarele: respingerea corectă a ipotezei nule înseamnă că ipoteza alternativă este demonstrată, deci adevărată, chiar dacă documentarea nu este exhaustivă; acceptarea corectă a ipotezei alternative înseamnă că, dacă datele lacunare existente nu sînt false, acumularea de noi date corecte nu va infirma ipoteza alternativă, infirmarea ipotezei alternative rămîne principial posibilă, prin noi cercetări, dar numai dacă se demonstrează *falsitatea* datelor cantitative inițiale cu care s-a operat (dacă se demonstrează, de pildă, că în documente nu au fost înregistrate prețurile reale din epocă).

Dacă aplicarea unui test statistic la compararea a două eșantioane duce la corecta nerespingere a ipotezei nule, înseamnă că datele disponibile sînt compatibile cu ipoteza neexistenței unei deosebiri între populațiile din care eșantioanele au fost extrase (în cazul nostru cu ipoteza egalității prețurilor în două perioade care se compară), dar că aceste date pot fi compatibile și cu alte ipoteze. Problema rămîne deschisă, pentru clarificarea ei fiind necesar:

a) fie mărirea eșantioanelor cu noi date și o nouă aplicare a testului statistic la datele astfel îmbogățite;

b) fie — atunci cînd mărirea eșantionului nu este posibilă, așa cum se întîmplă adesea în cercetarea istorică — valorificarea sau acumularea altor informații, inclusiv a celor neexprimate în cifre (de exemplu a mărturiilor contemporanilor despre evoluția sau, dimpotrivă, despre stagnarea prețurilor).

[6] Nu este deci vorba de erori de calcul sau de informații, ci de erori provenite din faptul că rezultatele calculului probabilităților se referă nu la certitudini, ci la evenimente probabile care se pot realiza sau nu.

Aplicarea testelor statistice pentru precizarea fluctuaţiei preţurilor necesită, în primul rînd, verificarea caracterului aleator (reprezentativ) al eşantioanelor. Pentru verificarea caracterului aleator al eşantioanelor, alcătuite din elemente care constituie o secvenţă temporală şi sînt ordonate cronologic se poate folosi aşa-numitul *test al iteraţiilor* [7].

Aplicarea acestui test la un nivel de semnificaţie de 5% a arătat că toate eşantioanele de preţuri pe tranzacţii ale oilor şi boilor din perioadele luate în consideraţie, cu excepţia eşantionului de preţuri *în aspri* ale boilor din perioada 1601—1625, sînt reprezentative, deci li se pot aplica în continuare teste statistice.

Eşantioanele disponibile sînt reprezentative sub aspectul mărimii preţului mediu pe tranzacţie (evaluare), dar pot să nu fie reprezentative din punct de vedere al altor caracteristici: *numărul* animalelor cuprinse în tranzacţie, locul, anotimpul în care s-au efectuat tranzacţiile, participarea diverselor clase şi categorii sociale la tranzacţii etc. De asemenea, un eşantion dintr-o anumită perioadă de 25 de ani poate să nu cuprindă o reprezentare proporţională a fiecărui an sau a fiecărei subperioade trienale, cincinale, decenale. Dar, caracterul aleator al eşantionului sub aspectul care ne interesează — *preţul* — permite să se calculeze limitele şi probabilităţile posibilelor abateri de la reprezentativitate, aşa-numitele „erori de reprezentativitate" ale preţurilor. Eşantionul aleator este reprezentativ în sensul că permite calcularea probabilităţii acestor erori şi deci adecvata lor apreciere.

În legătură cu problema reprezentativităţii eşantioanelor, trebuie relevată posibilitatea estimării probabilităţii cu care un anumit procent din populaţie se situează între cea mai mică şi cea mai mare valoare a unui eşantion aleator [8].

De pildă, există probabilitatea de 100%, deci certitudinea, că în perioada 1726—1750 în 90% din tranzacţiile şi evaluările patrimoniale realmente efectuate, avînd ca obiect oile, preţul mediu s-a situat între limitele de 0,7 şi 2,2 taleri (sau 90 şi 320 bani), care repezintă preţurile pe tranzacţii minim şi respectiv maxim din eşantionul de preţuri din această perioadă. Pentru celelalte perioade, însă, pentru care numărul menţiunilor documentare este mai mic, probabilităţile şi procentele respective sînt de asemenea mai mici. Situaţia, din acest punct de vedere, este reflectată în tabelele 1 şi 2.

După cum reiese din tabelele de mai jos, în funcţie de perioadă, între 50% şi 95% din preţuri se încadrează cu o probabilitate de 90—100% între nivelul minim şi nivelul maxim al eşantioanelor. Este, fără îndoială, un indiciu interesant, imposibil de obţinut prin mijloace tradiţionale, asupra valorii informative a datelor lacunare de care dispunem. Acest indiciu nu este însă suficient pentru a arăta evoluţia nivelului preţurilor. Mai întîi, nu ştim dacă pentru fiecare perioadă preţurile neincluse între limitele date (între 10-50% din totalul preţurilor) se situează *peste* limita superioară sau *sub* limita inferioară. Apoi, dintre preţurile situate *între* limitele respective, nu ştim ce proporţie se situează în apropierea limitei inferioare şi ce proporţie

[7] Pentru testele folosite în această cercetare şi pentru celelalte probleme legate de verificarea ipotezelor statistice, se pot consulta: G. Ciucu, V. Craiu, *Inferenţa statistică*, Bucureşti, 1974; V. Craiu, *Verificarea ipotezelor statistice*, Bucureşti, 1972; V. J. Connover, *Practical Nonparametric Statistics*, New York, 1971; J. D. Gibbons, *Nonparametric Statistical Inference*, New York, 1971.

[8] Vezi tabelul pentru estimarea acestei probabilităţi în *Annals of Mathematical Statistics*, 1958, nr. 29, p. 558—562.

Tabelul 1

Prețul oilor pe tranzacție

Anii	Prețul minim și prețul maxim în eșantioane		Probabilitatea ca un anumit procent al populației să se situeze între prețul minim și prețul maxim din eșantion	
	Aspri bani	Taleri	Probabilitatea	Procentul din populație
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1651–1675	91–200	0,7–1,5	94%	50%
1676–1700	66–232	0,8–1,7	99%	75%
1701 1725	66–133	0,5–1	96%	50%
1726–1750	90–320	0,7–2,2	100%	90%
1751–1775	60–226	0,45–2	100%	75%

Tabelul 2

Prețul boilor pe tranzacție

Anii	Prețul minim și prețul maxim în eșantioane		Probabilitatea ca un anumit procent al populației să se situeze între prețul minim și prețul maxim din eșantion	
	Aspri bani	Taleri	Probabilitatea	Procentul din populație
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1575–1600	100–600	1,8–5	90%	75%
1601–1625	*	4,5–22,5	98%	75%
1626–1650	470–1100	3,7–7,9	98%	75%
1651–1675	400–1200	3–9	97%	75%
1676–1700	400–1330	3–10	100%	75%
1701–1725	421–1596	3,1–12	99%	50%
1726–1750	600–2160	4,5–8	99%	90%
1751–1775	1080–3600	9–30	99%	50%

* Eșantionul de prețuri în aspri, nefiind aleator, nu permite estimări statistice.

în apropierea limitei superioare. Pentru a ne putea pronunța asupra evoluției prețurilor, trebuie să recurgem deci la alte mijloace.

UN TEST STATISTIC PENTRU STUDIEREA EVOLUȚIEI PREȚURILOR

Prețul unei mărfi este o *variabilă*, adică o caracteristică ce poate varia. Pentru studierea unei variabile de tipul prețurilor, metodele statistice cele mai edificatoare și mai sigure se pot utiliza dacă variabila se caracterizează printr-o repartiție normală. Nu vom insista asupra definirii acestei noțiuni. Amintim doar două din caracteristicile unei variabile cu repartiție normală:

1) valoarea medie este cea mai des întîlnită, are cea mai mare frecvență relativă; 2) cu cît o valoare este mai mare sau mai mică decît media, frecvența ei relativă este mai mică. În acest caz, valoarea medie și valorile apropiate de medie fiind cele mai frecvente, compararea mediei eșantioanelor este relevantă pentru studierea mediei populațiilor, *chiar dacă eșantioanele sînt mici, avînd mai puțin de 30 de elemente*.

Folosind, cu ajutorul unui calculator electronic, testul lui Massey, aplicabil pentru verificarea normalității în cazul eșantioanelor de 10-30 exemplare, s-a constatat însă, că la pragul de semnificație de 5%, ipoteza că eșantioanele de prețuri disponibile au o repartiție normală se *respinge* pentru toate perioadele, atît pentru prețurile în aspri-bani cît și pentru cele în taleri. Or, din cele 25 de eșantioane reprezentative de prețuri, numai patru au peste 30 de exemplare. În această situație, pentru compararea prețurilor din perioadele de cîte 25 de ani, a trebuit să utilizăm, ținînd seama de caracteristicile repartiției datelor disponibile, testul Mann-Whitney care nu ia în considerație media variabilei, respectiv media prețurilor. Testul la care am recurs verifică dacă o variabilă aleatoare este stocastic mai mare, egală sau mai mică decît alta (stocastic are aici sensul de probabilistic).

Pentru a stabili dacă o variabilă este stocastic mai mare decît alta, se compară nu *mediile* eșantioanelor celor două variabile, ci *fiecare* element din eșantionul primei variabile cu *fiecare* element din eșantionul celeilalte variabile. Dacă o variabilă A este stocastic mai mare decît o variabilă B, cazurile în care fiecare din valorile variabilei A este *superioară* fiecăreia dintre valorile variabilei B au o frecvență, deci o probabilitate, *mai mare* decît cazurile în care fiecare din valorile variabilei A este *inferioară* fiecăreia din valorile variabilei B [9].

Să luăm, ca exemplu concret, două grupe de prețuri:

Grupa A: 3 taleri; 4 taleri; 8 taleri.

Grupa B: 2 taleri; 3,5 taleri.

Să comparăm fiecare preț din grupa A cu fiecare preț din grupa B. Obținem următoarele perechi:

Preț din grupa A	Preț din grupa B
3	2
3	3,5
4	2
4	3,5
8	2
8	3,5

Avem în total șase perechi. Prețurile din grupa A sînt superioare în cinci cazuri (83%) și inferioare într-un singur caz (17%). Deci prețurile din grupa A sînt stocastic mai mari decît prețurile din grupa B.

Pentru a se stabili dacă o variabilă este *stocastic mai mare* decît alta se compară deci nu *mediile* valorilor acelor variabile, ci *fiecare* valoare a primei variabile cu *fiecare* valoare a celei de a doua variabile.

[9] Unii autori caracterizează (definesc) în chip diferit conceptul „variabilă stocastic mai mare decît alta" (vezi discuția la Gibbon, *op. cit.*, p. 124 și urm.). În acest studiu am adoptat caracterizarea citată și consecințele ei, deoarece ni se pare mai lesne asimilabilă de limbajul cercetării istorice.

Prețurile pe tranzacție ale oilor în anii 1751—1775, luate în totalitatea lor, sînt stocastic mai mari decît prețurile pe tranzacție ale oilor din anii 1701—1725 dacă, comparînd *fiecare* preț pe tranzacție din prima perioadă cu *fiecare* preț de tranzacție din a doua perioadă, cazurile în care prețurile din 1751-1775 sînt *superioare* sînt mai multe decît cazurile în care prețurile din 1751-1775 sînt *inferioare*.

Dintre două variabile, variabila stocastic mai mare se caracterizează printr-o frecvență relativă *mai mare* a valorilor *mai mari*. Dacă valorile ambelor variabile se ordonează într-un singur șir crescător, valorile variabilei stocastic *mai mari* tind să ocupe rangurile *mai mari* [10].

Pentru folosirea testului Mann-Whitney la stabilirea sensului și amplidudinii variațiilor prețurilor, nu a fost suficientă compararea eșantioanelor din perioadele nemijlocit succesive (compararea perioadei 1576-1600 cu perioada 1601-1625, a perioadei 1601-1625 cu perioada 1625-1650 etc.) [11]. A fost necesar să se compare eșantionul din *fiecare* perioadă de 25 de ani cu *fiecare* eșantion din toate celelalte perioade; pentru prețul boilor s-a comparat eșantionul din perioada 1576-1600 cu *fiecare* eșantion din cele șapte perioade succesive de pînă la 1775; eșantionul din perioada 1601—1625 s-a comparat cu *fiecare* eșantion din cele șase perioade succesive etc.

Rezultatul acestor comparații este sintetizat în Anexa 1.

Pentru prețurile oilor rezultatele au fost aceleași, atît la prețurile în taleri cît și la cele în aspri-bani.

Cum a reieșit din cele arătate mai sus, concluziile testării statistice privesc populațiile, *totalitățile* din care au fost extrase eșantioanele de prețuri disponibile. *Simpla* comparare a eșantioanelor de date despre prețurile din diversele perioade evidențiază totdeauna o anumită diferență între prețuri. Dacă diferența este nesemnificativă, putîndu-se datora caracterului lacunar al datelor, sau dacă diferența reflectă o deosebire reală între *totalitățile* prețurilor din diversele perioade, *aceasta* este o problemă mai greu (sau imposibil) de rezolvat prin metodele obișnuite. Dar tocmai la soluționarea *acestei* probleme, la realizarea *acestui* salt de la compararea datelor *lacunare* la formularea de concluzii asupra *totalității* fenomenelor reale, pot contribui testele statistice.

Să ne oprim mai întîi asupra situațiilor în care aplicarea testului Mann-Whitney a arătat că prețul pe tranzacție dintr-o anumită perioadă de 25 de ani a fost fie stocastic mai mare, fie stocastic mai mic decît într-una din perioadele de 25 de ani ulterioare sau anterioare (de exemplu, cazurile perioadei 1751—1775, în care prețurile pe tranzacție au fost stocastic mai mari decît prețul de tranzacție în perioada 1701—1725 și decît în perioada 1726—1750, atît în taleri cît și în bani, atît pentru boi cît și pentru oi). În aceste cazuri, pragul de semnificație la care a fost folosit testul fiind de 5%, riscurile acceptării unei concluzii greșite nu depășesc 5%, iar șansele de acceptare corectă a concluziei sînt de 95%. Acceptarea corectă a ipotezei unei diferențe semnificative implică, precum s-a arătat, *demonstrarea* acestei ipoteze, deci *demonstrarea* pentru cazurile amintite, în ciuda caracterului lacunar al datelor disponibile, a concluziei că prețurile dintr-o perioadă au fost stocastic mai

[10] În practică, pentru a se stabili care dintre două variabile este stocastic mai mare, valorile ambelor variabile se ordonează într-un singur șir crescător și se are în vedere suma rangurilor acestora.

[11] În cazul testării statistice, comparația între două eșantioane este complexă, constînd în aceea că diferența între eșantioanele concrete este comparată cu repartiția teoretică a diferenței între două populații.

mari (sau respectiv mai mici). Aceste situații, în care eșantioanele de prețuri diferă semnificativ, le putem denumi „situații neproblematice".

Să ne oprim și asupra situațiilor — mai puține — în care testul Mann-Whitney a arătat că diferența dintre eșantioanele de prețuri din două perioade oarecare nu este semnificativă (de exemplu, cazul prețurilor pe tranzacție ale oilor din 1726—1750 și al celor din 1701—1725, în care testul indică o diferență nesemnificativă între eșantioanele disponibile). În situațiile similare, cum s-a spus, riscurile de eroare (în speță ale erorii de ordinul al doilea) au variat, fiind însă pe cît posibil minimalizate.

S-a menționat de asemenea că oricînd aplicarea unui test indică o diferență nesemnificativă între două eșantioane; rezultatul astfel obținut, dacă este corect, este compatibil atît cu absența diferenței între cele două populații cărora le aparțin eșantioanele, cît și cu ipoteza că una din populații este stocastic mai mare sau stocastic mai mică, problema rămînînd deschisă [12]. Situațiile în care testul a indicat o diferență nesemnificativă între două eșantioane le putem denumi „situații problematice".

Folosirea testului Mann-Whitney la compararea eșantioanelor de date din toate perioadele, luate două cîte două [13], a permis obținerea unui rezultat interesant. Și anume, a permis alcătuirea unor serii cronologice în care prețurile dintr-o anumită perioadă de 25 de ani sînt raportate la prețurile celorlalte perioade de cîte 25 de ani, după cum sînt stocastic mai mari, mai mici sau nedeosebite față de prețurile fiecăruia din celelalte sferturi de secol incluse în seria considerată. Cu alte cuvinte, s-au putut stabili serii cronologice în cadrul cărora, pe baza datelor *lacunare* disponibile, unul din aspectele fluctuației de la o perioadă la alta a prețurilor (respectiv „fluctuația stocastică", frecvența prețurilor de „rang mai mare") se poate urmări cu riscuri de eroare limitate, reduse în conformitate cu teoria matematică a probabilităților.

INTERVALE DE ÎNCREDERE PENTRU MEDII

Cînd eșantioanele de date disponibile cuprind mai mult de 30 de elemente, pot fi utilizate metode statistice deosebit de interesante, dintre care unele vor fi sumar evocate aici.

Statistica matematică a elaborat metode care permit, în anumite condiții, să se estimeze *intervalul de încredere*, în care, cu o probabilitate dată, se situează media populației din care a fost extras un eșantion aleator. Vom explicita această noțiune. Pentru anii 1739—1775 nu avem date despre *totalitatea prețurilor* boilor din această perioadă, deci în termeni statistici despre întreaga populație care ne interesează. Media prețurilor pe tranzacție în perioada 1739—1775 o putem estima pe baza eșantionului de date disponibile, adică a tranzacțiilor și evaluărilor patrimoniale menționate în documente.

În eșantionul de date disponibile, media prețului pe tranzacție a boilor este de 1,195 taleri [14]. Putem afirma că media prețului pe tranzacție a boilor

[12] Această observație este cu atît mai mult valabilă în cazul testului Mann-Whitney aplicat de noi și în care ipotezele nule prevăd în mod explicit posibilitatea ca cele două variabile să nu difere semnificativ *sau* să fie stocastic mai mari sau mai mici.

[13] Este vorba, desigur, de compararea datelor despre prețurile pe tranzacție ale aceleiași mărfi (oi sau boi), exprimate în aceeași monedă (taleri sau aspri-bani).

[14] După cum s-a arătat, prețul pe tranzacție luat ca element al eșantionului este o medie. Deci media „prețului pe tranzacție" este media unor medii. Dar, pe cînd *prețul mediu pe tranzacție* a putut fi calculat totdeauna pe baza *totalității* animalelor incluse în respectiva tranzacție, deci este media unei *populații*, *media prețului pe tranzacție* este calculată pe baza unui eșantion.

în perioada 1739—1775 a fost de 1,195 taleri. O astfel de estimație a parametrului unei populații, în cazul nostru *prețul mediu* pe tranzacție a boilor, printr-o singură cifră precis indicată, se numește *estimație punctuală* și are o anumită justificare matematică.

Fiecare preț găsit într-un document nou intrat în circuitul cercetării poate duce însă la schimbarea *estimației punctuale* a mediei, care corespunde rareori cu parametrul real al populației totale. Cum se poate depăși această dificultate? În afara estimației punctuale a parametrului unei populații, există și estimația unui *interval de încredere* al acelui parametru. Intervalul de încredere al mediei unei populații, de exemplu, constă din două cifre (calculate pornind de la un eșantion), între care media populației se situează cu o anumită probabilitate precis indicată.

Cînd spunem „prețul mediu al boilor în perioada 1621—1680 se situează cu probabilitatea de 95% în intervalul de încredere de 5,8—6,7 taleri", aceasta înseamnă următoarele: pornind de la eșantionul de prețuri ale boilor pentru perioada 1621—1680, există 95% șanse că prețul mediu al boilor — luîndu-se în considerație *toate* prețurile reale din acea perioadă — s-a situat între 5,8 taleri și 6,7 taleri. În realitate, media a putut fi de 6 taleri sau 6,25 taleri, 6,52 taleri etc. Care a fost *cu exactitate* prețul mediu, nu putem ști. Știm însă că există probabilitatea de 95% ca prețul mediu în taleri să fi fost egal cu una din cifrele situate în intervalul 5,8 și 6,7. Afirmația noastră este mai puțin precisă decît atunci cînd spunem că media unei populații este egală cu media eșantionului. Dar dacă pierdem din precizie — și anume dintr-o precizie *aparentă* — cîștigăm cu mult mai mult în corectitudine.

Întrucît eșantioanele de prețuri pentru perioadele de 25 de ani sînt extrase din populații care nu au o repartiție normală și cuprind în cele mai multe cazuri mai puțin de 30 de elemente, estimarea intervalului în care se situează mediile nu este posibilă. Pentru a avea eșantioane mai mari și a face posibilă o astfel de estimare, am făcut o nouă delimitare a perioadelor, în așa fel încît pentru fiecare perioadă să existe un eșantion de cel puțin 30 de prețuri, indiferent de numărul de ani ai respectivei perioade. Acestea sînt:

Tabelul 3

Perioade pentru estimarea intervalului de încredere pentru medii

Pentru prețul boilor (anii)	Pentru prețul oilor (anii)
1563—1620	1532—1700
1621—1680	1701—1737
1681—1725	1738—1775
1726—1738	
1739—1775	

Precum a arătat aplicarea testului iterațiilor, eșantioanele de prețuri pentru aceste perioade sînt aleatoare, în afara eșantioanelor de prețuri ale boilor din perioada 1563—1620 și a eșantionului de prețuri în bani ale oilor din perioada 1701—1737.

Folosind așa-numita „statistică t", aplicabilă și pentru eșantioanele care nu au o repartiție normală, dar care cuprind cel puțin 30 de elemente [15], s-a calculat că media prețului pe tranzacție al boilor și oilor în diversele perioade s-a situat, cu o probabilitate de 95%, în intervalele de încredere indicate în tabelele 4 și 5. Pentru efectuarea calculelor s-a recurs la un calculator electronic.

Tabelul 4

Media prețului pe tranzacție al boilor

Perioada	Intervalul de încredere	
	taleri	aspri-bani
1621–1680	5, 76– 6, 66	774, 67 883, 33
1681–1725	6, 80 8, 17	909, 07–1087, 90
1726–1738	8, 03– 9, 29	967, 88–1118, 06
1739 1775	10, 10–13, 58	1212, 22–1637, 70

Tabelul 5

Media prețului pe tranzacție al oilor

Perioada	Intervalul de încredere	
	taleri	aspri-bani
1532–1700	0, 92–1, 12	119,68–151,75
1701–1737	0, 87–0, 99	eșantion nereprezentativ
1738–1775	1, 15–1, 24	155,47–167,01

Datele din tabelele 4 și 5 sînt utile atunci cînd se compară prețul vitelor cu alte mărimi (de exemplu: impozitele, alte prețuri). Pe de altă parte, compararea intervalelor de încredere între medii arată dacă prețurile din diversele perioade au diferit sau nu semnificativ, indică sensul ascendent sau descendent al variațiilor prețului mediu. Semnalăm aici că, pentru a se verifica dacă mediile a două populații — în cazul nostru prețurile medii — diferă semnificativ, se poate utiliza așa-numitul „test z", chiar pentru eșantioane care nu provin din populații normale, cu condiția ca eșantioanele să aibă cel puțin 30 de elemente. Testul statistic arată dacă mediile diferă și în ce sens, dar nu indică limitele între care se situează mediile, sau *cît de mare* este diferența între medii.

Metodele statistice folosite arată că, în afara a două excepții, diferențele observate între mediile eșantioanelor reprezentative din perioadele incluse în tabelul 4 *sînt semnificative*, deci reflectă diferențe reale existente între populații. Excepțiile constau în aceea că mediile prețurilor pe tranzacție (în taleri) ale oilor din perioadele 1532—1700 și respectiv 1701—1737, precum și mediile prețurilor pe tranzacție (în aspri) ale boilor în perioadele 1681—1725

[15] R. Walpole, E. Myers, *Probability and Statistics for Engineers and Scientists*, New York, 1972, p. 164, 187—189, 192. G. Cramer, *Mathematical methods applied to statistics*, Princeton, 1946, p. 454.

și respectiv 1726—1738 [16] diferă *nesemnificativ;* raporturile între mediile prețurilor menționate rămîn neelucidate pînă la valorificarea unor noi informații.

Firește, rezultatele prezentate aici nu contrazic pe cele obținute prin aplicarea testului Mann-Whitney [17]. Se precizează totodată unele aspecte. Prețul mediu pe tranzacție al boilor (în taleri) a fost mai mare în 1681—1725 decît în cei 60 de ani anteriori, s-a mărit în continuare în anii 1726—1738 și a înregistrat o creștere mai însemnată în perioada 1739—1775.

În ceea ce privește prețul mediu al oilor, acesta a variat puțin între perioadele delimitate în tabelul 5. O mică creștere a prețului mediu pe tranzacție al oilor, în taleri, moneda curentă a epocii, poate fi statistic inferată doar în perioada 1739—1775, față de perioada 1701—1737.

Precizarea amplorii *creșterii* sau *scăderii prețului mediu* de la o perioadă la alta presupunea aplicarea unei metode speciale a inferenței statistice — *estimarea intervalului de încredere pentru diferența între medii* —, pe care o vom prezenta cu alt prilej.

Deoarece pentru secolele XVI — XVII au fost luate în considerație perioade foarte mari, rezultatele estimării intervalelor de încredere pentru medii sînt edificatoare în special cu privire la secolul XVIII, pentru care s-au putut lua perioade mai mici. Așa cum s-a arătat, evocarea unor metode statistice în acest capitol a avut doar scopul de a atrage atenția asupra unora din posibilitățile și avantajele statisticii matematice în cazul existenței unor eșantioane mai mari.

CONCLUZII ASUPRA APLICĂRII METODELOR INFERENȚEI STATISTICE LA DATE ISTORICE LACUNARE

Concluziile obținute asupra evoluției prețurilor boilor și oilor pot constitui credem obiectul unor interesante analize și interpretări de fond. Sînt puse în lumină trăsături specifice ale evoluției prețurilor animalelor în Țara Românească, a căror creștere a avut rolul cunoscut și atît de discutat, nu numai de istorici, dar și de etnografi, folcloriști, lingviști, economiști ș. a. De asemenea, se pot indica unele trăsături care apropie evoluția prețului animalelor din Țara Românească de evoluția prețurilor în Balcani în secolele XVI — XVII și de evoluția prețurilor Apusului Europei în secolul al XVIII-lea. Oscilațiile mai lente și relativa stabilitate a prețurilor oilor în raport cu prețurile boilor, se pot explica prin ponderea mult mai mare pe care oile (principala sursă a alimentației cu carne a turcilor) o aveau în „importul" otoman, cu practicile sale de monopol atît de apăsătoare.

Fluctuațiile prețurilor au fost desigur influențate de fenomene conjuncturale, de politica fiscală și mai ales de alternarea anilor de „foamete" și de „belșug", de năvăliri și de pace. Nu trebuie însă scăpate din vedere procesele economice de durată.

Creșterea prețurilor în primul sfert al secolului XVIII a fost nu numai un *simptom* al unui fenomen general european — extinderea spre Răsărit a „revoluției prețurilor" —, ci și manifestarea scăderii din cauze specifice a cursului asprului în Țara Românească. Creșterea în secolul XVIII a prețurilor în

[16] În această perioadă, prețurile, în documentele originale, sînt indicate în taleri. După 1730 cursul talerului a trecut de la 133 de bani la 120 de bani.

[17] Compararea rezultatelor nu o mai întreprindem aici, lăsînd-o în seama cititorilor. Trebuie avut în vedere că o variabilă *stocastic* mai mare decît alta nu se caracterizează în mod necesar (ci numai în unele condiții) și printr-o *medie mai mare.*

taleri — moneda curentă a epocii — poate fi pusă în legătură cu fenomene monetare (scăderea conținutului în argint al talerilor utilizați în Țara Românească, scăderea generală a cursului argintului în raport cu aurul), dar și cu intensificarea vînzării pe alte piețe decît cele ale Imperiului otoman.

Toată această problematică merită cercetări speciale. Aici însă, potrivit cu obiectivele studiului nostru, ne vom opri numai asupra unor concluzii metodologice în problema aplicării statisticii la date istorice lacunare.

Prima contribuție adusă istoriografici de metodele inferenței statistice constă, credem, în însăși noile posibilități de „lectură corectă" oferite cercetătorilor trecutului. Metodele inferenței statistice ajută critica istorică să distingă între datele cantitative care lasă problema deschisă și care trebuie deci completate și datele care îngăduie de pe acum demonstrarea unor concluzii.

Statistica matematică poate contribui la „lectura" datelor istorice cantitative și în sensul că înlesnește sesizarea conținutului lor, arată ce „indicatori" pot fi urmăriți mai sigur în astfel de date.

Pe de altă parte, greșelile de care cercetătorul neavizat nu-și dă seama și care în ochii experți ai matematicianului par elementare pot fi înlăturate prin informarea asupra noțiunilor de bază ale statisticii matematice sau prin colaborarea interdisciplinară.

Aplicarea metodelor inferenței statistice la datele istorice lacunare presupune renunțarea la unele afirmații categorice, dar lipsite de justificarea obiectivă a informațiilor disponibile și impune acceptarea raționamentelor și aserțiunilor probabilistice, în care posibilitățile de eroare sînt calculate și clar enunțate. Utilizarea acestor metode permite ca date istorice foarte lacunare, a căror prelucrare prin metode tradiționale duce la rezultate nesigure, să poată fi valorificate prin stabilirea unor concluzii cu un înalt grad de probabilitate și cu riscuri de eroare reduse. Atît „nivelul de încredere" al concluziilor inferențelor statistice, cît și riscurile de eroare în acceptarea lor sînt bazate nu pe convingerile sau impresiile subiective ale istoricului, ci pe calcule.

În cazul datelor cantitative lacunare, metodele inferenței statistice aduc istoricului un ajutor esențial pentru depășirea dificultăților create de puținătatea informației. Date istorice cantitative, care pentru cercetătorul lipsit de ajutorul statisticii par cu totul insuficiente și inadecvate studiului, pot fi în realitate edificatoare, suficiente, cu condiția de a se apela la statistică.

În situația în care datele inițiale, deși lacunare, sînt *corecte*, iar stabilirea intervalelor de încredere și *demonstrarea* ipotezelor statistice sînt realizabile, se poate totodată prevedea, cu riscuri de eroare calculabile și reduse, că acumularea de noi date nu va schimba concluziile formulate pe baza informațiilor deja existente, ci doar le va întări și eventual preciza. Nesiguranța creată de caracterul lacunar al unor date istorice cuantificate sau cuantificabile poate face loc încrederii inspirate de criterii științifice obiective, clare, riguroase, fiind ca atare prezentate cititorilor.

Firește, metodele statistice nu pot rezolva singure problemele puse de datele istorice lacunare și în general de datele istorice. Mai întîi, însăși acumularea datelor istorice cantitative autentice nu este și nu poate fi opera statisticii matematice, ci rezultatul activității de cercetare și critică istorică, care îmbină cele mai variate metode și mijloace. Apoi, chiar unele date istorice cantitative nu sînt, din păcate, adecvate metodelor statisticii matematice și pentru moment pot fi prelucrate doar prin metodele istorice tradiționale.

Concluziile inferenței statistice au, cum s-a arătat, caracter probabilistic. Probabilitățile de eroare sînt explicate, calculate și limitate de obicei la 5%,

ceea ce prezintă un mare avantaj față de metodele tradiționale, dar riscurile de greșeli rămîn totuși prezente. Pentru a limita și mai mult aceste riscuri, rezultatele aplicării statisticii matematice trebuie totdeauna confruntate cu rezultatele diverselor metode istorice.

Și mai cu seamă, metodele statisticii matematice și ale celorlalte discipline matematice furnizează rezultate abstracte, cifre, relații etc. Interpretarea concret-istorică a rezultatelor metodelor matematice și ca atare valorificarea lor în reconstituirea relațiilor istorice nu pot fi, cel puțin astăzi, opera matematicii, ci se pot realiza doar prin inserarea acestor rezultate în *totalitatea* cunoștințelor istorice cantitative și necantitative, prin integrarea lor în *ansamblul cercetării istorice.*

Rezultatele aplicării testului Mann–Whitney

Perioada	1575-1600	1601-1625	1626-1650	1651-1675	1676-1700	1701-1725	1726-1750
1751-1775	□+ ○+	□+	□+ ○+	□+ ○+ △+	□+ ○+ △	□+ ○+ △+	□+ ○+ △+
1726-1750	□+ ○+	□/	□+ ○+	□+ ○+ △/	□+ ○+ △/	□+ ○+ △/	
1701-1725	□+ ○+	□–	□– ○/	□/ ○/ △–	□/ ○/ △–		
1676-1700	□+ ○+	□–	□+ ○+	□+ ○+ –			
1651-1675	□+ ○+	□–	□/ ○–				
1626-1650	□+ ○+	□–					
1601-1625	□+						
1575-1600							

Legendă:

□ Preț mediu pe tranzacție al boilor în taleri

○ Preț mediu pe tranzacție al boilor în aspri – bani

△ Preț mediu pe tranzacție al oilor în taleri și în aspri – bani

+ Stocastic mai mare decît în perioada anterioară

– Stocastic mai mic decît în perioada anterioară

/ Diferență nesemnificativă între eșantioane

CHELTUIELILE DE TRANSPORT ÎN EPOCILE PREMODERNE. CÎTEVA DATE DIN CONDICA VISTIERIEI LUI CONSTANTIN BRÂNCOVEANU

DE

BOGDAN MURGESCU

Astăzi, în epoca supersonicelor și a telexurilor, cînd străbatem în mare viteză distanțe uriașe, ne vine destul de greu să înțelegem problemele pe care le ridica odinioară învingerea spațiului. În trecut însă, chiar străbaterea unor distanțe care azi ne par derizorii ridica probleme substanțiale, uneori insurmontabile. Astfel, în momentele dramatice ale iminentei maziliri (urmate apoi de supliciul previzibil), Ștefan Cantacuzino nu s-a putut refugia de la București în Transilvania „că era iarnă, zăpadă prea mare" [1]. Nu este vorba de un caz accidental, chiar dacă e posibil ca iarna anilor 1715—1716 să fi fost mai severă ca altele. Precaritatea dotărilor rutiere și vulnerabilitatea lor în fața intemperiilor de tot felul constituie o componentă structurală a societăților premoderne. Ion Ghica, care a trăit șocul provocat de marile inovații ale secolului trecut — căile ferate, telegraful și vaporul cu aburi —, descrie astfel comunicațiile din anii tinereții sale: „Pe vremile acelea, și pînă mai încoace, nu existau la țară nici șosele și nici poduri peste gîrle; la cea mai mică viitură de apă comunicațiile încetau, la malurile vadurilor stăteau carele și căruțele adunate ca la bîlci, cîte o săptămînă, așteptînd să scadă apa să poată trece. Vara, cînd era uscat și iarna pe pîrtie, caii de poștă, mici și slabi ca niște pisici, sburau cu trăsura după ei, cu o iuțeala de douăzeci și douăzeci și cinci de kilometri pe oră, pe cînd toamna și primăvara, cînd pămîntul era desfundat de ploi, d-abia puteau lua o poștă într-o zi și aceia cu vai, cu chiu, cu gură multă și cu bice multe. Cine-și mai aduce aminte astăzi de noroiul adînc de un cot din zăvoiul Orbului sau de vestitul Codru-Herți în care pocneau picioarele cailor și lăsau tipar la fiecare pas..." [2].

În atare condiții, oricine dorea să se deplaseze dintr-un loc în altul trebuia să suporte limitele constrîngătoare ale transporturilor epocii, limite astfel rezumate de unul dintre cei mai buni cunoscători ai acestei problematici: „încetineala..., debitul...slab, neregularitatea și, pînă la urmă, prețul... mare de cost" [3].

[1] Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești* (ed. C. Grecescu), București, 1963, p. 212.

[2] Ion Ghica, *Opere*, vol. I, *Scrisori către Vasile Alecsandri* (ed. I. Roman), București, 1967, p. 120—121; pentru informațiile lui Ion Ghica despre trecutul transporturilor românești, vezi și Costin Murgescu, *Mersul ideilor economice la români. Epoca modernă*, vol. I, București, 1987, p. 52—54.

[3] Fernand Braudel, *Structurile cotidianului: posibilul si imposibilul*, vol. II, București, 1984, p. 197; pentru această problematică rămîn utile considerațiile din *Les grandes voies maritimes dans le monde XVe — XIXe siècles. Rapports présentés au XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Internationale d'Histoire Maritime à l'occasion de son VIIe Colloque (Vienne, 29 août — 5 septembre 1965)*, Paris, 1965 (mai ales rapoartele prezentate de Jacques Heers și Hermann Kellenbenz).

În ceea ce ne privește, fără a subestima însemnătatea aspectelor legate de tehnica transporturilor, de ritmuri, amenajări, profesii și implicațiile sociale ale acestora, ne-am propus doar să punem în valoare cîteva informații cu privire la ultimul aspect amintit, costul bănesc al transporturilor de mărfuri. În istoriografia românească contemporană faptul că transporturile costau de regulă mult este un adevăr în general acceptat, dar consecințele acestei situații sînt rareori luate în considerare. Neglijarea acestei problematici se datorează probabil și lipsei unor indicații cifrice care să dea un plus de concretitudine cunoștințelor generale [4].

Mai întîi însă cîteva cuvinte despre izvorul la care vom face apel. *Condica vistieriei* lui Constantin Brâncoveanu [5] este de fapt un catastif care cuprinde încasările și plățile făcute de vistierie în cei 10 ani cît a fost mare vistiernic Șerban Greceanu, fratele cronicarului (1694—1703). Printre plăți găsim și cîteva legate de achitarea diverselor transporturi. Documentul prezintă avantajul că toate operațiunile sînt date în monedă de calcul (taleri), ceea ce ne scutește de dificultățile și incertitudinile urmăririi echivalențelor monetare și ne permite — pentru intervalul de timp relativ scurt avut în vedere — să facem comparații sigure. În schimb, de multe ori mențiunile sînt confuze sau incomplete, nefiind indicate ambele localități între care se face transportul sau nefăcîndu-se distincția între costul mărfii, costul transportului și recompensarea altor servicii ale beneficiarului plății respective. Această situație se datorează modului specific în care a fost alcătuită condica. Astfel, pentru vistierie conta mai mult suma totală plătită unei persoane decît rostul fiecărei părți din această sumă. În aceste condiții a trebuit să operăm o selecție severă, oprindu-ne doar la mențiunile suficient de clare. Această severitate a făcut ca numărul de date rămase să fie prea mic pentru o prelucrare statistică autonomă; de aceea, ele se cer integrate unui „corpus" mai larg al informațiilor despre cheltuielile de transport. Totuși, chiar dacă o analiză statistică nu este încă posibilă, datele pe care le-am strîns oferă indicații concrete despre amploarea și problemele ridicate de cheltuielile de transport.

Vom începe cu transporturile de marfă pe uscat, la care se și referă majoritatea mențiunilor:

[4] În istoriografia românească, spre deosebire de restabilirea itinerariilor drumurilor comerciale, costul transporturilor nu a fost cercetat în mod autonom; preocupări mai intense au avut cercetătorii comerțului cu sare, dar și în acest caz aproape toate informațiile se referă la secolul al XIX-lea. Pe plan mai larg sud-est european trebuie semnalat însă studiul deschizător de drumuri al istoricului bulgar Ljuben Berov, *Transport Costs and Their Role in Trade in the Balkan Lands in the 16th—19th Centuries*, in „Bulgarian Historical Review", 3, 1975, nr. 4, p. 74—98. Metodologic acesta a optat pentru convertirea datelor din izvoare în g Ag/100 kg/100 km, ceea ce oferă avantajul unui numitor comun pentru transportul diferitelor categorii de mărfuri și posibilități substanțiale de comparație între prețurile din diverse arii geografice. Desigur, acestei metode i se poate reproșa o anume tendință de a neglija diversitatea condițiilor în care au avut loc transporturile; totuși, adevărata problemă este alta, și anume numărul extrem de mic de informații pentru secolele XV—XVIII pe care se bazează acest studiu de pionierat (astfel, doar 10 mențiuni pentru transportul pe uscat și doar 8 mențiuni pentru cel pe apă pînă la 1800).

[5] *Condica de venituri și cheltuieli a vistieriei de la leatul 7202—7212 (1694—1704)* (ed. C. D. Aricescu), în „Revista istorică a arhivelor României", București, 1873 (în continuare, *Condica* ...).

Datare	Date concrete despre transport	Cost nominal taleri)	g Ag/100 kg/100* km
ian. 1698	transportul a 8 000 de chile (de Istanbul = — 205 600 kg) de zaherea nedefinită (probabil cereale), în valoare de 866 de taleri, din Țara Românească la Camenița (aprox. 600 km)[6].	5 370	10,44
apr. 1699	transportul a 220 de cîntare de unt (— 12 430 kg) de la București la Odriiu (Adrianopol) (aprox. 400 km)[7].	150	7,24
iun. 1700	transportul a 200 de cîntare (= 11 300 kg) de unt de la București la Oltenița (62 km); plata însoțitorilor nu este inclusă.	25	8,56
iun. 1700	transportul unui car cu unt (aprox. 1 000 kg) de la București la Țarigrad (Constantinopol) (aprox. 600 km)[8].	62	24,89
mai 1701	transportul a 250 de cîntare de unt și miere (= 14 125 kg) de la București la Odriiu[9].	160	6,79
iul. 1701	transportul a 16 000 de ocale de unt (= 20 560 kg) de la București la Odriiu[10].	315	9,19
apr. 1703	transportul a 300 de cîntare de unt (= 16 950 kg) de la București la Odriiu[11].	180	6,37

* Am socotit talerul la 24 g Ag; în calculele condicii cel mai adesea 1 taler = 133,3 bani (akçe), iar în acești ani 1 akçe ≈ 0,18 g Ag (conform Halil Sahillioğlu, *Osmanli Para tarihinde dünya para ve maden hareketinin yeri (1300—1750)*, in „Orta Doğu Teknik Universitesi (Gelişme Dergisi", 1978, supl., p. 38). În aceeași perioadă, la Liov talerul avea 24,317 g Ag (conform Stanislaw Hoszowski, *Les prix à Lwow (XVIe— XVIIe siècles)*, Paris, 1954, p. 28).

O primă observație: exceptînd transportul din iunie 1700 la Constantinopol, celelalte date sînt destul de apropiate atît între ele, cît și față de datele lui Ljuben Berov (11,5 g Ag/100 kg/100 km în 1698 între Sibiu și Buda, încadrat de 5,7—6,54 g Ag/ 100 kg/100 km în 1616 de la Sofia la Dubrovnik și 5,4—14 g Ag/100 kg/100 km în 1787 între Tolbuhin și Sumen)[12].

Mențiunile *Condicii*... confirmă faptul că cheltuielile de transport aveau 2 componente esențiale: chiria carelor[13], inclusiv plata căruțașilor, și

[6] *Ibidem*, p. 366.
[7] *Ibidem*, p. 478.
[8] *Ibidem*, p. 566.
[9] *Ibidem*, p. 622.
[10] *Ibidem*, p. 630.
[11] *Ibidem*, p. 714—715.
[12] Ljuben Berov, *op. cit.*, p. 77.
[13] În *Condică* ... sînt menționate doar transporturile cu carele, nu și cu animale de povară; este posibil ca acestea din urmă să fi fost folosite uneori în expedierea banilor sau în zone greu accesibile, dar în cazul unor mărfuri mai voluminoase evident erau preferate carele; singurul caz cunoscut din acești ani in legătură cu transportarea cerealelor pe cai privește aprovizionarea de către moldoveni a Cameniței blocate de polonezi, deci o situație cu totul și cu totul excepțională (vezi Ion Neculce, *Opere* (ed. G. Ștrempel), București, 1982, p. 386—387). Rolul preponderent al transporturilor cu carele arată un stadiu mai avansat față de cel descris de Ilhan Tekeli pentru teritoriile otomane și bazat cu precădere pe animalele de povară (cămile, catîri, cai) (*On Institutionalized External Relations of Cities in the Ottoman Empire — A Settlement Models Approach*, in „Etudes balkaniques", VIII, 1972, nr. 2, p. 52—54; pentru rolul sporit al carelor in Peninsula Balcanică față de celelalte teritorii otomane, vezi și Robert Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Essai d'histoire institutionnelle, économique et sociale*, Paris, 1962, p. 480—481.

simbria însoțitorilor trimiși de domn. În patru dintre cazurile amintite mai sus avem costurile defalcate. Astfel, pentru transportul la Camenița chiria carelor a costat 5 200 de taleri, iar plata însoțitorilor doar 170 de taleri; pentru transporturile la Adrianopol raportul este în mai 1701 de 125 de taleri la 35 de taleri, în iulie 1701 de 225 de taleri la 90 de taleri și în aprilie 1703 de 150 de taleri la 30 de taleri.

Constatăm că nu se respecta un raport fix între aceste două componente și nici față de cantitatea sau valoarea mărfii transportate. Deși domnia a încercat să impună, pe cît posibil, o chirie fixă (probabil subevaluată) pentru mijloacele de transport (în mai 1701 și aprilie 1703 se repetă plata a 1/2 taler pentru fiecare cîntar de marfă pe distanța București — Adrianopol), ea a trebuit să accepte și plata unor chirii mai mari, mai apropiate probabil de prețul „pieții libere", ca în iulie 1701. Pe „piața liberă" fluctuațiile chiriilor erau neîndoielnic și mai mari, ele depinzînd de o multitudine de factori dintre care amintim anotimpul și raportul față de ciclul muncilor agricole, natura mărfii transportate, graba în care trebuia efectuată deplasarea, conjunctura politico-militară și în general raportul de forțe dintre antreprenori și cărăuși.

Variații la fel de mari la plata însoțitorilor, decisive fiind în acest caz numărul și rangul acestora. În general însă, ponderea cheltuielilor pentru însoțitori era mai mare la transportarea unor cantități mai mici, și mai mică la transporturile mari.

Pentru a înțelege mai bine ce însemnau cheltuielile menționate mai sus, se cuvine să le raportăm la valoarea mărfurilor transportate. Ponderea cheltuielilor de transport depindea în primul rînd de natura mărfii transportate, respectiv de raportul valoare/volum (greutate) specific acesteia. Astfel, pentru transportul banilor costul era infim: în jur de 1% pe distanța București—Adrianopol (sau Constantinopol) [14]. În cazul untului transportul de la București la Adrianopol reprezenta cel mult 10% din prețul de achiziție din Țara Românească [15]. La același nivel se prezenta și ponderea cheltuielilor de transport pentru animalele vii. Astfel, un lot de 60 de iepe, 100 de boi și 100 de vaci (în valoare de 1 500 de taleri) a fost transportat pentru 90 de taleri (6% din prețul de achiziție) [16]. Situația devenea însă dramatică în cazul unor mărfuri ieftine. Cînd a fost trimisă zaherea (probabil cereale) la Camenița, transportul a costat de 6,2 ori mai mult decît prețul de achiziție din Țara Românească. La fiecare 100 km cerealele își dublau prețul. De altfel, referindu-se la aceste drumuri cu zaherea la Camenița, cronicarul oficial al lui Brâncoveanu se lamenta: „că nu era greul cel mare zahereaua, cît era carăle și chiriia care era să o ducă" [17].

Este evident că asemenea costuri făceau ca pe uscat transportul unor mărfuri ieftine să fie deseori prohibitiv. O soluție ar fi fost alegerea drumurilor pe apă. În *Condică...* avem însă o singură informație completă despre un transport efectuat pe apă. Faptul nu este întîmplător: de cele mai multe ori transporturile efectuate pentru domnie erau făcute oarecum „în grabă" și se refereau mai ales la mărfuri scumpe (bani, blănuri, obiecte de îmbrăcăminte și podoabă etc.). În asemenea condiții era preferat drumul pe uscat, mai scump,

[14] *Condica* ..., p. 29, 109, 198, 466, 538, 566, 592, 605, 650 etc.

[15] Calculul nostru, pornind de la faptul că în Țara Românească prețul untului varia între 6,6 și 10 taleri/cîntar (*Condica* ..., p. 51, 318, 425, 622, 627, 630, 664, 671, 742), iar transportul a costat — după datele din tabel — între 0,6 și 0,65 taleri/cîntar.

[16] *Ibidem*, p. 630.

[17] Radu logofătul Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brîncoveanu Voievod (1688—1714)* (ed. A. Ilieș), București, 1970, p. 106.

dar mai rapid. Tot drumul pe uscat trebuia utilizat și în cazul celor mai multe dintre livrările de produse naturale către Poartă, deoarece acestea erau destinate îndeosebi trupelor otomane angajate în războiul cu Austria sau cu Polonia, direcții în care rețeaua hidrografică nu permitea transporturi pe apă. Toți acești factori — asociați cu mentalitatea de om de uscat a lui Brâncoveanu și a apropiaților săi — au făcut ca transporturile pe uscat să fie preferate. Totuși, au existat și cazuri cînd a fost folosit drumul pe apă. Astfel, transportul a 200 de cîntare de unt (=11 300 kg) de la Oltenița la Constantinopol (aprox. 950 km) a costat 120 de taleri (80 de taleri navlul, 40 de taleri plata celor doi însoțitori) [18], deci, 2,68 g Ag/100 kg/100 km. Constatăm că pe apă transportul era sensibil mai ieftin decît pe uscat, chiar dacă nu se ajungea la un raport extrem de 1: 20 ca în Anglia aceleeași vremi [19]. Este probabil ca acest avantaj financiar — mai puțin important pentru domnitor — să fi fost determinant în opțiunile multor negustori. Drumul. pe apă avea însă și inconveniente: implica ocoluri substanțiale, călătoriile durau mai mult — ori pentru mulți negutători funcționa deja principiul că timpul înseamnă bani [20] — iar rețeaua hidrografică a teritoriilor românești și a regiunilor înconjurătoare este doar parțial adecvată transporturilor de mărfuri. Astfel, majoritatea rîurilor au un debit inconstant care le face puțin propice navigației; din acest punct de vedere doar Dunărea era accesibilă corăbiilor care puteau naviga și pe mare [21]. Ca atare, transportul pe apă putea fi folosit numai în relațiile cu Constantinopolul sau cu alte porturi otomane, și doar dacă nu era vorba de un caz urgent. Pentru toate celelalte direcții (Europa centrală, interiorul Peninsulei Balcanice) nu se putea apela decît la drumurile pe uscat, cu inevitabilele lor costuri ridicate. Insistăm asupra acestui aspect deoarece avem aici unul dintre factorii care au întărit permanent preeminența lumii otomane în comerțul exterior al țărilor române, cel puțin în ceea ce privește mărfurile voluminoase, ca cerealele, lemnul, sarea, pieile etc.

În încheierea acestor considerații se cuvine subliniat un lucru: costurile menționate mai sus — deși ridicate — erau cele pe care trebuia să le plătească domnitorul Țării Românești; deci este de presupus că negustorii și ceilalți particulari, care nu aveau aceleași mijloace de ,,convingere" față de cărăuși [22], suportau cheltuieli de transport mai ridicate (inclusiv vămi sau taxe de trecere). Or, după cum remarca și Ljuben Berov pentru Balcani, costul substanțial al transporturilor, mai ridicat în țările române decît în Europa apuseană, a constituit un factor puternic care a frînat și întîrziat dezvoltarea economiei marfare și a contribuit la reproducerea structurilor medievale..

[18] *Condica ...*, p. 566.

[19] Cf. Charles Wilson, *Transport as a factor in the history of economic development*, în ,,Journal of European Economic History", II, 1973, nr. 2, p. 330—331 (după o prezentare a lui Sir Robert Southwell la Royal Society în 1675). Cazul englez rămîne extrem, el datorîndu-se pe de o parte bunei dezvoltări a navigației engleze, iar pe de altă parte densității mari a populației în Anglia, care făcea ca animalele și furajele să fie relativ scumpe.

[20] Vezi și Elisavet Todorova, *River Trade in the Balkans during the Middle Ages*, în ,,Etudes balkaniques", XX, 1984, nr. 4, p. 38—50, deși uneori cu o viziune prea optimistă.

[21] Este bine cunoscut faptul că în condițiile unor piețe imperfecte deținătorii puterii profită de poziția lor pentru a obține avantaje economice. Astfel, atît feudalii, cît și statul, încercau, la noi ca și în alte părți, să impună țăranilor diverse ,,cărături" și ,,podvezi" gratuite sau la prețuri mult sub cel al ,,pieții libere". De multe ori prestațiile impuse de stat erau chiar mai apăsătoare, întrucît se desfășurau pe distanțe mai mari.

[22] Ljuben Berov, *op. cit.*, p. 98 (se compară nu costurile nominale, ci costurile, raportate la valoarea mărfurilor transportate).

ASPECTE NOI CU PRIVIRE LA POLITICA EXTERNĂ A LUI ȘTEFAN CEL MARE ÎN ULTIMA PARTE A DOMNIEI (1490 1504)

DE

EUGEN DENIZE

Ultima fază a politicii externe a lui Ștefan cel Mare, cea care ne interesează în studiul de față, a fost, după opinia noastră, și cea mai complexă, în care personalitatea politică și militară a marelui voievod, ajunsă la deplina maturitate, la apogeu, a strălucit cel mai mult. Această ultimă fază, caracterizată de istoriografia noastră ca fiind aceea a confruntării cu Polonia [1], considerăm că este mult mai complexă și determinată și de alți factori la fel de importanți, care, în esență, izvorau din obiectivul principal al întregii politici externe a lui Ștefan, acela al luptei antiotomane.

Ștefan cel Mare, în lunga sa domnie, a trebuit să facă față, pe plan extern, unei situații deosebit de complicate și periculoase, generată de vecinătatea cu trei mari puteri ale vremii: Imperiul otoman, Polonia și Ungaria, toate urmărind să-și extindă influența și dominația asupra Moldovei. Dintre acestea cea care amenința în cel mai înalt grad neatîrnarea și chiar ființa statală a țării era Imperiul otoman, lucru de care domnul Moldovei a fost conștient tot timpul. Poarta, în timpul domniilor lui Mehmet al II-lea și Baiazid al II-lea, a reușit să transforme Marea Neagră într-un adevărat lac închis, și-a impus controlul asupra Dunării de Jos, a încercat în mai multe rînduri să pătrundă spre Europa Centrală, a întreprins două expediții sultanale de mare anvergură împotriva Țării Românești (1462) și Moldovei (1476), într-un cuvînt, se afla într-o perioadă de viguroasă expansiune militară, ceea ce nu era cazul celorlaltor puteri cu care se învecina Moldova.

În privința Poloniei, începînd de pe la mijlocul secolului al XV-lea ea își deplasează centrul de greutate al politicii sale externe din zona Mării Negre în cea a Mării Baltice, este confruntată cu conflictele cu Ordinul teuton și, ceva mai tîrziu, cu acelea cu marele cnezat al Moscovei, preferînd de aceea să mențină o atitudine de neutralitate și bunăvoință față de Imperiul otoman. În același timp, Ungaria, amenințată mult mai direct de către turci, și-a îndreptat în principal atenția, în timpul domniei lui Matia Corvin, către problemele Europei Centrale, iar mai tîrziu, slăbirea puterii centrale și anarhia feudală tot mai pronunțată au făcut-o să fie incapabilă de a mai trece la acțiuni ofensive de amploare, limitîndu-se numai la apărarea propriului t ri-

[1] Pentru periodizarea domniei lui Ștefan cel Mare în privința politicii exte rne a se vedea A. Boldur, *Politica externă a lui Ștefan cel Mare într-o lumină nouă*, în „Studi și cercetări istorice", vol. XVIII, Iași, 1943, p. 33—68; idem, *Ștefan cel Mare, voievod al Moldovei (1457 1504). Studiu de istorie socială și politică*, Madrid, 1970, p. 168; Șerban Papacostea, *Politica externă a lui Ștefan cel Mare și marile etape ale dezvoltării ei*, în vol. *Vaslui. Ștefan cel Mare 1475*, Vaslui, 1975, p. 64—73; idem, *La politique extérieure de la Moldavie à l'époque d'Etienne le Grand: points de repère*, în „Revue roumaine d'histoire", XIV, nr. 3, 1975, p. 423—440; idem, *Relațiile internaționale ale Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare*, în „Revista de istorie", tom. 35, nr. 5—6, 1982, p. 607—638.

toriu. În final însă și acest lucru a devenit imposibil de realizat, statul feudal maghiar prăbușindu-se definitiv odată cu dezastrul de la Mohács.

Astfel, din momentul declanșării pe față a luptei antiotomane, raporturile Moldovei cu Ungaria și Polonia au evoluat și s-au modificat în funcție de atitudinea pe care aceste două puteri au adoptat-o, într-un moment sau altul, față de Poartă, precum și în funcție de rivalitatea dintre ele în privința pretențiilor de suzeranitate asupra țării românești de la răsărit de Carpați.

Schimbarea politicii externe a Moldovei după 1470 a provocat o îndepărtare de Polonia și a creat chiar o tensiune gravă între cele două țări. În același timp are loc o apropiere între Moldova și Ungaria, consfințită de tratatul din 1475 [2], o adevărată alianță antiotomană. Dar alianța cu Ungaria s-a dovedit ineficace, mai ales în 1484, cînd Moldova este atacată de turci prin surprindere și pierde cele mai importante cetăți din sud, Chilia și Cetatea Albă. Pacea dintre Ungaria și Imperiul otoman, încheiată la scurt timp după pierderea celor două cetăți, pe care o și consfințea [3], l-a obligat pe Ștefan să caute din nou sprijin la regele polon Cazimir al IV-lea și, călcîndu-și pe mîndrie, să accepte chiar depunerea personală a jurămîntului de vasalitate, la Colomeea, la 15 septembrie 1485.

Din păcate, însă, nici Polonia nu putea și nici nu dorea să ofere în împrejurările de atunci un ajutor eficace pentru recuperarea celor două cetăți. Pacea din 1489 dintre poloni și turci l-a obligat iarăși pe Șetfan cel Mare să se apropie de Ungaria, care era interesată totuși în mod real de lupta antiotomană, în ciuda potențialului ei militar tot mai redus. Dar apropierea Moldovei de Ungaria însemna, la fel ca și în 1475, o distanțare de axul Polonia-Imperiul otoman [4], putea duce la o ciocnire cu Polonia datorită anulării închinării vasalice de la Colomeea și prelungea starea conflictuală cu Poarta, în ciuda tratatului încheiat de Ștefan cu aceasta în intervalul 1486—1489 [5].

Constatăm deci că, în ultimă instanță, problema pericolului otoman și cea a recuperării celor două cetăți, care aveau o pondere foarte importantă tocmai în relațiile cu Poarta, au fost factorul hotărîtor care a determinat politica externă și alianțele lui Ștefan cel Mare în ultima parte a domniei sale. Încheierea tratatului de pace cu Imperiul otoman și apropierea de Ungaria au fost evenimente care s-au desfășurat, practic, în același timp și dacă primul dintre ele îi era impus lui Ștefan de situația politică generală a momentului, cel de-al

[2] Hurmuzaki, *Documente*, II, 1, p. 8—10, doc. XI; Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, București, 1913, p. 330—336, doc. CXLVI; Anatol Lewicki, *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, tomus III, *1392—1501*, în *Monumenta medii aevii historica res gestas Poloniae illustrantia*, tomus XIV, Cracoviae, 1894, p. 412—413.

[3] *Monumenta Hungariae Historica. Acta extera*, vol. VI, Budapesta, 1877, p. 123; V. Pârvan, *Relațiile lui Ștefan cel Mare cu Ungaria*, în „Convorbiri literare", XXXIX, nr. 11 și 12, 1905, p. 1 043.

[4] Ș. Papacostea, *La guerre ajournée: les rélations polono-moldaves en 1478. Réflexions en marge d'un texte de Filippo Buonaccorsi-Callimachus*, in „Revue roumaine d'historie", XI, 1, 1972, p. 11—12; idem, *De la Colomeea la Codrul Cosminului. Poziția internațională a Moldovei la sfîrșitul secolului al XV-lea*, în „Romanoslavica", XVII, București, 1970, p. 537; V. Ciobanu, *Țările române și Polonia. Secolele XIV—XVI*, București, 1985, p. 71.

[5] Ș. Papacostea, *De la Colomeea la Codrul Cosminului...*, p. 535, n. 3; Șt. Gorovei, *Autour de la paix moldo-turque de 1489*, în „Revue roumaine d'historie", XIII, 3, 1974, p. 539—543; idem, *Moldova în „Casa Păcii". Pe marginea izvoarelor privind primul secol de relații moldo-otomane*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie « A. D. Xenopol »", XVII, Iași, 1980, p. 645; idem, *Pacea moldo-otomană din 1486. Observații pe marginea unor texte*, în „Revista de istorie", tom 35, nr. 7, 1982, p. 807—821; Tahsin Gemil, *Quelques observations concernant la conclusion de la paix entre la Moldavie et l'Empire ottoman (1486) et la délimitation de leur frontière*, în „Revue roumaine d'histoire", XXII, 3, 1983, p. 225—238.

doilea îi deschidea perspectiva unei eventuale contestări a stării de fapt create ca urmare a primului.

Dar să vedem care au fost acțiunile lui Ștefan pe linia continuării unei politici mai mult sau mai puțin ostile față de Poartă, în condițiile în care el plătea, totuși, tributul anual și în condițiile în care cronologia faptelor ca atare poate fi repusă oricînd în discuție pe baza unor eventuale noi descoperiri documentare.

Încă din 1488 sînt semne clare că Ștefan se apropia de Ungaria lui Matia Corvin [6], apropiere care se intensifică în anul următor — anul păcii polono-otomane — cînd între cele două țări este reluată o strînsă colaborare [7]. Această apropiere convenea intereselor ambelor țări, punînd Moldova la adăpost de eventuale atacuri din partea Imperiului otoman și a Poloniei și oferind Ungariei importantul sprijin militar pe care-l constituia Moldova. Trebui remarcat și faptul că relațiile dintre cele două țări erau reluate, practic, în condiții de deplină egalitate, pretențiile de suzeranitate ale coroanei maghiare rămînînd doar la un nivel pur teoretic, regii de la Buda dındu-și seama că nu era posibilă o suboıdonare strictă a Moldovei, ci doar o colaborare care să fie în interesul ambelor părți.

Noua orientare a politicii externe a Moldovei a fost pusă la încercare chiar de la început, dar a reușit să reziste presiunilor venite atît dinspre Polonia, cît și dinspre Imperiul otoman. Moartea neprevăzută a lui Matia Corvin, în prima parte a anului 1490, a deschis problema succesiunii la tronul maghiar, problemă de rezolvarea căreia depindea în mare măsură și situația politică internațională a Moldovei. Din cei trei candidați care aveau șanse să ocupe tronul, Maximilian de Habsburg, Vladislav Jagello, regele Boemiei, și fratele său Ioan Albert, moștenitorul tronului polon, preferabil pentru Ștefan era primul, care putea împiedica o uniune dinastică între Ungaria și Polonia, și domnul Moldovei nu a ezitat să intre în legătură cu acesta și să-i ofere sprijinul său [8]. Observînd însă că șansele lui Maximilian sînt compromise, Ștefan și-a oferit sprijinul lui Vladislav, care beneficia și de acordul nobilimii și a reușit finalmente să devină rege al Ungariai în 1490, fără a provoca o uniune dinastică cu Polonia.

Situația tulbure din Ungaria, generată de criza dinastică, a fost favorabilă pentru inițierea unor intervenții din afară, polone și otomane. În aceste împrejurări s-a putut verifica cu toată claritatea atitudinea lui Ștefan cel Mare îndreptată împotriva axului de interese polono-otomane. După ce a respins, în primăvara și vara lui 1490, cererile de ajutor venite din partea lui Ioan Albert [9], Ștefan a întreprins în același an o campanie militară în sudul

[6] În acest an, Matia Corvin aprobă vînzarea de arme către Ștefan (Hurmuzaki, *Documente*, XV, 1, p. 130; V. Pârvan, *op. cit.*, p. 1 046; N. Grigoraș, *Moldova lui Ștefan cel Mare*, Iași, 1982, p. 224) și acordă brașovenilor privilegiul de a nu mai face serviciul militar în alte țări, cu excepția Moldovei și Țării Românești.

[7] Semnificativ în acest sens este și faptul că, la 29 iunie 1489, Matia Corvin trimitea 500 de ducați ca dar de nuntă unui fiu al lui Ștefan (A. Veress, *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, vol. I, *1468—1540*, în *Fontes R rum Transylvanicarum*, tomus IV, Budapesta, 1914, p. 41—42, nr. 37).

[8] *Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria*, vol. XXXI, p. 4—5; Johann Tichtel, *T ebuch des Wiener Artztes J. T. aus den Jahren 1477—1495*, în *Fontes Rerum Austria arum. Scriptores*, I, Viena, 1855, p. 54; I. Minea, *Ștefan cel Mare și împăratul Maximilian*, în „Cercetări istorice", V — VII, 1929—1931, p. 354—355.

[9] Józzef Garbacik, *Materialy do dziejów diplomacji P lskiej z lat 1486—1516 (Kodeks Zagrzebski)* (Materiale pentru istoria diplomației Poloniei între 1486—1516) (Codi ele de la Zagreb), Wroclaw-Kraków, 1966, p. 12—17.

Poloniei, în Pocuția [10], contribuind astfel la eșecul încercării lui Ioan Albert de a dobîndi, cu forța armelor, coroana Ungariei.

Acțiunea militară a lui Ștefan era destinată să prevină uniunea personală între cele două regate vecine, care ar fi oferit Poloniei mijlocul cel mai sigur pentru rezolvarea, în sensul veleităților ei tradiționale, a raporturilor cu Moldova. Încercarea de a preveni această primejdie este sensul principal al campaniei întreprinse de Ștefan în Pocuția. În același timp, Ștefan a încercat să limiteze pericolul polon înjghebînd o coaliție cu marele cneaz al Moscovei, Ivan al III-lea, și cu hanul tătarilor din Crimeea [11].

Dar simultan cu amenințare Poloniei la adresa Ungariei și Moldovei, s-a făcut simțită și o amenințare dinspre sud, mult mai primejdioasă, venită din partea Imperiului otoman. Turcii au căutat să profite de frămîntările din Ungaria, pentru a-și extinde stăpînirile în dauna acestei țări. Astfel, în septembrie 1490, trupe otomane atacă în sudul Ungariei, în zona Srem [12], în octombrie este atacată Bosnia [13], în februarie 1491 au loc noi atacuri otomane în părțile Mačvei si Belgradului [14], în toamnă turcii atacă în Banat și ajung pînă în apropierea Oradei [15], iar în decembrie 1491 și ianuarie 1492 au loc puternice lupte în Bosnia și în jurul Belgradului, Pavel Chinezu reușind cu mari eforturi să-i respingă pe atacatori [16].

Care erau în această situație relațiile dintre Moldova și Poartă, prima fiind aliata Ungariei pe care turcii o atacau cu înverșunare? Bineînțeles că ele nu puteau fi decît de neîncredere și încordare și, în ciuda existenței unui tratat de pace, puteau degenera ușor în ciocniri armate, de amploare mai mică sau mai mare, așa cum s-a și întîmplat de altfel. Astfel, dintr-o scrisoare trimisă de hanul Crimeei, Mengli Ghirai, lui Ivan al III-lea, în mai 1491, aflăm că sultanul deplasase în zona Cetății Albe, deci în sudul Moldovei trupe însumînd între 40 000 și 70 000 de soldați[17] și chiar dacă această cifră ni se pare destul de exagerată, totuși ea dovedește importanța strategică a Moldovei în raporturile de putere din sud-estul Europei și atenția pe care Imperiul Otoman o acorda țării românești de la răsărit de Carpați.

În vara lui 1492, sultanul Baiazid al II-lea a adunat o mare armată pe care a concentrat-o la Sofia cu gîndul de a cuceri Belgradul și a da, pe această cale, o puternică lovitură Ungariei [18]. În fața acestei situați deosebit de periculoase, care le putea amenința direct, țările române nu au ezitat să

[10] V. Pârvan, *op. cit.*, p. 1 046—1 047; I. Ursu, *Ștefan cel Mare*, București, 1925, p. 213.

[11] K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, București, 1955, p. 205—233; Ș. Papacostea, *De la Colomeea la Codrul Cosminului...*, p. 539.

[12] Antonius Bonfinius, *Rerum Hungaricarum decades libri XLV comprehensae ab origine gentis ad annum MCCCCXCX*, Lipsiae, 1771, p. 690; I. Hațegan, *Pavel Chinezu — un conducător al luptei antiotomane*, în „Revista de istorie", tom. 32, nr. 10, 1979, p. 1 905—1 906.

[13] V. Fraknói, *A Hunyadiak es a Jagell'k kora (1440—1526)* (Epoca Huniazilor și a Jagellonilor), în *A Magyar nemzet tört'nete* (Istoria națiunii maghiare), vol. IV, Budapesta, 1896, p. 355.

[14] I. Hațegan, *art. cit.*, p. 1 906.

[15] *Ibidem.*

[16] *Ibidem*, p. 1 906—1 907; L. Thallóczy, *Jajcza (Bánság, vár és varos) története, 1450—1527 (Codex diplomaticus partium Regno Hungariae adnexarum (Banatus, castrum et oppidum Jajcza)*, in *Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria*, vol. XI, Budapesta, 1915, p. 157.

[17] *Pamiatniki diplomaticeskie snoșenii drevnei Rossii s derjavami*, tom I *(1474—1505)*, ed. T. Th. Karpov, Sankt Petersburg, 1884, în *Sbornic Imperatorskago ruskogo istoricesk g obștestva*, vol. XLI, p. 110—114.

[18] *Ibidem*, p. 112; Donado da Lezze, *Historia turchesca (1300—1514)*, publicată, adnotată împreună cu o introducere de I. Ursu, București, 1909, p. 190—191.

acţioneze din nou împreună, Ştefan cel Mare, Vlad Călugărul şi Ştefan Báthory, voievodul Transilvaniei, promiţînd lui Vladislav al II-lea un ajutor de 20 000 de oameni [19]. Mai mult decît atît, aşa cum reiese dintr-un raport al bailului veneţian de la Constantinopol, Geronimo Marcello, din 15 iunie 1492, Ştefan a refuzat să acorde liberă trecere prin Moldova hoardelor tătare pe care sultanul dorea să le arunce asupra Transilvaniei şi Ungariei [20]. Poate tocmai din această cauză Baiazid al II-lea, după ce a renunţat la intenţia de a ataca Ungaria şi şi-a licenţiat armata, a trimis două paşale să atace Albania şi Moldova, expediţia din Moldova terminîndu-se cu un dezastru [21].

De fapt, această atitudine antiotomană a lui Ştefan într-un moment în care Ungaria se afla în mare pericol explică şi împrejurarea că Vladislav al II-lea a confirmat domnului Moldovei, la 18 aprilie 1492, stăpînirea asupra cetăţilor Ciceul şi Cetatea de Baltă [22].

În 1493, luptele dintre turci şi unguri continuă şi apar chiar ştiri despre o posibilă nouă năvală otomană în Moldova [23]. În aceste condiţii, Ştefan, ca şi Vlad Călugărul continuă să acorde ajutor lui Vladislav al II-lea, mai ales în luptele din jurul Belgradului, desfăşurate în decembrie 1493 şi ianuarie 1494 [24], dar începe şi o importantă ofensivă diplomatică pentru a atrage Lituania marelui cneaz Alexandru la lupta antiotomană. În acest sens, între 1493 şi 1496, între Ştefan cel Mare şi Alexandru are loc un intens schimb de solii[25], dar rezultatul nu a fost cel aşteptat, deoarece marele cneaz nu dorea să ducă o politică diferită de cea a fratelui său Ioan Albert, regele Poloniei, în situaţia în care se afla într-o stare de permanent conflict cu Ivan al III-lea al Moscovei şi cu tătarii din Crimeea.

În anii următori, în 1494 şi 1495, Ştefan continuă politica de alianţă cu Vladislav al II-lea, aflat încă în război cu turcii, fapt ce explică şi sumele de bani pe care vistieria ungară le plăteşte acum domnului Moldovei [26]. În acelaşi timp, Ştefan cel Mare, deşi se afla în raporturi destul de bune cu tătarii din Crimeea [27], nu înţelegea să le permită acestora, care la rîndul lor erau vasalii Porţii otomane, să lovească prea tare în puterile creştine, mai ales în Lituania, care, potenţial, puteau deveni aliaţi preţioşi în lupta antiotomană. Astfel, se pare că în 1495 ostaşii săi au apărat de un atac tătar oraşul Braclaw (Breaslavl), aşa cum rezultă din spusele unui sol al lui Ivan al III-lea la curtea marelui cneaz Alexandru [28].

Dar tot în aceşti ani în jurul Moldovei incep să se adune tot mai mulţi nori ameninţători, ca urmare a complicaţiilor politice internaţionale şi a

[19] A. Bonfinius, *op. cit.*, p. 723; N. Orghidan, *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, Craiova, 1915, p. 77; A. Lapedatu, *Vlad Vodă Călugărul 1482—1496. Monografie istorică*, Bucureşti, 1903, p. 43.

[20] Hurmuzaki, *Documente*, VIII, p. 28, doc. XXXII.

[21] A. Bonfinius, *op. cit.*, p. 723.

[22] Hurmuzaki, *Documente*, II, 2, p. 327, 364; A. Veress, *op. cit.*, p. 43—45, doc. 39.

[23] V. Pârvan, *op. cit.*, p. 1 052.

[24] Hurmuzaki, *Documente*, VIII, p. 29, doc. XXXIII.

[25] *Ibidem*, II, 2, p. 354, 380, 381—382, doc. CCCXI, CCCXII, CCCXXXVII, CCCXXXIX; I. Bogdan, *op. cit.*, II, p. 383—390, 390—396, 396—401, 401—408, doc. CLXXI, CLXXII, CLXXIII şi CLXXIV; N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. IV, Bucureşti, 1937, p. 225—226.

[26] Hurmuzaki, *Documente*, II, 2, p. 364—365, doc. CCCXXII.

[27] *Sbornic*, vol. XLI, p. 166; Gh. Duzinchevici, *Războiul moldo-polon din anul 1497. Critica izvoarelor*, în „Studii şi materiale de istorie medie", VIII, Bucureşti, 1975, p. 22; Al. Gonţa, *Ştefan cel Mare şi relaţiile cu Hoarda de Aur*, în idem, *Românii şi Hoarda de Aur 1241—1504*, München, 1983, p. 187—188; V. A. Ulianiţki, *Materialî dlia istorii vzaimnîh otnoşenii Rossii, Polski, Moldavii, Valahii i Turţii v XIV — XVI, vv.*, Moskwa, 1887, p. 122, 131, 134.

[28] *Sbornic*, vol. XXXV, p. 238.

ciocnirilor de interese din această zonă. Dacă Imperiul otoman era oarecum inhibat în încercarea de a întreprinde o mare campanie la nord de Dunăre, deoarece se temea de o posibilă expediție a lui Carol al VIII-lea, însoțit de Djem Sultan, împotriva sa, în schimb aspirațiile politice ale fraților Jagelloni se profilau contradictorii și destul de periculoase la adresa Moldovei.

Acest lucru a ieșit în evidență cu ocazia congresului de la Lewocza, din aprilie 1494, la care au participat principalii exponenți ai dinastiei jagellone. Două probleme majore au fost discutate aici și anume: organizarea unei campanii antiotomane — mai ales că era posibilă și o colaborare cu regele Franței, Carol al VIII-lea, care preconiza, după cucerirea regatului napolitan, o debarcare în Peninsula Balcanică [29] — obiectiv cu care toată lumea a fost de acord, și dorința lui Ioan Albert de a readuce Moldova într-o situație de strictă vasalitate față de coroana polonă, prin înscăunarea aici, în locul lui Ștefan cel Mare, a fratelui său Sigismund, rămas fără nici o coroană. Acest al doilea obiectiv venea în contradicție flagrantă cu primul, lupta antiotomană fiind imposibilă fără concursul Moldovei lui Ștefan, și, în același timp, a resuscitat vechea rivalitate polono-ungară în legătură cu Moldova, Vladislav al II-lea opunîndu-se categoric la velcităţile fratelui său.

Deocamdată însă atît Polonia, cît și Ungaria nu erau deloc hotărîte să se lupte cu turcii, ci dimpotrivă, căutau să ajungă la o pace cu ei, ceea ce prima va și realiza în 1494 [30], iar cea de-a doua în 1495 [31].

În acest timp Ștefan cel Mare a adoptat o atitudine de expectativă, continuînd însă să se pregătească, atît pe plan diplomatic, cît și militar, pentru o eventuală confruntare în care ar fi putut fi implicate, simultan sau separat, Polonia și Imperiul otoman. Astfel, ultima solie trimisă în 1496 la cneazul Alexandru al Lituaniei, condusă de Giurgea vornicul și Matiaș diacul, a recurs chiar la amenințarea cu o posibilă colaborare între moldoveni și turci, cu scopul de a obține adeziunea acestuia la lupta antiotomană. Ștefan arăta că a trimis o mare solie la turci și că aceștia fac intense pregătiri militare la sudul Dunării [32], lovitura lor putînd fi îndreptată împotriva Moldovei, a Poloniei și chiar a Lituaniei. El spunea, de asemenea, că există timpul necesar, în cazul încheierii unui tratat moldo-lituan, ca solia trimisă la turci să fie întoarsă din drum, dar că altfel este foarte posibil ca trupele otomane să atace numai Polonia și Lituania [33]. Dar și în ciuda acestei clare amenințări, Alexandru, așa cum am mai arătat [34], nu a putut fi atras la lupta antiotomană.

Situația politică deosebit de complicată creată în jurul Moldovei, ca urmare a tendințelor expansioniste ale marilor puteri ale vremii, a cunoscut un moment de maximă intensitate în 1497, atunci cînd țara românească de la răsărit de Carpați s-a aflat într-o situație foarte asemănătoare doar cu cele din anii 1467 și 1475 — 1476, cu o deosebire totuși, și anume posibilitatea

[29] Ș. Papacostea, *Relațiile internaționale ale Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare*, p. 633.

[30] A. Lewicki, *op. cit.*, p. 416—418; Joanes Herbertus de Fulstin, *Chronica sive historiae P lonicae compendiosa*, Basileae, 1571, p. 338.

[31] A. Bonfinius, *op. cit.*, p. 749—750; J. de Hammer, *Histoire de l'Empire ottoman*, tome IV, Paris, 1836, p. 40—41.

[32] Cronicarii italieni Marino Sanuto și Domenico Malipiero arată și ei că în 1496 sultanul Baiazid al II-lea a trimis 1 000 de ieniceri în zona Chiliei și Cetății Albe și că pregătește o mare armată (M. Sanuto, *I Diarii*, I, col. 295; D. Malipiero, *Annali veneti dall'anno 1457 al 1500*, in „Archivio storico italiano", tomo VII, parte I. Firenze, 1843, p. 152).

[33] I. Bogdan, *op. cit.*, II, p. 396—401, doc. CLXXIII.

[34] Vezi mai sus nota 25.

de a se afla — pentru prima dată în timpul domniei lui Ştefan cel Mare — atacată simultan pe două fronturi. Moldova putea deveni teatrul de confruntare dintre poloni şi turci, confruntare ce se întrezărea încă din 1494 şi care ar fi aruncat ţara în vîltoarea unor evenimente al căror final era greu de prevăzut.

Pe de o parte, turcii începuseră, încă din 1496, concentrarea unor forţe militare destul de importante la Dunărea de Jos, avînd cunoştinţă de intenţiile regelui polon, iar pe de altă parte, aceasta începuse pregătiri militare şi diplomatice de mare anvergură, cu scopul declarat de a elibera Caffa, Chilia şi Cetatea Albă [35]. În fine, Ştefan cel Mare primise informaţii de la anumiţi nobili maghiari conform cărora Ioan Albert se pregătea ca, înainte de a-i ataca pe turci, să pornească împotriva Moldovei pentru a-l înlocui din domnie cu fratele său Sigismund [36].

În conjunctura foarte periculoasă care se crease, Ştefan cel Mare urmărea cu interes dar şi cu îngrijorare măsurile luate de Ioan Albert în vederea expediţiei antiotomane. Cu interes deosebit deoarece nu-i putea fi indiferentă ideea înlăturării stăpînirii otomane de la gurile Dunării şi, prin urmare, era hotărît să contribuie efectiv la succesul acestei întreprinderi. Îngrijorarea faţă de proiectele regelui este trădată de faptul că el se angaja să participe la expediţia antiotomană numai cînd armatele polone ar fi ajuns la Chilia şi Cetatea Albă şi cerea lui Ioan Albert să parcurgă un drum care să ocolească Moldova prin stînga Nistrului pînă la atingerea obiectivelor propuse [37]. Era o măsură de precauţie absolut necesară, pentru a evita consecinţele ruperii premature a păcii cu otomanii şi pentru că Ştefan avea motive să pună la îndoială caracterul pur antiotoman al planurilor lui Ioan Albert.

Dar, în ciuda îndoielilor şi chiar a bănuielilor pe care Ştefan le avea în privinţa planurilor lui Ioan Albert, el spera că acesta va porni, totuşi, numai împotriva turcilor şi era hotărît să participe cu toate forţele sale la această campanie de reuşita căreia ar fi depins şi redobîndirea celor două cetăţi din sudul Moldovei [38]. De fapt, un atac polon împotriva Moldovei în acele împrejurări ar fi reprezentat o greşeală enormă, cu grave repercusiuni asupra Poloniei, şi Ştefan cel Mare, la fel ca şi mulţi dintre nobilii poloni, putea cu greu să-şi imagineze că Ioan Albert ar săvîrşi în mod deliberat o astfel de eroare. De aceea, pe lîngă măsurile de precauţie absolut necesare adoptate de Ştefan faţă de Polonia, el a avut, după părerea noastră, şi o atitudine antiotomană destul de clară care s-a manifestat pînă în vara lui 1497. Probele pe care le vom aduce în sprijinul acestei afirmaţii considerăm că vor dovedi constanţa politicii antiotomane a lui Ştefan cel Mare chiar în momente de mare cumpănă, cînd un atac masiv din partea Poloniei era foarte posibil şi, de fapt, s-a şi declanşat.

În primul rînd, trebuie subliniat faptul că tratativele asupra alegerii drumului de înaintare a oastei polone şi asupra condiţiilor în care domnul

[35] *Akta grodzkie i ziemskie z czásow rzeczypolitej polskiej: Archiwum tak zwanego bernardynskiego w Lwowie* (Actele orăşeneşti şi ale ţinuturilor din vremurile Republicii polone din Arhiva ordinului bernardinilor din Lwow), tom IX, Lwow, 1883, p. 152.

[36] Bernard Wapowski, *Chronicorum Bernardi Vopovii partem posteriorem 1480—1535*, în *Scriptores Rerum Polonicarum*, tomus II, Cracoviae, 1874, p. 25; Nicolae Costin, *Războiul lui Ştefan Vodă cu Albreht, Craiul Leşesc*, în Mihail Kogălniceanu, *Cronicele Romániei sau Letopiseţele Moldovei şi Valahiei*, tom I, ed. a II-a, Bucureşti, 1872, p. 392.

[37] B. Wapowski, *op. cit.*, p. 22—23; Martin Cromer, *Polonia sive de origine et rebus gestis Polonorum libri XXX*, Coloniae Agrippinae, 1589, p. 440 şi urm.; Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ediţie P. P. Panaitescu, ed. a II-a, Bucureşti, 1958, p. 109.

[38] M. Neagoe, *Stefan cel Mare*, Bucureşti, 1970, p. 232; Gh. Duzinchevici, *art. cit.*, p. 19.

Moldovei înțelegea să colaboreze cu regele polon erau încheiate în deplină înțelegere înainte de a se pune în marș, de la Liov, oastea polonă [39].

De asemenea, demn de remarcat este și faptul că Ștefan, în primele luni ale anului 1497, a inspectat taberele din sudul Moldovei [40] și a rămas aproape o lună la Vaslui, între 25 februarie și 20 martie, fapt atestat de documentele pe care le emite din această localitate [41]. Aici trebuie arătat că Vasluiul medieval a avut, datorită poziției lui în centrul Moldovei, încă înainte de Ștefan cel Mare un însemnat rol politic și militar. Vasluiul a fost loc de concentrare în repetate rînduri a oștirii, care de aici putea să manevreze ușor pe direcții interioare. Ștefan cel Mare s-a aflat aici ori de cîte ori se prevedeau posibile evenimente militare la granițele de sud ale Moldovei [42]. În același timp, așa cum arată cronicarul Wapowski, Ștefan „... își întocmi o oaste moldovenească cît putu mai mare din boieri și din țărani. Dete poruncă să prindă fiecare armele pentru scăparea moșiei, soțiilor și copiilor. Patruzeci de mii de osteni își adună" [43].

Atitudinea amenințătoare pe care Ștefan o adoptase față de turci, sperînd că Ioan Albert nu va comite enorma greșeală de a-l ataca pe el, ci se va hotărî să respecte înțelegerile stabilite în cursul tratativelor și va porni numai împotriva otomanilor, este dovedită și de afirmația pe care o întîlnim în *Cronica moldo-polonă* și anume: „În anul 7005 (= 1497) au venit Albert craiul leșesc cu oștile sale asupra lui Ștefan voievod, *carele se dusese împotriva turcilor*.... (subl. ns.) [44]. Această afirmație a fost sesizată în istoriografia noastră, din cite cunoaștem noi, doar de Gh. Duzinchevici care afirmă că atacul lui Ioan Albert l-a surprins pe Ștefan, nu atît ca hotărîre militară, el fiind pregătit în acest sens, cît ca decizie politică care schimba în întregime datele problemei [45]. Oricum, chiar înainte de atacul polon Ștefan își concentrase armata la Roman [46], în centrul Moldovei, de unde avea posibilitatea să mane-

[39] Fr. Czerny, *Panowani Jana Olbrachta i Aleksandra Jagiellończykow (1492—1506)* (Domnia Jagellonilor Ioan Albert și Alexandru...), Kraków, 1871, p. 64; G. Duzinchevici, *art. cit.*, p. 29.

[40] N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare povestită neamului romînesc*, București, 1904, p. 230; N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 235, Al. Gh. Savu, *Ștefan cel Mare. Campanii*, București, 1982, p. 187.

[41] I. Bogdan, *op. cit.*, II, p. 102—122, doc. LIV — LXVI; *Documente privind istoria României. Veacul XV, A. Moldova*, vol. II *(1476—1500)*, București, 1954 p. 263—281, doc. 246—265.

[42] Pentru rolul Vasluiului în vremea lui Ștefan cel Mare și mai ales pentru poziția sa de bastion în fața unor amenințări venite din sud, deci exclusiv otomane, a se vedea Aurel Zugravu, *Vasluiul în cronica luptelor poporului român pentru libertate și neatîrnare, pentru progres social*, în vol. *Vaslui. Ștefan cel Mare, 1475*, Vaslui, 1975, p. 113 si urm.; Alexandru Andronic, Ria Popescu, *Vaslui — reședință voievodală în secolele XV — XVI*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie « A. D. Xenopol »", XVII, Iași, 1980, p. 585—589; Al. Gh. Savu, *op. cit.*, p. 101.

[43] B. Wapowski, *op. cit.*, p. 27.

[44] „Arhiva istorică a României", tomul III, București, 1867, p. 9; *Vechile cronici moldovenești pîna la Urechia*, texte slave cu studiu, traduceri și note de Ioan Bogdan, București, 1891, p. 177 și 227; *Cronice inedite atingătoare de istoria romînilor*, adunate și publicate cu traduceri și adnotațiuni de Ioan Bogdan, București, 1895, p. 125; *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI publicate de Ioan Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 171 și 181.

[45] Gh. Duzinchevici, *art. cit.*, p. 25.

[46] C. Rezachevici, D. Căpățînă, *Campania lui Ștefan cel Mare din 1497 împotriva regelui Ioan Albert. Bătălia din Codrul Cosminului*, în *File din istoria militară a poporului român*, vol. 3, București, 1975, p. 56; M. D. Matei, L. Chițescu, *Probleme istorice în legătură cu fortificația mușatină și cu așezarea orășenească de la Roman*, în „Studii și materiale de muzeografie și istorie militară", 1, 1968, p. 39; C. Andreescu, *Cetatea Nouă în vremea lui Ștefan cel Mare*, în „Cercetări istorice", I, 1925, p. 159 și urm.

vreze pe direcții interioare, deci și împotriva unei eventuale agresiuni otomane care ar fi avut ca pretext tocmai atacul polon.

Atitudinea antiotomană a lui Ștefan cel Mare este dovedită, printre altele, și de informațiile cu privire la pregătirile militare febrile desfășurate de turci la sud de Dunăre și în zona celor două cetăți, Chilia și Cetatea Albă [47]. Turcii, în primăvara și vara lui 1497, aveau în mod sigur cunoștință despre planurile, care acum începuseră să devină realitate, ale regelui polon, cunoșteau atitudinea ostilă lor a domnului Moldovei și dorința acestuia de a recupera cele două cetăți și de aceea se pregăteau pentru o eventuală ciocnire de mari proporții. Ei trebuiau să fie pregătiți indiferent dacă Ioan Albert și Ștefan cel Mare ar fi acționat unit, sau daca primul l-ar fi atacat pe al doilea, în ambele cazuri interesele Imperiului otoman fiind puse în joc.

Astfel, la 13 iunie 1497, Alexandru al Lituaniei, cerînd ajutorul lui Ivan al III-lea, arăta că turcii au trimis trupe numeroase la Cetatea Albă [48], iar în vara aceluiași an, Radu cel Mare, domnul Țării Românești, vorbind, într-o scrisoare adresată brașovenilor, de concentrările de trupe otomane de la sud de Dunăre, arăta că ele nu erau îndreptate împotriva lor, ci aveau drept scop ajutorarea lui Ștefan cel Mare [49], ajutorare care vom vedea în ce condiții s-a înfăptuit. Și venețianul Marino Sanuto consemnează știri, datînd din iunie, octombrie și decembrie 1497, conform cărora sultanul a trimis unități de ieniceri la Chilia și Cetatea Albă, precum și o flotă de 17 vase de luptă [50].

O știre interesantă, deși greu de clarificat pe deplin, este aceea consemnată tot pentru luna iunie atît de Sanuto, cît și de Malipiero. Ei arată că la 19 iunie 1497, a venit la Veneția un sol al sultanului care a informat că turcii au obținut o importantă victorie în Persia și un pașă de-al lor a cucerit mai multe locuri „în Valahia" [51]. Este adevărat că la sfîrșitul secolului al XV-lea sau la începutul secolului al XVI-lea pașalele turcești de la graniță au cotropit cîteva părți din teritoriul Țării Românești [52], de fapt niște rășluiri de-a lungul Dunării, dar probabil că acest lucru nu s-a întîmplat în 1497 pentru că altfel Radu cel Mare nu ar fi scris, în vara aceluiași an, brașovenilor, liniștindu-i cu privire la intențiile otomanilor, iar pe de altă parte în cele două cronici venețiene pe care le avem în vedere termenul de Valahia este folosit pentru Moldova, și numai cel de Transalpina pentru Țara Românească. Deci, cu titlu de ipoteză, considerăm că aceste rășluiri, dacă au avut loc în prima parte a anului 1497, nu s-au putut face decît în dauna Moldovei și chiar dacă ele nu s-au făcut informația denotă, totuși, puternica stare de încordare de la Dunărea de Jos și chiar existența unor eventuale ciocniri între moldoveni și turci.

Atitudinea antiotomană a lui Ștefan este dovedită și de starea de permanentă neîncredere și bănuială existentă între el și turci chiar și după ce Ioan Albert a atacat în mod deschis Moldova [53]. În acest sens sînt semnifica-

[47] S. N. Fisher, *The Foreign Relations of Turkey 1481—1512*, University of Illinois Press, Urbana, 1948, p. 55—56.

[48] A. Boldur, *Ștefan cel Mare*, p. [illegible]67.

[49] I. Bogdan, *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Ungaria în secolul XV și XVI*, București, 1902, p. 131; Gr. G. Tocilescu, *534 documente istorice slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul 1346—1603*, București, 1931, p. 178—180; A. Lapedatu, *Politica lui Radu cel Mare 1495—1508*, în vol. *Lui Ion Bianu amintire*, București, 1916, p. 107.

[50] M. Sanuto, *op. cit.*, I, col. 756—757, 800, 809 și 846.

[51] *Ibidem*, col. 844—846; D. Malipiero, *op. cit.*, p. 154.

[52] *Istoria României*, vol. II, București, 1962, p. 619.

[53] Gh. Duzinchevici, *art. cit.*, p. 13, 18, 34—35.

tive informațiile oferite de cîteva cronici otomane. Astfel, *Cronica anonimă a sultanului Baiazid* îl acuză pe Ștefan că a indus în eroare în mod voit pe poloni [54], de unde temerea că putea face același lucru și cu turcii, iar cronicile lui Sa'adeddin Mehmed Hodja efendi, Mehmed bin Mehmed și Kodja Husein arată că numai frica de puterea împărăției otomane l-a determinat pe domnul Moldovei să-l părăsească pe regele polon și să ceară ajutorul turcilor [55]. Dacă eliminăm din aceste informații tot ceea ce este fals și limbajul alambicat specific cronicilor orientale, un lucru rămîne în mod cert și anume, neîncrederea pe care turcii o aveau față de Ștefan, neîncredere ce reiese și din multe alte pasaje pe care spațiul restrîns ne împiedică să le aducem în discuție.

Oricum, ni se pare clar faptul că, și după ce Ioan Albert a atacat Moldova și deci nu se mai putea pune problema unei confruntări cu Imperiul otoman, iar Ștefan ceruse ajutor, printre alții, și turcilor, aceștia au rămas foarte circumspecți și bănuitori. Domnul Moldovei a avut puțini ostași turci în campania din 1497 [56], deoarece aceștia îl bănuiau de înțelegere cu regele Ioan Albert [57] și, temîndu-se să nu cadă în vreo cursă pusă la cale de cei doi, au trimis în Moldova un corp de oaste mic, mai mult cu rol de supraveghere decît de oaste luptătoare, rămînînd să intervină, la caz de nevoie, cu forțele pe care le țineau masate în sudul Dunării. Cu toate acestea turcii, nedorind să și-l înstrăineze pe Ștefan, dar nici acordîndu-i deplină încredere, i-au dat numai un ajutor cuprins între 600 și 2 000 de oameni, conduși de Nasuch-ben-oglu [58].

[54] *Menakib-i Sultan Bayezid-han ibn-i Mehemmed-han* (Cronica anonimă a sultanului Baiazid), în *Cronici turcești privind țările române. Extrase*, vol. I, *Sec. XV — mijlocul sec. XVII*, ed. Mihail Guboglu, Mustafa Mehmet, București, 1966, p. 137—138.

[55] Sa'adeddin Mehmed Hodja efendi, *Tadj-üt-Tevarih* (Coroana istoriilor), în *Cronici turcești*, vol. I, p. 329—330; Mehmed-bin-Mehmed, *Nuhbet-üt-tevarih ve'l-ahbar* (Cronică aleasă și informativă), în *ibidem*, p. 408—409; Kodja Husein, *Bedai ul-vekai* (Evenimentele minunate), în *ibidem*, p. 465.

[56] Probabil că detașamentul otoman, care a pătruns în Moldova cu intenția declarată de a-l sprijini pe Ștefan, dar, de fapt, cu obiectivul de a urmări evoluția evenimentelor și a transmite informații în timp util în cazul profilării unei amenințări, cuprindea numai între 600 și 2 000 de ostași. Astfel, Wapowski vorbește de 2 000 de turci veniți în ajutorul lui Ștefan *(op. cit.*, p. 29), cifră pe care o dă și I. Unrest *(Chronicon Austriacorum*, la N. Iorga, *Acte și fragmente*, vol. III, București, 1897, p. 100). Cronica anonimă a sultanului Baiazid al II-lea arată că sultanul și-a trimis întreaga oaste de 200 000 de oameni spre Moldova, dar aici a pătruns numai un mic detașament *(Cronici turcești*, I, p. 137—138). Cronicarul Sa'adeddin socotește că în ajutorul lui Ștefan a venit doar un emir cu 600 de osteni *(Ibidem*, p. 330), Mehmed-bin Mehmed vorbește de 6 000 de oameni, adăugind, probabil din greșeală, un zero la cifra de 600 *(Ibidem*, p. 409), iar Kodja Husein dă și el cifra de 600 *(Ibidem*, p. 465). Pentru această problemă a se vedea și C. Rezachevici, D. Căpățînă, *art. cit.*, p. 51. Dar există și posibilitatea ca ostenii turci să nu fi fost trimiși de sultan, ci să fi fost angajați ca mercenari de către Ștefan, așa cum afirma Miechowski („...Turcis praetio conductis", Matei de Miechow (Miechowski), *Chronica Polonorum*, în *Scriptores Rerum Polonicarum*, tomus II, Cracoviae, 1874, p. 261—262; I. Ursu, *Relațiunile Moldovei cu Polonia pînă la moartea lui Ștefan cel Mare*, Piatra Neamț, 1900, p. 152). Considerăm deci că este destul de limpede faptul că Ștefan nu a beneficiat în 1497 de un ajutor militar otoman concret; în cel mai bun caz, micul detașament, fie că a fost trimis de sultan, fie că a fost angajat de domnul Moldovei, a reprezentat doar un sprijin simbolic, arătînd polonilor că Imperiul otoman nu va fi niciodată de acord cu o stăpînire efectivă a lor în Moldova.

[57] L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Ksiestwa Litewskiego za Jagiellonów* (Istoria Marelui Principat al Lituaniei în timpul Jagellonilor), I, Warszawa, 1930, p. 432; idem, *Polska Jagiellonów. Dzieje polityczne* (Polonia Jagellonilor. Istorie politică), Lwow, 1936, p. 159; Ludovici Tuberonis, *Commentariorum de rebus suo tempore, nimirum ab anno Christi MCCCCXC usque ad annum Christi MDXXII in Pannonia et finitimis regionibus gestis*, în *Scriptores Rerum Hungaricarum*, ed. G. Schwandtner, tomus II, Vindobonae, 1746, p. 250; Gh. Duzinchevici, *art. cit.*, p. 18, n. 67.

[58] Joannes Leunclavius, *Annales sultanorum othmanidarum*, Francofurti, 1596, p. 188; Nicolao Schmitth, *Imperatores ottomanici a capta Constantinopoli, cum epitome principum turcorum*, tomus I, Tyrnaviae, 1760, p. 64.

Acest corp restrîns a avut rolul de supraveghetor permanent al domnului Moldovei şi de observator, la faţa locului, al evenimentelor, spre a se şti la timp ce măsuri să ia Poarta în vederea stăvilirii înaintării oştilor creştine spre Marea Neagră, dacă s-ar fi ivit această eventualitate. În aşteptarea desfăşurării acestor evenimente, turcii întăriseră cu oaste şi armament Chilia şi Cetatea Albă şi concentraseră la Dunăre numeroase unităţi militare gata de intervenţie în Moldova.

Dar dacă, aşa cum am văzut, turcii îl bănuiau pe Ştefan că le era duşman, la rîndul său şi Ştefan, în ciuda ajutorului pe care-l ceruse şi-l primise, parţial, din partea Porţii, îi bănuia pe aceştia de intenţii duşmănoase la adresa sa, gata oricînd să profite de orice situaţie favorabilă pentru a lovi în Moldova. De aceea, în perioada urmăririi retragerii armatei lui Ioan Albert, Ştefan a lăsat importante unităţi militare în sudul ţării pentru a face faţă unui eventual atac masiv şi prin surprindere al otomanilor [59]. Starea de neîncredere şi ostilitate dintre Ştefan şi turci, care s-a făcut simţită în tot cursul anului 1497, rezultă şi din cererea pe care el a făcut-o principalului său aliat din acea vreme, lui Vladislav al II-lea, de a insista, la dieta imperială care trebuia să aibă loc la Freiburg, în vederea trimiterii unor ajutoare ţărilor române, ameninţate în continuare în modul cel mai grav de Imperiul otoman. Satisfăcînd această cerere a domnului Moldovei, Vladislav a dat instrucţiuni solilor săi trimişi la împăratul Maximilian I şi la electorii imperiali întruniţi în dietă, să arate pericolele la care sînt supuse ţările române din partea turcilor şi mai ales paguba suferită de Moldova prin pierderile Chiliei şi Cetăţii Albe [60].

Credem că din toate cele expuse pînă aici, referitoare la evenimentele anului 1497, rezultă faptul că, în ciuda confruntării majore cu Polonia regelui Ioan Albert, atmosfera de încordare şi neîncredere dintre Ştefan cel Mare şi Imperiul otoman a continuat să se manifeste, cu mai multă sau mai puţină putere, că Ştefan a continuat să considere ca principal inamic al ţării sale Poarta otomană, spre această concluzie făcîndu-ne să ne îndreptăm atît evenimentele anterioare, cît şi cele care au urmat tragediei din acest an, evenimente care demonstrează dorinţa domnului Moldovei de a lupta, în primul rînd, împotriva turcilor. Chiar şi atunci cînd va ataca Polonia sau va permite trupelor turco-tătare să o devasteze, Ştefan va face acest lucru cu intenţia de a demonstra regelui şi principalilor factori politici poloni că lupta împotriva pericolului otoman, care-i ameninţa pe toţi deopotrivă, era cea mai importantă şi că această luptă nu putea fi dusă decît cu ajutorul Moldovei şi nicidecum prin îngenuncherea ei.

Grăitoare în acest sens sînt tocmai evenimentele care au urmat. Astfel, după ce în prima parte a anului 1498 Ştefan a permis turcilor să atace sudul Poloniei [61], fapt pentru care se pare că a primit toate însemnele pe care în mod obişnuit le dădea Poarta pentru investitură sau recunoaşterea domniei [62], el a revenit foarte repede la atitudinea sa traditională, în a doua jumătate a aceluiaşi an aderînd, de facto [63], la tratatul polono-ungar încheiat la 13 iulie

[59] Gh. Duzinchevici, *art. cit.*, p. 56.

[60] Hurmuzaki, *Documente*, II, 2, p. 389—391, doc. CCCXLVIII.

[61] I. Ursu, *Ştefan cel Mare*, Bucuresti, 1925, p. 247—252; N. Iorga, *Istoria românilor*, IV, p. 235; A. Boldur, *Ştefan cel Mare*, p. 292—295.

[62] Ştefan S. Gorovei, *Moldova în „Casa Păcii”*, p. 650.

[63] I. Ursu, *Ştefan cel Mare şi turcii*, Bucureşti, 1914, p. 162; Ion Sabău, *Relaţiile politice dintre Moldova şi Transilvania în timpul lui Ştefan cel Mare*, în vol. *Studii cu privire la Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1956, p. 235; V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 90—91.

la Cracovia, tratat care prevedea formarea unei ligi antiotomane [64]. Mai mult decît atît, Ștefan a trecut la executarea unor acțiuni militare concrete la începutul lui 1499 zdrobind resturile unei armate otomane care se retrăgea din Polonia sub conducerea lui Bali bei [65], iar la puțin după aceasta nimicind și o grupare tătară de 6 000 de călăreți care încercase să treacă prin Moldova [66]. Ca răspuns la aceste acțiuni, sultanul a ordonat, la sfîrșitul primăverii sau începutul verii lui 1489 cîteva atacuri, de mică amploare, împotriva Moldovei și a trimis chiar o flotă în această direcție [67], probabil pentru a întări Chilia și Cetatea Albă, pe care le credea amenințate.

După încheierea tratatului de pace cu Polonia (12 iulie 1499) [68], care prevedea, printre altele, și colaborarea în lupta antiotomană, Ștefan cel Mare, pe lîngă o intensă activitate diplomatică [69], și-a continuat și acțiunile militare, profitînd de data aceasta de conjunctura internațională care se crease, adică de confruntarea turco-venețiană dintre 1499 și 1503, confruntare în care au fost implicate pe rînd și alte puteri creștine, ca Spania, Franța și Ungaria.

Astfel, profitînd de dispersarea forțelor otomane, Ștefan nu a ezitat, în 1500, să refuze plata tributului și să-l trimită pe vornicul Boldur să atace Chilia și Cetatea Albă [70]. Ceva mai tîrziu este posibil să fi avut loc o nouă ciocnire între turci și moldoveni [71], în același timp, Ștefan mobilizînd importante forțe militare în regiunea Iașului [72], pentru a putea acționa pe direcții interioare atît împotriva unui eventual atac al turcilor dinspre sud, cît și împotriva unui atac al tătarilor, care prădau deja părțile sud-estice ale regatului polon. În același an 1500, în septembrie, Ștefan a atacat din nou pe turci reușind să le smulgă trei teritorii, probabil capete de pod cucerite, așa cum am arătat mai sus, la nord de Dunăre și în zona Cetății Albe [73], iar în octombrie a înfrînt o nouă armată otomană, condusă chiar de un fiu al sultanului și de doi sangiacbei, care au și murit în luptă [74].

Dar, în lipsa unor reușite diplomatice și a unor acțiuni viguroase și comune ale puterilor interesate în lupta antiotomană, Ștefan a devenit și el mult mai circumspect, căutînd să nu rămînă singur în fața Imperiului otoman.

[64] Mathias Dogiel, *Codex diplomaticus regni Poloniae et magni ducatus Lituaniae*, vol. I, Vilnae, 1758, p. 86–89, doc. XXXIII; Hurmuzaki, *Documente*, II, 2, p. 406–409, doc. CCCLVI; J. Garbacik, *Materialy...*, p. 49–55.

[65] M. Sanuto, *op. cit.*, II, col. 394–395 și 562; D. Malipiero, *op. cit.*, p. 162; M. Miechowski, *op. cit.*, p. 263; B. Wapowski, *op. cit.*, p. 36; Johannes de Komorowo, *Tractatus chronicae fratrum minorum observanciae a tempore Constanciensis concilii et specialiter de provincia Poloniae*, ed. Heinrich Zeissberg, în *Archiv für österreichische Geschichte*, XLIX, 1872, nr. 2, p. 421–422; I. Leunclavius, *Historia Musulmanicae libri XVIII*, Francofurti, 1595, p. 30; Ion C. Chițimia, *Cronica lui Ștefan cel Mare (versiunea germană a lui Schedel)*, București, 1942, p. 70.

[66] Scrisoarea lui Andrea Gritti, din Constantinopol, de la 26 martie 1499, în Hurmuzaki, *Documente*, VIII, p. 30, doc. XXXV.

[67] M. Sanuto, *op. cit.*, II, col. 871 și 929.

[68] Hurmuzaki, *Documente*, II, 2, p. 439–444, doc. CCCLXXI; I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, p. 415–417, doc. CLXXVIII.

[69] Pentru această problemă, la fel ca și pentru alte amănunte cu privire la politica externă a lui Ștefan cel Mare, a se vedea studiul nostru *Ștefan cel Mare și războiul otomano-venețian din 1499–1503*, în „Revista de istorie", tom 41, nr. 10, 1988, p. 977–991.

[70] M. Sanuto, *op. cit.*, III, col. 288, 567, 635, 684, 714, 879, 1 627–1 628; Radu Rosetti, *O mică întregire la istoria lui Ștefan cel Mare*, în „Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice", seria III, tom XVI, București, 1934–1935, p. 45–58.

[71] M. Sanuto, *op. cit.*, III, col. 713.

[72] *Ibidem*, col. 288; Hurmuzaki, *Documente*, VIII, p. 31, doc. XXXVII și p. 30–31, doc. XXXVI.

[73] M. Sanuto, *op. cit.*, III, col. 927.

[74] *Ibidem*, col. 1 240; I. Ursu, *Ștefan cel Mare și turcii*, p. 163; *Istoria militară a poporului român*, vol. II, București, 1986, p. 357–358.

De aceea, el a oprit pentru aproape doi ani orice acțiune militară. Abia în vara lui 1502 unități moldovene au participat, alături de tătarii crimleni, la luptele din 8 și 12 iulie 1502, desfășurate undeva în stepele nord-pontice, lupte în care tătarii hoardei mari de pe Volga au fost cu desăvîrșire zdrobiți [75]. A fost înlăturat astfel pericolul așezării lor în sudul Moldovei, în zona Chiliei și a Cetății Albe, adică acolo unde fuseseră chemați de Baiazid al II-lea cu scopul de a ține permanent țara sub amenințare și a permite otomanilor să acționeze liniștiți în alte direcții [76].

Deși nu a reușit în această ultimă încercare de a recupera Chilia și Cetatea Albă, Ștefan cel Mare a dovedit încă o dată dorința sa de a lupta împotriva pericolului otoman, dar, trebuie subliniat acest lucru, de a lupta nu ca un cruciat, ci ca un monarh de tip modern, pentru care interesele supre-preme erau acelea ale poporului și ale țării sale.

În concluzie, considerăm că politica externă a lui Ștefan cel Mare, în ultima parte a domniei sale, s-a caracterizat prin situarea în continuare pe primul plan a contradicției cu Imperiul otoman — așa cum am mai arătat, cea mai viguroasă și mai amenințătoare putere din sud-estul Europei în acel moment—, contradicția cu Polonia, dacă exceptăm anul 1497, datorîndu-se în primul rînd faptului că aceasta ajunsese la un compromis cu Poarta care prevedea o menajare reciprocă a intereselor. În această situație, Polonia nu numai că nu era dispusă să ajute Moldova pentru recuperarea celor două cetăți, dar apropierea ei față de Poartă amenința țara cu prinderea într-o adevărată rețea de interese ostile și amenințătoare. De aceea, Ștefan cel Mare a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a contrabalansa acest ax polono-otoman, alianța cu Ungaria lui Vladislav al II-lea, dar mai ales talentul său diplomatic și militar asigurîndu-i succesul final, consfințit prin tratatul de pace ungaro-otoman din 20 august 1503 [77].

Din această perspectivă considerăm că și ciocnirile moldo-polone din acești ani capătă o semnificație aparte. Astfel, în 1490—1492 Ștefan a atacat Polonia pentru a împiedica pe Ioan Albert să devină și rege al Ungariei și, pe această cale, să realizeze o uniune dinastică a celor două țări, ceea ce ar fi însemnat încercuirea completă a Moldovei și limitarea drastică a posibilităților ei de acțiune diplomatică. În 1497 Ioan Albert a atacat în mod deliberat Moldova, într-un moment în care Ștefan se pregătea pentru o acțiune comună antiotomană, dar și acum, în ciuda ostilităților deschise cu Polonia și a unei anumite colaborări cu turcii, raporturile moldo-otomane au continuat să se caracterizeze prin încordare și suspiciune. În fine, în 1502, cînd conflictul cu Poarta era practic încheiat, Ștefan a reluat conflictul cu Polonia, pentru Pocuția [78], încercînd să se despăgubească pe această cale

[75] F. Papée, *Acta Alexandri regis Poloniae, magni ducis Lithuaniae etc. (1501—1506)*, în *Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*, tomus XIX, Cracoviae, 1927, p. 105—106 și 106—107, doc. 85 și 86; *Sbornic*, vol. XLI, p. 41; K. V. Bazilevici, *op. cit.*, p. 410—411; Al. Gonța, *op. cit.*, p. 188.

[76] V. A. Ulianițki, *op. cit.*, p. 195; Hurmuzaki, *Documente*, II, 2, p. 493, doc. CCCXLIII.

[77] Fiind inclus în acest tratat ca aliat al lui Vladislav al II-lea, Ștefan cel Mare, deși renunța definitiv la speranța de a putea recupera Chilia și Cetatea Albă, își reglementa raporturile cu Poarta pe baza situației antebelice, fără a avea de suferit nici o nouă pierdere teritorială si fără a fi obligat să mărească haraciul datorat sultanului (Hurmuzaki, *Documente*, II, 1, p. 20—21, doc. XXIV; M. Sanuto, *op. cit.*, IV, col. 879—884).

[78] I. Ursu, *Relațiunile Moldovei cu Polonia...*, p. 168—180; idem, *Ștefan cel Mare*, p. 270—276; N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare...*, p. 248—260; Ș. Papacostea, *Relațiile internaționale ale Moldovei...*, p. 636; V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 93—100; *Istoria militară a poporului român*, II, p. 359.

pentru pierderea ireparabilă a celor două cetăti din sudul țării, cetăți pe care regii poloni îi promiseseră, în dese rînduri, că-l vor ajuta să le recupereze, dar nu făcuseră nimic în acest sens, ci, dimpotrivă, ajunseseră la repetate înțelegeri cu Poarta, acceptînd astfel *de jure* și *de facto* dominația otomană asupra lor. Această atitudine a fost una din cauzele esențiale ale ostilității moldo-polone, poate chiar mai importantă decît tendințele expansioniste ale lui Ioan Albert față de țara românească de la răsărit de Carpați, și ea explică, după opinia noastră, faptul că și în această perioadă, confruntarea lui Ștefan cu Imperiul otoman a continuat să domine politica externă a marelui nostru voievod.

CÎND ÎNCEPE EPOCA FANARIOTĂ?

DE

FLORIN CONSTANTINIU

Tema acestui articol, astfel cum ea este formulată în titlu, poate să surprindă într-un volum consacrat noilor direcții și tehnici de investigație a evului mediu românesc. S-ar părea că tema enunțată se înscrie arhitradiționalei istorii evenimențiale, cronologice, atît de „demodată" astăzi. Fără a ne alătura celor care aruncă anateme acestui tip de tratare istorică, ne grăbim să precizăm că ancheta noastră se înscrie pe linia cercetărilor de istorie a mentalităților, pentru că obiectivul nostru este de a constata cînd a perceput societatea moldo-munteană instaurarea regimului fanariot, cînd s-a petrecut fenomenul de conștiință colectivă al convingerii că Moldova și Țara Românească au intrat într-o nouă fază a istoriei lor, prin instaurarea unui regim politic cu trăsături distincte față de situația anterioară.

* * *

Instaurarea regimului fanariot — în 1711 în Moldova și în 1716 în Țara Românească — a fost precedată de un proces de cîteva decenii, din care nu au lipsit întreruperile și revenirile la formula domnilor autohtoni. Așa cum am susținut cu alte prilejuri, răspunsul la întrebarea cum s-a născut formula fanariotă este oferit de Dimitrie Cantemir, care plasează originile regimului în 1673, ca urmare a defecțiunii lui Ștefan Petriceicu, domnul Moldovei, și a celei mascate a lui Grigorie Ghica, domnul Țării Românești, în bătălia de la Hotin: „Poarta otomană — scrie prințul-cărturar —, văzînd că domnul Moldovei a trecut la dușmani chiar în focul luptei și că începutul înfrîngerii s-a tras de la moldovenii și muntenii trădători, socoate că este mai chibzuit ca pe viitor să nu mai numească niciodată domn pe un moldovean, ci pe un grec, care să-și aibă casa și neamurile la Țarigrad și, pe lîngă aceasta, să fie om pașnic și neștiutor în ale războiului" [1]. Informația lui Dimitrie Cantemir este confirmată de desfășurarea evenimentelor. Poarta otomană și-a pus intenția în practică, numind pe Dumitrașcu Cantacuzino la Iași și Gheorghe Duca la București. Cel dintîi, considerat, de altminteri, de Atanasie Comnen Ipsilanti drept „primul fanariot" [2], a luat un șir de măsuri care puneau în lumină caracterul inedit al noii domnii (de menționat că și la instaurarea sa a intervenit un fapt neobișnuit. Poarta i-a achitat datoriile) [3]. Noul domn — care ceruse Porții ca oastea tătară să rămînă în țară în cursul iernii, pentru a-l păzi de eventuale incursiuni polone — a

[1] Dimitrie Cantemir, *Viața lui Constantin Cantemir*, trad. rom. de R. Albala, București, 1960, p. 21; vezi și Fl. Constantiniu, *De la Mihai Viteazul la fanarioți: observații asupra politicii externe românești*, în „Studii și materiale de istorie medie", VIII, 1975, p. 130.

[2] Nicolae Iorga, *Byzance après Byzance*, București, 1971, p. 230, nota 20.

[3] Nicolae Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, în M. Kogălniceanu, *Cronicile României*, vol. II, București, 1872, p. 10—11. Cf. Fl. Constantiniu, *Constantin Mavrocordat*, București, 1985, p. 26.

venit astfel în întîmpinarea dorinţelor Porţii, care vedea în prezenţa forţelor tătare un mijloc „ca să slăbească raiaua (populaţia ţării — n.ns.), să nu să poată haini lesne"[4]. O formă, deci, mai mult sau mai puţin deghizată, de ocupaţie prin intermediarii tătari, căreia domnul i-a adăugat, dintr-un exces de zel, distrugerea cetăţilor Suceava, Neamţ şi Hotin[5], ceea ce afecta grav sistemul de apărare a ţării. Reforma fiscală a lui Dumitraşcu Cantacuzino[6] anticipează măsurile similare din perioada regimului fanariot, ceea ce ne-a făcut să conchidem că „Domnia lui Dumitraşcu Cantacuzino înregistrează, aşadar, semnele înainte-mergătoare ale epocii fanariote: consolidarea dominaţiei otomane prin slăbirea capacităţii de apărare a ţării şi promulgarea de măsuri vizînd reorganizarea sistemului fiscal"[7]. Am denumit „epoca protofanariotă" perioada 1673—1685, care cuprinde pe lîngă domnia lui Dumitraşcu Cantacuzino şi pe cele ale lui Antonie Ruset — grec din Constantinopole — şi Gheorghe Duca — grec rumeliot. În Ţara Românească, Poarta otomană l-a numit — în momentul în care se credea că Grigore Ghica a trecut şi el la poloni, ca şi Ştefan Petriceicu (ceea ce se întîmplase în realitate, dar domnul muntean a revenit rapid asupra deciziei sale şi s-a reîntors spre „disculpare" în tabăra otomană) — pe Gheorghe Duca. Informaţia citată mai sus, a lui Dimitrie Cantemir, se dovedeşte astfel corectă, căci în ambele ţări româneşti, după defecţiunea de la Hotin, domnia a fost încredinţată unor greci obscuri, care nu puteau deveni exponenţii curentului de emancipare naţională.

O întrebare se naşte, firesc, faţă de ipoteza noastră privind regimul protofanariot din anii 1673—1685: ce a determinat Poarta să-l abandoneze (şi încă în Ţara Românească din 1678, cînd domnia a fost dată lui Şerban Cantacuzino)? Am văzut că înlăturarea domnilor pămînteni fusese decisă ca replică la „hainia" lui Ştefan Petriceicu şi Grigore Ghica. Noua formulă politică lua în consideraţie menţinerea statutului de autonomie a Moldovei şi Ţării Româneşti, ale căror structuri politice rămîneau neschimbate, dar deţinătorul autorităţii centrale urma să fie un slujitor obedient, un instrument al Porţii.

În contextul politico-strategic din 1673, Moldova apărea ca mai expusă primejdiei, întrucît tensiunea polono-otomană se dovedea de durată şi ea era însoţită de confruntări militare. „Reacţia polonă, imediat după 1672 (anul cuceririi Cameniţei de către turci — n.ns.), a constituit o veritabilă surpriză pentru Poartă. Otomanii fuseseră prea mult obişnuiţi — îndeosebi înainte de veacul al XVII-lea — cu politica concesivă a Poloniei faţă de ei, pentru ca aceasta, transformată prin amplificare, să nu fi trezit în concepţia Porţii un anumit simţămînt de subapreciere a potenţialului ofensiv polon către Dunăre"[8]. Surpriza forţei arătate de poloni la Hotin[9] a fost dublată de defecţiunea domnilor români, astfel că temerile Porţii sînt lesne de înţeles. Cu puterea revigorată a Poloniei la frontierele Moldovei, Poarta otomană trebuia să găsească o nouă formulă pentru a-şi asigura controlul asupra acestei ţări româneşti. Transformarea în paşalîc, care ar fi putut apărea drept cea mai potrivită soluţie, nu ar fi făcut decît să agraveze situaţia, deoarece ea ar fi provocat cu siguranţă reacţia violentă a

[4] Ion Neculce, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ed. I. Iordan, Bucureşti, 1975, p. 52.
[5] *Ibidem*, p. 55.
[6] *Ibidem*, p. 56; N. Costin, *op. cit.*, p. 13.
[7] Fl. Constantiniu, *Constantin Mavrocordat*, p. 28
[8] Gemil Tahsin, *Ţările române în contextul politic internaţional (1621—1672)*, Bucureşti, 1979, p. 214.
[9] Cf. *Mala Encyclopedia Wojskowa*, vol. I, Varşovia, 1967, p. 246.

populaţiei, făcînd-o să treacă în masă de partea polonilor. Menţinerea autonomiei, dar a unei autonomii sever supravegheate — aceasta a fost modalitatea aleasă de Poarta otomană pentru a menţine sub dominaţia ei Moldova şi Ţara Românească. Dacă motivele Porţii de a introduce regimul numit de noi protofanariot ni se par lesne de desluşit, rămîne să răspundem la întrebarea de ce el nu a fost continuat de Poarta otomană.

Pentru Ţara Românească, situaţia ei geo-strategică oferă imediat explicaţia: spre deosebire de Moldova, nu exista la hotarele acestei provincii o ameninţare directă, care să justifice schimbarea regimului politic. Cînd fidelul Gheorghe Duca — participant în fiecare an de domnie la cîte o campanie a oastei otomane [10] — a găsit în Şerban Cantacuzino un rival primejdios prin prietenia lui cu marele vizir Cara Mustafa, soarta lui a fost pecetluită [11], şi odată cu el, a regimului protofanariot.

În Moldova, acest regim a durat mai mult de un deceniu pentru că Polonia a continuat să fie percepută la Poartă ca o primejdie. Atunci, de ce abandonarea în 1685, tocmai cînd, după despresurarea Vienei, prin intervenţia lui Jan Sobieski, efortul militar polon de înstăpînire în Moldova s-a intensificat? Mai întîi, este de reţinut că gestul lui Ştefan Petriceicu nu a fost urmat de boierimea moldoveană: domnului — arătat de Ion Neculce drept „bun şi slabu, prost" — Miron Costin i-a dat răspunsul ferm „ori să fie voia mării tale, ori să nu fie, noi tot nu ne vom lăsa casăli să le iè tatarîi" [12]. Atitudinea boierului cronicar se integra concepţiei sale despre relaţiile Moldovei (şi în general, ale ţărilor române) cu lumea creştină: „De laudă este hie la care domnu să hie spre partea creştinească, că această ţară căci trăieşte aşea în statul ei pînă acmu pentru ţări creştine stă pînă astădzî în rîndurile sale, însă cu înţelepciune, nu fără socoteală şi fără temeiù, în loc de folos ţărîi, să-i aducă perire cum s-au prilejuitu amu şi în vrémile noastre în cîteva rînduri, de adusésă a mulţi nesocoteala şi nebunia, mare cumpănă acestui pămîntŭ. Dumnedzău mai bine ştie, că de nu s-ar hi prilejit o samă de capete să cerce mijloace şi să nu alerge la împărăţiie, ar hi fostù de perire de istov ţara aceasta în cîteva rînduri" [13]. Avînd, desigur, în minte episodul Ştefan Petriceicu, Miron Costin avertiza împotriva oricărui „automatism" în relaţiile cu lumea creştină: apartenenţa spirituală la această lume şi voinţa de neatîrnare nu trebuiau, în concepţiile lui, să ducă de fiecare dată, în chip obligatoriu, la alăturarea ţărilor române de puterile care luptau împotriva Porţii otomane. Dacă nu erau asigurate condiţiile de victorie şi de exploatare a victoriei, un astfel de pas se dovedea nu numai neproductiv, dar chiar primejdios prin represaliile turceşti. Refuzul boierilor moldoveni de a-l urma pe Ştefan Petriceicu în trecerea sa de partea Poloniei arată că vederile lui Miron Costin erau împărtăşite de clasa conducătoare a ţării. Atitudinea boierimii moldovene lăsa Porţii otomane convingerea că nu era de temut o hainie a întregului „establishment" politic al ţării. Este vrednic de reţinut că după încercarea lui Ştefan Petriceicu de a redobîndi domnia Moldovei — încercare întreprinsă cu ajutor polon, îndată după despresurarea Vienei —, Poarta a recurs din nou la serviciile lui Dumitraşcu Cantacuzino „întîiul fanariot" (Gheorghe Duca fusese luat în captivitate de forţele moldo-polone). Boierimea moldo-

[10] Const. C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. III/1, Bucureşti, 1944, p. 125.

[11] Radu Popescu, *Istoriile domnilor Ţării Româneşti*, ed. C. Grecescu, Bucureşti, 1963, p. 171.

[12] I. Neculce, *op. cit.*, p. 50.

[13] Miron Costin, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1958, p. 66—67.

veană nu a sprijinit nici de astă dată „aventura" lui Ștefan Petriceicu, dar nici nu s-a arătat dispusă să se ralieze mandatarului de la Iași al intereselor otomane. Rezistența ei s-a exprimat în sprijinul acordat lui Constantin Cantemir, preferat și pentru că prin personalitatea sa (vîrstnic, cvazianalfabet) părea potrivit idealului de regim nobiliar, după modelul polon, nutrit de boierimea moldoveană. Poarta otomană a înțeles că „golul din jurul lui Dumitrașcu Cantacuzino" [14] putea deveni primejdios pentru interesele turcești. L-a sacrificat, deci, pe acest grec senil și disolut, inapt de altminteri să asigure cîrmuirea în condiții atît de grele, ca acelea create de intervenția militară polonă.

Orientarea politică a lui Constantin Cantemir se integrează în ceea ce s-a numit sugestiv „pacea turcească" [15]. În spiritul concepției exprimate de Miron Costin (chiar dacă va sfîrși prin a-l executa), el era ostil acestor „cruciați", care prin nechibzuința lor duceau de rîpă țara Moldovei. Credința domnului moldovean era că încă nu sosise ceasul ridicării românilor împotriva turcilor, pentru neatîrnare. El cere tuturor răbdare și prudență, căci „nu este de laudă cînd începe cineva un lucru foarte bun, la vreme nepotrivită și fără folos" [16]. Cu un asemenea domn la Iași, Poarta otomană nu avea să se teamă pentru controlul ei asupra Moldovei. Este ceea ce explică sfîrșitul experimentului „protofanariot".

În 1709, bănuiala de hainie către ruși a domnului Moldovei, Mihai Racoviță, a împins Poarta să-l numească în scaunul de la Iași pe cel care va inaugura regimul fanariot, peste puțin timp, în cele două țări române — Nicolae Mavrocordat. Într-adevăr, Mihai Racoviță intrase încă din ianuarie 1705 în corespondență cifrată cu cancelarul rus F. A. Golovin [17]. Victoria țarului Petru I asupra lui Carol al XII-lea, regele Suediei, la Poltava (1709) a produs o puternică impresie asupra contemporanilor și a inaugurat, de fapt, o nouă fază în politica externă a Rusiei, care se va angaja de acum înainte tot mai amplu în problemele Europei de sud-est. Este semnificativ, din acest punct de vedere că, încă din anul următor, Consiliul Secret austriac „și-a exprimat preocuparea față de posibilitatea ca armata țarului să-i înfrîngă pe turci și să înainteze pînă la Dunăre sau chiar pînă la Constantinopol. În acest caz, Austria ar fi confruntată în Peninsula Balcanică ca un adversar de departe mai de temut decît Imperiul otoman, un adversar care ar fi reprezentat o gravă primejdie pentru monarhia însăși" [18]. O percepție similară a puterii rusești va fi avut, desigur, și Mihai Racoviță care, după refugierea lui Carol al XII-lea și a hatmanului Mazepa la Tighina, a intrat în legături cu rușii pentru prinderea celor doi și livrarea lor țarului [19]. Descoperirea planului de către turci a dus la imediata mazilire a domnului și ducerea lui în lanțuri la Constantinopol.

Înlăturarea lui Mihai Racoviță nu a fost o mazilire obișnuită. Tratamentul brutal aplicat domnului detronat a impresionat pe contemporani: „Dece turcii — scrie I. Neculce — cu mare strajă și groază, l-au luat de

[14] Victor Papacostea, *Istoria românilor de la 1677 înainte*, în idem, *Civilizația românească și civilizația balcanică*, ed. Cornelia Papacostea-Danielopolu, București, 1983, p. 113.

[15] *Ibidem*, p. 119.

[16] *Ibidem*, p. 120. Pasajul final este luat din Dimitrie Cantemir (*Viața lui Constantin Cantemir*) și el coincide în fondul lui cu vederile lui Miron Costin, citate mai sus.

[17] L. Boicu, *Principatele române în raporturile politice internaționale (secolul al XVIII-lea)*, Iași, 1986, p. 59.

[18] Karl A. Roider, *Austria's Eastern Question (1700—1790)*, Princeton, 1982, p. 5.

[19] L. Boicu, *op. cit.*, p. 72—73.

l-au pornit la Tighine și de la Tighine la Țarigrad, de l-au închis la Edicule cu mare urgie, care nime nu mai dzicè c-a vidè lumea" [20]. Caracteristică este și reacția boierimii, intrată in panică și receptivă, deci, zvonurilor: „Strînsu-s-au toată boierimea la Ieși ș-au intrat în mare grijă, să nu puie de la Poartă vrun pașe sau să nu vie să mai iè nescareva boieri la Poartă. Vădzind c-au luat pe Mihai-vodă cu mare urgie și cu nume de hainlîc, și veste de domnu nou nu le vine, să mira ce-or faci. Sfătuiè unii să fug-într-alte țări, alții sfătuiè să să bejănească la munte" [21].

În noul cadru politic, creat de victoria de la Poltava, Poarta otomană a înțeles că dominația ei asupra Moldovei era din nou în primejdie. Așa cum în 1673 ea numise, în locul domnului „hainit", un grec constantinopolitan (Dumitrașcu Cantacuzino), la fel și în 1709, după descoperirea legăturilor secrete dintre Mihai Racoviță și Rusia, ea a numit pe fiul lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul, Nicolae, pînă atunci mare dragoman.

O soluție de criză sau o modificare de durată a regimului politic al Moldovei? Răspunsul nu poate fi dat pentru că domnia lui Nicolae Mavrocordat a fost întreruptă, ca urmare a sfatului dat de hanul Crimeii ca, în vederea prinderii lui Constantin Brîncoveanu, primejdios prin legăturile sale cu Rusia, la Iași să fie trimis domn Dimitrie Cantemir, „că Neculai-vodă, care-i acmu în Moldova, ii grec și n-a putè să facă această slujbă. Nici mie nu mi-i drag să slujesc cu grecii" prezintă Neculce poziția hanului [22].

După episodul cantemirian, Poarta otomană a recurs din nou la serviciile lui Nicolae Mavrocordat, după cum tot pe el îl va numi domn in Țara Românească, după domnia lui Ștefan Cantacuzino, încheiată cu execuția acestuia și a tatălui său, stolnicul Constantin Cantacuzino [23]. Pentru mai bine de un secol Moldova și Țara Românească aveau să cunoască regimul fanariot. Chiar dacă între domnii ziși fanarioți se întîlnesc și români [24], in conștiința colectivă ei au fost asimilați drept „greci" sau „străini". Într-un secol de penetrație a elementului grecesc în cele două țări românești extracarpatice, numirea unor domni greci sau asimilați acestora nu avea de ce să-i surprindă pe contemporani [25]. Societatea românească se obișnuise cu numirea unor străini (de felul lui Gaspar Grațiani) în scaunele de domnie de la Iași și București, iar elementul greco-levantin, în pofida reacțiilor de „respingere" din secolul al XVII-lea, beneficia totuși de o acceptare, fie ea și silită, a societății românești. Așa se explică de ce ea nu a perceput, in 1711 și 1716, ca o ruptură formula utilizată de Poarta otomană — regimul fanariot — pentru a-și asigura și consolida controlul asupra Moldovei și Țării Românești.

Cînd s-a produs această „prise de conscience"? Dacă, așa cum s-a remarcat, Ion Neculce nu înregistrează o cezură între domnia lui Dimitrie Cantemir și cea a lui Nicolae Mavrocordat [26], întîlnim, totuși, la marele cronicar formulări care dezvăluie, credem, percepția unei noi situații politice a celor două țări române. Relatînd lupta pentru domnie dintre Constantin Mavrocordat și Grigore Ghica, Neculce exclamă: „Vai de aceste 2 țări

[20] I. Neculce, *op. cit.*, p. 169.
[21] *Ibidem*, p. 170; cf. V. Papacostea, *op. cit.*, p. 201.
[22] I. Neculce, *op. cit.*, p. 179.
[23] Pentru cele două conduite politice ale lui Nicolae Mavrocordat față de boierime — duritate și blîndețe — , vezi Florin Constantiniu, *Constantin Mavrocordat*, p. 37 și urm.
[24] Cf. N. Iorga, *Istoria neamului românesc*, ed. Georgeta Penelea, București, 1985, p. 474—477.
[25] Andrei Pippidi, *Phanar, Phanariotes, phanariotisme*, în *Hommes et idées du Sud—Est européen à l'aube de l'âge moderne*, București, Paris, 1980, p. 346—347.
[26] *Ibidem*, p. 347.

creştine, cu aceşti domni străini!" şi, mai departe, „Agiuns-au osindă pe biata Moldovă, că tot le dzicè că nu să mai satură di domni, iar acmu, de cînd au stătut domni străini, le agiunge, de nu li vine şi altu amarù şi mai cumplitù" [27].

Ion Neculce avea, deci, percepţia unei schimbări — domni români, domni străini —, dar el nici nu fixează momentul producerii ei, nici nu-i analizează conţinutul. Contemporanii săi, cu o înţelegere mai puţin acută decît a lui Neculce, care, să nu uităm, asocia în persoana sa două ipostaze — omul politic şi istoricul —, nu au avut conştiinţa, cînd Nicolae Mavrocordat a urcat în scaunul de domnie de la Iaşi (1711) şi Bucureşti (1716), că o modificare dramatică intervenise în statutul politic al celor două ţări române.

O astfel de perspectivă asupra desfăşurărilor politice apare cîteva decenii mai tîrziu, în luările de poziţie ale boierilor munteni, în timpul războiului ruso-turc din anii 1768—1774. Astfel, în răspunsurile date în 1770 contelui Panin, trimişii munteni declară în legătură cu situaţia Ţării Româneşti: „Din multele nedreptăţi ale turcilor, precum hrăpiri şi desele schimbări de domni în aşa mare neorînduială ajunsese ţara, încît nu mai era cu putinţă de-a se păstra nici vechile obiceiuri, nici *acele care se alcătuiseră ca la vreo cincizeci de ani în urmă*" (s.n.) şi mai departe: „În această ticăloasă stare ne aflăm petrecînd *de cincizeci de ani încoace* (s.n.), care mai înnainte vreme asemenea supărări din partea turcilor nu se făceau, şi era ţara fericită, plină de oameni, avînd şi pînă la 20 000 de oşteni" [28].

În 1770, boierii munteni considerau, deci, că, aproximativ cu jumătate de secol în urmă, în „obiceiurile" politice ale ţării lor intervenise o schimbare, cu consecinţe grave, dominaţia otomană căpătînd forme mult mai aspre. Dacă în aceste răspunsuri nu se stabileşte o legătură între noua fază şi înscăunarea domnilor fanarioţi, corelarea se întîlneşte în răspunsurile date tot atunci prinţului Viazemski: după ce arată că regimul fiscal — considerat, am spune, tradiţional —care permitea întreţinerea unei oşti de 20 000 oameni a durat „pînă la războiul ce s-a făcut la Prut cu răposatul întru fericire împărat Petru cel Mare" — de remarcat aproximaţiile cronologice, ele însele revelatoare pentru percepţia timpului —, reprezentanţii munteni indică pe cel care a schimbat rînduielile: „Acest domn (Nicolae Mavrocordat — n.n.) a stricat oştirea, şi astfel a început să strice şi ţara" [29]; sînt enumeraţi apoi domnii fanarioţi de pînă la reformele fiscale ale lui Constantin Mavrocordat, apoi cei ce i-au urmat pînă la izbucnirea războiului ruso-turc, subliniindu-se consecinţele teribile ale fiscalităţii lor excesive: „Toţi aceşti domni au păzit numai numele dărilor sfertului, n-au ţinut însă obiceiul de-a scoate patru sferturi (potrivit reformei lui C. Mavrocordat — n.n.). Şi, pe cît se scoteau, cu atît lumea se trăgea din ţară afară; iară ei, ca să scoată aceiaşi bani, înmulţeau sferturile pînă la numărul de 20" [30].

În documentele prezentate de boierii munteni la Congresul de pace de la Focşani (1772), rechizitoriul împotriva lui Nicolae Mavrocordat, ca începător al „stricării" ţării, este mai sistematic: „Acest domn a găsit la venirea sa 18 000 de ostaşi, dar i-a stricat pe toţi supunîndu-i la bir şi lăsînd

[27] I. Neculce, *op. cit.*, p. 284—285.

[28] Mihai Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. N. Iorga, Bucureşti, 1902, p. 461—462.

[29] *Ibidem*, p. 482.

[30] *Ibidem*, p. 483.

cîţiva dintr-înşii neinarmaţi pentru slujba oraşului. Şi, ca să se arate întru totul plăcut turcilor, nu s-a mărginit de ni-a stricat numai cele ostăşeşti, dar şi pe boieri şi pe lăcuitorii toţi i-a sărăcit" [31]. Domnul fanariot este acuzat de a fi îngăduit turcilor să se instaleze în ţară („să facă ciftlicuri"), le-a permis săvîrşirea unui lung şi teribil şir de abuzuri (de pildă „jăfuiau de faţă pe sătenii români, luau femei romånce şi copii botezaţi creştineşte, zicînd că i-au făcut cu dînsele; luau slugi români şi-i treceau în Turcia") [32].

Imaginea sumbră a începutului regimului fanariot se înscrie, desigur, în marele curent al reacţiei antifanariote, observabil la două nivele sociale: marii boieri şi mica burghezie comercială şi meşteşugărească, căreia i se alătură şi oameni de carte de origine modestă [33]. Dacă pentru aparţenenţii celui de-al doilea nivel explicaţia ostilităţilor este de căutat în stoarcerile fiscale, în cazul marii boierimi principalul motiv al atitudinii antifanariote a fost politica de reforme a lui Nicolae şi, mai ales, Constantin Mavrocordat.

Fără a relua aici obiectivele măsurilor fiscale, sociale, administrative şi judecătoreşti, este îndeajuns să se amintească rostul de căpetenie al politicii de reformă a domnilor fanarioţi. Reprezentanţi ai intereselor Porţii otomane, ei aveau misiunea de a consolida dominaţia ei asupra Moldovei şi Ţării Româneşti, dominaţie ameninţată de intensificarea mişcării de eliberare naţională din cele două ţări române şi de politica de expansiune a celor două imperii—habsburgic şi rus. Corespunzător acestei directive fundamentale, domnii fanarioţi au luat un şir de măsuri destinate, pe de o parte, să permită funcţionarea — teoretic, optimă — a mecanismului de satisfacere a exigenţelor materiale ale Porţii, iar pe de alta, să slăbească puterea boierimii, care, după înlăturarea domnilor pămînteni, apărea drept posibilă conducătoare a efortului de emancipare naţională. Din preocuparea pentru masa de contribuabili — în covîrşitoare majoritate, ţărani — s-a născut politica de reformă fiscală — în care se regăsesc principii ale măsurilor adoptate de Antioh Cantemir (1700) şi Constantin Brîncoveanu (1701) [34] —, extinsă apoi şi la celelalte sectoare ale societăţii româneşti (social, administrativ, judecătoresc), precum şi „demofilia" celor doi Mavrocordaţi, care a iritat atît de mult pe boieri.

Textul în cuprinsul căruia apare cel mai limpede exprimată reacţia antifanariotă a boierimii este lungul memoriu adresat de boierii Ţării Româneşti în 1790 prinţului de Coburg, comandantul armatei austriece, care ocupase ţara în timpul războiului ruso-austro-turc din anii 1787—1792. Solicitînd recunoaşterea privilegiilor lor, în primul rînd pe acela de a avea scutelnici, ei prezintă, în maniera lor, abolirea şerbiei şi a posluşnicilor: „De a avea boerii scutelnici razimă la un mai mare, mai vechiu privileghiu, care-l dobîndesc din slujbele şi din vitejia lor, adică cei vechi domni dintru răsplătirea vreunei mari slujbe ce au săvîrşit cătră dînşii şi cătră patrie, le-au hărăzitu sate întregi robi care se numea vecini şi rumâni; *cei după urmă domni, cu gînd tirănescu vrînd să surpe neamul boieresc* (s.n.), i-au lipsit

[31] *Ibidem*, p. 501.
[32] *Ibidem*, p. 502.
[33] Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 345.
[34] Cf. Şerban Papacostea, *Contribuţie la problema relaţiilor agrare în Ţara Românească în prima jumătate a veacului al XVIII-lea*, în „Studii şi materiale de istorie medie", III (1959), p. 261—262.

de acest mare privileghiu..." [35]. De astă dată regimul fanariot e denunțat ca urmărind anihilarea boierimii. De reținut, că în acest lung memoriu — piesă esențială pentru cunoașterea gîndirii social-politice a boierimii — autorii condamnă regimul de pe poziții conservatoare și solicită prințului de Coburg: „să ne înoești cel mai vechi privileghiu, spre a ne da sate întregi precum am avut de la cei mai vechi domni", restituire considerată a dovedi „că nu mai sîntem supuși sub jugul varvarilor, care eram în vremea gospodarilor, de a face orice li se părea după fandasiile și relele lor socotințe". Nu se putea o mai clară exprimare a conservatorismului boierimii și a imaginii despre epoca fanariotă. Este evident că „șocul reformelor" fanariote este cel care a individualizat epoca fanariotă ca o perioadă distinctă, aducînd după sine o mutație dramatică și profundă în societatea moldo-munteană. Această percepție va avea o lungă posteritate politică și istoriografică, a cărei urmărire iese din cadrele acestei cercetări. De amintit doar că, într-un memoriu din decembrie 1827, Barbu Știrbei făcea un aspru rechizitoriu la adresa politicii de reformă a lui Constantin Mavrocordat, acuzat de a fi distrus drepturile stăpînilor de moșii și de a fi strivit, sub povara dărilor, pe țăranul contribuabil. „Dar domnul Constantin Mavrocordat — continuă Barbu Știrbei —, învățat în arta despotismului, după ce a stabilit o funestă egalitate a mizeriei publice prin încălcarea drepturilor proprietății și prin sleirea izvoarelor oricărei bogății, i-a subjugat și mai mult pe boieri prin crearea rangurilor, a sinecurelor și a slujbelor aducătoare de venit pe care le-a folosit ca tot atîtea mijloace de a corupe și învrăjbi. El voia, în același timp, să legitimeze prin aceasta tirania atroce a domnitorilor, făcînd să participe la ea și aristocrația românească" [36].

Filiația ideatică între răspunsurile boierilor munteni din 1770, memoriul din 1790 și cel din 1827 este ușor de observat. Reacția antifanariotă a boierimii, declanșată de reformele ce-i limitau puterea, a fost progresiv potențată de sentimentul național, pe măsura afirmării națiunii române și a conștiinței naționale. Este o altă direcție de investigație, a cărei urmărire o vom întreprinde cu alt prilej [37].

La întrebarea „cînd a început epoca fanariotă?", răspunsul este că, inaugurată, după încercări care urcă la anul 1673, prin domniile lui Nicolae Mavrocordat în 1711 (Moldova) și 1716 (Țara Românească), epoca fanariotă a fost considerată ca o perioadă distinctă abia după ce „șocul reformelor" mavrocordătești a făcut-o perceptibilă ca atare în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

[35] V. A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. III, București, 1892, p. 330. În cuprinsul memoriului, boierii amalgamează pe rumâni (vecini) cu posluşnicii; despre desființarea celor din urmă, în principiu (pentru că această categorie s-a menținut), și acordarea, drept compensație, a scutelnicilor, vezi *Cronica Ghiculeștilor*, ed. Nestor Camariano și Ariadna Camariano-Cioran, București, 1965, p. 567. Pentru imaginea mai tîrzie a corelării abolirii șerbiei și înființarea scutelnicilor, cf. memoriul din 1818 al lui Iordache Rosetti-Rosnovanu, în Vlad Georgescu, *Mémoires et projets de réforme dans Les Principautés Roumaines*, București, 1970, p. 77. Memoriul muntean din 1790 este de comparat cu anaforaua mitropolitului și boierilor moldoveni din 14 aprilie 1775 (*Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, vol. II, *Moldova*, București, 1966, p. 463—465), care, fără a ataca atît de violent politica de reformă a lui Constantin Mavrocordat, îi releva consecințele negative, pentru a justifica cererea de sporire a clăcii (36 de zile pe an). De observat, de asemenea, că în cronica atribuită lui Ioan Canta, reforma lui C. Mavrocordat din 1749, privind vecinia, nu este nici măcar menționată (cf. observațiile Aurorei Ilieș în Pseudo-Enache Kogălniceanu, Ioan Canta, *Cronici moldovenești*, ed. Aurora Ilieș, Ioana Zmeu, București, 1987, p. LIII).

[36] Vlad Georgescu, *op. cit.*, p. 157—159.

[37] Cf. datele interesante oferite de Ștefan Lemny, *Originea și cristalizarea ideii de patrie în cultura română*, București, 1986, p. 71 și urm.

SIMBOL HERALDIC ȘI LEGITIMAREA REALITĂȚILOR SOCIO-POLITICE

DE

ILEANA CĂZAN

Heraldica, „tradiționala" știință auxiliară a istoriei, a devenit astăzi o disciplină care necesită într-o măsură din ce în ce mai mare studiul interdisciplinar și analiza comparată, deschizînd un cîmp nebănuit investigației și interpretării istoriei. Importanța heraldicii ca izvor istoric a fost sesizată și sintetizată admirabil, cu mult înainte de a deveni o preocupare permanentă a oamenilor de știință, încă din secolul trecut de marchizul de Magny ce considera că: „studiul blazonului, alături de cel al cronicilor reprezintă documente esențiale în cunoașterea vechilor monumente ale istoriei naționale, în explicarea obiceiurilor și moravurilor epocilor trecute, a practicilor vieții cavalerești, a legilor care conduceau turnirurile și războiul, în refacerea cartelor, titlurilor și diplomelor adesea distruse de timp, în examinarea peceților, inelelor, a monedelor. Într-adevăr heraldica, folosind ajutorul arheologiei, paleografiei, numismaticii, încetează de a mai fi nomenclatura seacă și aridă... fără legătură cu faptele pozitive și reale ale vieții, afirmare inutilă de orgoliu și vanitate... Blazonul este o istorie vie, însuflețită. Toate aceste nenumărate simboluri au un sens, o cauză, un scop, o rațiune de a fi" [1]. Pornind de la asemenea considerații, studiul de față își propune să analizeze corelația stabilită, încă de la începuturile heraldicii, între simbol și o realitate politică vie, a cărei imagine și legitimare devine însăși compoziția armeriilor.

Blazonul își are originile chiar în principiul psihologic, general valabil de la apariția societății pînă în prezent, exprimat prin dorința de manifestare exterioară a personalității unui individ sau a unei colectivități. „Un om printre semeni, un grup de cetățeni în stat, un popor în mijlocul societății... dorește să-și afirme existența prin semne sensibile destinate să-i supraviețuiască" [2], semne care să devină treptat „semnătura", amprenta personală, sinteză a unei conduite, simbolul propriei ființe morale. Pentru evul mediu, armeriile și heraldica au răspuns pe deplin acestei necesități; din secolul XII s-au stabilit reguli fixe de compoziție și ele au devenit ereditare, identificîndu-se, pînă la contopire, cu p rsoana sau cu familia purtătorului.

Armeriile — odată apărute din necesitatea practică, dictată de nevoia identificării rapide a combatanților pe cîmpul de luptă, în condiții în care armura grea și coiful cu viziera închisă făceau orice persoană de nerecunoscut — și-au găsit în timpul cruciadelor cea mai propice formă de afirmare. Confruntarea brutală dintre lumea musulmană și cea creștină nu a putut

[1] M. Le Mis de Magny, *Nouveau traité historique... de la vraie et parfaite science des Armoires*, Paris, f.a., p. 5.

[2] Em. Gévaert, *L'Héraldique, son esprit, son langage et ses applications*, Paris, f.a., p. 7.

împiedica îmbogățirea reciprocă a celor două culturi și civilizații [3], heraldica beneficiind din plin de acest contact politic și cultural, prin diversificarea armeriilor și a compozițiilor blazonului. Din Orient vine numele culorilor heraldice: azur, gueules (roșu), sinople [4] (verde — rămas de la amintirea asediului cetății Sinope, ce a apărut cruciaților ca o oază de verdeață, după cum, în egală măsură, poate reflecta și un aspect strict socio-profesional, în apropierea cetății existînd un sat ai cărui locuitori se ocupau cu obținerea coloranților naturali, între care exista, probabil, și o nuanță specială de verde — numită *Verde* de Sinope). Participarea la cruciade sau la pelerinaje la Ierusalim a fost și ea imortalizată prin adoptarea celor mai diferite tipuri de cruci, ca și a mierlelor (păsări călătoare ce aminteau drumul spre „Țara Sfîntă") [5], a scoicilor (însemnul pelerinului) [6], a leilor, a leoparzilor sau a besanților, ce fixau în memoria urmașilor bravura antecesorilor sau un prizonierat răscumpărat cu o sumă mare de bani, reprezentată de monedele bizantine — besanții de aur [7].

Cele prezentate considerăm că ilustrează modul în care heraldica, odată născută, ca un fenomen ideologic, a devenit și un mijloc specific de reflectare palpabilă a unor realități politice, în mijlocul cărora se făuresc noi simboluri și armerii. Acestea se diversifică treptat ca tipologie, unele fiind chiar investite cu semnificații socio-politice, oglindă a complicatei rețele de relatii a sistemului feudal. De la armeriile de liberă adopțiune, ce aveau drept scop identificarea unui personaj, proclamarea unor virtuții pe cîmpul de luptă sau imortalizarea unor fapte memorabile, armeriile de concesiune, de alianță, de pretenție și mai ales cele de funcție au rolul de a marca în mod clar și vizibil locul unui individ sau a unei familii în ierarhia socio-politică, riguros reglementată, a timpului.

Pentru Europa Occidentală tipul de armerii care reflectă cel mai plastic relațiile de vasalitate, ce apar ca legături personale, este cel al armeriilor de concesiune, primite de multe ori odată cu investitura. Acestea aveau scopul de a fixa, prin imagine, subordonarea față de senior, armeriile evoluînd odată cu legăturile politice pe care le exprimau. Faptul că vasalul ajunge să facă din fief o proprietate ereditară influențează și blazonul. El devine din ce în ce mai mult simbol juridic, fiind stabil și ereditar în familie [8]. Alcătuirea acestui tip de armerii se făcea fie prin acordarea unui însemn heraldic nou, aluziv sau simbolic, sau, în cazul în care posesorul avea deja armerii, prin plasarea, pe lîngă stema familiei, a armelor puterii suzerane, așezate în șef, în ecuson sau broșînd „peste tot" [9]. Nașterea armeriilor de concesiune poate fi ea însăși pusă în legătură cu un eveniment politic și anume alianța pecetluită de legătura matrimonială între Henric I, regele Angliei, și casa de Anjou. În ziua de Rusalii a anului 1128, Henric I acorda ginerelui său Geoffroy Plantagenet, conte de Anjou, un scut ornat cu leișori (lionceaux) de aur [10], ce vor deveni ulterior leoparzii din blazonul regal al

[3] Ottfried Neubecker, *La grande livre d'héraldique; L'histoire, l'art et la science du blason*, Bruxelles, 1977, p. 6.
[4] Ugo Manni, *Araldica*, Firenze, 1927, p. 8.
[5] *La chevalerie et les croisades*, Paris, 1890, p. 252.
[6] P. Ménestrier, *Nouvelle methode raisonnée du blason*, Lyon, 1770, p. 5.
[7] *La chevalerie...*, p. 253.
[8] O. Neubecker, *op. cit.*, p. 6—7.
[9] M. Le Mis de Magny, *op. cit.*, p. LXVI — LXVII.
[10] O. Neubecker, *op. cit.*, p. 5.

Mării Britanii [11]. Actul politic, imortalizat prin concesionarea de blazon a însemnat și intrarea provinciei franceze Anjou sub suzeranitatea coroanei engleze, fapt cu implicații ulterioare politice și istorice de cea mai mare însemnătate, această provincie fiind un pion important în generarea conflictului dintre Anglia și Franța, ce a culminat cu „Războiul de 100 de ani".

Apartenența la o clientelă feudală sau la o facțiune politică este reflectată și ea foarte clar urmărind imagistica armeriilor de concesiune. Așa este cazul *vulturului negru*, a cărui prezență în Italia, în secolul XII, atestă autoritatea partidei ghibeline, aliată Imperiului [12], în timp ce facțiunea adversă, guelfii, adoptă fie simbolul *leului* [13], fie însemnul *acvilei cu capul întors*, de culoare roșie, ținînd în ghiare un dragon, simbol antiimperial [14], prezent în toate teritoriile papale, ca și capul de înger, ce, în provincia Emilia, reprezintă aceeași autoritate [15]. Tot în cazul Italiei, florile de crin, care apar în diverse blazoane, aduc aminte de concesiuni făcute de Carol I de Anjou, în calitate de rege al Neapolelui, partidei guelfe, ce l-a sprijinit [16]. În egală măsură, însă, ele pot să dateze și din timpul războaielor italiene, punctînd momentul instaurării autorității franceze în timpul acestor confruntări [17]. Importanța unor asemenea imagini, prezente în blazon, este cu atît mai mare cu cît stăpînirea franceză a fost vremelnică, în timp ce armeriile au purtat prin veacuri amintirea ei.

Întorcîndu-ne privirea asupra zonei central și sud-est europene, vom găsi realități politice specifice ce nasc o heraldică proprie.

În cazul regatului maghiar blazoanele au un caracter esențialmente naturalist, strîns legat de simbolistica totemică [18] a unui popor nomad de stepă, al cărui fond ancestral-mitic nu s-a putut pierde în două secole de creștinare. Tocmai de aceea primele diplome de înnobilare însoțite de armerii de concesiune apar relativ tîrziu, în timpul lui Sigismund de Luxemburg [19]. Însăși practica acordării de armerii este de origine vest-europeană și apare în Ungaria odată cu dinastia angevină, impunîndu-se greu și generalizîndu-se de abia după 1398 [20]. Diplomele de înnobilare, ce cuprind și clauză heraldică, reprezintă o realitate socio-politică a secolului al XV-lea, cînd meseriași și orășeni pătrund în rîndul nobilimii pentru servicii personale aduse regelui [21]. Continuarea acestui proces de ascensiune a categoriilor de nenobili în rîndul nobilimii are între secolele XVI—XVIII o cu totul altă bază politică. Acordarea masivă de armerii și numeroasele acte de înnobilare reflectă o realitate istorică ce nu poate fi negată sau eludată; pierderea fiintei statale a regatului maghiar, după 1541. Ungaria, transformată, pentru aproape două secole, în teatru de operațiuni în confruntările între lumea creștină și cea musulmană, cunoaște o nouă stratificare socială, cerută de nevoia acută de războinici liberi, capabili să participe pe cheltuială proprie la o

[11] *La chevalerie...*, p. 251.

[12] G. Bascapé, Marcello del Piazzo, Luigi Borgia, *Insegne e simboli; Araldica publica e privata medievale e moderna*, Roma, 1983, p. 163.

[13] M. Pastoureaux, *Les Armoires*, Paris, 1979, p. 74—75.

[14] G. Bascapé..., *op. cit.*, p. 203.

[15] *Ibidem*, p. 163.

[16] M. Le Mis de Magny, *op. cit.*, p. LXVI — LXVII.

[17] G. Bascapé..., *op. cit.*, p. 163.

[18] Sabolocz Vajay, *L'héraldique hongroise*, în „Archives Héraldiques Suisses", A.L XXIV/1960, p. 2.

[19] Idem, *Artisanat, métiers et industrie dans l'héraldique hongroise*, în „Archivum Heraldicum", nr. 2—3/1965, Lausanne, p. 35.

[20] Idem, *L'héraldique hongroise*, p. 2—3.

[21] Idem, *Artisanat...*, p. 36—37.

luptă cvasipermanentă. Singura modalitate de a obține o asemenea categorie socială a reprezentat-o acordarea diplomelor de înnobilare, pur formale atîta timp cît nu erau însoțite de nici o altă recompensă funciară. În această situație politică și socială specifică, blazonul devine *unicul semn exterior al promovării sociale* și o *compensare psiho-socială* unică în sistemul heraldic occidental [22].

Pentru Țara Românească și Moldova existența armeriilor de concesiune a fost o problemă mult dezbătută și care, credem, a fost elucidată de interpretarea recentă a unui document necunoscut, *Armorialul Wijnbergen*. Cea mai îndelungată discuție s-a purtat mai ales în jurul prezenței, în primele emisiuni monetare ale domnilor români, a scutului fasciat, în primul cartier și liber sau însoțit de flori de crin (pentru Moldova), în cel de al doilea. Această compoziție heraldică a fost mult timp considerată ca fiind conferită de către regalitatea maghiară [23].

Descoperirea armorialului Wijnbergen a demonstrat clar, pentru Țara Românească, imposibilitatea concesionării de armerii de către regalitatea maghiară, deși prezența fasciilor ar putea să pledeze în favoarea acestei ipoteze. Care sînt elementele noi aduse de acest armorial? În primul rînd data la care a fost compus. Armorialul Wijnbergen este cel mai vechi armorial francez cunoscut și a fost redactat în două etape: 1265—1270 și 1270—1285 [24]. Celei de a două părți, datată 1270—1285, îi aparține și consemnarea extrem de importantă a două blazoane ce se referă la realități politice în care sînt implicați românii. În ambele cazuri scutul este fascinat, dar, după cum arătam anterior, citînd opinia reputatului heraldist maghiar Szabolocz Vajay, practica concesionării de armerii în regatul maghiar se generalizează abia după 1398 [25], deci din capul locului nu este probabil să avem de-a face cu blazoane acordate de coroana ungară. Pornind de la acest punct foarte important, ce exclude concesionarea, să vedem totuși ce realități politice se ascund în spatele celor două scuturi, ce menționează unul, pe fila 35 verso, un „Rois de Blaqui" și celălalt, la fila 36 recto, un enigmatic „roi de Blaqe" [26]. Faptul că la sfîrșitul secolului al XIII-lea, în momentul în care se cristaliza heraldica în Europa Occidentală, spațiul cuprins între Balcani și Carpați era menționat prin armerii „regale" (capitolul însuși unde sînt înscrise însemnele respective poartă titlul „Ci sont tous rois") denotă existența unor entități politice care au stîrnit interesul occidentului și au dus la o cunoastere a lor. În cazul blazonului atribuit lui „Roi de Blaqui", în conformitate cu întreaga literatură contemporană armorialul Wijnbergen, sîntem convinși că este vorba despre Imperiul asăneștilor, bine cunoscut în lumea apuseană încă din timpul cruciadei a IV-a [27]. Simbolul celor două labe de leu negre încrucișate, plasate în cîmp fasciat, aur cu roșu, este o modalitate de redare abreviată a binecunoscutului simbol al asăneștilor —

[22] *Ibidem*, p. 37—38.

[23] Gh. Brătianu, *Originile stemelor Moldovei și Țării Românești*, în „Revista Istorică Română", București, 1931, vol. I, fasc. I (Extras), p. 51 și următoarele; vezi și C. Moisil, *Monele lui Vladislav I Basarab. Considerații istorice și heraldice*, în „Buletinul Societății Numismatice Române", nr. 83—90/1935—1942, partea a II-a, București, 1944, p. 137 și urm.

[24] D. Cernovodeanu, *L'armorial Wijnbergen et l'héraldique dynastique Valaque*, în „Buletinul Bibliotecii Române", vol. VII (serie nouă), 1979, Freiburg (extras), p. 2.

[25] S. Vajay, *L'héraldique hongroise*, p. 2.

[26] D. Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 3—5.

[27] R. Șt. Ciobanu, *Les chroniqueurs français de la IVe Croisade et les roumains de l'aire de la Latinité Orientale*, în „Nouvelle études d'histoire", VII, București, 1985, p. 158—165.

în vedere tradiția „descălecatului" lui Dragoș și venirea Bogdăneștilor, considerăm că nu este exclusă existența unor armerii proprii de familie la acești voievozi, armerii ce erau pe deplin îndreptățite — luînd în considerație originea lor maramureșeană — să imite heraldica angevină. Că și în acest caz este vorba tot despre o *liberă adopțiune* și nu de conferire, pledează din nou acea graniță cronologică impusă de însăși heraldica maghiară (anul 1398), precum și faptul că scutul fasciat se păstrează pînă în timpul lui Alexandru Lăpușneanu, ca însemn de familie. Dacă ar fi fost vorba de o concesiune maghiară, el ar fi fost abandonat odată cu cîștigarea independenței.

Realități politice proprii conține și heraldica românească internă, care oglindește instituții feudale specifice. Existența sigiliilor armoriate boierești încă de la sfîrșitul secolului al XIV-lea atestă structuri politice caracteristice perioadei de întărire a relațiilor feudale în Țările Române. Deși toate aceste sigilii sînt greu de analizat pentru că nu întotdeauna știm numele posesorului, dacă este vorba de un sigiliu armoriat ereditar sau personal (existînd și practica ca mai mulți semnatari ai unui act să folosească aceeași pecete [31]), prezența scutului și a compoziției heraldice reflectă instituții feudale românești de factură europeană. Analiza imagisticii sigiliilor boierești armoriate, a culorii cerii în care se imprimă și a șnurului pe care sînt atîrnate, a mărimii și a legendei din exergă, aduce numeroase informații privind relațiile dintre puterea centrală și boieri. Perioadei de început a statelor feudale îi este caracteristic, la fel ca și în Europa Occidentală, un moment în care puterea marii boierimi tinde să își impună tutela asupra domnului. Acest lucru este atestat de actul cosigilării documentelor emise de domn, în semn de autentificare și încuviințare [32] a deciziei politice de către boieri. În general numărul celor ce „semnează" alături de domn variază de la cîteva persoane la cîteva zeci, ale căror peceți ocupă toată lungimea membranei pergamentului. Astfel în 1390 actul preliminar al tratatului lui Mircea cel Mare cu Vladislav Iagello este întărit cu sigiliul inelar al trimisului lui Mircea. Tratatul din 1411 are cinci peceți boierești [33], în timp ce actul din 1421, emis de Alexandru cel Bun, pentru soția sa repudiată Rimgaleia, cuprinde 54 de sigilii boierești, înșirate într-o ierarhie orizontală (dreapta-stînga) și verticală, față de pecetea cea mare domnească [34]. Este atît un moment de afirmare a independenței statale, cit și de „limpezire" a raporturilor interne față de puterea centrală, moment reflectat și în plan heraldic prin ierarhizarea semnăturilor și sigiliilor boierești după dregătorii și rang, locul central, de „onoare", fiind rezervat peceții domnești, însoțită în dreapta de cea a voievodului Iliaș, fiul domnului [35].

O altă categorie de însemne heraldice ce ne dezvăluie substratul frămîntărilor și rivalităților politice ale lumii europene o constituie cea a armeriilor *de pretenție* pe care le regăsim în egală măsură în occidentul Europei, cît și în centrul și S—E continentului. Acest tip de blazon cuprinde deci însemne heraldice ale regatelor, principatelor sau provinciilor, plasate ală-

[31] Em. Vîrtosu, *Despre dreptul de sigiliu*, în „Studii și cercetări de numismatică", III 1960, p. 333 și urm.

[32] C. Moisil, *O pagină de heraldică românească veche*, notă prezentată la ședința Academiei Române din 12 iulie 1949 (extras), p. 7—8.

[33] Idem, *Inele sigilare boierești din colecția prof. Mihail S ulescu*, în „Buletinul Societății Numismatice Române", nr. 83—90 1935—1942, partea a II-a, București, 1940, p. 180—181.

[34] Leon Simanschi, *Cele mai vechi sigil i domnești și boierești din Moldova*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie « A. D. Xenopol »", XVII, 1980, Iași (extras), p. 148—149.

[35] *Ibidem*, p. 149.

turi de armeriile unor suverani ce doresc să exprime astfel o pretenție de stăpînire politică, indiferent dacă ea este justificată sau nu de dreptul istoric. De aici și nașterea a numeroase ciocniri, ce și-au găsit exprimarea și prin simbol heraldic. Preliminariile „Războiului de 100 de ani" și conflictul îndelungat între regii Angliei și Franței se află exprimate plastic în însemn heraldic, suveranii englezi scartelîndu-și scutul cu armele Franței. Regii Siciliei introduc, pînă în secolul XIX, în carticrele scutului armeriile Ciprului și pe cele ale Regatului Ierusalimului, demult dispărut ca o realitate politică [36].

În cazul Europei sud-estice, căderea Imperiului bizantin și desființarea statelor balcanice au născut pretenții de „moștenire" politică a unor structuri deja dispărute. Un astfel de exemplu de armerii de pretenție, îndelung dezbătute și argumentate, se întîlnește în lucrările heraldiștilor maghiari din veacul al XVIII-lea [37].

O trăsătură comună a tuturor acestor autori, pe care o regăsim și la istorici și heraldiști maghiari contemporani [38], este faptul că nu menționează nici un moment dezmembrarea statului ungar, în 1541, și împărțirea sa între Imperiul otoman și cel habsburgic, cel din urmă reușind la sfîrșitul secolului al XVII-lea să înglobeze toate teritoriile coroanei maghiare. Acest moment este considerat de autorii citați ca o treaptă superioară în organizarea statală ungară, împărații Sacrului Imperiu roman intitulîndu-se și regi ai Ungariei și preluînd toate însemnele heraldice ale regatului. În acest context sînt explicate armeriile Ungariei, mai mult sau mai puțin legendar sau fantezist [39], un loc aparte ocupînd justificarea armeriilor de pretenție, ce nu aveau — și uneori nici nu avuseseră —, o bază politică reală. Este cazul simbolului Bulgariei, trei cîini de argint în cîmp verde [40] sau un lup alb alergînd, preluat după 1270 de Ștefan al V-lea și inclus și în armeriile imperiale, deși regele maghiar nu cucerise decît o parte a țaratului de Vidin, teritoriu care ulterior a fost pierdut, prin expansiunea otomană în Balcani [41]. La fel stau lucrurile și în cazul Serbiei, ce nu a aparținut niciodată nici Ungariei, nici Habsburgilor. Armeriile, mai degrabă atribuite de occidentali, decît reale, ale Cumaniei, „qui inhabitatur a Cumanis Nigris, sita a fluvio Olt (Aluta) inter Alpes et Danubium jacens versus Tartariam et nuncupatur pars Transalpinae et Moldaviae" [42], sînt în cîmp roșu un leu rampant însoțit, senestra, sus, de o stea și dextra, jos, de crai nou [43]. Justificarea stăpînirii teritoriului dintre Olt—Carpați—Dunăre și Nistru este bazată doar pe victoria repurtată de Bela al IV-lea împotriva cumanilor, o stăpînire efectivă, maghiară, în Moldova neexistînd. Aceasta nu-l împiedică pe Franciscus Carolus Palma să susțină, în 1766, că, în teritoriile „golite" de

[36] M. Le Mis de Magny, *op. cit.*, p. LXI.

[37] Joannes Szegedi, *Cerographia Hungaria seu notitia de Insignibus et sigillis Regni Mariano-Apostolici*, Tyrnaviae, 1734, Franciscus Carolus Palma, *Heraldicae Regni Hungariae Specimen*, Viena, 1766; Georgio Pray, *Syntagma historicum Sigillis Regnum et reginarum Hungariae*, Buda, 1805.

[38] S. Vajay, *Artisanat...*, p. 35—37.

[39] J. Szegedi considera cele trei vîrfuri de munți ca reprezentînd masivele Tatra, Matra și Fatra *(op. cit.*, p. 20—23) și încerca să dea o explicație confuză pentru absența Carpaților; F. Palma citează și contrazice opinia fantezistă a multor heraldiști maghiari ce au considerat crucea apostolică drept un vechi simbol hunic, perpetuat de la Attila, ai cărui urmași ungurii se consideră *(op. cit.*, p. 1—7).

[40] F. Palma, *op. cit.*, p. 67—69.

[41] *Istoria medie universală*, coordonator R. Manolescu, București, 1980, p. 219—222.

[42] J. Szegedi, *op. cit.*, p. 61.

[43] F. Palma, *op. cit.*, p. 69.

cumanii așezați pe Tisa, au fost aduși coloniști români („deserta subind per Cumanos a Valachis ea colonias traducentibus coli, frequentarique cepit') [44], care au fost creștinați și au devenit tributari coroanei ungare. Este clar că această justificare nu era decît o formă apologetic-istorică de a furniza explicații expansiunii întîi maghiare, apoi habsburgice în teritoriile românești. În virtutea aceloraşi pretenții de dominație, Johannus Szegedi afirmă în 1734 că armeriile Moldovei și Țării Românești (Valachia) își au locul între însemnele heraldice ale coroanei maghiare, în virtutea unor relații vasalice care ar fi durat pînă în secolul XV, cînd, în 1408, Țările Române ar fi fost cucerite de „Mahometis Turcarum Imperatoris, qui Serviae Regnum cum Sclavoniae parte domuerat, jugum penitus induerint" [45]. Pe lîngă grava confuzie cronologică, se constată o lipsă totală a cunoașterii faptelor istorice. La fel de eronată este și redarea stemei: pentru Țara Românească vestitele capete de negrii [46], iar pentru Moldova două crengi heraldice încrucișate, terminate cu două capete „cu coadă" [47].

Opinia lui Szegedi privind însemnele heraldice ale principatelor vecine este contrazisă de Franciscus Palma, care atribuie corect armeriile de stat, pasărea cruciată (pe care o numește corb) pentru Țara Românească și capul de bour pentru Moldova [48], ceea ce nu-l împiedică să justifice prezența titulaturii de „principe Moldaviae, Valachiae" etc. pe care și-o aroga, la 1766, Maria Tereza, prin ideea că „Quamvis Ottomanici juris hodie sit Valachia; quia tamen Hungaris olim parebat, aequum est illius hic loci meminisse" [49]. De altfel, delegația apostolică acordată de papa Silvestru II, în 1001, după creștinare, lui Ștefan I, era reînnoită către Maria Tereza, în calitate de „regină a Ungariei", de către Clement al XIII-lea, la 19 August 1758 [50].

Realități politice diverse le aflăm deopotrivă reflectate în armeriile de *alianță* și de *funcție*, de altfel bine cunoscute, fapt pentru care nu vom insista asupra lor.

Un alt aspect de mare interes pentru relația biunivocă ce se stabilește între simbolul heraldic și structurile politice pe care le exprimă îl reprezintă legitimarea puterii de stat prin armeriile regale și imperiale consacrate; *leul* și *vulturul*. Această preferință este de la sine înțeleasă; ea pornește de la credințe mitice ancestrale, transferate în ideologia medievală, care considera că simbolul heraldic, odată adoptat, reflectă puterea și autoritatea suveranului, proclamă virtuți și izbînzi și în același timp poate legitima o stăpînire, dacă odată cu teritoriile cucerite se prelua și simbolul heraldic, prin acest fapt marcîndu-se actul de continuitate în preluarea puterii.

[44] *Ibidem*, p. 70.

[45] J. Szegedi, *op. cit.*, p. 70—71.

[46] De curînd, istoricul C-tin Rezachevici a demonstrat, pe baza unei noi citiri a legendei de sub scutul cu „capete de negri", din cronica lui Richenthal, că aceste armerii se referă la despotatul Acheloos (Ahelon) din Tesalia (C. Rezachevici, *Stema cu „capete de negri"; înlăturarea unei legende heraldice din heraldica românească nord-dunăreană*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol»", XXIV/1, 1987, Iași, p. 76—78, 82—83).

[47] Această stemă este preluată probabil de heraldistul maghiar de la Levinus Hulsius Gandensis, ce tipărea, în 1596, *Cronologia*, lucrare în care atribuia Moldovei, ca armerii, scut de argint cu două crengi heraldice, tot de argint (??), încrucișate, terminate una cu un cap de culoare porfirie și alta cu un cap de culoare verde (vezi și St. Metzulescu, *Cruce a sfîntului Andrei — simbol heraldic*, în „Glasul Bisericii. Articole și Studii", București, 1 60, extras, p. 1 030).

[48] F. Palma, *op. cit.*, p. 79—80.

[49] *Ibidem*, p. 79.

[50] *Ibidem*, p. 21—23.

Exemplul cel mai elocvent în acest sens îl constituie simbolul vulturului mono și bicefal, la care se adaugă, ca o curiozitate heraldică și politică, în același timp, *acvila tricefală*.

Pornind de la comportamentul biologic real al temutei păsări de pradă, oamenii, din cele mai vechi timpuri, au crezut că ea reprezintă simbioza între material și transcedental, atingînd înălțimile ce îl despart pe om de lumea zeilor. De timpuriu, vulturul devine simbol solar, dar și imperial, justificînd pretenția marilor suverani că sînt „fii ai soarelui", că posedă har divin [51]. De la hitiți în lumea persană și în cea greacă, vulturul trece ca simbol imperial la Roma. Odată cu creștinismul, credințele mitice străvechi orientale capătă noi conotații prin fabula biblică a lui David [52], care conferă acestei păsări viața veșnică, prin capacitatea sa de a întineri dacă se scaldă de trei ori în apa unui izvor.

Acest simbol, ce reprezintă, continuitatea, reînnoirea, tinerețea veșnică, este reprezentat cu o forță sporită de *acvila bicefală*. Originile acestei păsări himerice, ce în Europa are doar semnificația politică a scindării Imperiului roman, le găsim tot în Orient, unde este în primul rînd *simbol religios*, ținînd de un cult dualist. Primele reprezentări apar la fenicieni. La seldgiucizi regăsim vulturul cu două capete pe zidurile ciclopice de la Enik (secolele XI—XIII), la fel el există și în Asia, sub ortokizi, în aceeași perioadă [53]. De substratul religios al însemnului se leagă și imaginea acvilei bicefale de pe giulgiul de la Perigueux, fabricat în Asia, ce conține și formula rituală de binecuvîntare „Barakka" [54].

Revenind la vulturul imperial în Evul mediu, Carol cel Mare îl adoptă după încoronare, la 25 decembrie 800, ca semn al continuității tradiției imperiale romane [55]. Ulterior, acest însemn heraldizat intră în armeriile europene, marcînd pînă în secolele XIII—XIV posesiuni, alianțe și facțiuni imperiale. Pe filieră orientală, Bizanțul preia acvila bicefală, simbol justificat de actul politic al împărțirii Imperiului de către Theodosius cel Mare. Căderea Constantinopolului în 1453 făcea ca lupta pentru moștenirea bizantină să își găsească legitimarea în preluarea acvilei bicefale de către toți realii sau pretinșii continuatori ai acestei stăpîniri. Așa ajunge în armeriile marelui cneaz al Moscovei, care, potrivit unei legende create ad-hoc, era urmașul cezarului roman Augustus „stăpînitorul Universului" [56] și este preluat de „drept" de Casa de Austria, ce se vedea chemată să reunească, prin lupta împotriva turcilor, Imperiul divizat cu 1 000 de ani în urmă. Și în acest caz se fabrica o legendă cu pretenții de erudiție istorică. Umanistul german Johannes Cuspinianus explica originea vulturului bicefal imperial prin victoria germanicilor asupra romanilor, în anul 9 e.n., în pădurea Teutoburg, cînd stindardele a două legiuni fuseseră capturate de învingători. În interpretarea sa, stema imperială nu reprezenta un vultur cu două capete, ci doi vulturi suprapuși [57].

Pentru dreptul de singur continuator al Romei se va da o luptă acerbă în tot secolul al XVI-lea, deoarece însuși Soliman Magnificul declarase că țelul lui final era cucerirea Romei și dărîmarea crucii de pe catedrala

[51] H. Sanielevici, *Stema Moldovei și aceea a Țării Românești*, București, 1937, p. 10; vezi și O. Neubecker, *op. cit.*, p. 124—125.
[52] Em. Gévaert, *op. cit.*, p. 42—43.
[53] *Ibidem*, p. 125.
[54] *Ibidem*, p. 126.
[55] O. Neubecker *op. cit.*, p. 125—127.
[56] Vladimir Poceluiev, *Gerby Soiuza S.S.S.R.*, Moscova, 1987, p. 10.
[57] J. Cuspinianus, *De Caesaribus atque imperatoribus romanis, opus insigne*, 1561, p. 9.

Capetele laterale reprezentau divizarea Imperiului și continuarea lui prin Bizanț și papalitate, nu prin Imperiul german. Capul din mijloc, cel mai puternic, ridicat deasupra celorlalte două, simboliza stăpînirea otomană, începînd cu Mahomed Cuceritorul. În viziunea lui Bibliander, turcii nu erau nici pe departe Anticristul ci noii conducători ai aceluiași corp politic, nepieritor de la Iulius Caesar și pînă în secolul XVI, iar prin noua stemă li se legitima dreptul de continuare și preluare a moștenirii romane. O asemenea interpretare, deși avea menirea să înlăture teama de sfîrșitul Imperiului roman, asociat în mintea multora cu sfîrșitul lumii, putea naște și ideea inutilității luptei cu turcii, din moment ce ei erau continuatorii, din voința divină, a aceluiași imperiu. Pericolul unei atare ideologii a făcut ca stema să nu fie nicicînd acceptată și nici să nu fie pusă în circulație în afara lucrării apărute în 1533, căci singurii cărora le-ar fi folosit ar fi fost tocmai turcii. Stema în cauză reprezintă, mai bine decît oricare alt exemplu, cum o concepție de guvernare își poate găsi materializare heraldică.

Alături de simbolul imperial al vultului, Europa medievală a cunoscut și un alt însemn consacrat suveranității, acela al *leului*, prin excelență imagine a regalității, aflat în rivalitate și pe o treaptă „inferioară" vulturului. Ca „rege al animalelor" el nu poate porunci *vulturului* [64], care, tocmai de aceea, rămîne simbol imperial. Bestiarele epocii și mai ales Pierre de Beauvais, în secolul XIII, îi atribuiau calități fabuloase, care să justifice proclamarea sa ca însemn al forței, inteligenței, purității, vigilenței și chiar al vieții. Legenda medievală, cu puternică încărcătură mitico-orientală, afirma că leul este regele animalelor pentru că trăiește în munți nestrăbătuți de pași de om și nici un vînător nu ar putea să se apropie de el pentru că își șterge urmele cu coada. Se credea că acest animal doarme cu ochii deschiși, veghind necontenit, din poruncă divină, asupra lumii. Leul este însuși simbol al vieții pentru că, spune mitul, leoaica solitară naște pui morți, pe care îi „învie" în cea de-a treia zi prin suflul ei și răgetul dătător de viață [65]. Forța sa ieșită din comun ce asigură triumful vieții asupra morții a făcut din acest animal un simbol al regalității, investită și ea la începutul evului mediu, la popoarele germanice, cu nenumărate atribute mitice [66]. Repre-

Fig. V: Scutul cu stemele adoptate în 1202 de regele Emeric (I) și de Andrei al II-lea, în 1217 (II).

[64] O. Neubecker, *op. cit.*, p. 110.

[65] Cl. Mettra, *Les animaux et l'histoire; Le Lion*, în „Historia", nr. VIII, 1983, Paris, p. 3.

[66] În Evul mediu occidental, credințe preluate de la popoarele germanice asociau unitatea rege-popor cu mitul trifuncționalității. Regele, coborîtor din zei, prin harul său divin revărsa asupra țării fecunditatea, forța și suveranitatea; vezi și Fl. Căzan, *Mitul regalității medievale, expresie a tradiției populare reflectată în mentalul colectiv*, în „Studii și articole de istorie", XLIX — L/1984, București, p. 261 și urm.

brizură, ci printr-o recompunere de stemă, în funcție de o idee politică ce se cerea justificată. Se inversează culoarea fasciilor și a cîmpului, se schimbă numărul leilor la șapte, care după comentariul lui Aliotus (notar regal care copia în 1266 o diplomă de danie din 1217) erau dispuși astfel: pe fasciile roșii cîte doi, față în față, părînd că se luptă pentru scutul mic aflat între ei. Figura se repetă de trei ori, în vîrful scutului, apărînd un leu, șezînd [69]. Ideea exprimată este clară: doi lei tineri s-au luptat de trei ori pentru scut *(sau pentru putere)* și unul din ei a cîștigat. Încercarea de a-și întări puterea politică nu s-a exprimat la Andrei al II-lea doar în plan heraldic; participarea sa la cruciada a V-a, într-un moment în care toți suveranii europeni se retrăseseră din luptă, voia să-i aducă consolidarea autorității interne prin cîștigarea prestigiului pe plan extern și, în același timp, să-i justifice titulatura de „rege apostolic" și să înlăture bănuiala de uzurpare ce plana asupra sa.

Din exemplele prezentate a rezultat modul în care simbolul heraldic poate legitima realități politice. În încheiere, într-un ultim exemplu, ne vom opri asupra posibilităților oferite de o compoziție heraldică de a nega, infirma și defăima, în același timp, o forță politică ostilă. Așa este cazul gravurii executate de Lucas Cranach, în 1538, în plină propagandă anticatolică, dusă în principatele germane reformate. Lupta ideologică și în ultimă instanță politică îmbrăca în gravura lui Cranach forma armeriilor papalității. Redarea pornea de la blazonul real al scaunului apostolic — tiara și cheile Sf. Petru. Scutul, de formă renascentistă, prezintă o mînă ieșind spre stînga ce ține o pungă enormă, din care se văd ivindu-se coroane regale și imperiale. De jur împrejurul pungii centrale, alte pungi mai mici conțin mitre episcopale. În interiorul scutului figurează și pălăria de cardinal, ce acoperă parcă cu ciucurii — ce sînt însemnul funcției — pungile îngrămădite. Suporții scutului sînt, după toate regulile heraldicii ecleziastice, cheile Sf. Petru, din care nu a rămas decît partea centrală, ceea ce le face să semene cu două bețe, de care sînt spînzurați în stînga un personaj, în care îl identificăm pe papă, și în dreapta alt personaj, ce se voia a fi Iuda. Peste tot zac sfărîmate rămășițele capetelor cheilor și încuietori rupte [70]. Toată această compoziție satirică este timbrată de tiara așezată în așa fel, deasupra scutului, încît închipuie, cu aceasta, o tigvă de mort cu priviri găunoase, ațintite parcă asupra privitorului. Armeriile închipuite de Lucas Cranach, din dorința de a denigra și chiar dezavua papalitatea, sînt atît de sugestive prin imaginile folosite, încît comentariul pare de prisos. Ținem să facem totuși cîteva precizări. Cele două personaje spînzurate vor să arate că nici papa nu poate fi urmașul lui Christos pe pămînt, după cum Iuda însuși nu a fost unul dintre apostolii credincioși. Pungile, pe care papalitatea le strînge cu o mînă avară, sugerează venalitatea funcțiilor și impozitele de tot felul, strînse atît de la fețe încoronate, cît și de la cler. În ultimă instanță, cheile sfărîmate și capul de mort semnificau descătușarea conștiințelor, în conformitate cu spiritul umanist și anunța omenirii că ceasul bisericii catolice a sunat, așa cum o doreau reformații.

Realitate istorică, pretenții sau critică politică, legendă sau mit, toate îngemănate se regăsesc redate în formă plastică în imaginea heraldică, fapt ce îi conferă acesteia funcția de izvor istoric, care, coroborat cu alte documente, întregește imaginea unei epoci.

[69] *Ibidem*, p. 54.
[70] Gravură reprodusă din catalogul *Martin Luther und die Reformation in Deutschland*, Frankfurt/Main, 1983, fig. 296.

CE ESTE FEUDALISMUL? (PE MARGINEA CĂRȚII LUI ALAIN GUERREAU)

DE

ANDREI BUSUIOCEANU

Fără prefața lui Jacques Le Goff, destinată, desigur, să dea credibilitatea (am fi tentați să adăugăm și onorabilitatea) științifică, volumul lui Alain Guerreau — *Le féodalisme. Un horizon théorique* (Paris, 1980, 229 p.) — ar fi fost considerat un pamflet cu supărătoare stridențe. Dincolo de violențele de limbaj ale autorului față de o serie de mari nume ale istoriografiei, cartea lui Alain Guerreau are meritul de a pune în lumină insuficiențele — multe și grave — ale abordării teoretice a feudalismului și a societății feudale.

De aproape două decenii, modelele feudalismului — cel axat pe raporturile feudo-vasalice și cel axat pe relațiile de producție dintre stăpînul de pămînt și țăranul cultivator — sînt puse în discuție, pe măsură ce desfășurarea cercetărilor a sporit considerabil cunoștințele noastre despre societatea feudală.

Mai întîi, chiar termenul însuși de „feudalism", „feudalitate", pentru a desemna o anumită orînduire economico-socială, astfel cum ea este definită de materialismul istoric, poate fi considerat legitim? Dacă prin feudalism se înțelege o „orînduire socială, care a succedat sclavagismului și în care baza relațiilor de producție a constituit-o proprietatea feudală asupra pămîntului și dependența personală a țăranilor față de stăpînii feudali" [1], cum se justifică faptul că această orînduire ia, în periodizarea materialist-istorică a istoriei universale, numele de la o instituție social-politică, aparținînd, deci, suprastructurii și nu raportului fundamental de producție?[2]. Este apoi îndreptățită utilizarea termenului de feudalism acolo unde raporturile feudo-vasalice nu au cunoscut extensiunea din zonele feudalismului clasic? Problemele acestea au fost puse în repetate rînduri și, deși medieviștii sînt, în general, de acord asupra insuficiențelor și inconsecvențelor ce decurg din utilizarea termenului de „feudalism", ei nu se pot emancipa de sub „tirania" acestui concept [3]. Dar, așa cum observă cu totală îndreptățire Pierre Toubert, înlăturarea vechilor schematisme nu trebuie să aducă după sine „comoditățile confuziei" [4].

[1] *Dicționar de filozofie*, București, 1978, p. 267. Există însă societăți unde feudalismul nu a urmat sclavagismului, relațiile feudale apărînd în cadrul orînduirii comunei primitive.

[2] Cf. Charles Parrain, *Caractères généraux du feodalisme*, in *Sur le feudalisme*, Paris, 1971, p. 14.

[3] Elisabeth Brown, *The Tyranny of a Construct: Feudalism and Historians of Medieval Europe*, în „The American Historical Review", vol. 79 (1974), nr. 4, p. 1 063—1 088.

[4] Pierre Toubert, *Les structures du Latium médiéval*, Roma, 1979, p. 464, apud J.-P. P ly și E. Bournazel, *La mutation féodale, Xe — XIIe siècles*, Paris, 1980, p. 350.

Cartea lui Alain Guerreau nu este numai o critică severă — adesea nedreaptă — a punctelor de vedere emise în secolele XIX—XX despre feudalism, ci și o încercare de a substitui schemelor demodate o construcție proprie. Opiniile sale sînt vrednice de toată atenția și, în cîteva privințe, sînt de utilizat pentru investigații ulterioare.

Înainte de a le aborda, o remarcă a lui Jacques Le Goff din prefața sa se cuvine menționată. Ea privește utilizarea termenului de feudalism. Păstrarea acestui termen, în ciuda tuturor imperfecțiunilor și inadvertențelor, este justificată pentru că, așa cum arată medievistul francez, „trebuie să se dea un nume sistemului care a funcționat în Europa din secolul al IV-lea pînă în secolul al XIX-lea și cel tradițional de feudalism este desigur cel mai comod chiar dacă se întemeiază pe o etimologie contestabilă. După cîte știu, nimeni nu se gîndește să schimbe numele catolicismului, sub pretext că nu este cu adevărat universal" [5].

Alain Guerreau consideră, utilizînd și contribuțiile lui Perry Anderson, Ludolf Kuchenbuch și Bernd Michael [6], că prima problemă asupra căreia trebuie îndreptat efortul de regîndire a feudalismului este raportul dintre stăpînii de domenii (seniorii) și țărani. Punctul de vedere al autorului este că „în cadrul Europei feudale, trebuie raționat în chip fundamental în termeni de putere și nu de drept; *a fortiori* distincția între drepturi reale și drepturi personale trebuie să fie înlăturată ca o invenție tardivă, laterală, ca un aspect al destrămării sistemului; originalitatea fundamentală a raporturilor feudale trebuie dimpotrivă căutată în asimilarea totală a puterii asupra pămîntului și a puterii asupra oamenilor" [7]. Medievistul francez avertizează împotriva confundării raportului de putere — exprimat în terminologia latină a feudalismului occidental prin *dominium* — cu raportul economic dintre stăpînii de domenii și țărani. În concepția sa *dominium* este „un complex de raporturi sociale sau, mai degrabă, un raport multifuncțional", în care rolul esențial îl are legătura dintre om și pămînt.

O atare abordare are, după opinia noastră, un dublu avantaj. Mai întîi, ea face zadarnică discuția despre existența așa-zisei orînduiri tributale, în favoarea căreia s-a invocat faptul că „Nici un document [...] nu face dovada că boierul ar fi avut, nici pînă tîrziu, în secolul al XVI-lea, un drept de proprietate asupra solului și oamenilor, ci numai pe acela de a avea părtășie la plusprodusele obținute și la unele corvezi mărunte, fără să preia asupra sa sarcina de a organiza procesele economice" [8]. Potrivit acestei concepții, absența intervenției nemijlocite a stăpînului de domeniu în procesul de producție este o trăsătură distinctivă a orînduirii tributale. Fără a intra aici într-o discuție amănunțită a deosebirilor dintre orînduirea tributală și cea feudală (în ce ne privește, credem că pe teritoriul țării noastre, orînduirea tributală a existat numai în perioada geto-dacă), ne mărginim să observăm că plusprodusul încasat de stăpînul de pămînt pe baza autorității sale asupra pămîntului și oamenilor care îl cultivă (acel *dominium* asupra căruia stăruie Alain Guerreau) este o formă a rentei feudale. Această rentă nu își schimbă natura dacă ea este percepută pe colectivitatea obștii sau pe gospodăria țărănească ori dacă stăpînul de domenii intervine în procesul de producție sau este un beneficiar „parazitar" al acestuia. Demersul

[5] Alain Guerreau, *op. cit.*, p. 11.
[6] *Ibidem*, p. 100—104, 112—116.
[7] *Ibidem*, p. 179—180.
[8] Henri H. Stahl, *Teorii și ipoteze privind sociologia orînduirii tributale*, București, 1980, p. 184—185.

lui Alain Guerreau are avantajul de a evita astfel de discuții într-un fel oțioase. Cînd Alexandru Aldea poruncea sătenilor din Boruși în ⟨martie 1431—1436⟩ „să fiți ⟨ascultători⟩ ...cinstitului, celui ce mi-a slujit mult, din casa ⟨domniei mele⟩ jupanului Voicu, pentru că-i sînteți veche și dreaptă ocină... să-l ascultați și să-l cinstiți..." [9], structura economico-socială a satului aparține orînduirii tributale sau celei feudale? Ceea ce interesează în cazul de față este autoritatea (*dominium* dacă ea ar fi exprimată în latină) a boierului Voicu asupra sătenilor din Boruși obligați să-i dea „ascultare" și „cinstire", îndatoriri ce decurgeau din faptul că-i erau „veche și dreaptă ocină". Realitatea primordială este aici raportul de putere și nu participarea sau neparticiparea boierului Voicu la procesul de producție desfășurat în cuprinsul satului Boruși.

Din această perspectivă este de urmărit procesul de formare a relațiilor feudale. Documentele noastre din secolele XIV—XVI nu ne îngăduie să cunoaștem organizarea procesului de producție în limitele domeniilor boierești și mănăstirești. Era boierul (egumenul) un simplu beneficiar al plusprodusului realizat prin munca obștii țărănești sau el dispunea de o bază teritorială — domeniul feudal — , în cuprinsul căreia procesul de producție era organizat și dirijat după voia lui? Fără a escamota problema, conceptul de *putere* pune în lumină datul fundamental al autorității boierești (mănăstirești), în virtutea căreia este însușit plusprodusul.

S-ar putea obiecta că abordarea noastră privilegiază social-politicul în detrimentul economicului, că acesta din urmă este redus la situația unui factor secundar. Nici viziunea materialist-istorică nu pretinde că economicul să fie invocat ca primă realitate de fiecare dată, cînd este analizat un raport social. Puterea (*dominium*) am văzut că este concepută de Alain Guerreau ca un complex de raporturi sociale; la originea puterii dobîndite de stăpînii de domenii, s-a aflat un proces de diferențiere economică desfășurat în cadrul obștilor sătești, ale căror structuri întemeiate pe egalitatea membrilor s-au destrămat sub impactul unui șir de factori, care au favorizat constituirea unei pături de căpetenii locale. O dată cu întemeierea domniei, autoritatea centrală a recunoscut sau a acordat autoritatea unor slujitori ai ei asupra satelor controlate anterior (înainte de întemeierea statului feudal) sau, respectiv asupra celor donate de domn.

Factorul economic își află de asemenea recunoașterea în legătura dintre cultivatorul direct și pămînt, în activitatea de valorificare a pămîntului prin muncile agricole și alte prestații care asigură crearea plusprodusului, însușit apoi de boier sau mănăstire.

Aspectul material cel mai important al feudalismului decurge însă din considerarea acestuia ca un ecosistem. „Europa feudală trăia în principal din agricultură. Ar trebui să recunoaștem, cît de cît, regiune după regiune, posibilitățile și limitele pe care le oferă combinația topografie-sol-climat în funcție de diversele sisteme tehnice" [10]. În perspectiva, mult mai largă, a ecosistemului, feudalismul necesită noi investigații pentru a cunoaște condițiile materiale de existență a țărănimii și formele ei de exploatare de către stăpînii de domenii. Medievistul francez remarcă pertinent, de pildă, că numai cunoașterea formei rentei feudale — muncă, produse, bani — nu este suficientă; în primul caz, este necesar să se știe dacă ea era prestată cu sau fără animale,

[9] *Documenta Romaniae Historica*, seria B, *Țara Românească*, vol. I, București, 1966, p. 132.
[10] Alain Guerreau, *op. cit.*, p. 192.

în ce anotimp al anului este, în cel de al doilea caz, produsele care erau dijmuite; în ultimul, produsele cele mai remuneratoare.

Feudalismul ca ecosistem implică o amplă investigație a impactului climei asupra producției agricole. O societate — ca aceea feudală —, întemeiată pe cultura pămîntului și avînd la dispoziție o tehnică rudimentară, este puternic — am spune dramatic — dependentă de condițiile climatice. Dacă, în prezent, cercetările de istoria climei cunosc și la noi un adevărat avînt, acordarea lor cu acelea de istorie a agriculturii capătă o evidentă și acută necesitate. Insuficiența informațiilor — un obstacol obiectiv de netăgăduit —, nu trebuie să descurajeze o investigație, fără de care elementul de bază al societății feudale — producția agricolă — nu poate fi cunoscut satisfăcător.

Din considerarea feudalismului ca ecosistem se desprinde și o altă problemă, care, acum 2—3 decenii, a făcut obiectul unor discuții, fără ca încheierile desprinse din ele să fi fost integrate unei viziuni de ansamblu a feudalismului românesc: raportul dintre agricultură și creșterea vitelor în economia medievală. S-a susținut „caracterul mai mult animalier decît agricol al economiei noastre în veacurile trecute", ca urmare a faptului că, în secolele XIV — XVII creșterea vitelor ar fi avut „o mai mare importanță în Țara Românească și Moldova, decît agricultura" [11]. Precizînd că nu s-a pus nici un moment în discuție caracterul sedentar al creșterii vitelor în spațiul românesc („Creșterea vitelor mari forma o ocupație sedentară, legată în primul rînd de pășunile, de livezile de fîn din hotarul satului. Chiar creșterea oilor, care necesita uneori ducerea lor la munte sau în regiunile de baltă, cunoscutul fenomen al transhumanței, a fost întotdeauna în țara noastră o ocupație sedentară, în sensul că a existat o transhumanță de animale, nu de oameni") [12], ni se pare absolut necesară precizarea că preponderența creșterii vitelor în economia noastră feudală trebuie văzută ca principal izvor de venit și nu ca îndeletnicire. Atît pentru țăran, cît și pentru stăpînul de domenii, vînzarea vitelor asigura venituri cu mult mai mari decît vînzarea cerealelor; ar fi însă greșit să se creadă că în economia marelui domeniu sau în obștiile sătești libere, creșterea vitelor era ocupația principală a locuitorilor.

Este însă necesară o cercetare zonală, care să ia în considerație specificul de sol și climă, pentru a stabli — desigur, în măsura permisă de surse — raportul dintre agricultură și creșterea vitelor în diversele părți ale spațiului românesc. O însemnătate deosebită ar avea astfel de cercetări pentru stabilirea unei geografii a clăcii; este evident că, în zonele predominant agricole, renta în muncă (avem în vedere muncile agricole, nu cele de curte) și-a făcut mai de timpuriu apariția, dar, iarăși, nici un fel de raționament, oricît de bine articulat, nu trebuie să treacă înaintea cercetării zonale (micro-zonale). În ultimii ani, au apărut mai multe monografii de sate, iar cercetările de istorie locală au înregistrat un simțitor progres. Chiar dacă, mai ales cele dintîi, nu au fost întreprinse cu rigoarea necesară, ele pot sluji unei anchete de istorie economică. Ar fi, mai ales, interesant de urmărit care era raportul între mediul natural, activitățile economice și statutul social al țărănimii (de pildă, în Piemontul getic, unde s-a menținut pînă tîrziu în secolul al XIX-lea o zonă de țărănime liberă, moșnenii, din rîndurile căreia s-au recrutat căpeteniile oastei lui Tudor Vladimirescu, precum și conducătorul însuși al revoluției din 1821).

[11] V. Costăchel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV — XVII)*, București, 1957, p. 17.

[12] *Ibidem*, p. 16.

Este evident că, în acest din urmă caz, negoțul a jucat un rol însemnat și, o dată cu evocarea schimbului, ajungem la altă idee interesantă a lui Alain Guerreau: „existau — scrie el — două mijloace de acumulare a bogățiilor în afară de taxarea producătorilor direcți: jaful și comerțul. Deși antagonice, aceste două activități erau strîns legate: prada era cel mai adesea vîndută, răscumpărările obligau pe mulți dintre combatanți să-și vîndă anumite bunuri" [13]. Subliniind dificultatea integrării economice complete a negustorimii în societatea feudală, dominată de nobilime, istoricul francez analizează apoi fenomenul militar pentru a ajunge la concluzia că războiul era „principalul factor de coeziune a sistemului feudal" [14].

Este de netăgăduit că în geneza raporturilor feudo-vasalice, starea de insecuritate a jucat un rol esențial și că ea a contribuit la menținerea lor. Războiul în societatea feudată trebuie privit din două unghiuri de vedere: intern și extern. În Europa occidentală (Franța, Anglia), stările de anarhie internă — considerate a fi drept una din caracteristicile de bază ale societății feudale — erau însoțite de acțiuni militare ale unor seniori împotriva altora. Războiul celor două roze în Anglia (1455—1485) oferă unul dintre cele mai concludente exemple, cariera celebrului Warwick dîndu-i cea mai bună ilustrare [15]. Cetele militare particulare ale seniorilor englezi prădau domeniile adversarilor, jaful constituind, într-adevăr, un mobil și un mijloc de îmbogățire.

Fenomenul nu se întîlnește însă în toate societățile feudale. În spațiul românesc stările de anarhie internă nu au fost frecvente. Invocînd cunoscutul document al lui Mircea cel Mare din ⟨1407⟩ prin care făgăduiește satelor mănăstirii Tismana că vor rămîne sub autoritatea acesteia și le îndeamnă să lovească „în cap" pe oricare boier care ar încerca să le constrîngă la prestații [16], P. P. Panaitescu conchidea: „Ca orice clasă nobilă, care-și respectă tradițiile, boierimea era anarhică cultivînd adică individualismul, mîndria și cultul forței" și vedea în documentul citat „o interesantă pagină a moravurilor sociale și a anarhiei nobiliare" [17]. Fără a contesta existența unor astfel de manifestări, proporțiile lor nu trebuie exagerate: societatea feudală românească nu a cunoscut conflicte în cadrul clasei boierești de amploarea celor din Occident, conflicte care să transforme — asa cum s-a întîmplat în Anglia, în timpul Războiului celor două roze — țara într-un cîmp de bătălie. Chiar în perioada de lupte pentru domnie — în Moldova, după moartea lui Alexandru cel Bun (1432), în Țara Românească în secolul al XVI-lea — , ciocnirile dintre grupările în conflict sînt de scurtă durată și de regulă adversarii domnului în scaun „pribegesc" în Polonia, respectiv, Transilvania, de unde se întorc pentru a-l izgoni. Starea de conflict latent între facțiunile boierești cu jafuri reciproce — stări tipice de anarhie feudală — nu a fost caracteristică lumii românești.

Aici războiul cu adversarul din afară a constituit „factorul de coeziune" (pentru a relua formula lui Alain Guerreau) al societății feudale românești. Confruntată cu amenințarea lichidării propriilor structuri prin cucerirea otomană, ea a răspuns solidar în fata primejdiei prin angajarea tuturor fortelor sale în efortul militar: „oastea cea mare" a fost expresia instituțională a războiului întregului popor pentru apărarea țării [18]. Aservirea masivă

[13] Alain Guerreau, *op. cit.*, p. 193.
[14] *Ibidem*, p. 194.
[15] P. Murray Kendall, *Warwick, le faiseur de rois*, Bruxelles, 1984.
[16] *Documenta Romaniae Historica*, seria B, vol. I, p. 72.
[17] P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn*, Bucuresti, 1944, p. 69—70.
[18] Cf., pe larg, *Oastea cea mare*, București, 1972, p. 9—51

a țărănimii în a doua jumătate a secolului al XVI-lea a slăbit forța „oastei celei mari", procesul social-economic din spațiul românesc asociindu-se cu marile mutatii intervenite pe plan internațional și cu progresul armelor de foc ce impunea armate de profesioniști. Sînt factori ce nu pot fi ignorati în înțelegerea evoluției societății românești în secolele XVII — XVIII.

Nu este în intenția noastră să discutăm toate punctele de vedere ale lui Alain Guerreau (de exemplu, functia importantă atribuită de el înrudirilor artificiale). Avem însă rezerve serioase față de afirmatia că „biserica apare ca principala forță motrice a sistemului feudal, cel puțin din faza imperiilor tîrzii și pînă în secolul al XVI-lea" [19]. Exemplele citate de el — între care lupta între Biserică și puterea laică, în cursul căreia cea din urmă a fost de multe ori învinsă — nu îndreptățesc o formulare atît de categorică, mai ales, că autorul — ca imensa majoritate a medieviștilor occidentali — și-a limitat „orizontul" (pentru a relua termenul din titlul cărții) la Europa apuseană. Nimeni nu poate tăgădui rolul important al Bisericii în societatea feudală, funcția ideologică și culturală îndeplinită de ea în evul mediu. Există însă o mare deosebire între situația acestei instituții în feudalismul apusean și cel răsăritean. Aici, structurile imperiale bizantine au dat Bisericii un rol subaltern față de puterea laică, și instituția ecleziastică nu l-a putut depăși chiar dacă a intenționat așa ceva. În spațiul „Commonwealth-ului bizantin" aceasta a fost situația în tot răstimpul de existență a societății feudale.

Trebuie făcută o distincție între pozitia subordonată a Bisericii și componenta religioasă a ideologiei și mentalității medievale, componentă cu o foarte mare pondere. Fără a putea intra aici într-o discuție asupra mentalului medieval, observăm doar că Alain Guerreau nu i-a acordat atenția pe care ar fi meritat-o [20].

Feudalismul, credem noi, este un ecosistem în care puterea *(dominium)* exprimă esenta relatiilor economice și sociale, dar, în același timp, și o lume de sensibilităti și mentalități inconfundabile, specifice lumii medievale. Analiza ei este una din direcțiile majore de înnoire a cunoștințelor noastre despre evul mediu.

[19] Alain Guerreau, *op. cit.*, p. 204.
[20] Cf. Georges Duby, *Hommes et structures du Moyen Âge*, Haga, 1973.

MENTALITĂȚILE ȘI INTROSPECȚIA ISTORICĂ

DE

IOLANDA ȚIGHILIU

Istoria mentalităților: extrem de seducătoare și înspăimîntător de grea.

(Lucien Febvre)

Într-o epocă dominată intens de o tehnologie cu ritmuri accelerate de dezvoltare în care tendințele tehnocratice sînt tot mai evidente, resimțim, mai mult ca oricînd, nevoia imperioasă de înțelepciunea cuvîntului, de lumina culorii și de puritatea sunetului pentru a reconstitui acea *ecumenicitate întru spirit*, idealul și năzuința înțelepților dintotdeauna.

Din științele umaniste, ISTORIEI îi este dat, în primul rînd, să înfăptuiască acest ideal pentru că ea este prin excelență știința despre om, știința care a pus în centrul universului ei omul, cu toate manifestările sale materiale, sociale și spirituale.

Zeci și zeci de cercetători i-au consacrat lui Clio toate resursele și toată mintea lor pentru a reconstitui viața și destinul pe care semenii noștri de peste timp și-l vor fi împlinit demult. Pertinente istorii politice, sociale si economice au venit astfel să reconstituie societățile umane ce ne-au precedat. Fără a nega nici o clipă necesitatea și utilitatea lor, nu poți să nu observi că se întîmplă cîteodată să te afli doar în fața unui segment, a unui cadru, a unui schelet supus unei disecții extrem de meticuloase care-ți dă uneori senzația de disconfort intelectual, că te afli într-un fel de laborator de anatomie socială, sau, în măsura în care se au în atenție anomaliile, într-unul de anatomo-patologie socială în care obiectul supus analizei sfîrșește nu o dată prin a fi literalmente pulverizat. Ai atunci toate părțile componente, dar ele nu mai reprezintă totuși organismul viu — omul sau, altfel spus, societatea umană pulsînd de viață.

În această situație, istoricului i se cere mai mult, i se cere un efort în plus, acela de a dărui științei pe care o slujește toate pornirile simțirilor lui creatoare pentru a reanima, pentru a re-crea, pentru a regăsi viața și oamenii dincolo de structurile materiale pe care ne-am obișnuit atît de bine să le deslușim.

Este ceea ce corifeii de la „Annales" au reușit să facă desprinzîndu-se de „palpabilul" aflat în apropiere și „plonjînd" dincolo de el printr-o introspecție istorică mult mai adîncă spre zonele de mare profunzime ale firii omenești.

Nu ne propunem aici să reliefăm meritele, cu adevărat excepționale, pe care cîțiva istorici de elită le-au avut în deschiderea de noi drumuri în cîmpul cercetării, cu efecte atît de benefice asupra dezvoltării istoriografiei europene. Nu vom vorbi nici despre tot zbuciumul prin care a trecut o nouă disciplină, aceea a istoriei mentalităților, pînă cînd a reușit să se autodefinească și să se delimiteze într-un fel de celelalte. Nu vom vorbi

nici despre timpul istoric „descoperit" de F. Braudel care include în durata sa cea lungă și istoria mentalităților. Au făcut-o alții cu mult înaintea noastră cu competență și elocvență, ceea ce ne dispensează pe noi de acest lucru [1].

Însemnările noastre de acum nu se doresc decît o pledoarie *pro*, o chemare și un îndemn pentru istoria mentalităților.

Dar orice început de drum obligă, profesional și moral, la o întoarcere de gînd spre cei care ne-au precedat pe calea, deloc facilă, a acestei introspecții istorice ce-și are specificitatea ei de netăgăduit. Și acest gînd, ce se oprește la numele unor plămăditori de noi istorii ca Marc Bloch, Fernand Braudel, Pierre Chaunu, George Duby, Jacques Le Goff, Robert Mandrou sau la cei care se află în preajma noastră și pe care-i simțim atît de apropiați ca Florin Constantiniu, Alexandru Duțu, Răzvan Theodorescu (cităm în ordine alfabetică pentru că o altă ordine nu există), acest gînd, așadar, stă sub atotputernicia ambivalenței în care prețuirea cea mai deplină se întîlnește cu fervoarea neofitismului.

Dar ce este de fapt mentalitatea? După opinia specialiștilor, ea este un ansamblu de opinii, prejudecăți și credințe care influențează gîndirea indivizilor, a grupurilor umane, a popoarelor. Între elementele constitutive ale mentalității există raporturi logice și raporturi afective [2].

Dacă zona principală de introspecție o reprezintă mentalul colectiv, nu mai puțin interesantă este și investigarea mentalului individual, atunci cînd este vorba de personalități care prin poziția pe care au deținut-o au putut influența, uneori în mod specific, devenirea istorică a societății lor.

Încă din 1937, Nicolae Iorga remarca, cu subtilitatea omului de geniu că: „Orice se întîmplă într-o societate omenească vine din starea ei de spirit, din felul cum este alcătuirea ei sufletească în acel moment [.... Astfel ca are ceva sufletește permanent, care-i dă caracterul, care—i stabilește valoarea, care-i face mîndria sau o îndreaptă spre pieire [...]; acest fond nu poate fi biruit. El e zestrea, el e darul, el e nenorocirea și el e osînda. Acoperit un moment, înșelat sau înspăimîntat, el își revine și domină și mai departe, fiindcă el vine din tot ce a suferit și a cîștigat, din tot ce primește din mediul ei, din tot ce și-a agonisit societatea" [3].

Cîțiva ani mai tîrziu, în 1941, un alt mare istoric, Lucien Febvre în studiul său *La sensibilité dans l'histoire* atrăgea atenția asupra faptului că à reconstitui „viața afectivă a unei anumite epoci este o ocupație în același timp extrem de seducătoare și înspăimîntător de grea. Dar istoricul nu are dreptul să dezerteze în fața ei" [4]. Ca unul din părinții spirituali ai acestei noi discipline, Febvre trece în revistă evantaiul larg al izvoarelor care stau la îndemîna istoricului mentalităților. După ce menționează mărturiile documentar-juridice, artistice, literare, muzicale care trebuie pertinent și corect interpretate, istoricul francez atrage în mod deosebit atenția asupra necesității inițierii și menținerii contactului cu cercetările psihologilor. Atîta vreme cît nu vom apela la „ultimele rezultate obținute de munca pozitivă

[1] Vezi în special Al. Duțu, *Literatura comparată și istoria mentalităților*, București, Edit. Univers, 1982, 265 p. si idem, *Dimensiunea umană a istoriei*, București, Editura Meridiane, 1986, 303 p.; Lucian Boia, *Historiens des Annales*, în Analele Universității București—Istorie", 30, 1981, p. 49—62.

[2] *Dicționar de psihologie socială*, București, Edit. științifică și enciclopedică, 1981, p. 139, sub voce.

[3] Nicolae Iorga, *Cum se creează o stare de spirit*, în volumul întocmit de Alexandru Duțu, *Dimensiunea umană a istoriei*, p. 190.

[4] *Ibidem*, p. 129.

și critică a vecinilor noștri, psihologii [...] *nu vom avea o adevărată istorie*" [5]. Indicînd o direcție de cercetare, solicitînd deschiderea unei ample anchete colective asupra sentimentelor fundamentale ale oamenilor, cum ar fi o istorie a Dragostei, o istorie a Morții, o istorie a Milei și a Cruzimii, o istorie a Bucuriei, în final autorul revine asupra necesității colaborării cu psihologia conchizînd că, după opinia sa, aceasta se află la temelia oricărei lucrări efectuate de un istoric autentic [6]. Și deși psihologia istorică (psiho-istoria) și istoria mentalităților nu reprezintă același lucru, domeniile lor sînt totuși foarte apropiate, iar de acest lucru nu se poate face abstracție totală.

Astfel, Lucien Febvre, ca și toți ceilalți istorici ai mentalităților amintiți mai înainte, nu face decît să pledeze pentru lucrul cel mai firesc și cel mai greu: interdisciplinaritatea, investigarea cu competență și inteligență a domeniilor învecinate.

În ce ne privește, ne-am manifestat întotdeauna convingerea că imensul material informațional existent poate aduce un plus de noutate, nu numai prin îmbogățire, fapt ce nu trebuie exclus, cît mai ales prin alte modalități de gîndire, de abordare și tratare a lui. Sociologia și lingvistica, filosofia și psihologia, istoria artei, istoria comparată, istoria mentalităților și psiho-istoria sînt tot atîtea discipline conexe MARII ISTORII la care cu încredere trebuie apelat în strădania noastră de a contura o imagine cît mai completă și mai nuanțată a subiectului investigat.

Se știe că orice fenomen istoric este o realitate complexă, multilaterală și multinivelară, deci o *totalitate*. Termenul „multinivelar" reliefează pe deplin complexitatea societății postulînd pluritatea de sensuri, întrucît fiecare nivel potențează un sens sau chiar un gen de sensuri istorice spre o aceeași finalitate [7]. De aceea, abordarea oricăror probleme sociale, politice, economice, culturale, mentale, în pofida faptului că poate părea simplă la prima vedere, ascunde întotdeauna fenomene de o complexitate ce nu transpare inițial și obligă, după părerea noastră, la o tratare globală, interdisciplinară și integratoare, așadar deloc facilă dar singura în măsură să ne ofere o imagine cît mai veridică a fenomenului cercetat. Este efortul pe care, în numele aceluiași scop epistemologic, avem datoria de a-l împlini pentru a evita capcana empirismului, a descrierii faptelor sau a narațiunii și a încerca a ne ridica de la nivelul istoriografic *stricto-sensu*, la cel dorit a fi istoriologic. Ca urmare, ne exprimăm deplina credință că detașarea de modul de abordare tradiționalist strict pozitivist, care și-a avut cîndva, incontestabil, meritele sale și momentul său de glorie, și apelarea cu mai mult curaj și fermitate la metodele introspecției interdisciplinare, mult mai complexe, mai suple, mai inteligente și mai nuanțate, care permit tratarea fenomenelor istorice și din alte unghiuri decît cele de pînă acum, nu constituie nicidecum o „erezie" față de istoric, ci mai degrabă o șansă spre înnoire care se oferă acestei științe.

Una din căile care duc la autocunoaștere, la o cît mai corectă și completă autodefinire este raportarea la alte puncte de referință, exterioare, aflate în situații cel puțin asemănătoare, dacă nu identice.

[5] *Ibidem*, p. 135.
[6] *Ibidem*, p. 137.
[7] Termenul aparține lui Traian Herseni, *Despre clasificarea științelor istorice*, în *Sociologia militans*, vol. I, București, 1968, p. 27. Cf. Al. Tănase, V. Isac, *Realitate și cunoaștere în istorie*, București, 1980, p. 183.

Pornind de la această axiomă, ne pronunţăm pentru întreprinderea unor demersuri susţinute pentru ca pe temeiul planurilor comparate să obţinem o conturare cît mai precisă a ceea ce a reprezentat similitudine dar şi deosebire între ce s-a întîmplat în spaţiul carpato-danubiano-pontic faţă de situaţiile din ariile geografice învecinate, să înţelegem, aşadar, în ce a constat, ce este de fapt, specificitatea românească.

Istoria comparată, indiferent la ce palier al organismului social este aplicată, cere, de bună seamă, un efort sporit din partea investigatorului, faţă de abordarea plată, liniară, evenimenţială, aplicată încă din păcate cu destulă consecvenţă.

Cu puţin timp în urmă, într-o monografie dedicată boierimii din Ţara Românească în secolele XIV — XVII, încercam cu acest gînd un demers tipologic asupra celor două modele, două tipuri de feudalism — între care trebuie făcută necesara disjuncţie între formă şi conţinut — pe care le-a cunoscut societatea europeană în evul de mijloc. Se releva cu acel prilej că relaţiile feudale dintre Apusul şi Răsăritul Europei au cunoscut o identitate de esenţă, dar în acelaşi timp şi o diversitate de forme şi ritmuri, adesea disincrone, care le va marca pe deplin individualitatea. Dacă ar fi să conturăm în cîteva cuvinte similitudinile, dar şi neasemănările dintre feudalismul ortodox şi cel catolic (cum le-am numit atunci pornind de la conotaţia spaţială, de la acoperirea geografică a termenilor şi nu mai puţin cea confesională, pentru că demarcaţia dintre cele două tipuri de feudalism se situează pe linia de contact, de sinteză, dar şi de conflict dintre cele două religii) ar trebui să ne îngăduim jocul plăcut al imaginaţiei şi comparaţiei.

Edificiul-clădire şi edificiul-organism social au fost adesea puse alături, găsindu-se, nu o dată, numeroase apropieri.

Lumea evului de mijloc a stat sub ceea ce Lucian Blaga numea „duhul ordinei ierarhice" [8]. Dacă în spaţiul românesc sau, folosind o expresie cu o cuprindere ceva mai largă, în spaţiul ortodoxismului european această ordine definită printr-o reducţie benefică la elementele ei esenţiale are parcă ceva din claritatea, sobrietatea şi eleganţa unui edificiu în stil clasic, în spaţiul catolic „duhul ordinei ierarhice" este cuprins de o adevărată frenezie a detaliului ce capătă pe alocuri accente paroxistice — de n-ar fi să amintim decît sistemul vasalităţii multiple — , frenezia pe care în lumea formelor pare-mi-se că doar goticul flamboaiant o poate evoca pe de-a-ntregul.

Deşi în istoria literară şi în istoria artei metoda comparatistă este mai demult şi în chip atît de profitabil aplicată, am dori ca şi la celelalte nivele — economic, social, politic, cultural, mental — ea să capete relevanţa necesară.

Dar toate aceste paliere definesc practic reprezentări, valori, structuri ale mentalului colectiv [9]. Şi nu există istorie a civilizaţiei fără manifestarea unei organicităţi a sufletului colectiv, cum nu este dinamică istorică fără spirit creator receptiv, chiar pasiv. Se ajunge astfel la situaţia paradoxală ca dincolo de istorie să se afle, direct sau indirect, o altă istorie. Este istoria mentalităţilor.

Dar o istorie a mentalităţilor este o istorie totală. Şi aceasta — după cum remarca Alphonse Dupront — nu pentru că mentalul ar fi totul, pentru că fiecare lucru conduce spre mental.

[8] Lucian Blaga, *Fenomenul stilului şi metodologia*, în *Trilogia culturii*, Bucureşti, 1969, p. 5.

[9] Alphonse Dupront, *D'une histoire des mentalités*, în „Revue Roumaine d'Histoire", Bucureşti, 1970, nr. 3, p. 385.

Dar pentru a ajunge aici se impune o anumită analiză, o anumită critică a izvoarelor documentare. Mai exact spus trebuie să deprinzi tehnica citirii lor în filigran.

Astfel, încercînd să ne apropiem de mentalul omului medieval, am constatat că pentru omul trăitor în evul de mijloc întreaga viață spirituală s-a desfășurat sub semnul sentimentului religios. Simțămintele cugetului și ale spiritului convergeau mereu și mereu spre un singur punct central — credința, cu multiplele ei forme de manifestare, de la credința individului, pînă la unitatea de credință a statelor ridicată, de atîtea ori, la rang de alianță politică. De aceea, omul medieval a simțit tot mai mult nevoia de a-și zidi cu smerenie sufletul plin de neliniști în monumente ce se înălțau spre mulțumirea și glorificarea divinității.

Pentru noi, însă, acelasi om medieval ține — după cum remarca Paul Zumthor — „de un univers care ne-a devenit străin. De el ne desparte ceva în care este mai bine să vedem o prăpastie de netrecut decît să ne prefacem că nu știm că există" [10].

Și totuși, folosirea cu inteligență și subtilitate a noilor metode de introspecție istorică este în măsură să readucă la suprafață acel crîmpei de viață, de istorie trăită ce face din personajul sau fenomenul supus analizei egalul sau contemporanul nostru anulînd, doar astfel, o distanță în timp ce este altminteri irecuperabilă [11].

Dar penetrarea într-un domeniu atît de delicat cum este viața interioară, spirituală, a unei colectivități sau a unui personaj este cît se poate de dificilă. Pentru aceasta ar fi nevoie probabil de ceva mai multă sensibilitate, poate talent, dacă nu chiar har. De aceea, ne raliem opiniei exprimate de Jacques Le Goff care arăta că: „Practicarea celor mai multe dintre științe este, incontestabil, o treabă de profesionist. Știința istorică nu este însă atît de exclusivistă (...) Aș dori ca istoria, chiar dacă va deveni mai științifică, să poată rămîne totuși o artă. Pentru a hrăni memoria oamenilor, gustul, stilul, pasiunea sînt la fel de necesare ca și rigoarea și metoda" [12].

Cu acest deziderat în minte, așa cum am spus mai înainte, adresăm o chemare și lansăm un îndemn pentru a aduce științei pe care o slujim un spor de Inteligență, și un plus de Frumos, astfel încît, într-o zi — parafrazîndu-l tot pe Jacques Le Goff — să putem redescoperi Un Alt Ev Mediu Românesc, spre Bucuria noastră, a tuturor.

[10] Paul Zumthor, *Încercare de poetică medievală*, București, Edit. Univers, 1983, p. 41.
[11] Pentru detalii, vezi Iolanda Țighiliu, *Chipurile Brâncoveanului. Preliminarii pentru un portret*, în „Revista de istorie", nr. 9, 1988, p. 913—917.
[12] Jacques Le Goff, *Pentru un alt Ev Mediu. Valori umaniste în cultura și civilizația Evului Mediu*, I, București, Edit. Meridiane, 1986, p. 37—38.

NICOLAE IORGA ȘI ISTORIA MENTALITĂȚILOR

DE

MIRCEA SUCIU

Numărîndu-se între noile ramuri ale disciplinei — și încă născută, în perioada interbelică, printre cele dintîi dintre acestea — , istoria mentalităților colective contribuie într-o măsură tot mai accentuată, împreună cu demografia și geografia istorică, ecodemografia, climatologia istorică și istoria cantitativă, la ridicarea „edificiului unei istorii totale sau globale, misiune esențială a științei istorice de astăzi" [1]. Reacție la istoriografia evenimențială — preocupată mai ales de expunerea faptelor politice memorabile — , care domina știința istoriei pînă la începutul actualului secol, istoria mentalului colectiv [2], a psihologiei comunităților umane în timp si spatiu și-a dobîndit, deplin justificat, un domeniu autonom de cercetare care are drept obiectiv „nu simple abstracțiuni de date și fapte, ci omul concret, cu nevoile și mentalitatea sa, încadrat în structura socială specifică a fiecărui moment istoric" [3]. Noțiunea de „mentalitate — scrie Jacques Le Goff, strălucit promotor și teoretician contemporan al noului curent istoriografic — „este una dintre acelea care au pus cel mai mult în mișcare în ultimii ani domeniul istoriei, aducînd, istoriei economice mai ales, o dezirabilă contrapondere. Mentalitatea a dat un aer proaspăt istoriei" [4].

Istoriografia românească din ultimele două decenii denotă un interes crescînd, o comprehensiune marcantă a istoricilor noștri pentru istoria mentalităților (e drept, într-o măsură mai mare sînt detectabile preocupări în acest sens în rîndurile medieviștilor; să fie oare acesta un indiciu că ceea ce s-a numit atît de inspirat «paradigma» „Analles" -lor — publicația și istoriografia franceză, după cum bine se cunoaște, animate de mari istorici ai evului mediu ca Lucien Febvre, Marc Bloch, George Duby, Jacques Le Goff, Fernand Braudel, Emmanuel Le Roy Ladurie, Michel Vovelle, Philippe Ariès, Pierre Chaunu etc., fiind cele care au întreprins, în mod programat cu o adevărată operă de pionierat în acest domeniu — este o sintagmă cu perfectă acoperire, verificabilă și în acest caz?). Mărturie în acest sens stau studiile și recenziile din revistele noastre de specialitate, cărțile apărute și altele proiectate ce abordează noua direcție de cercetare, comunicările susținute de istorici români la manifestări internaționale care dezbat diferite aspecte

[1] L. Boia, *Istoria mentalităților (Cu privire specială asupra școlii de la „Annales")*, în „Revista de istorie", t. 33, 1980, nr. 5, p. 952.

[2] Vezi și recentele considerații sintetice asupra domeniului ale lui Jacques Revel, în *Dictionnaire des sciences historiques*, sub red. André Burguière, P.U.F., Paris, 1986, p. 450—456 (cu bibliografia lucrărilor teoretice esențiale).

[3] *Ibidem*, p. 938.

[4] Jacques Le Goff, *L'histoire nouvelle*, în *La nouvelle histoire*, p. 233, apud L. Boia, *op. cit.*, p. 952.

ale mentalului colectiv. Deși nu foarte numeroase din punct de vedere cantitativ[5], toate acestea fac dovada, în ansamblul lor, nu numai a viabilității domeniului, a beneficiului indiscutabil răsfrînt, prin studierea mentalităților colective, asupra cunoașterii în profunzime a liniilor de forță din istoria poporului român, dar și a disponibilităților istoriografiei noastre, receptivitatea și integrarea ei în noile domenii de investigație care se afirmă pe plan mondial.

Orientarea mai susținută a anchetei istorice românești contemporane și în această direcție ne apare cu atît mai justificată cu cît istoricii noștri au la îndemînă în această privință — prea puțini sînt aceia care, cunoscînd dimensiunile fără precedent ale operei sale, varietatea arici de investigație și efortul permanent de înnoire a analizei în surse și interpretare, vor fi surprinși de afirmație — exemplul operei lui Nicolae Iorga. Anticipînd concluzia rîndurilor de față, vom spune că analiza operei pe cît de întinsă, pe atît de variată a marelui nostru istoric și din unghiul de vedere al istoriei mentalului colectiv confirmă memorabila asertiune a lui George Călinescu care, făcînd portretul lui Iorga, scria: „Nu este cu putință să-ți alegi un domeniu oricît de îngust și de umbrit din istoria română fără să constați că N. Iorga a trecut p acolo..." [6].

Relevarea acelor valori din opera sa care permit întrezărirea istoricului român și ca unul dintre deschizătorii de drumuri ai domeniului de cercetare numit, începînd cu deceniul al patrulea din secolul nostru, istoria mentalităților, va trebui întreprinsă prin raportarea operei științifice a lui Iorga la acel sistem de referințe ale cărui elemente de bază sînt timpul în care a fost creată — deci al autorului — și timpul în care este examinată — deci al nostru. Noutatea față de ceea ce știau contemporanii autorului și valabilitatea față de ceea ce știm noi astăzi sînt cele două măsuri după care se prețuiește o operă și care trebuie avute în vedere și în acest caz.

Omul, umanitatea sînt țelul ultim, după Iorga, al cunoașterii istorice. În prima sa lecție la Universitatea din București (1 noiembrie 1894), tînărul istoric de atunci relua cele spuse de L. von Ranke, pentru a arăta că ceea ce interesează e istoria „faptelor și suferințelor acestei ființe sălbatice, violente, brutale, bune, nobile, liniștite, a acestei ființe pătate și pure, care e noi înșine" [7]. Cu remarcabilă consecvență, Iorga a reafirmat de-a lungul întregii sale activități această concepție umană a istoriei, care așează *individul* și *societatea* în rîndul întîi al obiectivelor cercetării istorice.

A doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea coincid cu perioada de apariție a așa-numitei psihologii a popoarelor *(Völkerpsychologie)*, în cuprinsul căreia se disting trei direcții de cercetare: psihologia socială, care urmărește relațiile dintre psihicul individual și cel colectiv; psihologia culturii, înțeleasă ca manifestare a spiritului poporului *(Volksgeist)*; în sfîrșit, psihologia concretă a popoarelor, care studiază particularitățile

[5] Ne propunem, cu alt prilej, schițarea unui bilanț bibliografic al tuturor scrierilor românești din domeniul istoriei mentalităților.
[6] G. Călinescu, *Istoria literaturii române*, București, 1941, p. 542.
[7] N. Iorga, *Despre concepția actuală a istoriei și geneza ei*, în *Generalități cu privire la studiile istorice* (citat mai departe: *Generalități...)*, ed. a III-a, București, 1944, p. 16.

psihice ale fiecărui popor [8]. Discuţiile despre psihologia comunităţilor nu au rămas fără impact asupra ştiinţei istorice. În Franţa, J. Michelet proclamă necesitatea unei „resurecţii integrale a trecutului", care nu se poate dispensa de aportul investigaţiei psihologiei socio-istorice, pentru că, în concepţia istoricului francez, principalul factor al procesului istoric este poporul; reconstituirea vieţii spirituale a acestuia devine, aşadar, sarcina fundamentală a istoricului. În Germania, K. Lamprecht susţine că obiectul cercetării îl constituie nu istoria politică, al cărei primat afirmat de Ranke devenea o moştenire înăbuşitoare în istoriografia germană, ci procesul de dezvoltare istorico-culturală, în cadrul căruia rolul principal îl deţine nu personalitatea, ci colectivul. Psihologia socială este considerată de către învăţatul german drept „baza normativă a ştiinţei istorice". În sfîrşit, marxismul relevase rolul maselor în istorie şi pusese în lumină funcţiile suprastructurii de idei şi instituţii în dezvoltarea societăţii. Toate aceste curente de idei şi concepţii, ale căror influenţe pot fi detectate mai mult sau mai puţin sigur în scrierile tînărului Iorga, deplasau centrul de greutate al investigaţiei de la „eroi" la popor. Această orientare nouă în istoriografie avea să fie în dese rînduri amintită de Iorga. În celebrul discurs de recepţie la Academia Română (17 mai 1911), marele învăţat evoca în următoarele cuvinte acea perioadă din dezvoltarea istoriografiei, cînd scrierea istoriei se confunda cu întocmirea biografiei marilor personalităţi: „Viaţa culturală, umila acţiune necontenită şi obscură a mulţimilor, care nu numai că ţin pe umerii lor palate şi temple, cu toate podoabele şi puterile lor, dar condiţionează, fără ştirea artiştilor celor mai personali, şi cea mai înaltă artă, era doar un fond vag sau un pretext de inventarii... La ce puteau servi acele gloate fără *nume* şi fără *fapte*, din care nici unul nu călcase pragul unui Panteon" [9]. Istoricul român refuza să se închidă în dilema, de fapt pseudodilema: eroi şi mase, şi oferea soluţia de autentică dialectică: „Masele şi indivizii —spunea el în 1938 — hotărăsc în măsura în care au caracter dinamic şi reprezentativ" [10], adică în funcţie de împrejurările istorice. O colectivitate sau un individ poate exprima sau întruchipa ceea ce este reprezentativ în sufletul naţional.

Odată acceptată ideea că personalităţile şi masele sînt parteneri egali în procesul istoric, că reflectorul cercetării istorice nu se poate îndrepta numai spre aceşti închipuiţi demiurgi de istorie pentru a lăsa în obscuritate acele mase, despre care o anume filosofie a istoriei crede că nu fac altceva decît să mimeze liderul, Iorga nu mai avea de făcut decît un pas pentru a ajunge la sublinierea rolului esenţial pe care îl are în cunoaşterea şi înţelegerea procesului de dezvoltare a societăţii umane, a ansamblului de emoţii, sentimente, reprezentări şi idei viaţa mentală a unui popor. Acest pas istoricul român l-a făcut.

În viziunea lui Iorga, istoria încetează de a mai fi reconstituirea evenimenţială a trecutuluii. Oricît ar părea de paradoxal, istoricul care nu lăsa nevalorificată nici o mărturie, nici un vestigiu a ceea ce fusese viaţă omenească considera totuşi că în cele din urmă o alegere trebuie operată; selecţia faptelor distinge istoria de istoriologie. Cea dintîi „spune tot ce ştie, pentru a-l spune", cealaltă „nu se opreşte decît la faptul caracteristic, expresiv, pentru a-l comenta [11]. Triajul făcut de istoric are, aşadar, meritul de a oferi materia

[8] A. Miroglio, *La psychologie des peuples*, Paris, 1965, p. 25—26; M. Ralea, T, Herseni, *Introducere în psihologie socială* Bucureşti, 1966 p. 222 şi urm.
[9] N. Iorga, *Două concepţii istorice*, în *Generalităţi...*, p. 83.
[10] Idem, *Ce înseamnă astăzi concepţia istorică*, în *Generalităţi...*, p. 263.
[11] Idem, *Materiale pentru o istoriologie umană*, Bucureşti, 1968, p. 16.

primă, materialul pentru construcția interpretativă a cercetătorului. Și N. Iorga, în sinteza de istorie a omenirii, nu șovăie să spună răspicat că ceea ce îl interesează în gradul cel mai înalt este psihologia colectivă: „în felul în care concepem astăzi studiile istorice este ceva care ne interesează mult mai mult chiar pentru viața maselor, privită în elementele ei materiale și aceea e: psihologia acestor mase. Și din psihologia majorității unei națiuni, influențată mai mult sau mai puțin de personalități superioare, se naște istoria acelei națiuni" [12]. Prezența în prefața sintezei sale de istorie universală a afirmării primatului psihicului colectiv în desfășurările istorice capătă caracterul unei declarații de principiu și se cuvine analizat ca atare. Această examinare se cere întreprinsă pe două planuri: cel al concepției istorice a lui Nicolae Iorga și cel al scrierii istoriei — i-am spune istoriografie, dacă sensul n-ar fi astăzi altul.

În cunoscuta triadă a permanențelor istoriei, alături de pămînt și rasă, Iorga așează ideea. În esența ei, concepția lui Iorga este idealistă; factorii materiali, deși n-au fost niciodată ignorați de istoricul român — dovadă nenumăratele sale studii și sinteze închinate diverselor aspecte ale vieții economice — , rămîn totuși la periferia scenei istorice, simple decoruri, care nu participă decît pasiv, indirect și, deci, fără nici un rol important la marea dramă care se joacă pe această scenă. Rolul principal îl dețin ideile, stările de spirit, mentalitățile colective. Iorga, idealist, afirmă cu accent polemic acest primat: „În ciuda miopilor sau a interesaților care nu văd ori nu vor să vadă decît factorul material al acțiunilor sociale, stările de spirit sînt acelea care domină totul" [13] sau, în altă parte, „Orice se întîmplă într-o societate omenească vine din starea ei de spirit, din felul cum este alcătuirea ei sufletească în acel moment" [14].

Pe celălalt plan — al scrierii istoriei —, locul primordial acordat de Iorga stărilor de spirit s-a tradus prin preocuparea permanentă de a situa evenimentul sau personalitatea istorică în climatul mental al epocii. Iorga, care cerea „înțelegerea umană" a omului — a omului istoric — prin comprehensiune, ghicire, simpatie și creație, cerea în același timp „înțelegerea psihologică a unei situații" [15]. Dacă instituțiile înseși nu erau pentru el decît „psihologie națională realizată" [16], este lesne de înțeles ce însemnătate capătă pătrunderea în spiritul timpului, pentru a dobîndi justa explicație istorică.

Din foarte multe exemple ce se pot da, să amintim încercările lui Nicolae Iorga de a căuta mobilurile de psihologie colectivă ale campaniilor lui Traian și cuceririi Daciei de către Imperiul roman — fapt capital pentru istoria poporului român, admirabil reținut de marele istoric în titlul unui volum al sintezei sale de largă notorietate: *Sigiliul Romei* — , ale răscoalei românilor transilvăneni, supuși deopotrivă exploatării feudale și opresiunii naționale, de sub conducerea lui Horea sau, întrucît atenția acordată istoriei universale constituie la Iorga o permanență și o trăsătură fundamentală a operei, cele legate de geneza Revoluției franceze. Reproducem, firește, doar frazele cheie: „Ca să se înțeleagă companiile lui Traian (...) trebuie să știi ce era în capul romanilor de atunci. Era o epocă romantică, cu dorința de aventură, cu o

[12] Idem, *Prefață* la *„Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité"*, în *Generalități...*, p. 152.
[13] Idem, *Permanențele istoriei*, în *Generalități...*, p. 252.
[14] Idem, *Cum se creează o stare de spirit*, în *Sfaturi pe întunerec*, ed. I, vol. II, București, 1940, p. 48.
[15] Idem, *Cultură generală și studii istorice*, în *Generalități...*, p. 167.
[16] Idem, *O notă despre valoarea morală a istoriei*, în *Generalități...*, p. 167.

imaginație aprinsă, cu setea de-a cunoaște ținuturi noi, de-a străbate regiuni necunoscute"[17].

Zăbovind — într-o „simplă conferință", cum își subintitula cu modestie considerațiile despre *Horia, Cloşca şi Crişan*, abundînd de sugestii fertile pentru înțelegerea resorturilor psihologice ale universului mental al iobagilor români răsculați la 1784 — asupra stărilor de lucruri din Transilvania perioadei premergătoare izbucnirii răscoalei, Iorga arăta că cele două călătorii (în 1773 și 1783) ale împăratului Iosif II în provincia românească trecută, la hotarul dintre sec. al XVII-lea și cel de-al XVIII-lea, de sub suzeranitatea Porții otomane în stăpînirea Imperiului habsburgic au „permis o stare de spirit în Ardeal, sprijinită pe faptul că Împăratul nu sufere pe nobili, că nu se încrede în funcționari, că are milă de oameni și simț pentru poporul românesc"[18]. Această „stare de spirit" surprinsă de istoricul român s-a putut dezvolta în condițiile în care funcționa — pentru a folosi un concept din limbajul istoriei mentalităților — stereotipul mental al răscoalelor țărănești: credința în bunul suveran. Acestei iluzii colective medievale, cu largă răspîndire în Europa timpului, dar și mult mai tîrziu, Iorga îi relevă vechimea și particularitatea în cazul istoriei românilor, însoțiți, încă de la nașterea lor ca popor, de credința în autoritatea imperială: „noi am trăit totdeauna cu noțiunea aceasta a Împăratului: dacă vine Împăratul, vine dreptatea și multe neajunsuri vor dispărea, multe perspective luminoase se vor deschide"[19]; „Împăratul este idealul secular, milenar al poporului românesc, oricare i-ar fi nația"[20]. O recentă și pătrunzătoare cercetare arată că această imagine iluzorie a bunului monarh — care, erau încredințați iobagii români crunt asupriți social și național de către o minoritate privilegiată și dominantă, abuziv constituită în „religii recepte", le-ar fi cerut să se răscoale — avea să fie „distrusă de realitatea faptelor și să creeze o nouă legitimitate revoluționară"[21]: „Nos Horea Flora Rex Daciae". Observațiile lui Nicolae Iorga, cuprinse și în scurtul studiu din 1937, pot fi considerate de cea mai mare importanță pentru înțelegerea motivației psihologice a celor mai intime resorturi ale ridicării la luptă a țărănimii române în 1784.

În legătură cu Revoluția franceză, după ce reafirmă că „psihologia generală care (...) o dată fixată, luminează o epocă întreagă", Iorga conchide că „Revoluția franceză a ieșit dintr-un fenomen psihologic colectiv, o anumită stare de spirit"[22]. Anticipînd opiniile de astăzi ale unor istorici care consideră revoluția americană și cea franceză drept fațetele unei singure revoluții atlantice, Iorga credea că poate stabili între ipostazele aceluiași fenomen o deosebire, luînd drept criteriu fenomenul spiritual care în Franța ar fi fost inferior. Ceea ce se cuvine reținut e mai puțin reafirmarea concepției idealiste a lui Nicolae Iorga, cît rolul mentalităților colective, concluzie deosebit de interesantă, căci nu se poate concepe o mulțime revoluționară fără formarea—prin operațiunile intelectuale ale acțiunii intermentale — a unei stări de spirit, a unei mentalități revoluționare[23].

[17] Idem, *Adevăr și greșală în scrierea istoriei*, în *Generalități...*, p. 208.

[18] Idem, *Horia, Cloșca și Crișan (o simplă conferință)*, în „Revista istorică", an. XXIII, 1937, nr. 1—3, p. 65.

[19] *Ibidem*, p. 62.

[20] *Ibidem*, p. 68.

[21] Fl. Constantiniu, *Aspecte ale mentalului colectiv sătesc în societatea medievală românească*, în „S.M.I.M.", vol. VII, 1974, p. 98.

[22] N. Iorga, *Fond și formă în căutarea adevărului istoric*, în *Generalități...*, p. 234—235.

[23] Vezi, pe larg, G. Lefebvre, *Foules révolutionnaires*, în *Études sur la Révolution française*, Paris, 1954, p. 271—287.

În opera lui N. Iorga, studiul mentalităților colective este, așadar, consecința concepției idealiste și a viziunii umane a istoriei. Atîta vreme cît istoricul are a se ocupa de om și de colectivitatea omenească, cercetarea nu poate progresa fără investigarea universului mental al acestora. Raportarea permanentă la atmosfera spirituală a epocii și dezvăluirea resorturilor psihice ale acțiunilor colective devin astfel exigențe ale oricărei anchete istorice de adîncime.

Cercetările asupra mentalităților colective au urmărit îndeosebi transformarea factorilor externi în realități interioare, capabile să declanșeze acțiuni colective, relațiile dintre mentalități și structuri sociale, raportul dintre psihologia socială și ideologie. În Franța, amintita școală de la „Annales" și-a orientat cercetarea spre utilajul mental (vocabular, precizie mentală, mentalitate și condiții biologice), sisteme de comunicație între individ și grup, mituri și credințe, studiul simbolurilor, raportul dintre mentalități și cadențele temporale. Astfel, G. Duby, urmînd cunoscuta schemă a lui F. Braudel (durata scurtă, ciclul, durata lungă), a propus urmărirea, la cele trei niveluri ale duratei a reacțiilor emotive și, respectiv, evoluția sensibilității de-a lungul unei perioade de cîteva decenii și, în sfîrșit, a cadrelor mentale de maximă rezistență (moștenire culturală, religie, etică etc.).

Această sumară prezentare a stadiului actual al studiului mentalităților colective pune în lumină ceea ce am numi „modernitatea' opiniilor despre psihologia socio-istorică ale lui N. Iorga. Căci, într-adevăr, în scrierile istoricului român întîlnim cea mai mare parte din direcțiile de studiu preconizate astăzi. Raportul dintre starea de spirit și idee este discutat în *Permanențele istoriei* și rezolvat în termeni apropiați de cei pe care îi întrebuințăm azi cînd distingem conștiința socială de ideologie. Cercetarea mentalității în funcție de cadrul temporal este prezentă în conferința *Cum se creează o stare de spirit*, rostită la radio la 5 martie 1937, în cuprinsul căreia istoricul român face distincția între ceea ce Duby ar numi reacția emotivă și cadre mentale. Ținută în perioada cînd mișcarea legionară pretindea să pună pe baze fasciste societatea românească, Nicolae Iorga încerca o analiză a mentalității acestei grupări socio-politice, aflată în totală contradicție cu calitățile morale ale poporului român. „Toți acești maimuțători de lucruri străine, care vorbesc de nație și de patrie, nu cunosc nația lor și patria în care s-au născut și pe care au datoria s-o apere". Și convins de incompatibilitatea dintre ideologia legionară și mentalul poporului român, Iorga conchide: „Cînd ne vom da seama cu toții că una e omul din Berlin sau din Roma și alta, în tot cursul vremii, omul din București sau din Iași (...) atunci se vor decolora toate cămășile, se vor împrăștia toate trupele de asalt, se vor desface toate defilările și vor călca toate galoanele unei operete stropite din cînd în cînd și cu sînge frățesc"[24]. Din nefericire, previziunea lui Iorga nu era să se realizeze pînă cînd nu a curs și propriul lui sînge. În sfîrșit, să amintim acele subtile analize de vocabular românesc, din același ciclu de conferințe, în cadrul cărora, analizînd încărcătura afectivă și socio-istorică a unor cuvinte ca *frumos*, *minte*, *cuminte*, *bine*, *război*, *pace*, *țară*, *patrie*, *țăran*, *domn* și *împărat*, *drept*, *dreptate*, *străin* și altele, Iorga a încercat — în spiritul preconizt astăzi de psihologia socio-istorică —să desprindă specificul mentalității poporului român.

Constatăm, așadar, că ceea ce este socotit azi drept o nouă orientare în studiul istoriei se află — cu limitele ce decurg din concepția lui

[24] N. Iorga, *Sfaturi pe întunerec*, p. 51.

Iorga — în tot ceea ce este mai important în opera veche de atîtea decenii a istoricului român. Continuarea anchetei pe direcţiile fixate de Nicolae Iorga e o datorie şi o necesitate. Datoria de a urma un îndemn de studiu şi necesitatea de a nu abandona idei şi sugestii atît de fecunde.

Prospectarea operei marelui istoric român — modesta noastră contribuţie fiind doar una din foarte multele lecturi posibile — va confirma cu certitudine justeţea aprecierii aparţinînd lui C. Rădulescu-Motru, din 1940, despre personalitatea covîrşitoare a lui Nicolae Iorga: „O figură de legendă, încă din timpul vieţii, şi care va cîştiga în grandoare cu cît va trece timpul".

O RELAȚIE DE CĂLĂTORIE RAGUZANĂ NECUNOSCUTĂ (1672–1674)

DE

NAGY PIENARU

O recentă călătorie de documentare în Bulgaria — în luna mai 1988 — ne-a permis accesul la fotocopia jurnalului de călătorie aparținînd raguzanului croat Mata Gundulić (italienizat Matteo Gondola) care a îndeplinit în cursul anilor 1672—1674 misiuni diplomatice prelungite în Imperiul otoman, care i-au oferit prilejul de a străbate ținuturile românești. Autorul relației — din care publicăm un larg extras — este fiul cunoscutului poet croat Ivan Gundulić (1589—1638), care a ocupat înalte dregătorii în Republica Ragusa (Dubrovnic) și al cărui poem *Osman*, referitor la expediția otomană de la Hotin din 1621, conține știri sumare cu valoare imagologică asupra istoriei românilor [1]. Matteo Gondola (1636—1684), care a urmat aproape același *cursus honorum* ca și tatăl său, este autorul a două lucrări cunoscute de noi: prima intitulată *DIARIO DEL VIAGGIO NELLA GITA E RITORNO DELL'AMBASCIARIA ALLA PORTA OTTOMANA DEL SIGNOR MATTEO DI GONDOLA* și a doua — oarecum complementară acesteia și mai elaborată — *RELAZIONI DELLO STATO DELLA RELIGIONE NELLE PARTI DE L'EUROPA SOTTOPOSTE AL DOMINIO DEL TURCO FATTA DA ME MATTEO GONDOLA, STATO AMBASCIATORE DELLA REPUBLICA DI RAGUSA ALLA PORTA OTTOMANA.* Atît *Diario* cît și *Relazioni* nu sînt inedite, dar sînt puțin cunoscute în istorio-

[1] Poemul care demonstrează menținerea în mediul raguzan a unor informații istorice referitoare la istoria antică și medievală a romanilor a cunoscut peste 10 ediții, din care menționăm pe cele mai accesibile: Ivan Gundulić, *Osman u dwadeset pievanjah, sa slikom piesnika i ricčnikom*, Zagreb, 1844; idem, *Osman. Poemat historyczny o wojnie Chocimskiej z r. 1621 w XX pieśmiach (Pieśni XIV i XV, uzupełnijace poemat piśra Ivana Manžuranicá) wstęp'm o Gundulicu i jego „osmanie"*. Prof. Milana Rešetara. Oraz artykutem o rekopisach i przektadach „Osmana" w Polsce Wacława Parkotta. Poemat przetozyl Czesław Jastrzebiec-Koztowski, Varșovia, 1934; Givo Fran Gundulić, *Djela*, za štampu priredio Giuro Körbler, a pregledao Milan Rešetar. Opjesnikovoj trista i pedesetoj godišñici rogína i tristatoj godišñici smrti, Zagreb, 1938 (poemul *Osman* între p. 390—562; despre autor p. 1—26, despre poem p. 26—96); Ivo Franov Gundulić, *Osman. Dzieje wojny turecko-polskiej i bitwy pod Chocimen rok 1621*, przeklad z chorwackiego i komentarz Jerzego Pogonowskiego. Wydana w 350 rocznice, bitwy pod Chocimen oraz śmierci zwycięzkiego wodza polskiego Jana Karola Chodkiewicza, Cracovia, 1971; Ivan Gundulić, *Osman*, perevod (s serbohorvatskoiu, vstulpenie i comentarii) V.K. Zaițev, Minsk, 1969.

grafia noastră de specialitate [2]. Manuscrisele celor două mici opuri sînt conservate în arhiva bibliotecii Vaticanului [3] care în mod cert ascunde încă o mare diversitate de izvoare, desigur inegale ca valoare, privitoare la istoria medievală a țărilor române. De o parte din sursele păstrate aici a beneficiat monumentala colecție *Călători străini despre țările române*, vol. I — VIII, Edit. Științifică și Enciclopedică, București, 1968—1983, editată de specialisti din Institutul de istorie „N. Iorga". Criteriul valorii, aplicat cu acribie de editori în selectarea textelor, a determinat probabil neincluderea lucrărilor aparținînd lui M. Gondola în corpusul menționat Însă asemenea piese, cu informație concisă, cum ar spune Iorga în chip constructiv „mărunte" sau „mărunțișuri", pentru ai căror autori spațiul românesc a constituit doar un pasaj de trecere în îndeplinirea unor misiuni diplomatice, sînt mai puțin distorsionate de interese politice manifeste față de țările române, avînd un plus de obiectivitate, ceea ce le conferă o calitate aparte de „martori" ai relatărilor de călătorie mai stufoase, incluse în categoria surselor de prima mîn˘.

Mediul de proveniență al autorului — Raguza își dorea în această vreme un statut similar cu cel al țărilor române — , evoluțiile și tendințele noi din cadrul raporturilor bilaterale raguzano-otomane — în condițiile în care Poarta otomană intrase într-o vremelnică și relativă revigorare militară, fără un suport economic, sub energica conducere a vizirilor Köprülü — care nu au putut însă bara procesul de transplantare a intereselor comerciale și implicit a celor politice ale Raguzei dinspre răsărit spre apus, au influențat masiv

[2] Mai recent *Relazioni* este menționat de M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Știri despre Babadag în evul mediu*, în „Revista de istorie", t. 31, 1978, nr. 3, p. 457, n. 117, după ediția I a lui A. Bandini din 1711 (vezi nota 3) și de Andrei Pippidi, *Rapport de Raguse avec les pays roumains*, p. 67 — 124, in *Hommes et idées du Sud — Est européen à l'aube de l'âge moderne*, Edit. Academiei, București, Edit. C.N.R.S., 1980, vezi mențiunile de la p. 86 despre Djivo Gundulić și p. 90—91 despre Matteò Gondola (Gundulić), datele din ultimul fiind preluate de la Alexandru P. Arbore, *Cîteva însemnări etno-istorice asupra Dobrogei în veacul de mijloc: Raguzanii*, în „Analele Dobrogei", an III, nr. 1, ianuarie-martie 1922, p. 36—47, care a utilizat ediția a II-a din 1729. Pentru *Diario* vezi Stjepan Krasić, *Dnevnik s puta u Ukrajinu i Tursku dubrovačkog poklisara harača Mata Gundulića (godine 1672—1684)*, în „Anali", Dubrovnik, vol. XXI, 1983, p. 1—23.

[3] Codicele Vaticanus Latinus 6 902 conține, alături de alte materiale, între filele 80—87 un manuscris intitulat *Diario del viaggio nella gita e ritorno dall'ambasciaria alla Porta Ottomana del signor Mattia di Gondola*, urmat de un altul, filele 88—93, cu titlul *Diverse notizie dello stato della Christianità ne Regni di Bosna, di Servia, e di Bulgaria. Raccolte da me Matteo Gondola, in occasione della mia ambasciaria alla Porta ottomanna par l'eccma Republi a di Ragusa*. Probabil o copie contemporană a acestei ultime lucrări, conservată în codicele Vaticanus Latinus 8 335, filele 538—543, a fost editată cu titlul modificat *(Relazioni...)* de raguzanul benedictin Anselmi Banduri, în *Imperium orientale sive antiquitates constantinopolitanae*, ed. I, Typis & Sumptibus Joannis Baptistae Coignard, Regis & Academiae Gallicae Archypographi, Parisiis, 1711, la finele vol. II, p. 99—106 din *Animadversiones in Constantini Porphyrogeneti libros de Thematibus et de administrando imperio*. În lucrarea menționată — avînd două volume: tomus primus, *in quator partes distributae: quae ex variis sciptorum graecorum operibus & praesertim ineditis adornatae, Commentariis & Geographicis, Topographicis, aliisque quam plurimis monumentorum ac nomismatum tabellis illustrantur & ad intelligentiam cum sacrae tum profana historiae apprime conducunt;* tomus secundus, *pars quarta continens: libros octo commentariorum in antiquitates cp. necnon Animadversiones in Constantini Porphyrogeniti libros de Thematibus, & de Administrando Imperio; ac breves Notas ad Opuscula Agapeti Diaconi, Basilii Macedonis & Theophylacti Bulgariae Archiepiscopi. Quae quidem omnia innumeris figuris in aere incisis cum numentorum tum nomismatum, ac tabellis Geograpghicis, & Topographicis illustrantur: varia item plurimorum Scriptorum fragmenta & etiam opuscula integra inedita, inserta ibi reperiuntur* — A. Banduri nu menționează însă de unde a preluat *Relazioni*. In ediția a II-a a aceleiași lucrări, tot în două volume, ex Typographia Bartholomaei Javarina, Venetiis, 1729, care urmează în mare măsură ediția pariziană, *Relazioni* a lui M. Gondola este reeditat după ediția I, însă la p. 50—59 din *Animadversiones...*

natura și substanța observațiilor sale în plan demografic, etnic, religios militar etc.

Studiul comparativ al rolului economic și al prezenței negutătorilor raguzani în marele trafic de la linia Dunării de Jos poate demonstra declinul *relativ* al interesului Republicii Raguzei pentru această zonă chiar în context în care intimitatea autonomiei ei seculare se modificase, prin ingerințe și presiuni otomane, în chip substanțial. Recente studii [4] — întocmite totuși în condiții în care lipsesc date statistice cantitative — ca și mărturia de față nuanțează declinul la nivel regional, marchează o continuitate și un fenomen de o nouă „raionare" și, nu în ultimul rînd, o modificare în structura mărfurilor tranzitate.

Redactarea celor două mărturii a fost prilejuită lui Matteo Gondola de îndeplinirea unor misiuni diplomatice în Imperiul otoman, care din motive independente de voința sa au durat mai mult de doi ani. Însoțit de un alt ambasador raguzan Orsat Sorkočević (în text italienizat Orsatto Sorgo), M. Gondola părăsește Raguza la 28 mai 1672, îndreptîndu-se pe traseul cel mai scurt spre Adrianopol (Edirne), reședința de vară a sultanului Mehmed al IV-lea, pentru a preda haraciul și a limita recente cereri otomane [5]. Participarea sultanului și a marelui vizir la campania împotriva Poloniei [6] a determinat prelungirea călătoriei ambasadorilor prin Dobrogea și Moldova pînă în apropiere de Lvov, fiind martori oculari la asediul reușit al Cameniței. Lîngă Lvov este predat haraciul datorat de Republică, dar tratarea altor afaceri bilaterale este considerată inoportună. Ambasadorii revin în sudul Dunării trecînd prin Moldova și Țara Românească. Din Ruse, Orsatto Sorgo se îndreaptă spre Sofia, iar Matteo Gondola spre Constantinopol (Istanbul). În primăvara anului următor îl aflăm pe ultimul la Adrianopol, deplasîndu-se în vară în urma trupelor otomane în Dobrogea, unde a staționat aproape două luni de zile la linia fluviului. Vestea înfrîngerii de la Hotin îl găsește la Galati. În vederea iernării, sultanul se retrage la Pazargic, iar marele vizir la Babadag. Inoportunitatea tratativelor îl determină pe Matteo Gondola să revină la sfîrșitul anului 1673, prin Dobrogea, la Ruse, unde va poposi pînă în aprilie 1674.

Deși atenția autorului jurnalului este focalizată asupra zonelor în care locuiau raguzani, nu lipsite de interes sînt notatiile sale, destul de fugare, asupra unor localități românești. Aspecte economice, demografice, etnice pot fi extrase din observațiile sale. M. Gondola acordă o atenție sporită elementelor de urbanistică civilă (străzi, poduri, biserici, palate) și în special a celor

[4] Vezi în special studiul fundamental al lui Andrei Pippidi semnalat în nota 2, cu noi interpretări și o bibliografie cvasicompletă, și recentele cercetări întreprinse de Ioanna D. Spisarevska, *Za vnosa i iznasmenta na italianska manifactura v bălgarskite zemi ot 80-te godini na XV v. do 30-te godini na XVI v. spored dubrovniški izvori*, în „Izvestia na Dirjavnite Arhivi", vol. 51, 1986, p. 289—315; idem, *Polojenieto na bălgarskia narod prez poslednite de etiletia na XVII v. v neizdadeni pisma i relații na iztîknati katoliceski deiți*, în „Izvestia...", vol. 52, 1986, p. 387—406.

[5] M. Gondola mărturisește suplimentar în *Relazioni*, ed. I, p. 106 (ed. II, p. 59), obiectivul său de a obține, în baza vechilor privilegii ale Raguzei, anularea noilor sarcini fiscale impuse în 1671, cînd sultanul deja hotărîse campania împotriva Poloniei. Înfrîngerea de la Hotin (1673) a atenuat în mod surprinzător presiunea financiară otomană, ambasadorul raguzan primind din partea marelui vizir un ordin în acest sens.

[6] Pentru întregiri documentare și abordare nouă a campaniei, vezi Gemil Tahsin, *Țările române în contextul politic internațional. 1621—1672*, Edit. Academiei, București, 1979, p. 209—212; Bogdan Murgescu, *The Ottoman Military Demand and the Romanian Market. A case Study: 1672*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes, t. XXV, 1987, nr. 4, p. 305—313.

de arhitectură (castele, cetăţi). Alături de detalii necunoscute privind asediul Cameniţei şi implicarea marelui dragoman Panaioti Nicusios — ale cărui relaţii speciale cu ţările române sînt ştiute — în căderea domnului Duca al Moldovei, de o valoare deosebită ni se pare întregirea documentară ref ritoare la monumentul roman de la Adamclisi din sudul Dobrogei [7].

Din lectura jurnalului de călătorie rezultă cu claritate că acesta a fost întocmit ulterior, în baza notelor luate la faţa locului, în rare cazuri datele primare fiind însă suplimentate de informaţii din alte surse. *Relazioni* şi *Diario* sînt lucrări complementare în care stilul lor deosebit se datorează destinatarilor diferiţi: prima a fost înaintată Scaunului Apostolic, iar a doua pentru uzul Republicii. Lacune şi erori minore în datare şi localizare, care nu scad valoarea mărturiei, se datorează superficialităţii cu care Matteo Gondola şi-a ţinut jurnalul şi intervenţiei din amintiri asupra textului primar. Din acest punct de vedere se poate remarca că *Relazioni* a fost întocmită după *Diario*, aşa cum probează şi dispunerea lor fizică în arhiva Vaticanului[8].

Intervenţiile în textul tradus[9] al relaţiei *(Diario)* le-am marcat prin croşete ascuţite. Toponimele neidentificate sau cu lectură îndoielnică le tipărim în cursive.

DIARIO DEL VIAGGIO NELLA GITA E RITORNO DELL'AMBASCIARIA ALLA PORTA OTTOMANA DEL SIGNOR MATTEO DI GONDOLA

19, da Pasargik a Alibegchioi, luogo di 200 case. Sono tartari sudetti Hore 7.

20, da Alibegchioi a Muraular luogo di 300 case. Tartari sudetti. Hore 8. E' de notre che il paese all'interno è piano e privo d'alberi, [abondante di
83 r pascoli, grano, cera, miele et il fuoco si fa di sterco di bovi seccato.

Luglio 21: da Murlavar a Vistvar. Credesi sia antico Tibisco. Terra vella f'a due coline e passa di mezzo il fiumicello; luga di mille fuochi, ricco, felice. Furono gli ambasciatori alloggiati e regalati. Hore 7.

[7] Amendăm cu peste 100 de ani opinia istoricului britanic Trevor J. Hope, *The Travel Diaries of Lord William Bentinck 1801)*, în „Revue des Études Sud—Est Européennes" t. XII, 1974, nr. 4, p. 561—576; idem, *Călători englezi în Principatele Române: Lordul Bentinck la Adamclisi (1801)*, în „Secolul 20", t. 213—214—215, 1978, nr. 10—11—12, p. IV, care afirmă că Bentinck este primul călător care a descris ruinele romane de la Adamclisi.

[8] *Relazioni* şi *Diario* au ajuns la Roma în cursul anului 1675, cînd Matteo Gondola a întreprins aici o misiune diplomatică. Cu acest prilej, probabil, M. Gondola a încredinţat textele sale lui Ştefan Gradić, reprezentantul diplomatic al Raguzei la Sf. Scaun, care îndeplinea în acelaşi timp şi sarcina de prefect al Bibliotecii Apostolice de la Vatican. Pentru activitatea lui Ştefan Gradić, vezi Giuro Körbler, *Pisma opata Stjepana Gradića Dubrovčanina senatu republike dubrovacke od godine 1667. do 1683*, în colecţia *Monumenta Spectantia Historiam Slovorum Meridionalium*, vol. XXXVII, Zagreb, 1915.

[9] În traducerea textului am primit un sprijin substanţial din partea colegului Ştefan Andreescu, căruia îi mulţumim şi pe această cale.

22, da Vistvar à Baba[10], che si crede le medesima. Luogo ameno, aque fresche, aria buona, frutti ottimi in copia, case 2 500. Colonia de ragusei, persone fra nativi et addotivi 80. Chiesa, prete, il quale si dispensa a molte terre intorno ove vi sono ragusei, cioè Tulci, Jasakci, Smail, Bender, Chelia nelle foci del Danubio, ove vi sono altri 100. Hore 8.

27, da Baba a Xagilarchioi, luogo di 50 case, dove dicono i greci che s. Giorgio ucise il drago. Hore 3.

28, da Xagilarchioi a Jasakci, ove era fabricato il ponte sopra 80 barconi, luogo di 1 000 case, con castello presidiato da turchi e porto del Danubio, con recesso ove puó ritirarsi copia di navi. Oltra il ponte, sopra il fiume v'era, passato esso fiume a una hora di camino, altri ponti per i luoghi, paludosi, per ore 4 di camino sopra di essi. Hore 7. Si trattenero qui gli ambasciatori perchè fù detto loro che prendessero 300 huomini per guardia, e voleva l'autore di questo consiglio 1 o cavali di raso. E poichè non si volle fare questo donativo, s'ando senza il detto presidio. La persona del Gran Signore proprio non passo pel ponte, ma ne caichi pagato ti sua
83 v propria borsa. Vi passo bene il gran stendardo.

Adi 3 Luglio: da Jasakci a Tomarovo, primo luogo della Moldavia di 1 000 case posto sopra il Danubio, ove stavano i due residenti cesarei, uno successore dell'altro. Per arrivare qui si circonda un lago grande detto Kalugheri. Hore 8.

Adi 3 Agosto: da Tomarovo a Galaz, città grossa, chiesa catedrale con vescovo greco e chiesa de latini con uno prete. E' posta sul Danubio ove viè porto delle navi, et avanti d'arrivarvi si passa il fiume Prut che mette nel Danubio dopo haver corso lungo tratto per la Moldavie. Hore...

4, da Galaz a Navarnizza, luogo piccolo, hore 8.

5, da Navarnizza a Tecuc, casale. Vi sono due monasterii de greci. Hore 8.

6, da Tecuc a Barlat sopra il fiume detto pure Barlat, che in questo luogo vi passa. V'è dentro une chiesa de latini et a mano destra, a 4 hore di camino, v'è una terra grosa chiamata..., della quale gl'habitanti sono tutti christiani latini di rito. Hore 10.

[10] In *Relazioni dello stato della religione nelle parti de l'Europa sottoposte al dominio del Turco fatta da me Matteo Gondola, stato Ambasciatore della Republica di Ragusa alla Porta Ottomana* se menţionează despre această aşezare la p. 103 din ed. I:

4° Babbà, terra grossa al pari della sudetta ⟨Silistra⟩ posta in sito alquanto distante servita dal Danubio, ameno sopra modo, e abondante. V'è la chiesa della nazione servita da Cappellano il quale al presente è un prete secole che s'adopera ancora in servizio delle terre vicine, che sono Jasakci, Ismaël, Tulci, Baudar, Chilic, tutte situate alle sipe del Danubio, che in quelle parti e prossimo à scaricarsi nel mare; e sono frequenti di numero considerabile d'huomini di questa nazione, i quali tutti concorrono al mantenimento del Cappellano: il che consiste (oltre il vitto congruo per lui e per il cavallo, che se li dà in casa d'uno de mercanti della terra, nelle quali per turno gli occorre di trattenersi) in 60 pezze di Reali l'anno: e questa è la pratica, che in pagare il cappellano ordinariamente anco altrove s'osserva. E v'è lodevole usanza distar attentissimo ognuno alla vita, & alle azioni de cappellani: & ogni mediocre mancamento nella parte morale basta per licenziarlo: e parte per questo, ma molto più perche nell'elezione s'usa à questo effecto ogni maggiore diligenza, succede, cher per ordinario questi operarii sono huomini di costumi incolpati, & in grande e riguardevole stima fra i secolari: sopra il qual punto grandamente si premè, non solo in riguardo dell'utile grande, che ridonda nella bonta de costumi del popolo, da quella de saccerdoti; ma per provedere da lontano à grand'inconvenienti che possono provenire dalla vita scoretta di questi Capellani e massimamente dalla pratica disonesta con le done de Turchi il qual mancamento solito punirsi con fiamme, dalle quali il reo, solo con rinnegar la fede, può essimersi; portarebbe immensa spesa, e travagli alla Comunita, alla quale toccarebbe il peso di salvarlo.

7, da Barat a Dokolenov, luogo piccolo, hore 5.

8, da Dokolenov a Valvi villaggio, hore 5.

9, da Valvi a Scentei, luogo piccolo. Si trovò dagl'habitanti. Hore 6.

10, da Scentei a Jasci, città di 3 mila fuochi, sede del prencipe, il quale ha qui il suo palazzo in fortezza. Per arrivare qui si passa un monte selvoso ove le strade, quando piove, diventano in modo fangose che non possono da viandanti pratticarsi. E' da notare che il prencipe di quel tempo, per havere castigato ignominiosamente un parente del Panarotto, fu imputato d'havere fatto aposta debole il ponte sopra il fiume Prut sopra
84 r il quale haveva passato il Gran Signore per vedere la città. Sopra la quale accusa fu ritenuto in prigione e privato del principato dalla quale si liberò con taglia di 400 mila pezudacti. Hore 7.

Agosto 17: da Jasci si caminò hore 9 e si alloggiò in campagna sotto i padiglioni, e si passò il fiume Scicla.

18, da detto luogo a Breviste, luogo di 200 case. Si trovò deserto dagl'habitanti.

19, da Breviste si caminò hore 7 per campagne piene d'alberi et herbe altissime da pascolo, e s'alloggiò pur in campagna sotto padiglioni.

20, d'inde si caminò hore 8, e s'aloggiò similmente in campagna e si passò a guazzo il fiume Prut. Si trovarono cinque barche preparate per adoperarsi da fare sopra di esse il ponte sopra Nester. Erano poste ciascuna sopra 4 rote da tirarsi da 25 para di bovi. Ma non servirono per questo uso, non comportato della natura del fondo di esso. E furono messi in opera pali che anco incontrarono difficoltà, per assere il fondo di selci rotonde che diciamo piesak.

22, da Prut a Cameniza si passa il fiume Nester sudetto a hore 4 di camino, e resta a mano dritta Coccin vicino a una moschetta al detto fiume Nester. E si passò per il ponte costruito da turchi, dupo il quale si trovò la fortificazione, fatta da questi a difesa di esso ponte, ch' era pessimamente intesa. Erano travi raccolti de case di terre rovinate, ordinati a due in forma di semicircolo del quale era diametro l' istesso fiume, con fianchi a dente di sega e fosso intorno largo braccia 3 e profondo 1. Qui si entra nella Rusia e Podolia, e s' incontrano vestigi di grosse terre e villaggi già molto popolati, et hora distrutti da turchi. Camenizza è città capitale della Russia e Podolia, a hore 1 1/2 di camino dal fiume Nestor, sopra un
84 v fiumicello che mette in esso fiume e rende il luogo come isolato. E' grande per la lunghezza che si stende da levante a ponente un quarto di miglio, largo per la metà di questo spazio. Sopra collina di pietra dura, alta 170 palmi, dapertutto scoscesa quasi ad perpendiculum, altro che dalla parte australe per 10 spatio d' un tiro di mano, ove si puà commodamente salire. Da questa parte, a distanza d'un tiro di mano, sorge un' altra rupe di sasso vivo, similmente scoscesa e dapertutto, sopra la quale è posto un castello a 6 terrioni fabricati di tufo, di struttura antica, la quale rupe si congiunge colla città con ponte altissimo di 5 archi. Dalla parte australe di questo castello v' è nel piano una fortificazione esteriore a modo di tenaglia molto bene intesa, co suoi fossi bastantemente larghi e profondi, con rampari di terreno et incamiscatura di pietra. E questo fu attaccato da turchi. E la punta di ponente fu minata, ma sventò con danno di 200 degl'aggressori. Lo scoppio tuttavia di questa mina atterri et disanimò i difensori, in modo che abandonarono il posto e si ritirarono nel castello sudetto, sempre continuato di percuotere da 4 batterie de turchi, che dopo

due di della detta ritirata cominciarono i difensori a parlamentare e susseguentemente si resero. I turchi stettero un giorno dubitando se fosse sincera la ritirata e temendo l'aguato. E poi s'assicurarono et occuparono il posto abandonato. Era arrivato il campo ottomanno il di... Agosto al fiume Nestor con passarlo immediatamente. Il di 17 si piantarono le batterie, a 23 volò
85 r la mina, a 26 s' entrò nella tenaglia, a 27 si capitolò, a 30 usci il presidio e il popolo, a 31 v' entrò il Gran Signore.

Adì 3 Settembre: da Cameniza si campò per la Russia la strada che porta a Leopoli e si caminò coll' armata e s' alloggiò in campagna. Hore 2.
9, si caminò medestimmente coll' armata e s' alloggiò in campagna, hore 2 e si consegnò il tributo coll'udienza che s'habbe dall Gran Signore e s'hebbe licenza di ritornare, come seguì dall' armata, ma si attese altrove per trattare gl' affari del sale.

RITORNO

13, dal detto alloggiamento in campagna si caminò verso il fiume Sascat di Nester per paese a fatto desolato, e si passò il fiume e s'alloggiò in campagna dalla parte della Moldavia vicino al ponte.

14, dal detto alloggiamento ad altro pure in campagna, hore 9, e fu ripassato il fiume Prut a guazzo.

15, indi a Stefanesse, cassale di 150 fuochi. V'è palazzo e giardino del princìpe, che al ritorno si trovò distrutto da fiorito e bello ch' era all'andare. Hore 9.

16, da Stefanesse in campagna, hore 9.

17, indi a Jasi, hore 8.

18, da Jasci a Shentein, hore 6.

19, da Shentein a Vaslui, hore 6.

20, da Vaslui a Barlat, hore 9.

Vallachia, 21: da Barlat a Tekuc, luogo di 300 case. V'è il ponte sopra il fiume Svet che divide la Vallachia dalla Moldavia. E la terra istessa di
85 v Tecuc è divisa in due parti, in ciascuna delle quali v'è il suo separato governatore e datiere. E vicino qui a due hore v'è il confine della Transilvania.

Settembre 22: da Tecuc a Fokscian, terra grossa, e si passa il fiume Putna, hore 6.

23, da Fokscian a Ribnik, luogo di 250 case sopra il fiume Miglkovo, hore 8.

24, da Ribnik a Bussovo, luogo di 250 case, bellissimo paese, hore 6.

25, da Bussovo a Ghiurghiza. Si passa quattro volte il fiume Miglkovo sopra ponti di legno. Luogo deltioso di 200 case, pieno di frutti d'ogni sorte, non però fichi né mndorle, né meli granati. Si di meloni, si d'uva, ma non bene maturano né l'un né l'altro. Hore 12,5.

26, da Ghiurkoviza a Bucaresete. Si passano in questa strada selve amene, frequenti casali. Tutto il tratto è come un labirinto: abeti e roveri di smisurata grandezza. Selve cedre che servono per Constanta. Si passa, avanti d'arrivarvi, il fiume Argise sopra ponte di legno. Città capitale del principato di Vallachia col suo palazzo in forma di castello isolato dal detto fiume. Luogo bello. Fa 25 mila anime. Hore 9.

27, da Bukoresete a Copcena sul fiume Tilka, villaggio di 6 case. Hore 4.

28, da Copcena a Ghiurghevo, luogo di 150 case sopra il Danubio, distante dalla ripa 15 canne. V'è un isoletta con sopra un castello quattrangolare con 4 torrioni, armato di 18 pezzi di cannone, guardato da turchi.

29, da Ghiurghevo si passò il Danubio e si venne a Russi o Rusccih. E'terra posta all'incontro di Ghiurghevo su la ripa. V'è castello simile al sudetto, di 2 mila case. Colonia de ragusei, chiesa, capellano.

Ottobre 1: da Ruscik (qui si divisero i due ambasciatori: il signor
86 r Orsatto Sorgo andò a Soffia et il signor Matteo Gondola à Constantinopoli) a Zargliena voda, terra di 2 mila case, ricca, superba. Vi sono mercanti in copia che hanno grossi trafichi con Moscovia. E' da notare che i nationali sono ivi obligati d'uscir all' incontro agl' ambasciatori quando per di la passano a due hore di camino, et altretanto fare alla partenza, con privileggio di portare armi e vesti et ornamenti che vogliono. Alla presenza degl'imontati mettono il piede in terra e cosi a piedi vengono loro a baciare le vesti. Hore 2.

INVIAMENTO ALLA PORTA DI NUOVO

Ne primi di Aprile: si partì da Adrianopoli, ove si trattò dell' affare
87 r di Narente, et a 16 del detto mese arrivò e si dimorò sino a 12 Agosto. Fu ottenuta la lettera diretta al bailo. Il Gran Signore parti verso il Danubio a 10.

Adi 12 Agosto 1673: da Adrianopoli a Papaschioi — 13 Goluscevo — 14 Dubrava — 15 a piè del monta Emo — 16 Cialukovo. Si marciò qui con 2 mila albanesi — 17 Sciumagn — 18 Provato — 19, 20, 21, 22 Pasargik — Alibegchioi — Muraular — Carasui, luogo di mille case sopra il Danubio et è porto di quel fiume.

25, da Carasui 26 a Vistivar, luogo grande come sopra — 27 Baba — 28 Xagilarchioi — Jasakci dove è il ponte sul Danubio e si stette in campagna sotto padiglione sino a 23 Novembre di qua del fiume Indi si passò a Galaz, dove s'hebbe l'allogio per l'inverno, et a 29 Novembre si senti la nuova della rotta di Coccin. Fuggi ogn'uno degl' habitanti. Il Gran Signore si ritirò a Pasargik vicino a Provato et il Gran vesiere a Baba.

Da Galaz a Tomarovo — Jasakci — Xagilarchioi — Baba — Vestivar — Karasui — Bunar — Xaschioi — Silistria, terra grossa, case 2 500 sul Danubio. Ha fortezza, colonia de ragusei, persone 100, chiesa, prete, ove si stette tre giorni. Si caminò poi lungo il Danubio sino a Ruscik cinque giornate, et ivi si restò cominciando dalle feste del Natale, et si stette sino ad Apprile 1674.

Notisi che fra Xaschioi e Silistria fuori di strada a mano dritta si trova nella campagna deserta un edificio magnifico di marmo rotondo a cupola con figure (statue, credo, o bassorilievi) et inscrittioni atorno.

JURNALUL CĂLĂTORIEI DE DUCERE ŞI ÎNTOARCERE A AMBASADEI LA POARTA OTOMANĂ A DOMNULUI MATTEO GONDOLA

---

19 ⟨iulie⟩, de la Pazargic la Alibeichioi, loc de 200 case. Tătari supuşi. 7 ore.

20, de la Alibeichioi la Murfatlar loc de 300 case. Tătari supuşi. 8 ore. Este de menţionat că ţinutul în interior este şes lipsit de copaci,
83 r abundent în păşuni, grîne, ceară, miere şi focul se face din bălegar de vite uscat.

21 iulie: de la Murfatlar la Ester. Se crede că este anticul Tibiscus ⟨!⟩. Loc frumos între două coline ⟨şi⟩ trece prin mijloc un pîrîaş; loc cu o mie de focuri, bogat şi fericit. ⟨Aici⟩ au fost găzduiţi şi dăruiţi. 7 ore.

22, de la Ester la Babadag [10], care se crede a fi aceleaşi ⟨confundate!⟩. Loc plăcut, apă proaspătă, aer bun, diverse fructe bune, 2 500 de case. Colonie de raguzani, 80 de persoane între cei născuţi şi veniţi ⟨aici⟩. Biserică, preot, care se ocupă cu multe teritorii dimprejur unde sînt raguzani, adică Tulcea, Isaccea, Ismail, Bender, Chilia la gurile Dunării, unde se află alţi 100. 8 ore.

27, de la Babadag la Hagilarchioi, loc cu 50 case, unde ortodocşii spun că Sf. Gheorghe a ucis dragonul. 3 ore.

28, de la Hagilarchioi la Isaccea, unde a fost construit podul pe 80 de bărci, loc cu 1 000 de case, cu cetăţuia apărată de turci şi port al Dunării, cu adăpost ⟨radă⟩ unde se pot retrage două nave. Dincolo de pod, pe fluviu erau, după ce ai trecut fluviul la o oră de drum, alte patru poduri pentru locurile mlăştinoase, cu 4 ore de drum pe aceste poduri. 7 ore. Au rămas aici ambasadorii de li s-a spus să ia 300 de oameni ca gardă, şi vroia autorul acestui sfat 10 cai de rasă. Din pricină că nu s-a vrut să se facă acest dar, s-a plecat fără numita gardă. Însăşi persoana sultanului nu a trecut
83 v pe pod ci pe şăici plătite din propriul său buzunar. A trecut cu bine pe acolo mare steag.

La 3 iulie ⟨corect 30 sau 31 iulie⟩: de la Isaccea la Reni, prima aşezare din Moldova cu 1 000 de case, situată deasupra Dunării, unde şedeau cei 2 rezidenţi imperiali ⟨habsburgi⟩, unul succesorul celuilalt. Pentru a ajunge aici se înconjura un lac mare numit Cahul. 8 ore.

La 3 august: de la Reni la Galaţi, biserică catedrală cu episcop ortodox şi biserică de catolici cu un preot. E aşezată pe Dunăre unde este port pentru nave, şi înainte de a se ajunge ⟨acolo⟩ se trece rîul Prut, care se varsă în Dunăre după ce a curs drum lung prin Moldova. Ore...

4, de la Galaţi la Năneşti, aşezare mică, 8 ore.

5, de la Năneşti la Tecuci, sat. Aici sînt două mănăstiri ortodoxe. 8 ore.

6, de la Tecuci la Bîrlad pe rîul numit tot Bîrlad, care trece pe acolo. Înlăuntrul ⟨aşezării⟩ este o biserică catolică şi pe partea dreaptă, la 4 ore de drum, e o aşezare mare numită ⟨lipsă⟩ ai căror locuitori sînt creştini de rit catolic, 10 ore.

7, de la Bîrlad la Docolina, aşezare mică, 5 ore.

8, de la Docolina la orăşelul Vaslui, 5 ore.

9, de la Vaslui la Scînteia, aşezare mică. Sînt locuitori, 6 ore.

10, de la Scînteia la Iaşi, oraş cu 3 mii de locuri, capitala domnului,

care își are palatul său în cetățuie. Pentru a ajunge aici se traversează un
munte împădurit, unde drumurile, cînd plouă, devin atît de noroioase încît
nu se mai poate deloc înainta. Este de notat că domnului din acea vreme,
fiind cîștigată în mod rușinos o rudă a lui Panaioti ⟨Nikusios⟩, i s-a im-
84 r putat de a fi făcut în mod special slab podul peste rîul Prut pe care a tre-
cut sultanul pentru a vizita orașul. Din pricina acestei acuzații ⟨domnul⟩
a fost închis și lipsit de principat, din care ⟨vină⟩ s-a eliberat cu 400 de
mii de ducați ⟨?⟩. 7 ore.

17 august: de la Iași s-a mers timp de 9 ore și s-a făcut popas în
cîmp sub cort, și se trecu rîul Sihna.

18, de la numitul loc la Breviște, așezare de 200 case. Se află pustiit
de locuitori.

19, de la Breviște s-a mers 7 ore prin cîmpii pline de arbori și ierburi
înalte de pășune, și s-a făcut popas în cîmpie sub corturi.

20, de acolo s-a mers 8 ore, și de asemenea s-a făcut popas în cîmpie
și s-a trecut prin vad rîul Prut. S-au găsit cinci bărci pregătite pentru a
se face pe ele podul peste Nistru. Fiecare era dispusă pe 4 roți pentru a fi
trasă de 25 perechi de boi. Dar nu au servit pentru această treabă deoarece
era împiedicată de natura albiei acesteia. Și au fost utilizați pari care de
asemenea au întîmpinat dificultăți datorită fundului pavat cu pietre rotunde
numite *piesak* ⟨!⟩.

22, de la Prut la Camenița se trece numitul rîu Nistru la 4 ore de drum,
și rămîne pe partea dreaptă Hotinul vecin cu un cot al rîului Nistru. Și
s-a trecut pe podul construit de turci, după care se găsea fortificația făcută
de aceștia, care era foarte rău construită. Erau trunchiuri adunate de la
case ruinate, așezate cîte două în formă de semicerc al cărei diametru era
însuși rîul, cu flancuri în forma de dinte de fierăstrău și ⟨cu⟩ șanț îm-
prejur larg de 3 brațe și adînc de 1 ⟨braț⟩. Pe aici se intră în Rusia
⟨Mică⟩ și Podolia, și se întîlnesc vestigii de așezări mari și sate odinioară
foarte populate și acum distruse de turci. Camenița este oraș capitală a
Rusiei ⟨Mici⟩ și Podoliei, la 1 1/2 ore de drum de la rîul Nistru, ⟨aflată⟩
84 v pe un pîrîiaș care se varsă în numitul rîu și care izolează locul. E mare prin
lungime care se întinde de la răsărit la apus pe un sfert de milă, larg de
jumătate din acest spațiu. Pe colina de pietre tari, înaltă de 170 palme,
peste tot abruptă aproape verticală, în afară de partea sudică unde pe un
spațiu foarte îngust se poate urca cu ușurință. Pe această parte, la o mică
distanță, se ivește o altă stîncă ascuțită, de asemenea peste tot prăpăstioasă,
pe care e așezat un castel cu 6 turnuri construite din tufă, cu structură antică,
care stîncă este legată cu orașul printr-un pod foarte înalt cu 5 arcuri.
Pe partea sudică a aceluiași castel se află jos o fortificație exterioară în
formă de clește, foarte bine gîndită, cu șanțurile sale suficient de largi și
adînci, cu valuri de pămînt și palisade de piatră. Și aceasta a fost atacată
de turci. Capătul dintre apus a fost minat, dar explozia a făcut 200 de pier-
deri printre agresori. Totuși explozia acestei mine i-a speriat și intimidat
pe apărători, în așa mod încît au abandonat locul și s-au retras în numitul
castel, care tot timpul a fost bombardat de 4 baterii ale turcilor, încît după
două zile de la menționata retragere ⟨i-a determinat⟩ pe apărători să în-
ceapă tratative și ulterior să se predea. Turcii au stat o zi în cumpănă în-
doindu-se că retragerea este sinceră, temîndu-se de o capcană. Apoi s-au
asigurat și au ocupat locul abandonat. Tabăra otomană a ajuns în ziua
⟨lipsă⟩ august la rîul Nistru trecîndu-l imediat. În ziua de 17 au fost așe-

85 r zate bateriile, la 23 a explodat mina, la 26 s-a intrat în cleşte, la 27 s-a capitulat, la 30 au ieşit garnizoana şi locuitorii, la 31 a intrat acolo sultanul.

La 3 septembrie: de la Camenița s-a făcut tabără în Rusia ⟨Mică⟩ pe drumul care merge la Lvov şi s-a mers cu armata şi s-a făcut popas în cîmpie. 2 ore.

9, s-a mers în acelaşi mod cu armata şi s-a făcut popas în cîmpie, 2 ore şi a fost predat tributul cu audiență avută din partea sultanului şi s-a dat dezlegare de întoarcere a armatei, dar s-a aşteptat ca în altă parte să se trateze chestiunea sării.

ÎNTOARCEREA

13, de la numitul popas în cîmp se merse către rîul *Sascat* ⟨?afluent⟩ al Nistrului, prin locuri cu totul pustii, şi se trecu rîul şi s-a făcut popas în cîmp pe malul dinspre Moldova în vecinătatea podului.

14, de la amintitul popas la altul tot pe cîmpie, 9 ore, şi a fost trecut rîul Prut prin vad.

15, apoi la Ştefăneşti, sat de 150 de focuri. E acolo palat şi grădină a domnului, care la întoarcere se găsiră distruse, de cum erau înfloritoare şi frumoase la ducere. 9 ore.

16, de la Ştefăneşti în cîmpie, 9 ore.

17, apoi la Iaşi, 8 ore.

18, de la Iaşi la Scînteia, 6 ore.

19, de la Scînteia la Vaslui, 6 ore.

20, de la Vaslui la Bîrlad, 9 ore.

Țara Românească, 21: de la Bîrlad la Tecuci, aşezare de 300 case. E
acolo podul peste rîul Siret care desparte Țara Românească de Moldova.
Şi ținutul însuşi al Tecuciului este împărțit în două părți, în fiecare dintre
85 v ele fiind cîrmuitori şi dregători separați. Şi aproape de aici, la două ore distanță,
este hotarul Transilvaniei.

22 septembrie: de la Tecuci la Focşani, şezare mare, şi se trece rîul Putna, 6 ore.

23, de la Focşani la Rîmnic, aşezare cu 250 case pe rîul Milcov, 8 ore.

24, de la Rîmnic la Buzău, aşezare de 250 case, regiune foarte frumoasă, 6 ore.

25, de la Buzău la Gherghița. Se trece de patru ori rîul Milcov pe poduri de lemn. Aşezare încîntătoare cu 200 de case, bogată în fructe de toate soiurile, fără smochini, migdali şi rodii. Însă sînt pepeni, precum şi struguri, dar nu se pîrguiesc bine nici unul nici altul. 12,5 ore.

26, de la Gherghița la Bucureşti. Se trece pe acest drum prin păduri plăcute, sate dese. Tot parcursul este ca un labirint: brazi şi stejari de dimensiuni nemăsurate. Păduri de cedri ⟨?⟩ care sînt utilizați pentru Constanța. Se trece, înainte de a sosi ⟨în Bucureşti⟩, rîul *Argeş* ⟨de fapt Colentina⟩ pe un pod de lemn. Oraş reşedință al principatului Țării Româneşti cu palatul său în formă de castel izolat de amintitul rîu ⟨Dîmbovița⟩. Aşezare frumoasă. Atinge 25 mii de suflete. 9 ore.

27, de la Bucureşti la ⟨Adunatii⟩ Copăceni pe rîul Argeş, sat de 6 case. 4 ore.

28, de la ⟨Adunatii⟩ Copăceni la Giurgiu, aşezare de 150 de case pe Dunăre, la distanța de mal de 15 *canne* ⟨aprox. 30 m⟩. E o insuliță avînd pe ea o cetățuie patrulateră cu 4 turnulețe, întărită cu 18 turnuri, păzită de turci.

29, de la Giurgiu se trece Dunărea și se ajunge la Ruse sau Rusciuk. E așezare dispusă în fața Giurgiului pe țărm. E acolo o cetățuie asemenea celei anterioare, cu 2 mii de case. Colonie de raguzani, biserică, capelan.

1 octombrie: de la Rusciuk (aici s-au despărțit cei doi ambasadori: domnul Orsatto Sorgo pleca la Sofia și domnul Matteo Gondola la Constan-
86 r tinopol) la Cervena-voda, loc cu 2 mii de case, bogat, minunat. Sînt acolo o mulțime de negutători care au afaceri importante cu Moscova. Este de menționat că localnicii sînt obligați cînd trec ambasadorii, la venire și plecare, să-i însoțească la două ore de drum, cu privilegiul să poarte arme și îmbrăcăminte și podoabe pe care le vor. În prezența înalților ⟨dregători⟩ nge nunchează și astfel vin să le sărute veșmîntul. 2 ore.

MISIUNE NOUĂ LA POARTĂ

La începutul lui aprilie ⟨1673⟩ se plecă spre Adrianopol, unde s-a tratat chestiunea despre Narente ⟨Neretva⟩ și la 16 ale numitei luni se
87 ajunse și se rămase aici pînă la 12 august. A fost obținută scrisoarea către bail. Sultanul plecă spre Dunăre la 10 august.

La 12 august 1673: din Adrianopol la Papaschioi — 13 Goluscevo — 14 Dubrava — 15 la poalele muntelui Haemus — 16 Cialukova ⟨trecătoare în munții Balcani⟩. S-a mers cu 2 mii de albanezi — 17 Șumen — 18 Provadia — 19, 20, 21, 22 Pazargic — Alibeichioi — Murfatlar — Carasu ⟨Medgidia⟩, așezare cu o mie de case pe Dunăre și este port la acest fluviu.

25, de la Carasu 26 la Ester, așezare mare ca cea din urmă — 27 Babadag — 28 Hagilarchioi — Isaccea unde este podul pe Dunăre și s-a stat în cîmpie sub cort pînă la 23 noiembrie pe această parte a fluviului. Apoi se trecu la Galați unde s-a făcut popas de iernare, și la 29 noiembrie s-a aflat știrea înfrîngerii de la Hotin. Au fugit toți locuitorii. Sultanul s-a retras la Pazargic în apropierea Provadiei și marele vizir la Babadag.

De la Galați la Reni — Isaccea — Hagilarchioi — Babadag — Ester — Karasu — Pinar — Haschioi — Silistra, așezare mare, 2 500 de case pe Dunăre. Are fortăreață, colonie de raguzani, 100 de persoane, biserică, preot, unde s-a stat trei zile. S-a mers apoi de-a lungul Dunării pînă la Rusciuk cinci zile, și acolo s-a rămas pînă la începutul Crăciunului, și s-a stat pînă în aprilie 1674.

A se nota că între Haschioi și Silistra în afara drumului pe partea dreaptă se află pe cîmpia pustie un edificiu magnific din marmură, rotund, cu cupolă cu imagini (statui, cred, sau basoreliefuri) și inscripții înconjurătoare.

UN MEMORIU AUSTRIAC DIN 1763 DESPRE ROMÂNII DIN TRANSILVANIA

DE

COSTIN FENEŞAN

Cercetarea problematicii complexe a genezei regimentelor de graniţă din Transilvania în deceniul al şaptelea al secolului al XVIII-lea, a implicaţiilor imediate şi de perspectivă ale acestui proces pentru evoluţia vieţii sociale, dar mai cu seamă naţionale a românilor transilvăneni a constituit pînă în prezent obiectul mai multor investigaţii cu caracter general şi particular [1]. În mod firesc, cercetările au stăruit mai pe larg sau au prezentat în linii generale motivele care au determinat Consiliul Aulic de Război, Cancelaria Aulică Transilvăneană, Guberniul Transilvaniei şi, deloc în ultimul rînd, pe împărăteasa Maria Tereza să recurgă la militarizarea unei părţi a populaţiei transilvănene. Aceste raţiuni sînt cu atît mai vrednice de atenţia istoricilor, cu cît înfiinţarea regimentelor de graniţă în Transilvania a avut loc într-o vreme cînd această măsură părea anacronică în raport cu organizarea confiniară din alte regiuni ale monarhiei habsburgice (Croaţia, Slavonia), justificată la timpul ei prin raţiuni militare evidente şi fiinţînd de peste două secole. Cercetările de specialitate, mai vechi şi mai noi, au ajuns la concluzia generală că în cazul organizării regimentelor de graniţă din Transilvania trebuie avut în vedere un complex variat de raţiuni de ordin militar, politic, social, religios şi economic — mai mult sau mai puţin mărturisite în mod deschis de forurile de conducere ale monarhiei şi ale provinciei din arcul intracarpatic —, fără a se putea însă atribui vreunei motivaţii un rol determinant [2]. Avîndu-se în vedere atît elementele definitorii ale situaţiei interne din Transilvania, cît şi datele contextului mai larg, de politică generală a monarhiei habsburgice, raţiunile care au determinat conducerea imperiului să introducă şi în anumite părţi ale Transilvaniei sistemul de orga-

[1] O exegeză bine cumpănită a bibliografiei de specialitate în acest sens, la Valeriu Şotropa, *Districtul grăniceresc năsăudean şi locul său în lupta pentru progres social şi libertate naţională din Transilvania*, Cluj-Napoca, 1975, p. 14—22.

[2] Chiar dacă G. Bariţiu, *Părţi alese din istoria Transilvaniei pe două sute de ani în urmă*, vol. I, Sibiu, 1889, p. 369, consideră raţiunile de ordin militar drept motivul de bază şi organizării regimentelor grănicereşti din Transilvania — punct de vedere susţinut mai nou al de Valeriu Şotropa, *op. cit.*, p. 61 — , totuşi bibliografia de specialitate este de acord în mod unanim, inclusiv cei doi autori citaţi, că înţelegerea corectă a genezei sistemului confiniar din Transilvania impune cu necesitate sesizarea nuanţată a motivaţiei complexe de ordin extramilitar.

nizare confiniară pot fi rezumate — în funcție de natura lor militară, politică, socială, economică și religioasă — după cum urmează[3]:

1 *Motivele de ordin militar*, accentuate, fără îndoială, de participarea Imperiului habsburgic la războiul de 7 ani (1756—1763), erau justificate prin posibilitatea pe care organizarea unor regimente de granită în Transilvania o oferea Consiliului Aulic de Război de a dispune — într-o perspectivă destul de scurtă — de unități militare bine instruite și ușor de mobilizat, a căror dotare și întreținere era, din punct de vedere financiar, cu mult mai avantajoasă fiscului militar în raport cu regimentele de linie. În același timp, organizarea regimentelor de graniță îngăduia Comandamentului Militar General al Transilvaniei organizarea mai eficientă, pe bază teritorială, a recrutării și instruirii trupei.

2 *Motivele de ordin politic*, desi nu răzbat decît rareori din documentele de epocă, sînt totuși cel puțin la fel de însemnate ca acelea de natură militară. Prin organizarea sistemului confiniar, statul absolutist habsburgic realiza o concentrare a mijloacelor sale de forță, pe care le putea manevra apoi cu mai multă eficiență în încercarea de a îngrădi obstrucția permanentă făcută de stările privilegiate ale Transilvaniei politicii de reforme inițiate de Viena. Simpla existență a regimentelor de graniță (în mare parte românești!) urma să constituie o realitate de care oligarhia transilvăneană, dornică să-și păstreze nealterat statutul politic și juridic în raport cu puterea centrală, trebuia să țină seama în calculele ei[4].

3 *Motivele de ordin social-economic* decurg în mare parte din avantajele oferite statului absolutist de organizarea militarizată a teritoriului și populației. Odată cu ieșirea viitorilor grăniceri din starea de dependentă față de nobilimea maghiară, patriciatul săsesc ori pătura secuiască suprapusă, potențialul economic al populației de pe teritoriul regimentelor confiniare avea să fie pus integral și mai bine în valoare pentru a spori resursele fiscului și pentru a se limita — prin structura de organizare militară mai rigidă — pierderile înregistrate de stat datorită comerțului de contrabandă. În același timp, existența cordonului de graniță oferea perspective mai bune atit pentru a se îngrădi emigrarea românilor transilvăneni la sud și est de Carpați, cît și pentru a se asigura ordinea publică, în general. Nu e mai puțin adevărat că înființarea confiniului militar putea contribui totodată la aplicarea mai eficientă a măsurilor de protecție sanitară antiepidemică.

4 *Motivele de ordin religios*, dictate mai cu seamă de realități interne (mișcarea lui Sofronie, 1758—1761), dar și de implicațiile externe ale acestora (intervenția Rusiei ortodoxe), au constituit un element tot mai acut pentru asigurarea, fie și temporară, a unei anumite stablități politice și sociale în rîndul românilor transilvăneni, cuprinși în măsură crescîndă de mișcarea premodernă de renaștere națională. Prin militarizarea — cel puțin într-o fază incipientă — doar a românilor de confesiune greco-catolică, forurile de

[3] Vezi în acest sens Mathias Bernath, *Die rrichtung der siebenbürgischen Militärgrenze und die Wiener Rumänenpolitik in der frühjosephinischen Zeit*, în „Südost-Forschungen“ vol. XIX (1960), p. 165 și urm,; idem, *Habsburg und die Anfänge der rumänischen Nationsbildung*, Leiden, 1972, p. 148 și urm. (partea referitoare la înființarea graniței militare transilvănene este preluată întocmai după articolul citat din 1960); C. Göllner, *Regimentele grănicerești din Transilvania 1764—1851*, București, 1973, p. 24 și urm.; Valeriu Șotropa, *op. cit.*, p. 60 și urm.

[4] Din acest punct de vedere G. Barițiu, *op. cit.*, vol. I, p. 369, socotește pe bună dreptate că înființarea regimentelor de graniță din Transilvania prezenta pentru monarhia habsburgică un „folos esențial" la „înfrînarea... neincetatelor pretenții și excese ale artistocrației și patriciatului".

decizie de la Viena aveau, pe de o parte, posibilitatea de a da unirii religioase, care traversa momente de impas, un nou avînt, manevrînd-o apoi ca o contrapondere deloc neînsemnată împotriva calvinismului maghiar tot mai agresiv și folosind în același timp dezbinarea religioasă interconfesională pentru a împiedica realizarea unui front comun al românilor. Pe de altă parte, promovarea confesiunii greco-catolice în teritoriul confiniar oferea Vienei posibilitatea de a elimina influența ortodoxiei ruse și prin aceasta a Imperiului țarist în rîndul românilor ortodocși din Transilvania și în alte regiuni ale monarhiei habsburgice locuite de populație de rit greco-oriental, precum și perspectiva promițătoare de a torpila primejdioasa apropiere dintre „schismaticii" români și sîrbi sub oblăduirea mitropoliei de la Carloviț.

Așa cum s-a amintit, rațiunile extramilitare ale înființării regimentelor de graniță în Transilvania (cu osebire a celor românești) nu răzbat decît rareori într-o exprimare fără echivoc a documentelor contemporane, iar aceasta cu atît mai mult cu cît geneza sistemului confiniar transilvan n-a urmat un curs liniar, acest proces complex desfășurîndu-se cu destule sinuozități în răstimp de aproape 6 ani. De aceea se cuvine atrasă atenția din nou asupra unor formulări cît se poate de limpezi ale unor foruri sau persoane de frunte ale imperiului, care ne îngăduie o înțelegere mai nuanțată a rațiunilor de înființare a regimentelor grănicerești în Transilvania. Cu acest prilej mai trebuie remarcat faptul că dacă unele din aceste mărturii sînt contemporane cu procesul frămîntat de geneză a sistemului confiniar transilvănean, altele în schimb sînt posterioare, ceea ce nu le diminuează însă nu nimic valoarea probatorie.

Astfel, în ceea ce privește rațiunile de ordin religios ale înființării regimentelor de graniță în Transilvania, ne sînt cunoscute două mărturii contemporane, emanînd de la cele mai înalte foruri de conducere ale monarhiei habsburgice. La 13 octombrie 1761, aprobînd într-o primă versiune planul de organizare a unor regimente confiniare românești în Transilvania, împărăteasa Maria Tereza accentua în rezoluția ei că „...uniții (adică românii de confesiune greco-catolică — n.n.) sînt efectivele cele mai destoinice și convenabile din care să se constituie acești grăniceri, deoarece astfel neuniții (adică românii de confesiune greco-ortodoxă — n.n.) sînt izolați de frații lor de credință din Moldova (și, am adăuga noi, mai ales din Țara Românească — n.n.)" [5]. La fel de limpede este și formularea din protocolul comisiei mixte a Consiliului Aulic de Război din 22 august 1762, în care se accentua preferința de a fi recrutați doar românii uniți în rîndul regimentelor de graniță transilvănene, „...pentru ca apoi schismaticii (adică românii ortodocși — n.n.) să fie destinați, la rîndul lor, numai și numai drept completare pentru celelalte regimente de infanterie cezaro-crăiești" [6].

Motivațiile de ordin politic și social, care au determinat forurile de conducere ale monarhiei habsburgice să recurgă la înființarea regimentelor de graniță în Transilvania, răzbat cu deplină claritate din cuprinsul a două mărturii de epocă. Astfel, Samuel von Brukenthal, viitorul guvernator al Transilvaniei și unul dintre favoriții Mariei Tereza, în același timp colaborator apropiat al generaluui baron Nikolaus Adolf von Buccow în anii 1761—

[5] M. Bernath, *Die Erichtung...*, p. 180—181: „...zu diesen Gränitzern die Uniti die tüchtigste und schicklichste Mannschaft seye, indeme dadurch die non uniti von denen ihrigen Glaubens-Genossen in der Moldau abgehalten... (werden)".

[6] *Ibidem*, p. 181: „...damit die Schismatici sonach ebenfalls einzig und allein für die Ergänzung der anderen k.k. Infanterie-Regimenter vorbehalten bleiben mögen".

1764, afirma următoarele despre motivele care au prezidat la înființarea graniței militare transilvănene: „Presupun că cel dintîi și de căpetenie motiv al organizării grănicerilor nu este supravegherea munților sau a potecilor, deoarece aceasta s-ar putea realiza cu cheltuieli mult mai reduse, ci constă în siguranța țării și în sporirea puterii reale a statului, în general" [7]. La rîndul său, influentul consilier aulic von Türckheim constata cîtva timp mai tîrziu (pe marginea relatărilor de inspecție din 1771 și 1772 a celor două regimente românești de graniță din Transilvania): „Preaînalta Curte s-a hotărît să creeze trupele de graniță transilvănene nu cu mobilul de a-și spori forțele militare..., ci din motivul..., de a-și deschide calea pentru alte măsuri folositoare de organizare a țării... (și) pentru a așeza Transilvania... pe o temelie cu totul diferită" [8].

Este pe deplin dovedit faptul — iar actele păstrate în arhivele Consiliului Aulic de Război, ale Cancelariei Aulice Transilvănene, ale Guberniului Transilvaniei și ale Comandamentului Militar General al Transilvaniei constituie mărturii de necontestat în acest sens — că la baza acțiunii de pregătire și de desfășurare a organizării regimentelor de graniță transilvănene a stat o activitate de documentare complexă a forurilor centrale de conducere ale monarhiei habsburgice, realizată fie direct, fie prin intermediul autorităților civile și militare din Transilvania. Această documentare cît mai variată și, mai ales, cît mai temeinică era necesară conducerii imperiului nu numai pentru a opta în favoarea soluțiilor celor mai convenabile statului absolutist, ci și pentru a putea face față reacțiunii previzibile a oligarhiei transilvănene față de o măsură care îi afecta fără îndoială statutul privilegiat, garantat prin Diploma leopoldină din 4 decembrie 1691 și reafirmat cu alte ocazii. De aceea, atît în timpul pregătirii cît și în cursul desfășurării acțiunii de militarizare, funcționari cu experiență din aparatul birocratic civil și mai cu seamă militar al monarhiei au fost angrenați în repetate rînduri la elaborarea unor documentații (multe însoțite de interesante tabele statistice) nu numai cu privire la teritoriul vizat în mod direct, ci la Transilvania în general. Cu acest prilej, în atenția birocrației habsburgice au stat nu numai probleme de natură politică (de ex. statutul juridic al principatului Transilvaniei în cadrul monarhiei, regimul privilegiat al celor trei „națiuni") sau socială (de ex. situația de drept a diferitelor clase și pături sociale în cadrul principatului transilvănean), ci deopotrivă aspecte de ordin demografic sau religios, a căror implicare nu putea fi nesocotită în perspectiva răsturnărilor provocate fără îndoială de organizarea regimentelor de graniță. În funcție de calitățile personale ale celor însărcinați cu întocmirea acestor documentații, dar mai cu seamă în strînsă dependență față de interesele pe care le reprezentau, au rezultat apoi sintezele generale sau cele consacrate unor anumite domenii, gradul de credibilitate al acestora și caracterul lor, desfășurat într-un larg evantai, de la scrieri marcate puternic de subiectivism pînă la elaborate, cărora nu le poate fi negată o pronunțată notă de obiectivitate. Fiecare dintre aceste scrieri luată în parte și toate la un loc ne îngăduie să sesizăm însă în mod nuanțat modul în care s-a reflectat situația generală a Transilvaniei

[7] C. Göllner, *op. cit.*, p. 26: „Ich seze voraus, dass die erste und Hauptabsicht der Einrichtung der Granitzer nicht die Bewachung der Gebürge oder Fußsteige sey, denn die könnte mit weit weniger Unkosten veranstaltet werden, sondern dass sie in der Sicherheit des Landes und in Vermehrung der virklichen Macht des Staates überhaupt besteht".

[8] M. Bernath, *op. cit.*, p. 173: „Der allerhöchste Hof habe sich zur Creation der Siebenbürgischen Gränitz-Militz nicht aus dem Bewegs-Grund seiner Kriegs-Macht, ...sondern aus der Ursach entschlossen, um... den Weeg zu anderen nutzlichen Lands-Einrichtungen sich zu öfnen... (und) um Sibenbürgen... auf einen gantz anderem (!) Fuß zu setzen".

în conștiința, dar mai ales în interesele celor contemporani cu anii de geneză ai sistemului confiniar. Prin modul de abordare și de evaluare a informațiilor de cea mai diferită natură, a concluziilor de ordin practic rezultate pe acest temei, aceste scrieri înlesnesc în același timp înțelegerea căii sinuoase pe care a urmat-o geneza regimentelor de graniță din Transilvania de la începuturi și pînă la Regulamentul regimentelor confiniare românești din 12 noiembrie 1766.

În cele ce urmează vom prezenta una din aceste sinteze documentare [9], datînd de la începutul toamnei anului 1763, moment în care activitatea legată de organizarea regimentului I românesc de graniță depășise dificultățile ivite atît la nivelul organelor de conducere ale Transilvaniei, cît și al forurilor centrale ale monarhiei. Pentru a înțelege însă pe deplin locul și semnificația acestui document extrem de interesant în cadrul procesului de constituire a regimentului românesc de graniță de la frontiera de sud a Transilvaniei, socotim binevenită o prezentare succintă și sistematică a evenimentelor legate de geneza sistemului confiniar transilvănean.

Ideea înființării unor trupe românești de graniță în Transilvania premerge cu aproape două decenii inițiativa luată de Curtea vieneză. Încă în anul 1741 episcopul Inochentie Micu a înaintat Guberniului transilvan și forurilor centrale ale monarhiei propunerea de a se forma trupe de „miliție națională" din rîndul românilor de confesiune greco-catolică [10]. Această propunere, căreia nu i s-a dat curs, a fost reluată în 1756 — cu același rezultat negativ — de către succesorul lui Micu, episcopul Petru Pavel Aron [11]. Izbucnirea mișcării populare românești din Transilvania de sub conducerea lui Sofronie din Cioara — o violentă reacție a ortodoxiei transilvănene față de politica agresivă de prozelitism a ierarhiei și clerului greco-catolic, politică încurajată în mod deschis de către autoritățile centrale și locale în scopul dezbinării comunității românești — a pus Viena în fața unei situații explozive. Cu „pacificarea" românilor transilvăneni a fost însărcinat, la 12 martie 1761, noul general-comandant al provinciei, generalul baron Nikolaus Adolf von Buccow. Sosit la Sibiu — capitala de atunci a Transilvaniei — la 5 aprilie 1761, generalul Buccow a încercat de la bun început să „pacifice" prin mijloace brutale conflictul confesional din rîndul românilor, favorizîndu-i în mod evident pe uniți, cu toate că — din rațiuni tactice (de ex. slăbirea legăturilor ortodoxiei transilvane cu Rusia și Carlovițul) — făcuse și ortodocșilor unele concesii în domeniul autonomiei bisericești. În toiul acestor eforturi ale lui Buccow de a aduce comunitatea românească sub controlul deplin al autorităților de stat, Consiliul Aulic de Rărboi i-a ordonat, la 5 iulie 1761, elaborarea unui proiect de înființare și organizare a unor regimente românești de graniță în Transilvania [12]. Încă la sfîrșitul lunii septembrie 1761 proiectul a fost trimis spre apreciere Consiliului Aulic de Război, care l-a înaintat apoi împărătesei. La 13 octombrie 1761, Maria Tereza a aprobat proiectul Buccow în esența sa, dar cu aceasta aplicarea lui în practică era încă departe de a deveni realitate. Confruntate cu spectrul înarmării românilor și invocînd faptul că nu ar exista nici o bază de drept pentru militarizarea acestora, stările transilvănene privilegiate au dezlănțuit o cam-

[9] Documentul, al cărui text îl publicăm în anexă, se păstrează la Kriegsarchiv din Viena, fond Militärgrenze, Fasz. 30, Nr. 260/6 din 3 octombrie 1763. Mulțumim și pe această cale distinsului cercetător austriac dr. Alexander Krischan (Viena), care ne-a pus la dispoziție o xerocopie a acestui interesant document.

[10] A. Bunea, *Episcopul Inocențiu Micu Klein*, Blaj, 1900, p. 62.

[11] *Ibidem*, p. 269.

[12] Cf. M. Bernath, *op. cit.*, p. 173—174.

panie susținută de torpilare a planului Buccow. Acestei opoziții a stărilor i s-au alăturat și unele persoane din conducerea Guberniului Transilvaniei (inclusiv guvernatorul Ladislau Kemény) și a Cancelariei Aulice Transilvănene, ceea ce a făcut ca planul lui Buccow să progreseze doar foarte anevoios, suferind pe lîngă aceasta numeroase remanieri. Ce-i drept, acest început dificil s-a datorat în parte și inimicițiilor personale ale lui Buccow, comportamentului său brutal și adeseori neiscusit. În fine, în martie 1762 Buccow a înaintat noul său plan de organizare a regimentelor de graniță transilvănene Consiliului Aulic de Război, care l-a supus spre aprobare Mariei Tereza, la 14 aprilie 1762. Două zile mai tîrziu (16 aprilie 1762), după ce obținuse sancțiunea imperială, planul Buccow a dobîndit deplină putere, părîndu-se că de acum înainte organizarea regimentelor de graniță transilvănene avea să fie o simplă activitate de rutină. Această perspectivă părea cu atît mai întemeiată, cu cît — bucurîndu-se de încrederea împărătesei — Buccow fusese numit, încă la 11 aprilie 1762, comisar aulic pentru organizarea graniței militare transilvănene *(siebenbürgischer Grenzeinrichtungshofkommissar)*, iar la 7 mai 1762 și președinte al Guberniului Transilvaniei, după demiterea predecesorului său Ladislau Kemény, care simpatizase pe față cu opoziția stărilor. În acest moment Buccow ajunsese să dețină în mîna sa toate elementele puterii militare și civile din Transilvania. De acum înainte noul guvernator civil și comandant militar al țării a început să ocolească sistematic autoritatea Consiliului de Stat (înființat în 1761) și a Consiliului Aulic de Război, tratînd direct cu împărăteasa Maria Tereza. Inimicițiile noi, care s-au adăugat în acest fel celor vechi, precum și incidentele violente produse cu ocazia organizării regimentului II românesc de graniță (Salva, 9 mai 1762) au făcut ca Buccow să-și piardă treptat sprijinul de care se bucurase inițial din partea Curții și a Consiliului Aulic de Război. Un prim semn al dizgrației a constituit-o înlocuirea sa, în luna mai 1763, din funcția de comisar aulic pentru organizarea graniței militare transilvănene cu generalul-locotenent baron Joseph von Siskovich, trecut de la bun început în subordinea directă a Consiliului Aulic de Război. De acum înainte problemele legate de organizarea graniței militare au fost scoase de sub autoritatea lui Buccow și încredințate comisiei Siskovich din care făceau parte consilierii guberniali baronul Ioan Lázár și contele Nicolae Bethlen, precum și secretarul gubernial Halmagyi. În septembrie-octombrie 1763 Buccow — aflat la Viena împreună cu colaboratorul său Samuel von Brukenthal — a încercat să-și redobîndească autoritatea asupra acțiunii de organizare a regimentelor de graniță în Transilvania, dar toate strădaniile sale au rămas fără de urmări. După moartea sa subită (17 mai 1764), noul președinte al Guberniului transilvan și general-comandant al țării, contele Andrei Hadik a preluat sub controlul său direct încheierea acțiunii de organizare a ultimelor unități grănicerești, proces care s-a desfășurat prin deplinul consens al tuturor părților interesate.

Acesta este contextul în care trebuie supus exegezei memoriul din septembrie 1763 [13], înaintat departamentului graniței militare din cadrul Con-

[13] Așa cum rezultă dintr-o literă de ordine menționată pe coperta interioară contemporană a documentului, memoriul a făcut parte fără îndoială dintr-o documentație mai amplă privind granița militară transilvăneană, înaintată departamentului de resort din cadrul Consiliului Aulic de Război. O mențiune contemporană de cancelarie *(praesentirt 8-ten Octobris 1763)* ne indică termenul *ad quem* al redactării documentului, în timp ce o mențiune arhivistică modernă stabilește ziua de 3 octombrie 1763 drept dată de emitere (această dată ar fi valabilă în cazul în care memoriul ar fi fost redactat de către departamentul graniței militare din cadrul Consiliului Aulic de Război). Credem că a doua jumătate a lunii septem-

siliului Aulic de Război de către comisia Siskovich despre românii din Transilvania: „Reflecțiile Comisiei despre originea, drepturile, situația și religia românilor din Transilvania, precum și despre puterea absolută a domnitorului asupra lor (cu excepția celor scutiți prin legi și privilegii)" *(Reflexiones Commissionis circa originem, iura, conditiones relligionemque in Transylvania Valachorum absolutaque in illos (praeter legibus privilegiisque exceptos) summae principis potestatem).*

Așa după cum o enunță încă titlul, memoriul se dorește o prezentare globală și în liniile ei esențiale a situației românilor din Transilvania. În structurarea memoriului pot fi sesizate patru secțiuni distincte: cea privind originea românilor și evoluția istorică a situației lor de drept în Transilvania, prezentîndu-se procesul în cursul căruia au fost despuiați treptat de toate drepturile civile, fiind aduși în starea de popor tolerat; secțiunea în care este înfățișată, în funcție de unitățile politico-administrative în care locuiau (comitate, scaune secuiești, „pămîntul crăiesc", districtul Țării Făgărașului, tîrguri privilegiate), stratificarea socială și situația de drept a românilor în momentul redactării memoriului; secțiunea în care se prezintă situația religioasă a românilor transilvăneni și, în final, cea cu propunerile comisiei Siskovich referitoare la cuprinderea românilor în viitorul regiment I românesc de graniță. Luat în sine, mai ales în ceea ce privește primele trei secțiuni ale sale, memoriul se înfățișează doar aparent ca o prezentare neutră, cu evidentă propensiune spre obiectivitate, a situației românilor transilvăneni. Ținînd însă seama de contextul politic intern din Transilvania, de frămîntările legate de înființarea de pînă atunci a regimentelor de graniță (mai ales al regimentului II românesc din districtul Rodnei [14]), memoriul are o semnificație ascunsă, nemărturisită de autorii săi, adepți ai liniei reformatoare inițiată de Curtea vieneză. El se constituie, credem, într-o replică abil formulată de birocrația militară și civilă proaulică la adresa opoziției energice a oligarhiei transilvănene, a celor trei stări privilegiate, față de militarizarea românilor de la frontiera de sud a țării. Făcînd apel la numeroase prevederi ale legislației ungare și transilvănene mai vechi și mai noi cu privire la români, pentru a înfățișa procesul treptat de despuiere a acestora de drepturile civile și aducerea lor la starea de popor tolerat, autorii memoriului încearcă să anuleze obiecțiunile de drept ale oligarhiei transilvănene care ar fi fost contrare militarizării românilor. Căutînd să demonstreze că românii transilvăneni se bucuraseră inițial de unele drepturi similare celor deținute de cele trei „națiuni" privilegiate, autorii memoriului doresc să ofere Consiliului Aulic de Război un argument forte la combaterea opoziției și obstrucției făcute de oligarhia transilvană schimbării de statut juridic a unei părți a populației românești. Firește, acest demers în favoarea românilor nu este defel neinteresat. Deși autorii memoriului nu o mărturisesc în mod deschis, totuși intenția lor este pînă la un anumit punct scoaterea românilor de sub „stăpînirea neîngrădită a domnilor de pămînt" *(absoluto... dominorum terrestrium dominio)*, dar nicidecum pentru a-i constitui ca o a patra stare a Transilvaniei, ci pentru a-i trece sub stăpînirea neîngrădită a statului absolutist. În același timp — chiar consemnînd fără rezerve eșecul politicii de

brie 1763 trebuie considerată drept perioada în care memoriul despre românii transilvăneni a fost redactat de comisia Siskovich. Nu ar fi cu totul exclus faptul că întocmirea memoriului să stea în legătură cu căderea la Viena a guvernatorului și comandantului militar al Transilvaniei, generalul Buccow, în lunile septembrie-octombrie 1763.

[14] Vezi în acest sens Valeriu Șotropa, *op. cit.*, p. 65—76; Virgil Șotropa, *Revolta districtului năsăudean*, în „Arhiva Someșană", nr. 22—23 (1937), p. 1—178, 261—445 și nr. 24 (1938), p. 261—337 și idem, *Înființarea graniței militare năsăudene*, în „Arhiva Someșană", nr. 24 (1938), p. 1—129 și nr. 25 (1939), p. 261—376.

unire religioasă în rîndul românilor transilvăneni [15] — autorii memoriului pledează în favoarea sprijinirii pe mai departe de către stat a acestei confesiuni în cadrul acțiunii de organizare a regimentului I românesc de graniță, lăsînd însă deschisă și posibilitatea — neafirmată ca atare — de înregimentare a românilor ortodocși în unitatea confiniară din sudul Transilvaniei. Este ceea ce s-a și întîmplat peste puțin timp, rațiunile de ordin practic, dar și politic precumpănind asupra intransigenței inițiale a Vienei în ceea ce privește aspectul confesional al militarizării unei părți a românilor transilvăneni. Ce-i drept, autorii memoriului au propus ca *la început* (subl. n.) regimentul românesc de graniță, avînd ca îndatorire *paza frontierei* [16] din districtul Hațeg și pînă la trecătoarea Buzău, să fie constituit din români greco-catolici *(prima vice ex unitis Valachis)* care locuiau pe „pămîntul crăiesc" și din cei de condiție liberă, proprietari ai unui lot de pămînt. Atunci cînd trec să își motiveze această opțiune, autorii memoriului lasă însă deschisă — poate în mod intenționat — și posibilitatea militarizării românilor ortodocși din zona de graniță. Astfel, invocînd trei argumente socotite drept esențiale *(his potissimum ex rationibus)* pentru înființarea regimentului I românesc de graniță, autorii par să ignore cu bună știință o realitate de notorietate generală, anume că fîșia de teritoriu vizată să fie cuprinsă de noua unitate militară era locuită doar într-o anumită proporție de români uniți, în multe părți (de ex. în zona Sibiului și a Brașovului) românii ortodocși fiind în majoritate covîrșitoare. De aceea, socotim că cele trei argumente ale autorilor memoriului se aplicau tuturor românilor vizați de militarizare, indiferent de apartenența lor confesională. Astfel, în argumentația comisiei Siskovich se regăsesc în mare parte motivațiile care au determinat, în general, înființarea regimentelor de graniță în Transilvania. În favoarea opțiunii lor, autorii memoriului din toamna anului 1763 invocă faptul că, avîndu-și gospodăriile în imediata apropiere a obiectivului încredințat spre pază și dispunînd astfel de posibilități lesnicioase de subzistență *(subsistentia media)*, românii din teritoriul vizat de militarizare puteau *păzi mai bine (commodius custodire)* trecătorile și drumurile care duceau spre Țara Românească. De asemenea — susțin autorii memoriului —, fiind amestecați mai mult *(à potiori)* cu alte etnii — fapt contrazis însă categoric de statisticile demografice [17] — românii care urmau să dobîndească statutul grăniceresc puteau fi educați și constrînși mai ușor la rigorile disciplinei militare *(facilius excoli et ad militarem disciplinam adstringi)*. În acest caz regăsim, de altfel, ideea educării românilor printr-o politică pedagogică de stat realizată cu ajutorul sistemului de organizare confiniară, așa cum o va afirma din nou în mod cît se poate de clar însuși generalul Siskovich într-o scrisoare adresată

[15] În memoriu se afirmă textual: „...astăzi de abia a cincia parte (a românilor transilvăneni — n.n.) a rămas credincioasă Unirii, ceilalți, dată fiindu-le putința, au revenit la credința greacă (ortodoxă — n.n.) de mai înainte" *(hodie vix quinta pars in Unione perseverat, reliquis ad priorem Graecorum fidem, data illis pot state, relapsis)*.

[16] Faptul că autorii memoriului insistă asupra întrebuințării românilor doar la *paza frontierei* — cerința motivată prin răspîndirea lor geografică pe întreg teritoriul Transilvaniei, care n-ar îngădui să fie „întrebuințați cu tot folosul" *(cum utilitate tota assumi)* la servicii militare pro riu-zise în timp de pace sau de război — o socotim drept o expresie a atitudinii de menajare a susceptibilităților oligarhiei transilvane într-un moment cînd generalului Buccow îi fusese retrasă responsabilitatea organizării graniței militare, acțiune încredințată generalului Siskovich, un om mult mai acomodant și înclinat spre restabilirea, prin concesii reciproce, a consensului intern, a raporturilor cu cele trei stări privilegiate.

[17] Vezi în acest sens Costin Feneșan, *Izvoare de demografie istorică*, vol. I. Secolul al XVIII-lea. Transilvania, București, 1986, doc. 24, 25, 27 și tab. XI; cf. și C. Sassu, *Rumänen und Ungarn. Geschichtliche Voraussetzungen ihrer Beziehungen*, București, 1940, anexa VI.

feldmareșalului conte Leopold von Daun, președintele Consiliului Aulic de Război, la 24 februarie 1765: „Se strigă împotriva bieților români; e adevărat că ei au comis de mai multe ori extravaganțe, dar care este oare cauza acestora? Este faptul că acești bieți oameni sînt îndeobște oprimați mai mult decît toate celelalte națiuni și toți ceilalți oameni din țară... ; (dar) toate acestea vor dispare atunci cînd vor deveni soldați, cînd se vor convinge de protecția (statului n.n.) și cînd vor vedea de ce se depun strădanii pentru a li se da o educație mai bună, care le este necesară" [18]. În fine, ca un al treilea argument esențial în favoarea constituirii regimentului I românesc de graniță, autorii memoriului din 1763 invocau faptul că românii de pe teritoriul vizat de militarizare ar fi locuit pe „pămînturi libere" *(in liberis fundis)* — realitate doar parțial adevărată — , așa încît, cum se poate înțelege din subtext, se vor evita conflictele de proprietate cu nobilimea maghiară din comitate și cu sașii de pe „pămîntul crăiesc" [19].

Ne rămîne acum să urmărim modul în care își găsește reflectarea situația românilor din Transilvania în cuprinsul primelor trei secțiuni ale memoriului din 1763. Dintru bun început ținem să scoatem în evidență maniera surprinzător de corectă în care este prezentată — în pofida unor inadvertențe inerente cunoștințelor istorice insuficiente ale acelei vremi — originea poporului român : „Cei mai mulți dintre istorici [20] sînt de acord că poporul român s-a întrupat din rămășițele romanilor amestecate cu dacii și geții, care, după ce Decebal a fost învins de Traian, au fost supuși jugului roman, iar mai apoi trecuți sub puterea armatei romane pînă cînd — cu ajutorul vecinilor și al celor ce se exilaseră (referirea îi privește mai curînd pe dacii liberi n.n.) — au scos din nou Imperiul roman (din Dacia — n.n.) în timpul lui Aurelian. După ce partea cea mai mare a romanilor a fost retrasă la Dunăre de către același Aurelian, cei rămași dintre ei, pentru a nu fi nimiciți cu totul de barbari, s-au contopit — după ce au încheiat fără îndoială căsătorii cu dacii și geții — într-un nou popor, cel al românilor, pe care regele Ungariei Andrei al II-lea îi numește blachi în diploma dată sașilor (este vorba de privilegiul numit *Andreanum*, acordat sașilor transilvăneni în 1224 — n.n.); el (poporul român — n.n.) păstrează pînă în prezennumele de roman și are o limbă în mare parte asemănătoare (cu cea a roma-

[18] M. Bernath, *op. cit.*, p. 180: „On crie contre les pauvres Valaques; il est vrai qu'ils ont fait plusieurs fois des extravagance (!), mais quelle en est la raison? C'est que ces pauvres gens sont opprimé (!) generalement des tous les autres Nations et Individues (!) du Pays...; (mais) tous (!) cela sera levé quand il (!) deviendrons (!) soldats, ils seront persuadé (!) de la protection, et quand ils verront pourquoy qu'on tache de leur donner une meilleure éducation qui leurs (!) est necessaire...".

[19] De altfel, în privința districtului Țării Făgărașului, aflat în stăpînirea cancelarulu aulic transilvan, contele Bethlen, s-a ajuns curînd la un aranjament: la rugămintea împărătesei, Bethlen a cedat pentru suma de 200 000 florini, pe timp de 99 de ani, districtul Făgărai șului „națiunii" săsești, aceasta cedînd la rîndu-i Mariei Tereza, în schimbul a 60 000 florin din cei 200 000 de florini, localitățile care urmau să fie militarizate, precum și alte sate de pe cuprinsul „pămîntului crăiesc", vizate să fie înglobate teritoriului de graniță; cf. M. Bernath, *op. cit.*, p. 188—189.

[20] Credem că autorii memoriului din 1763 au cunoscut o bibliografie istorică din care nu vor fi lipsit cronicile lui Antonio Bonfini (în ediția de la Viena din 1744) și Ioan Thuroczy (în ediția vieneză din 1746 a lui Johann Georg Schwandtner), *Hungaria* lui Nicolae Olahus în ediția vieneza din 1763 și, cu destula probabilitate, scrierea lui Valentin Frank von Frankenstein despre locuitorii Transilvaniei (publicată la Sibiu în 1696) și cartea lui Laurentius Toppeltinus, *Origines et occasus Transsylvanorum* (în ediția ei vieneză din 1762), dacă nu cumva și *Das Alt und Neu Teutsche Dacia* a lui Johann Tröster, apărută la Nürnberg, în 1666. Pentru modul în care au evoluat în lumea savantă de limbă germană pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea cunoștințele despre originea românilor și a limbii lor, cf. I. Hurdubețiu, *Die Deutschen über die Herkunft der Rumänen*, București, 1977, p. 23—39.

nilor — n.n.). După ce Pannonia și, de asemenea, Dacia mediteraneană, căreia i se zice astăzi Transilvania, au fost însă supuse și ocupate de hunii care năvăliseră de repetate ori din Sciția, poporul român a rămas la bunul plac al poporului învingător, fiind parte izgonit din locurile sale de ședere (lucru neconfirmat de realitatea istorico-arheologică — n.n.), parte aruncat însă în servitute, ce-i drept, liberă". Această ,,servitute liberă" (sic!) s-ar fi manifestat în sensul că românii — potrivit articolului 45 al Decretului II al regelui ungar Vladislav I [21] — ar fi fost scutiți ,,împreună cu ceilalți schismatici" *(cum reliquis schismaticis)* de plata dijmei bisericești percepută de la populația de confesiune romano-catolică, avînd totodată — potrivit art. 6 al Decretului II și art. 4 al Decretului III ale lui Sigismund de Luxemburg [22] — dreptul de liberă strămutare dintr-un loc în altul. Apoi, ca urmare a ,,răscoalei și rebeliunii" antinobiliare din 1514 *(propter factam... seditionem et rebellionem)*, poporul român, învinuit împreună cu ceilalți țărani iobagi *(cum reliquis rusticis)* de necredință și aruncat în iobăgie veșnică *(notae infidelitatis subiecta et in perpetuam rusticitatem redacta)*, și-ar fi pierdut — așa cum susțin autorii memoriului din 1763 — ,,libertatea de mai înainte și a fost legat pe vecie de glie" *(priorem libertatem amisit et glebae perpetuo est adscripta)*, potrivit prevederilor art. 25 al Decretului VII al regelui ungar Vladislav al II-lea [23] și ale titlului 25 din partea a III-a a Tripartitului werböczian [24]. În continuare, autorii memoriului încearcă să prezinte — pe temeiul unor legi votate de dietele Transilvaniei din perioada principatului autonom și publicate în *Approbatae Constitutiones* și *Compilatae Constitutiones* — modul în care românii transilvăneni au fost aduși prin diferite măsuri discriminatorii in starea de *popor tolerat* [25], în acest sens fiind relevată pe bună dreptate semnificația unui articol de lege din *Approba-*

[21] În realitate este vorba de *Decretul al II-lea* (decretul din 1495, adoptat de dieta de la Buda) al regelui ungar Vladislav al II-lea, al cărui articol 45 prevedea scutirea românilor, sîrbilor și rutenilor de plata dijmelor bisericești, deși unii prelați îi sileau să le achite. Potrivit decretului regal, pe viitor ,,ab ipsis Rascianis, Ruthenis, Valachis et aliis schismaticis, in quibuscunque terris christianorum residentibus, nullae penitus decimae exigantur", cf. *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1000—1526. évi törvényezikkek*, ed. Gy. Nagy, S. Kolosvári, K. Ovári și D. Márkus, Budapesta, 1899, p. 588 (se va cita *C.J.H.)*.

[22] Decretul al II-lea (decretul I din anul 1405) al regelui ungar Sigismund de Luxemburg prevedea următoarele prin articolul 6: ,,...à modo in antea cives, hospites seu iobagiones nostri regales de nostri civitatibus, possessionibus, oppidis et liberis villis castrorumque nostrorum tenutis, ad ecclesiarum, nobilium et alterius praeeminentiae homines possessiones et e converso, earundem ecclesiarum, necnon nobilium et alterius praeeminentiae hominum iobagiones in praefatas nostras possessiones castrorumque nostrorum tenuta et generaliter, quilibet liberae conditionis homines de possessionibus nobilium in ecclesiarum possessiones et de ecclesiarum possessionibus in nobilium possessiones temporibus semper successivis, universis et perpetuis, liberam, tutam et omnimodam manendi causa et se transferendi habent facultatem...", cf. *C.J.H.*, p. 214. Prin articolul 4 al Decretului al III-lea (decretul al II-lea din anul 1405) al lui Sigismund de Luxemburg se interzicea comiterea oricărui act de violență *(spolia, direptiones rerum et bonorum ablationes, sanguinis effusiones et alia actuum potentiariorum genera)* împotriva locuitorilor de orice stare și condiție *(cuiusvis status et conditionis)* de către dregătorii laici și bisericești de orice rang, cf. *C.J.H.*, p. 232.

[23] Decretul VII din anul 1514 al regelui Vladislav al II-lea interzicea, prin articolul 25, libera strămutare a iobagilor și oamenilor de condiție plebee *(iobagionalis ac plebeiae conditionis hominis)*, cf. *C.J.H.*, p. 716.

[24] *Werböczius illustratus sive Decretum tripartitum iuris consuetudinarii inclyti regni Hungariae*, Cluj, partea a III-a, titlul 55 § 2, p. 528: românii pierd dreptul de liberă strămutare ,,dominisque ipsorum terrestribus mera et perpetua iam rusticitate subiecti sunt".

[25] Iată, de pildă, două explicații aproape contemporane cu memoriul din 1763 despre accepțiunea de popor tolerat, pe deplin lămuritoare pentru situația de drept a românilor transilvăneni. Într-o descriere din 1775 a Transilvaniei *(Historisch-politische Beschreibung des Gross-Fürstenthums Siebenbürgen*, păstrată la Kriegsarchiv Viena, *Länderbeschreibungen*, K VII k 341, întocmită sub conducerea generalului-locotenent baron Preiss, comandantul

taz [25], care reia un articol dietal din 1579. Pentru a argumenta apoi regimul de asuprire a românilor transilvăneni din partea stărilor privilegiate, memoriul invocă o serie de hotărîri dietale din secolul al XVII-lea, precum și unele prevederi cuprinse în *Approbatae Constitutiones* [27]. Pe acest temei — conchid autorii memoriului din 1763 — s-a ajuns la regimul de stăpînire absolută a domnilor de pămînt asupra românilor din Transilvania, așa cum ființa la mijlocul secolului al XVIII-lea [28].

În continuare memoriul prezintă stratificarea socială a românilor transilvăneni în funcție de unitățile politico-administrative pe teritoriul cărora locuiesc (comitate, scune secuiești, scaune săsești, districtul Țării Făgărașului, tîrguri privilegiate). Tabloul surprins, confirmat de numeroase alte

militar de atunci al țării) regimul de tolerare al românilor este înfățișat în următoarele cuvinte: „Die Wallachen, obschon... der grösste Theil Siebenbürgens von ihnen bewohnet wird, werden vor keine Nation genommen, sondern lediglich vor einem Populum gehalten, den zwar die Gesätze dulten, dem sie aber an allen denen Freyheiten und Rechten deren übrigen Nationen keinen Antheil geben", cf. M. Bernath, *op. cit.*, p. 166. Românii transilvăneni s-au bucurat doar de „dreptul tolerării individuale", acordat populațiilor ce nu aparțineau stărilor privilegiate, fiind obligații să suporte toate sarcinile publice, fără a se bucura însă de vreunul din drepturile „națiunilor" politice. La fel de limpede este explicația dată de J. Benkö, *Transsilvania sive Magnus Transsilvaniae Principatus*, vol. I, Viena, 1778, p. 472: „Toleratae dicuntur hae gentes, quod ius civitatis et accessus ad honores politicos Principatus publicos non habent, sed ex gratia saltim tolerari praesumantur".

[26] *Approbatae Constitutiones regni Transylvaniae et partium Hungariae eidem annexarum*, Oradea, 1653, partea I, titlul 8, art. 1, p. 14: „Noha az Oláh Natio az hazában sem a Statusok közze nem számláltatot, sem vallások nem a recepta religiok közzül valo, mindazáltal, propter regni emolumentum, miglen patiáltatnak..." (se va cita *Approbatae*). Asupra caracterului discriminatoriu al prevederilor din acest corpus de legi, cf. A. Herlea, Valeriu Șotropa, I. Floca, *Vechile legislații transilvane. I Approbatae Constitutiones 1653. Studiu și traducere*, în „Mitropolia Ardealului", nr. 7—9/1976, p. 425—615.

[27] În acest sens cităm următoarele articole de lege ale dietelor Transilvaniei (atunci cînd se citează hotărîrea dietală, se are în vedere data de redactare a acesteia, iar nu cea de desfășurare a dietei, așa cum procedează autorii memoriului din 1763): articolul 11 al dietei de la Sighișoara din 5 noiembrie 1616 (în memoriu se indică doar *articol dietal din 2 noiembrie 1616)* cu privire la prinderea iobagilor fugari și restituirea acestora către stăpînii lor (cf. *Erdélyi országgyülési emlékek*, ed. S. Szilágyi, vol. VII, Budapesta, 1881, p. 391—392; se va cita *E.O.E.);* articolul 6 al dietei de la Alba Iulia din 5 mai 1628 (în memoriu este indicat doar *articol al dietei din 9 aprilie 1628)* privind prinderea iobagilor români și ruteni fugiți de la stăpîn și procedura de restituire a acestora (cf. *E.O.E.*, vol. VIII, Budapesta, 1882, p. 484); articolul 2 al dietei de la Alba Iulia din 1 octombrie 1678 referitor la excluderea preoților români de la înnobilare *(E.O.E.*, vol. XVI, Budapesta, 1893, p. 606); articolul 3 al dietei de la Sighișoara din 12 ianuarie 1680 cu privire la anularea diplomelor de blazon acordate românilor, în cazul în care nu le pot justifica *(E.O.E.*, vol. XVII, Budapesta, 1894, p. 77); articolul 6 al dietei de la Alba Iulia din 7 noiembrie 1685 (în memoriu este indicat doar *articol dietal din 1685)* privind procedura de readucere a iobagilor și jelerilor fugiți *(E.O.E.*, vol. XVIII, Budapesta, 1895, p. 372); articolul 3 al dietei de la Iernut din 5 august 1689 (în memoriu este indicat *articolul 3 al dietei Transilvaniei din 15 iulie 1689)* referitor la obligația românilor de pe teritoriul comitatelor și al scaunelor secuiești de a-i plăti pe preoții unguri, în caz de nevoie fiind constrînși cu forța *(E.O.E.*, vol. XX, Budapesta, 1897, p. 261). Dintre prevederile *Approbatelor* cităm următoarele: *Approbatae*, partea a III-a, titlul 5, art. 2, p. 76—77, privind constrîngerea românilor de a plăti dijma din vin, grîne, porci, vite și albine pe tot cuprinsul Transilvaniei; *Approbatae*, partea a III-a, titlul 41, art. 1, p. 113—114, cu privire la prinderea și trecerea sub regim iobăgesc a vagabonzilor și a celor fără de stăpîn (în acest caz memoriul din 1763 indică în mod greșit că acest articol s-ar referi la prinderea iobagilor români fugiți, sub pedeapsa a 200 florini pentru cel ce ar încălca acea prevedere); *Approbatae*, partea a V-a, edictul 38, p. 232—233, privind prinderea românilor, muntenilor și rutenilor sub pedeapsa a 200 florini în caz de încălcare a acestei prevederi de către funcționarii de stat și cei domeniali.

[28] Pentru cunoașterea amănunțită și nuanțată a regimului iobăgiei în Transilvania sînt esențiale lucrările lui David Prodan: *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol. I — III, București, 1967—1968; *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, vol. I — II, București, 1986—1987; *Problema iobăgiei în Transilvania 1700—1848*, București, 1989.

surse, este plin de nuanțe, relevînd o bună cunoaștere a realității de către autori.

În *comitate*, atît cele de pe teritoriul principatului cît și cele din Partium, românii — constată memoriul — ,,sînt atît de numeroși și umplu aproape toate localitățile din comitatele sus-amintite încît locuitorii din rîndul națiunilor recepte (maghiari, secui, sași — n.n.), al căror număr a scăzut datorită neîncetatelor războaie din secolele anterioare (evenimente care i-au afectat însă în aceeași măsură și pe români! — n.n.), de abia constituie a patra parte a populației" *(qui tanta multitudine omnia ferme praemissorum comitatuum loca repleverunt, ut vix quartam illorum partem receptarum nationum incolae, per continua superiorum seculorum bella diminuti, constituant).* Mai mulți *(complures)* dintre românii locuind pe teritoriul comitatelor dețin proprietăți funciare pe care strămoșii lor *(maiores)* le-au primit de la regii Ungariei sau de la principii Transilvaniei ca răsplată a serviciilor aduse *(ob bellicas virtutes vel alias qualitates)*, aceștia bucurîndu-se de statutul de nobili deplini. O altă categorie nobiliară în rîndul românilor din comitate sînt *armaliștii* (nobilii de blazon), între care se disting armaliștii obișnuiți sau noncondiționați *(armalistae ordinarii seu non conditionati)*, respectiv pușcașii armaliști *(armalistae sclopetarii)*, care, într-un număr bine stabilit, țin de cetățile Gherla, Chioar, Gurghiu și Deva, cu obligația de a presta serviciu de garnizoană și alte slujbe militare; în cazul neîndeplinirii obligațiilor militare, pușcașii armaliști recădeau — potrivit prevederilor edictului 21 din partea a V-a a *Compilatelor* [29] — în starea de iobăgie. Numărul pușcașilor armaliști era deosebit de mare *(valde frequens)*, mai ales pe domeniile cetăților Gherla și Chioar. În ceea ce îi privește pe *libertinii* români de pe teritoriul comitatelor, memoriul din 1763 constata numărul lor foarte redus. În schimb majoritatea covîrșitoare a românilor din comitate era constituită din *iobagi* și *jeleri*. Din rîndurile acestora doar jelerii voluntari *(spontanei inquilini)* puteau fi avuți în vedere la militarizare, dar numai după înzestrarea lor cu loturi de pămînt în alte părți ale Transilvaniei și cu acordul prealabil al stăpînilor de pămînt. Aceasta, deoarece jelerilor de fapt *(reales inquilini)*, cu domiciliul stabil *(fixa domicilia habentes)*, li se interzicea — în temeiul unei hotărîri regale din 25 februarie 1747 — strămutarea fără consimțămîntul domnilor de pămînt, ei putînd fi readuși cu forța în caz de fugă.

În *scaunele secuiești* — remarcă memoriul — ,,românii sînt cu mult mai puțini" *(Valachi sunt multo pauciores)* decît în comitate, iar dintre aceștia și mai puțin *(paucissimi)* sînt cei care au beneficiat de danii, dobîndind statutul de nobili. Un număr ceva mai mare de români *(paulo plures)* sînt armaliști, unii chiar primipili și pixidari (pușcași) în scaunul Arieș, dar acestora li se interzice să-și stăpînească pămîntul în mod ereditar, potrivit cu dreptul secuiesc *(iure siculicali)*, ei ,,bucurîndu-se doar de starea și drepturile libertinilor secui care își cultivă lotul de pămînt" *(naturam iuraque Siculorum unacum libertinis propriam sessionem incolentibus induenetes)*. Categoria cea mai numeroasă de români care locuiesc pe teritoriul scaunelor secuiești o formează iobagii și jelerii, existînd chiar moșii întregi *(integrae etiam possessiones)* constituite din aceștia. Ei au același statut cu cel al iobagilor și jelerilor români de pe teritoriul comitatelor, excepție

[29] *Compilatae Constitutiones regni Transilvaniae et partium Hungariae eidem annexarum*, Cluj, 1671, p. 86 (reluarea unui articol dietal din 1667). Numărul pușcașilor armaliști era limitat la 200, nobilitatea lor putînd fi transmisă asupra urmașilor în cazul în care își instruiau copiii în arta militară *(Compilatae,* partea a V-a, edictul 20, p. 85—86).

făcînd dijmele, pe care locuitorii din scaunele secuiești nu sînt — potrivit legii — obligați să le presteze.

Pe teritoriul „pămîntului crăiesc" *(scaunele săsești)* — se constată în memoriul din 1763 — „mai ales în scaunele de sub munte", trăiește un număr mare de români, care au statut de libertini, fiind obligați doar la plata dijmelor. Față de aceștia, „națiunea" săsească cere trecerea lor în rîndul jelerilor, deoarece locuiesc pe un teritoriu acordat comunității săsești cu un regim privilegial și deoarece românii sînt doar un popor tolerat *(gens solum tollerata)*. Invocînd unele hotărîri dietale [30] sau ale Guberniului transilvan (8 aprilie 1698), autorii memoriului conchid că suveranul are dreptul să dispună în mod liber de românii de pe „pămîntul crăiesc", care, deși tolerați, au totuși statut de oameni liberi. În ceea ce-i privește pe românii de pe moșiile donate unor funcționari sau comunități săsești, aceștia sînt fie iobagi, fie jeleri, fiind stăpîniți cu drept nobiliar și deci neasimilabili locuitorilor „pămîntului crăiesc".

Înainte de a purcede la descrierea tabloului social al românilor din *districtul Țării Făgărașului*, autorii memoriului din 1763 au socotit necesară prezentarea documentată a trecutului acestuia, relevînd statutul său deosebit și faptul că a constituit aproape fără întrerupere un domeniu fiscal, depinzînd nemijlocit de puterea centrală [31]. De asemenea, pe temeiul unor hotărîri adoptate de dietele Transilvaniei [32], este urmărit modul în care stările transilvănene au încercat să restrîngă drepturile de autonomie internă ale districtului făgărășan și ale locuitorilor săi. În acest cadru, remarcînd dintru început că în districtul Țării Făgărașului „în afară de foarte puțini unguri și sași, locuitorii sînt cu toții români" *(incolae eius, praeter paucissimos Hungaros Saxonesque, sunt omnes Valachi)*, autorii memoriului reușesc să surprindă cu un fin spirit de observație aspectul de stratificare socială a acestei complexe lumi românești [33]. Cu privire la originea păturii sociale suprapuse — *boierii* —, în memoriu se remarcă pe bună dreptate că, „deoarece denumirea aceasta îi desemnează pe nobili în Valahia vecină, iar amintitul district... a ținut mai înainte tocmai de voievozii acestei Valahii, nu poate fi nici o îndoială că sub titlul de boieri trebuie înțeleși nobili" *(siquidem hac nomencla-*

[30] *E.O.E.*, vol. XXI, Budapesta, 1898, p. 247: articolul 6 al dietei de la Tîrgu Mureș din 19 ianuarie 1696 (dieta s-a desfășurat între 15 decembrie 1695 și 16 ianuarie 1696, ceea ce explică indicarea datei de 15 decembrie 1695 în memoriul din 1763).

[31] Autorii memoriului citează la loc de frunte un document dat de regele Matia Corvin în 1467 cu privire la Țara Făgărașului, document consultat — așa cum o afirmă — într-o tipăritură din anul 1745 (este vorba de diplomatariul lui E. Palkovics, *Epistolae Matthiae Corvini, regis Hungariae, ad pontifices, imperatores, reges, principes aliosque illustros vires*, partea I — IV, Cluj, 1745).

[32] În acest sens autorii memoriului citează următoarele articole dietale: articolul 4 al dietei de la Cluj din 11 noiembrie 1560 cu privire la plata impozitului către principe după numărul de porți/unități fiscale existente în Țara Făgărașului *(E.O.E.*, vol. II, Budapesta, 1876, p. 186); articolul 15 al dietei de la Cluj, ținută între 11—22 noiembrie 1561, cu privire la impunerea Țării Făgărașului la plata dărilor militare *(E.O.E.*, vol. II, p. 197); articolul 6 al dietei parțiale de la Turda, desfășurată între 6—13 iunie 1563, referitor la impunerea Țării Făgărașului la plata dărilor și la ducerea altor sarcini comune ale țării *(E.O.E.*, vol. II, p. 216); articolul 6 al dietei de la Sighișoara, ținută între 21—26 iunie 1564, cu privire la serviciile militare datorate de locuitorii din Țara Făgărașului *(E.O.E.*, vol. II, p. 223); articolul 7 al dietei ținute la Turda între 28 mai — 3 iunie 1566 (în memoriu se indică în mod eronat articolul 9) privind obligațiile de cărăușie ale Țării Făgărașului pe seama principelui *(E.O.E.*, vol. II, p. 312); articolul 11 al dietei ținute la Sibiu între 30 noiembrie—13 decembrie 1566, referitor la pedepsirea răufăcătorilor în Țara Făgărașului *(E.O.E.*, vol. II, p. 324).

[33] Vezi în acest sens cercetarea fundamentală a lui D. Prodan, *Boieri și vecini în Țara Făgărașului în sec. XVI — XVII*, în „Anuarul Institutului de Istorie din Cluj", vol. VI (1963), p. 161—312.

tione in vicina Valachia nobiles denotentur, districtus vero praememoratus... antea ad eiusdem etiam Valachiae Vajvodas pertinuerit, dubium nullum esse potest, sub titulo boëronum nobiles intelligi debere). La fel de îndreptățită este constatarea memoriului că, datorită unor schimbări suferite în timpul principatului transilvan autonom, în rîndul boierilor făgărășeni s-a produs o stratificare, putînd fi distinse mai multe categorii. În primul rînd sînt citați așa-numiții boieri vechi sau noncondiționați *(boërones primaevi, non conditionati)*, creați încă de domnii Țării Românești și dăruiți cu părți de moșie sau cu boieronatul. Aceștia pot fi socotiți drept nobili indubitabili, împreună cu puțin numeroșii armaliști (nobili de blazon). O altă categorie, boierii noi sau condiționați *(boërones recentiores, conditionati)* sînt cei care se bucură de prerogativele boierești cu condiția îndeplinirii unor slujbe militare, a căror efectuare le garanta păstrarea statutului boieronal. În fine, o a treia categorie o reprezintă boierii de rangul al treilea sau de rang mic *(boërones tertii seu infimi ordinis)*, așa-zișii bastiașoni *(bastyasones)*, asemănători cu boierii condiționați prin efectuarea unor slujbe militare la apărarea fortificațiilor Făgărașului (a bastioanelor/*bástya* în limba maghiară, de unde și denumirea lor), dar deosebindu-se de aceștia prin faptul că scutirea lor de slujbele domeniale și de celelalte prestații dura numai pe timpul executării serviciului militar la cetate. Mai mult, în cazul unor bastiașoni cărora le-a încetat temeiul de scutire, s-a ajuns la obligarea lor la prestarea slujbelor iobăgești. În continuare autorii memoriului îi enumeră pe *libertini*, al căror număr ajunsese la circa 1 400 capi de familie. Originari din diferite părți ale Transilvaniei sau chiar din Țara Românească, aceștia sînt legați prin rudenie și afinități de altă natură cu boierii, ale căror prerogative le uzurpă, folosindu-se și de numele de boier. O bună parte dintre libertini este socotită de autorii memoriului drept foarte potrivită pentru prestarea serviciului militar. Despre *iobagii* și *jelerii* din Țara Făgărașului, memoriul nu are nimic deosebit de menționat.

În fine, în cazul românilor din unele *tîrguri privilegiate* ale Transilvaniei, precum Abrudul, Hunedoara, Hațegul, Deva, Dobra etc., unde aceștia constituiau cea mai mare parte a populației, autorii memoriului relevă statutul de libertate personală al celor mai mulți dintre ei.

După cum se poate sesiza cu destulă ușurință, pe autorii memoriului din 1763 i-au interesat mai cu seamă două aspecte atunci cînd au abordat situația socială a românilor transilvăneni: mai întîi statutul personal al acestora (de oameni liberi sau dependenți), iar apoi regimul de proprietate asupra pămîntului pe care locuia populația românească. Cunoscînd însă scopul urmărit de comisia Siskovich, acest dublu interes este pe deplin explicabil. Nu știm cît a contribuit memoriul din 1763, prin datele sale, la accelerarea procesului de organizare a regimentului I românesc de graniță, mai ales că accentul pus de comisie pe latura confesională (apartenența viitorilor grăniceri la confesiunea greco-catolică) nu a mai constituit în practică a condiție *sine qua non*. Cert este însă faptul că încă în februarie 1764 guvernatorul și comandantul militar al Transilvaniei, generalul Buccow, raporta Consiliului Aulic de Război că regimentul I românesc de graniță preluase paza cordonului de frontieră care se întindea din Țara Hațegului pînă în Țara Bîrsei.

A N E X Ă

⟨Viena, 1763 înainte de octombrie 8⟩

Reflexiones Commissionis

circa originem, iura, conditiones relligionemque [1] in Transylvania Valachorum absolutaque in illos (praeter legibus privilegiisque exceptos) summae principis potestatem

Gentem Valachicam e reliquiis Romanorum cum Dacis Getisque permixtis evaluisse, plerique Historicorum consentiunt; qui antea, post devictum à Trajano Decebalum, iugo Romano subiecti, tamdiu à Romanis militibus pressi fuerunt, donec ope vicinorum et exulum sub Aureliano iterum excusserunt Imperium, potiorique Romanorum parte per eundem Aurelianum ad Danubium usque reducta, reliquiae eorum, ne penitus à Barbaris consumerentur, initis procul dubio cum Dacis Getisque connubiis, in novam qvandam gentem, hodie Valachicam dictam, quos Andreas II, rex Hungariae, in diplomate Saxonibus dato Blacos nominat, coaluerunt, quae in praesens usque retinet Romanum nomen sermonemque magna in parte imitatque.

Posteaquam vero Pannonia, Dacia item mediterranea, hodie Transylvania dicta, post iteratum Hunnorum e Scythia egressum, successive ab his subacta occupataque fuit, gens Valachica, arbitrio victoris populi relicta, sedibus suis partim pulsa, partim vero in rusticitatem, liberam tamen, redacta est.

Libera dicitur, nam:

1-mo ex eo, quod ipsae decimae in patrimonium Christi dedicatae à Christi fidelibus et non aliis schismaticis exigi soleant, ab omni decimarum Praestatione cum reliquis schismaticis exemta erat (Wladislai Decr. 2-di art. 45).

2-do Ex uno loco in alium liberam transmigrandi facultatem Sigismundi Decr. 2-di art. 6, item Decr. 3 art. 14 tamdiu habuit, donec anno 1514, propter factam occasione belli cruciati à rusticis contra nobilitatem seditionem et rebellionem, cum reliquis rusticis gens quoque Valachica, notae infidelitatis subiecta et in perpetuam rusticitatem redacta, priorem libertatem amisit et glebae perpetuo est adscripta (Wladislai Decr. 7 art. 25, item Decreti Tripartiti partis 3-ae tit. 25).

In Hungaria quidem rusticis migrandi facultas certis sub conditionibus restituta anno 1547 art. 26, 27, restricta anno 1608 art. 13 post coronationem, item anno 1715 art. 13 et alibi passim.

In Transylvania vero, post ipsam Principatus ab Hungaria separationem, gens Valachica habita fuit solum tollerata Appr. part. 1-mae tit. 8-vi art. 1. Juxta articulum 6 anni 1628, 9. Aprilis latum, Valachi et Rutheni dominis terrestribus destituti in cuius bonis deprehenduntur per dominum terrestrem captivari et cautioni subjici concluduntur.

Anno 1630 art. 25 si fideiussores inveniri non possent, ad praestandum iuramentun sub poena florenorum 200 adigendi.

In iobbagionatum redigendi cautionique subjiciendi sub poena florenorum 200 Appr. Const. part. 3-ae tit. 41-i art. 1-o, item part. 5-ae edict. 38, item art. anni 1685.

Decimarum praestationi in universo Principatu obnoxii redduntur Appr. Const. part. 3-ae tit. 5-i art. 2-o.

Proventus parochorum Hungarorum, Siculorum et Saxonum, si in pagos ubi tales habentur, se receperint, instar auditorum parochialium solvere iubentur 1689 15-a Julii art. 3

Ubi pecoris furtivi cadaver excoriatum reperitur, incolae Valachici eiusdem loci pretium pecoris damnificato solvere iubentur, eo quod gens ista furto prae caeteris nota sit anno 1662 5-a Januarii art. 2-o.

Citra literas dominorum terrestrium passuales regno illos excedere dimittereque sub poena articulari prohibetur anno 1616 2-a Novembris.

Nec popas Valachicos in futurum nobilitandos esse, hactenus vero nobilitati, ut armales producere et se regno incorporare teneantur, conclusum est anno 1678 1-a Octobris art. 2. Qui eo quod non produxerint, omnia privilegia amiserunt 1680 12-a Januarii art. 3.

Quae licet omnia sint infimae rusticitatis argumenta, absoluto illos dominorum terrestrium dominio in generali subjicientia.

Diffiteri nihilominus non potest, dari etiam inter illos pro ratione populorum inter quos degunt conditionum diversitatem, sunt enim ex illis nobiles, boërones, nonnullorum oppidorum cives denique libertini, nec non inquilini et subditi dominorum terrestrium, qui secundum ordinem nationum fasius in sequentibus declarantur:

Primo loco veniunt Valachi in comitatibus, tam in gremio Principatus quam vero in partibus reincorporatis, existentibus residentes, qui tanta multitudine omnia ferme praemissorum comitatuum loca repleverunt, ut vix quartam illorum partem, receptarum nationum incolae, per continua superiorum seculorum bella diminuti, constituant.

Sunt vero inter hos complures, quorum maiores ob bellicas virtutes vel alias qualitates bonorum etiam possessione à principibus, imo quoque antiquis regibus, donari meruerunt, quorum posteri donatariorum nobilium loco habentur.

Armalistae in comitatibus sunt duplicis generis, 1-o quidem ordinarii seu non conditionati, sine controversia nobiles, et, 2-do, armalistae sclopetarii, qui ad arces Szamosujvár, Kövár, Görgény, Deva certo numero eum in finem et ea sub conditione constituebantur, ut in vicinis arcibus praesidium tenerent servitiaque militaria obirent, reducendi ad iobbagionatum, si conditionibus non satis facerent (Compil. Const. part. 5-ae edict. 21).

Numerus nobilitandorum sclopetariorum horum ad numerum ducentenarium restringitur nobilitasque iis resoluta, ea lege ad posteros etiam confertur, ut liberos quoque suos in ea arte erudire teneantur principique et patriae iuramento adstricti habeantur (Compil. Const. part. 5-ae edict. 20-o). Horum tamen numerus in dominiis cumprimis Szamosujvár et Kövár valde frequens est, et quamvis nulla ad arces servitia praestent, a decimis nihilominus et servitiis dominalibus immunes haberi cupiunt.

Cum vero Sua Maiestas Sacratissima in causa sclopetariorum Devensium per viam appellationis ad Tribunal Regium provocata tale iudicium ferre dignata est, ut personalis eorum nobilitas tanquam à legitimis principibus collata in vigore maneat, fundi autem e pura fiscalitate sine consensu statuum inabalienabiles, ex eo quod statuum consensum non produxerint, ad corpus dominii recedant; eadem ergo de reliquis etiam sclopetariis habenda videtur ratio et omnes illi ad amplectendum statum militarem cogi possent.

Libertini in propriis fundis habitantes sunt paucissimi. Iobbagiones porro et inquilini omnes in dominorum suorum terrestrium fundis habitant, nec ideo militia ex iis, nisi forte e spontaneis inquilinis, alibi tamen fundis appertinentiisque providendis, statui posset, accedente quoque dominorum terrestrium consensu, siquidem mediante clementissima resolutione regia, die 25-a Februarii anno 1747 emanata, inquilini reales seu fixa domicilia habentes cautioni subjiciendi, absque consensu et literis dimissionalibus dominorum terrestrium migrare prohibentur, nisi ad proprios dominos terrestris, quorum iobbagiones essent, redire vellent; quin imo, etiamsi profugissent, ad praescriptum legum tales repetendi facultatem dederit Sua Maiestas.

Secundo: In sedibus Siculicis [1] Valachi sunt multo pauciores, inter quos tamen paucissimi donatarii, paulo plures armalistae, quidam etiam primipilorum et pyxidariorum [1] loco in sede Aranyas habentur suasque haereditates iure Siculicali possidere perhibentur, naturam iuraque Siculorum unacum libertinis propriam sessionem incolentibus induentes. Subditorum et inquilinorum longe maior copia datur, integrae etiam possessiones à Valachis inhabitatae conspiciuntur, quorum per omnia eadem quae comitatensium est conditio, exceptis decimis, quoad incolae terrarum Siculicarum praestare de lege non tenentur.

Tertio: In fundo regio nationi Saxonicae collato, sedibus cumprimis subalpestribus magnus Valachorum numerus existit, quorum plerique post subactam ab Hunnis Transylvaniam in radicibus montium probabilius sedes suas figendo, propriae saluti consuluisse videntur, et post etiam factam fundi huius nationi Saxonicae cessionem in hodiernum usque perdurarunt, libertinorum hi nomine veniunt, nec aliud praeter decimas praestant; licet natio Saxonica, eo quod in fundo regio sibi privilegialiter collato habitent, et etiam quod sit gens solum tollerata, inquilinos esse praetendit. Quos tamen liberos antea fuisse inde constat, quod anno 1695 15-a Decembris art. 6-to liberi incolae Saxones et Valachi e fundo regio post annum 1682 quo nimia contributio incepit, et debita passiva accuraverant, alio quopiam transmigrantes sub poena florenorum 200 restitui; at caeteri qui ante annum 1682 emigrassent aliisque semet subdidissent, quia de libere migrando privilegia habere dignoscantur, in statu manere concluduntur.

Anno vero 1698 8-va Aprilis determinatur, ut incolas e fundo regio post annum 1685 aufugientes reducat Universitas iuxta articulos eatenus conditos, at qui antecedenter aufugissent prosequantur iuris ordine, uti colonos fugitivos.

Cum itaque praemisis constitutionibus condendis tam contributionis illo tempore, quam vero debitorum passivorum accrescentia causam praebuerit, de praesenti autem si tributo unius cuiusvis contribuentis viribucommensurato persoluto, quispiam ad alia loca transierit, onus quoque contribuendi secum ferat, locum amplius, intuitu contributionis quoad liberos Valachos praemissae constitutiones habere posse vix videntur, adeoque cum illis tanquam cum liberis genteque solum tollerata pro summo suo arbitrio omnimodam disponendi facultatem Suam Maiestatem habere evidens est.

Bonorum porro officialibus aut communitatibus Saxonicis per donationes collatorum incolae omnes, aut sunt iobbagiones, aut inquilini, pari cum nobilibus reliquis iure possessi, neque ideo hi pro incolis fundi regii haberi possunt, eo ipso quod donatione possideantur.

Vagi quidem ubique dantur, maior tamen in natione Saxonica ac in aliis communitatibus eorum numerus reperitur; qui enim Valachorum ad latus pagorum Saxonicorum commorantur feri omnes hoc nomine veniunt,

altissimo pariter summae principis arbitrio subiacentes, exceptis profugis dominorum terrestrium iobbagionibus, eo se recipientibus.

Quarto: Districtus Terrae Fagaras diversa quadantenus [1] à reliquis conditio est; hic enim Terrae tractus inter alpes Valachiam à Transylvania separantes fluviumque Alutam in longitudine ad sex circiter millitaria *Hung.* [2] se extendens à diversis dominis terrestribus iure libere baronatus possidebatur.

Traditio est, pertinuisse olim ad familiam Gara; sub Mathia tamen Corvino rege, prout literae eius anno 1467 datae et 1745 typis evulgatae testantur, in seriem bonorum pure fiscalium adeoque inalienabilium in generali praelatorum, baronum et nobilium congregatione eum in finem relata fuit, ut si quando opportunum fuerit Vajvodae alicui Transalpino vel Moldaviensi ad partium scilicet illarum terrorem seu recuperationem assignari possit pro descensu. Hoc ipsum confirmant nonnullorum Valachiae Vajvodarum donationales et boëronales literae in hodiernum usque apud boërones conspicuae, et hinc forte nata est communis hodie praesumtio, quod hoc districtu à Valachiae Vajvodis regum Hungariae usque ad cladem Mohátsianam tributariis possesso, terminos quoque Principatus fluvius Aluta distinxerit. Illud constat, à clade inde Mohátsiana à nullo Vajvodarum Valachiae hunc Terrae tractum possessum fuisse, verum successu temporis ad familiam Bornemisza transiisse. Anno demum 1530, per defectum Joannis Bornemisza, ex donatione Joannis Scepusiensis, in possessionem Thomae Nádasdi, ex huius vero cessione in generum huius Stephanum Majlathum devenisse. Postquam vero hic Constantinopolim in captivitatem 1541 missus fuisset, Terra etiam Fagaras in Isabellam recidit, quae tamen eius filio Gabrieli ex Hungaria in Transylvaniam reduci anno 1560 à Joanne Sigismundo restituta quidem, ast iterum cum medietate oppidi Teke 30 m. florenis emta ac in Bekessium collata est; per huius notam 1574 ad Stephanum Báthori huiusque familiam deveniens, ac per mortem Gabrielis Báthori in fiscum recidens. Restricta sub praemissis annis fuerant liberi baronatus in hoc districtu iura, siquidem anno 1560 art. 4 Claudiopoli contributioni primum. Anno 1561 art. 15 et 1564 bellicis expeditionibus, ibidem art. 13 quoad plectendos fures et anno 1566 art. 11-o Cibinii quoad processualia legibus patriis; 1563 Thordae art. 6 paribus ac caeteri incolae oneribus; 1566 art. 9-no Thordae vectura victualium ad castra subiecta fuit.

Tandem vero inter bona fiscalia relatus à succedentibus principibus, imo etiam principissis, et ab his quidem nunc dotalitii, mox inscriptionis titulo, cum iure tamen liberi baronatus possidebatur. Incolae eius, praeter paucissimos Hungaros Saxonesque, sunt omnes Valachi, in boërones, libertinos, subditosque et inquilinos distingvendi.

Boërones quod attinet: Siquidem hac nomenclatione in vicina Valachia nobiles denotentur, districtus vero praememoratus, ut praemissum est, antea ad eiusdem *etiam* [2] Valachiae Vajvodas pertinuerit, dubium nullum esse potest, sub titulo boëronum nobiles intelligi debere.

Ast cum successu temporis nobilitaris haec boëronum praerogativa sub nationalibus principibus mutari diminuique acceperit, distinqui illi debent:

1-mo, in boërones primaevos, non conditionatos, à Valachiae principibus et his in dominio succedentibus liberis baronibus, cum donatione portionum possessionariarum aut boëronatuum creatos, qui indubitatorum nobilium nomine venire possunt, una cum paucis armalistis.

2-do boërones recentiores, conditionatos, qui sub ea lege in numerum boëronum assumti fundisque donati sunt, ut vestibus expanno confectis, bonis equis et armis instructi, militare servitium obire debeant; quos itaque aut militare iuxta praemissa, aut violatis conditionibus in iobbagionatum recidere debere ex praecitato Compilat. Constit. part. 5-tae edicto 21-o clarum est.

3-tio Suppar[1] horum est ratio boëronum tertii seu infimi ordinis, ita dictorum Bastyasonum, qui ad defendenda arcis propugnacula obligabantur, et quamdiu servitium praestiterunt, exemptione à servitiis dominalibus ac reliquis praestationibus gaudebant; quorum tamen nonnulli sublata exemtionis causa ad obligationem iobbagionalem reciderunt deberentque et reliqui reduci.

4-to loco veniunt libertini, qui ex diversis Principatus partibus et etiam Valachia oriundi, imo et subditorum posteri, matrimoniis affinitatibusque boëronibus ab olim iuncti, praerogatives illorum usurpant, et a potiori boëronum nomine complectuntur. Quorum omnium numero ad 1.400 in circa patres familias excrescente, etiamsi pars dimidia ob iura vel dominalia erga Bastyasones et libertinos à iobbagionibus oriundos, vel vero nobiliaria in 1-ma classe relata dispensaretur; alteram nihilominus medietatem ad statum militarem applicari posse, facile apparet.

5-to Respectu iobbagionum et inquilinorum nihil est quod addatur, cum de iis fusius im praemissis actum sit.

Dari etiam nonnulla oppida privilegiata, quorum cives maiori ex parte Valachi, eodem civitatis iure quo reliquis nationibus addicti gaudent, ut sunt oppida privilegiata Abrudbánya, Vajda Hunyad, Hátzeg, Deva, Dobra etc., quamvis in plerisque horum ius territorii ad fiscum pertineat et aliqualem etiam iurisdictionem in eos exerceat, conditio vero à potiori libera est, exceptis paucis, si quos forte fisci aut privatorum iobbagiones in iisdem commorari contingeret.

Universi Valachi ab ipso Hunnorum in Transylvaniam ingressu relligionem[1] Graecam profitebantur; sub Joanne tandem Sigismundo cum Unitariis, sub Reformatis principibus cum eidem relligioni[1] addictis, ultimo demum divo Leopoldo imperatore Transylvaniae habenos capessente, cum Catholicis unionem ineuntes, nullibi se fidos praebuerunt; ab amplexis enim semel ac iterum Unionis punctis denuo resilientes, hodie vix quinta pars in Unione perseverat, reliquis ad priorem Graecorum fidem, data illis potestate, relapsis.

E quibus praemissis evidenter constat, gentem Valachicam tolleratam saltem, nec ullis nationalitatis iuribus unquam privilegiatam (huc non intellectis illis qui seu per nobilitationem seu per factam aliis collationem seu vero per iuris oppidorum adeptionem ab universali regula exemti sunt), ab arbitrio summae principis dependere illimitatamque adeo et absolutam de iis disponendi potestatem Suam Maiestatem Sacratissimam habere.

Quia nihilominus gens illa inter receptas nationes per universum Principatum diffusa, ex ipsa situs consideratione nec ad militaria servitia vel pacis tempore subeunda, cum utilitate tota assummi, nec si assummeretur debito modo exerceri et in officio contineri posset, opinione sua existimaret Commissio, unam prima vice ex Unitis Valachis à districtu inde Hátzeg usque ad passum Bodza[3] seu fines sedis Siculicalis Három-Szék, in fundo regio et in propriis liberis fundis habitantibus, legionem formandam esse, his potissimum ex rationibus:

1-mo Quod hi et passus semitasque in Valachiam ducentes commodius custodire et proxima oeconomia sua facilius e propinquo culta, subsistentiae media promptius habere valerent.

2-do Quod aliis nationibus à potiori intermixti facilius excoli et ad militarem disciplinam adstringi possent.

3-tio Quod in liberis fundis habitarent.

Est equidem in libera Suae Maiestatis Sacratissimae voluntate hanc legionem e coactis etiam incolis Valachis erigendem ordinare, quia nihilominus e singulari illa clementia, cuius radios in omnes sibi subiectos populos gentesque extendere solet, hanc quoque confiniariam e Valachis militiam, non coactam, verum spontaneam habere velit; consequens est, ut obligationibus quibus tenebuntur praemissis, puncta quoque emolumentorum ad alliciendos eorum animos à Sua Maiestate Sacratissima iisdem indulgendorum subjiciantur.

— însemnare pe prima pagină: *p(raesentirt) 8-ten Octobris 1763.*

Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv Wien, Militärgrenze, Fasz. 30, Nr. 260/6 vom 3.10.1763, fol. 1—12.

[1] Astfel în text.
[2] Adăugat deasupra rîndului.
[3] Este vorba de trecătoarea Buzău.

PSEUDO-ENACHE KOGĂLNICEANU, IOAN CANTA, *Cronici moldoveneşti*, ed. critică de Aurora Ilieş şi Ioana Zmeu, studiu introductiv de Aurora Ilieş, Bucureşti, Edit. Minerva, 1987, 266 p.

Mai bine de 140 de ani s-au scurs de la prima publicare, de către Mihail Kogălniceanu, a cronicelor atribuite lui Enache Kogălniceanu şi Ioan Canta, fără ca ele — spre deosebire de alte cronici moldo-muntene — să mai cunoască vreo ediţie (cu excepţia, bineînţeles, a reeditării făcute de însuşi M. Kogălniceanu în 1874). Nevoia unei noi ediţii — o ediţie critică, potrivit exigenţelor normelor de tipărire a surselor narative medievale — era acut resimţită, astfel că publicarea în colecţia „Restitutio" a celor două cronici se cuvine salutată. Graţie remarcabilului efort al Aurorei Ilieş — care a dat şi o excelentă ediţie critică a cronicii lui Radu Greceanu — şi al Ioanei Zmeu, dispunem acum de o ediţie la nivelul celor mai riguroase cerinţe ale regulilor arheografice. Cele două cronici relatează, după cum se ştie, istoria Moldovei între 1733—1774 (Pseudo-Enache Kogălniceanu) şi 1741—1769 (Ioan Canta), întregindu-se, am spune, reciproc. Chiar dacă autorii lor sînt departe de cugetarea politică a unui Miron Costin sau de harul literar al unui Ion Neculce, cronicile lor sînt, totuşi, izvoare importante pentru cunoaşterea istoriei moldovene în secolul al XVIII-lea. Pentru a da un singur exemplu, să amintim de informaţiile cronicii atribuite lui Ioan Canta despre a patra — şi ultima — domnie moldoveană a lui Constantin Mavrocordat, înscăunat în împrejurările de criză, declanşate de izbucnirea războiului ruso-turc din 1768—1774. Slujitor fidel al Porţii otomane, noul domn, abia sosit la Frumoasa, ordonă „cu mari gîlceavă" boierilor să-i dea o evidenţă a tuturor satelor, pentru ca apoi, însoţit de slujitori şi zapcii, să le străbată în p^r^ ană, „apucînd cu mari tării pe boieri şi pe săteni de a arăta gropile cele cu griu şi cu ordzu, de încărca cară cu fel de fel de zaherè şi trimetè la urdii şi la sarhaturi. La cari, vădzind turcii aceasta, lăuda pe Costandin-vodă" (p. 143).

Studiul introductiv al Aurorei Ilieş fixează corect şi documentat cadrul istoric în ca e au fost elaborate cele două cronici, precum şi valoarea lor de izvor istoric. De cel mai mare interes sînt observaţiile Aurorei Ilieş despre autorul celei de a doua cronici; dacă în privinţa celui desemnat drept Pseudo-Enache Kogălniceanu, editoarea constată că, în stadiul actual al cercetărilor, „figura lui se conturează anemic, exclusiv din paginile cronicii" (p. IX), referitor la autorul celei de a doua cronici, Aurora Ilieş întreprinde o amplă şi îndrăzneaţă argumentaţie pentru a dovedi că el este arhimandritul Vartolomei Măzăreanu (dar atunci n-ar fi trebuit ca el să apară pe coperta cărţii?). Chiar dacă identificarea cu merituosul călugăr poate naşte îndoieli, sînt însă de reţinut obiecţiile faţă de atribuirea lui Ioan Canta a cronicii tipărite sub numele acestuia de Mihail Kogălniceanu.

Florin Constantiniu

N. IORGA, *Despre cronici şi cronicari*, ediţie îngrijită de D. Mioc, Bucureşti, Edit. Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1988, 365 p.

„(...) În timpul şederii la Paris încă in 1890 — n.n.], nu m-am putut înfrîna de la o curiozitate în care se amesteca şi o caldă iubire firească, în ce priveşte viaţa poporului nostru însuşi. De aici a rezultat, cu cercetarea multor arhive din aproape toată Europa, imense culegeri de materiale (...)"[1]. Din acest fragment de mărturisire evocatoare — înscrisă în *Prefaţa* ultimei şi celei mai ample sinteze de istorie naţională ieşită de sub condeiul său — a începuturilor strălucitei sale activităţi ştiinţifice, răzbate una dintre preocupările majore ale întregii vieţi a lui Nicolae Iorga şi din care avea să se nască o operă ce nu a cunoscut „margine în timp şi în spaţiu": strîngerea şi editarea documentelor istorice. Format sub zodia pozitivismului ce domina peisajul istoriografiei europene de la sfîrşitul secolului al XIX-lea şi începutul celui actual (şi în accepţia căruia istoricul — prin document, în sensul larg al termenului — „regăseşte urma faptelor sau, cel puţin, o mărturie asupra faptelor"[2]), N. Iorga ne-a lăsat pilda unui neostoit răscolitor de arhive şi biblioteci, din ţară şi de peste hotare, adunînd şi publicînd cu o rîvnă rar întîlnită la marii istorici un impresionant mate-

[1] N. Iorga, *Istoria românilor*, ed. a II-a, vol. I/1, Bucureşti, Edit. Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1988, p. 67.

[2] O. Dumoulin, în *Dictionnaire des sciences historiques*, sub red. A. Burguière, Paris, P.U.F., 1986, p. 204.

rial documentar prin care a înnoit masiv, din temelie, istoria românilor și, în unele privințe, chiar capitole întregi din cea universală. Cele peste 100 de volume cuprinzînd documente și cronici editate cu osîrdie neegalată de Iorga (*Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, *Manuscripte din biblioteci străine relative la istoria românilor*, *Studii și documente cu privire la istoria românilor* etc.) ilustrează profundul efort de cunoaștere și interpretare ce stă la baza studiilor de amănunt și a marilor sale sinteze, ele dînd consistență adîncii convingeri a savantului că istoria, ca știință, „pleacă de la izvoare" [3].

Volumul de curînd tipărit de Editura Științifică și Enciclopedică, într-o serie de largă audiență în rîndurile specialiștilor și a altor categorii de cititori a unor titluri semnificative pentru opera vastă a marelui istoric român, „cuprinde scrierile lui Nicolae Iorga cu privire la cronici și cronicari, răspîndite în diferite periodice de specialitate, ca și introducerile la unele ediții ale sale de izvoare narative" (p. 5). Dificila sarcină a reeditării și-a asumat-o regretatul Damaschin Mioc, el însuși unul dintre cei mai apreciați editori de surse documentare si narative din istoriografia noastră contemporană, care și-a legat numele, printre altele, de cel al colecției naționale de izvoare medievale „Documenta Romaniae Historica" (din care a editat, singur sau în colaborare, mai multe volume ale seriei B. Țara Românească) și care, totodată, a restituit istoriografiei române — sub forma unor ediții critice impecabile — cîteva izvoare narative [4] de primă importanță pentru istoria evului mediu românesc sau a începuturilor epocii moderne. Comentariile și întregirile bibliografice la fiecare din cele 14 studii ale lui Iorga reunite în acest volum fac dovada perfectei stăpîniri de către editor a complexelor și, nu de puține ori, controversatelor chestiuni ridicate de cronistica din toate cele trei state feudale românești sau din alte spații geografice învecinate cu acestea, ele reprezentînd, totodată, și o prețioasă și necesară actualizare (pe baza întregii literaturi de specialitate acumulată de la Iorga încoace) a stadiului cercetărilor de istorie literară și de istoriografie consacrate domeniului.

Studiile au fost grupate de îngrijitorul ediției în două secțiuni, criteriul fiind locul de proveniență al izvoarelor narative privitoare la istoria noastră medievală ce au făcut obiectul atenției lui Iorga.

Referitor la *Cronicile românești*, după întinsul memoriu din 1899 prezentat la Academia Română, intitulat *Cronicele muntene* („cel mai cuprinzător studiu, cel mai complet si cel mai bun din cîte s-au scris cu privire la istoriografia veche din Țara Românească" — apreciază D. Mioc, p. 128), urmează succintele considerații pe marginea cronicilor datorate unor cărturari străini (unul grec, celălalt sîrb) care au viețuit și scris în Țara Românească: Matei al Mirelor și, respectiv, Gheorghe Brancovici. Din alte trei studii răsare, cu toată strălucirea, personalitatea culturală și politică a lui Constantin stolnicul Cantacuzino, unul din reprezentanții cei mai autentici ai culturii românești, aflată în plină tranziență spre modernitate. Meritul lui N. Iorga, subliniază judicios editorul, este „de a-i fi prezentat opera în adevărata ei lumină" (p. 193). Antologia mai cuprinde în această secțiune comunicarea din 1936 prin care Iorga a reluat discuția asupra paternității *Cronicii Bălenilor* (atribuită de el lui Constantin căpitanul Filipescu), prefața ce a însoțit publicarea, în 1913, a cronicii *Istoria oștirei ce s-au făcut asupra Moreii la anul 7223* (considerată anonimă pînă la Iorga și de el atribuită lui Constantin Diichiti, fără ca ipoteza sa să fi fost „contrazisă sau pusă în discuție de cineva" — D. Mioc, p. 212), și, în sfîrșit, importantul studiu din „Revista istorică" (1921) prin care Iorga atrage atenția „asupra însemnătății însemnărilor de pe cartea veche si manuscrise, ca și a unor răzlețe intercalări de fapte aparte în documentele oficiale, în zapise și în scrisori, relevînd valoarea lor informativă, prin veridicitatea, exactitatea, obiectivitatea si simplitatea lor, și pe care el le numește, în ansamblu, *istoria țării prin cei mici*" (D. Mioc, p. 238).

Partea a doua, dedicată *Cronicilor străine* ce cuprind informații despre istoria românilor și asupra cărora Iorga a zăbovit în repetate rînduri, reține: analiza întreprinsa asupra celor mai vechi cronici ungurești, „spre a se învedera care e folosul lor adevărat pentru lămurirea celei mai turbure epoci din trecutul nostru" (p. 242); considerațiile pe marginea unor „expuneri, oricît de scurte și mărginite la un timp restrîns, cu caracter de cronică munteană" (p. 274) preluate de *Chronicon Austriacum* de Unrest; studiul din 1928 despre *Cronicele turcești ca izvor pentru istoria românilor*, in care N. Iorga, insistînd asupra „excepționalei însemnătăți a izvoarelor narative turcești pentru trecutul poporului român" (D. Mioc, p. 289), pleda călduros și argumentat pentru constituirea unei școli naționale — pe care azi o avem — de orientalistică și turcologie; în sfîrșit, notele — în fapt, un „adevărat studiu de istorie politică

[3] N. Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*, ed. a III-a, București, 1944, p. 128.

[4] Nicolae Stoica de Hațeg, *Cronica Banatului*, București, Edit. Academiei, 1969-364 p.; idem, *Scrieri: Cronica Mehadiei și a Băilor Herculane. Povești moșăști scolarilor rumânești. Varia*, Timișoara, Facla, 1984, 232 p. (în colab. cu Costin Feneșan); Gheorghe Brancovici, *Cronica românească*, București, Edit. Academiei, 1987, 95 p. (în colab. cu Marieta Adam-Chiper).

a Țării Românești, din secolul al XIV-lea și pînă în deceniul patru al secolului al XVI-lea", subliniază editorul (p. 330) — prilejuite lui Iorga de republicarea fragmentelor privitoare la români din cronica sîrbească în latină a lui Pejacevich.

Ilustrînd una din „permanențele" activității istoriografice a lui N. Iorga, volumul antologat și comentat de D. Mioc se înscrie între cele mai izbutite ediții de valorificare a moștenirii științifice a celui în care știința istorică românească nu va înceta vreodată să-și afle una dintre cele mai trainice coloane de susținere.

Mircea Suciu

*** *Instituții feudale din țările române. Dicționar*, București, Edit. Academiei, 1988, 582 p.

Într-un recent apărut dicționar al științelor istorice — larg, fără a fi exhaustiv, dar util și convingător, structurat pe principalele nivele necesare înțelegerii stadiului actual al disciplinei: metode, concepte, domenii și istoriografie — Robert Descimon, în articolul consacrat istoriei instituționale *, constată, nu fără justețe, că ceea ce se numește în mod curent „noua istorie" (inițiată de „școala de la «Annales»"), rupînd cu tradiția pozitivistă a istoriei politice și juridice, „a aruncat instituțiile alături de eveniment". În viziunea noii orientări (ai cărei proeminenți teoreticieni și promotori au fost Lucien Febvre, Marc Bloch și Fernand Braudel), preocupată de a descifra cu insistență determinismul economic și social al proceselor istorice, de identitatea scopului științelor umaniste, de reflexul metodologic al sociologiei și al antropologiei, de „durată lungă" și de atîtea alte concepte și metode susceptibile a reconstitui mult dorita istorie totală sau globală, „istoria instituțională reflectă o poziție neadecvată a problemei structurilor și a schimbărilor sociale". Din aceeași perspectivă, istoria instituțiilor a devenit o formă depășită a activității istoriografice. Ceea ce nu înseamnă însă, consideră în subsidiar autorul citat, că ea nu-și păstrează încă „toată pertinența și eficacitatea pentru studierea instituțiilor particulare", mai ales dacă ancheta de specialitate se derulează sub convergența politicului, socialului și a culturii.

Atare aprecieri pot părea întemeiate în cazul unei istoriografii (în cazul de față, cea franceză), care, beneficiind de marea tradiție intelectuală a eruditilor din secolele XVI — XVII, formați în disciplina umanismului juridic, și — nu mai puțin — de cea pedagogică a sistemului universitar din secolul trecut și cel actual, a zămislit o serie de lucrări (de amănunt sau de sinteză) ce îmbrățișează istoria instituțiilor din evul mediu și pînă în epoca contemporană (a se vedea, în acest sens, titlurile esențiale menționate de R. Descimon în apendicele bibliografic al articolului menționat). Dar în cazul istoriografiei românești, care este justificarea aserțiunii conform căreia istoria instituțiilor este „una din cele mai importante și mai fecunde direcții de cercetare istorică" (după cum scrie unul dintre coordonatorii volumului aici prezentat)? Ni se pare că în rîndul întîi vine chiar explicația furnizată de același regretat istoric al vechiului drept românesc și al instituțiilor noastre medievale: „majoritatea instituțiilor noastre nu au fost încă studiate monografic și (...) pentru secolele XVII—XVIII publicarea documentelor este doar parțială. Cît privește o istorie completă a tuturor instituțiilor, n-o posedăm încă (...)". Cu alte cuvinte, eforturile istoricilor români dedicați domeniului au și de aici înainte un cîmp deschis spre cele trei etape esențiale ale realizării oricărui edificiu istoriografic durabil: strîngerea și publicarea izvoarelor, cercetarea monografică și sinteza.

Iată de ce dicționarul privind instituțiile feudale din Moldova, Transilvania și Țara Românească — elaborat în cadrul Institutului de istorie „N. Iorga" de un colectiv larg de reputați specialiști (Alex. Constantinescu, Fl. Constantiniu, Val. Al. Georgescu, D. A. Lăzărescu, O. Sachelarie, N. Stoicescu, P. Strihan, V. Șotropa și T. Voinea — coordonatori O. Sachelarie și N. Stoicescu) — vine să completeze un gol adînc resimțit în medievistica românească și chiar în rîndul celor ce doresc să se orienteze rapid și sigur în complexele aspecte ale societății feudale de la noi. El este o lucrare de pionierat în istoriografia română, „realizată într-un răstimp relativ scurt și fără a se fi putut sprijini pe vreun precedent" (*Cuvînt înainte*, p. IX), o lucrare științifică perfectibilă (după cum recunosc și speră înșiși autorii lui), dar nu mai puțin menită a deveni un instrument de lucru indispensabil pe masa oricărui medievist

Orice dicționar, prin chiar structura sa, se refuză rezumării. Este și motivul pentru care ne limităm, în prezentarea de față a dicționarului de *Instituții feudale din țările române*, în a sublinia travaliul depus de autorii săi în parcurgerea critică a unui impresionant material documentar (publicat sau inedit) și bibliografic (1 672 de titluri la care se fac trimiterile!), din care au rezultat, întotdeauna pe baza celor mai recente achiziții de informație sau de interpretare, articole substanțiale (sub raportul analizei) privind instituțiile feudale din toate

* *Dictionnaire des sciences historiques*, sub red. André Burguière, Paris, P.U.F., 1 986, p. 369—372.

cele trei provincii istorice românești, de la primele lor atestări în scris și pînă în epoca modernă. Unele dintre acestea se bucură chiar de o tratare mai largă (în concordanță cu importanța lor în sistemul instituțional intern și, desigur, cu abundența izvoarelor și a studiilor consacrate acestora de istoriografia mai veche sau mai nouă), remarcîndu-se adevărate micromonografii închinate, spre exemplu, adunărilor de stări (p. 5—9), aristocrației (p. 21—24), bisericii (p. 45—48), breslelor (p. 57—60), dărilor (p. 139—141), domniei (p. 168—172), învățămîntului (p. 250—254), justiției (p. 267—270), moștenirilor (p. 305—313), oastei (p. 324—330), proprietății feudale (p. 387—390), sfatului domnesc (p. 438—440) etc.

În al doilea rînd, merită a fi relevată aprecierea de ansamblu, ce transcende domeniul — numai în aparență arid și plin la tot pasul de termeni tehnici specifici limbajului normativ și juridic —, că o cunoaștere adîncită a sistemului național de instituții — și prezentul *Dicționar* contribuie din plin la acest demers — „permite să subliniem convingător *unitatea* de structură și de dezvoltarea istorică a instituțiilor din cele trei țări ale poporului român", în a cărui viață materială și socială „instituțiile cardinale au dobîndit trăsături specifice, care izvorăsc tocmai din continuitatea lor de dezvoltare instituțională". Totodată, morfologia instituțiilor românești din evul mediu are darul de a lumina „*identitatea istorică a poporului român* care se oglindește și se exprimă atît de grăitor și de autentic în și prin instituțiile și așezămintele sale", cît și „*contactele noastre cu alte medii* (arii, cîmpuri, teritorii) instituționale, influențele reciproce și împrumuturile făcute, după împrejurări (în relativitatea lor)" (*Intro ucere*, p. XI — XII).

Avem convingerea că dicționarul de *Institu ii feudale din țările române* — pentru care merită felicitări toți cei care au contribuit la realizarea lui, autori și editori — va da un nou impuls cercetărilor dintr-un domeniu care poate și trebuie să aspire — pentru a reveni la punctul de pornire al acestor rînduri — la atingerea acelei „filosofii politice, de interogare a raporturilor dintre starea socială și regimul politic" (R. Descimon, *op. cit.*, p. 372).

Mircea Suciu

RADU POPA, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București, Edit. științifică și enciclopedică, 1988, 324 p.

În urmă cu două decenii, prin monografia Țării Maramureșului în veacul al XIV-lea, Radu Popa lansa în istoriografia românească un nou mod de abordare a istoriei țărilor medievale românești. Înscriindu-se în cele mai avansate curente ale cercetării istorice, investigarea istorico-arheologică globală a acestor subdiviziuni politico-geografice — atît de importante pentru procesele de etnogeneză și de constituire a statelor feudale românești — s-a dovedit deosebit de generoasă, lucrarea de față constituind, credem, cea mai bună dovadă în acest sens.

O asemenea abordare necesita desigur și o metodă de cercetare adecvată condițiilor materiale și nivelului actual al cercetării, ca și problemelor specifice ridicate de țările medievale românești. Folosită și în Țara Maramureșului, metoda reconstituirilor regresive, deși nu singura — după cum o recunoștea însuși autorul — s-a dovedit cea mai oportună, propunîndu-și să reconstituie pe cale arheologică trăsăturile definitorii ale societății din etapele ce preced vremea primelor informații scrise.

În capitolele preliminare (p. 5—38), autorul a fixat, geografic și cronologic, limitele cercetării, relevînd semnificația extinderii teritoriale a Țării Hațegului sub raportul evoluției relațiilor dintre formele de organizare autohtone și cele pe care regalitatea maghiară încerca să le implanteze. Sînt trecute în revistă, cu mult spirit critic, izvoarele și istoriografia Țării Hațegului, autorul apreciind lucid și cumpătat importanța, dar și limitele diferitelor categorii de izvoare, limite ce decurg din natura sau din stadiul cunoașterii lor. În sfîrșit, un alt capitol pe care îl putem considera preliminar, dar nu cu intenția de a-i diminua importanța, este menit să precizeze condițiile cadrului natural-geografic, știut fiind că relieful, compartimentarea geografică, rețeaua hidrografică și de drumuri, precum și resursele naturale au constituit factori care au exercitat o permanentă influență asupra societății hațegane. De modul în care ea a reușit să răspundă acestor determinări a depins vitalitatea și, în ultimă instanță, continuitatea de locuire în regiunea dată.

Caracterul lacunar al izvoarelor documentare și narative referitoare la primele secole ale evului mediu transilvan și metoda de cercetare amintită l-au determinat pe autor să consacre un capitol substanțial analizei documentației arheologice (cap. V. *Țara Hațegului de dinaintea știrilor scrise*, p. 39—77).

Deși investigațiile arheologice au sporit considerabil în ultimele trei decenii, ele sînt încă departe de a fi suficiente și omogen repartizate din punct de vedere cronologic și geografic. Cercetările întreprinse de autor în Țara Hațegului sînt în măsură să arunce o lumină cu totul nouă asupra realităților istorice din această „inimă" a spațiului românesc. Descoperirile impun concluzia, de fundamentală importanță, că cca 80—90% din teritoriul cercetat nu

a fost afectat direct de înaintarea granițelor politice ale regatului maghiar în secolele XI—XIII, așezările românești existente în secolele anterioare putîndu-și continua viața și evoluția istorică proprie.

Sînt cu totul remarcabile paginile consacrate problemelor cronologiei și atribuirii etnice ale unor elemente de inventar arheologic, abordarea nuanțată și circumspectă fiind în măsură să-l ferească pe autor de aprecierile unilaterale și de exagerările de care abundă literatura de specialitate. Deosebirile constatate în inventarul arheologic din diferitele zone ale Transilvaniei sînt interpretate ca reflectînd nu atît deosebiri etnice, cît decalaje de evoluție și de progres tehnic. Prezența unor podoabe sau accesorii de port în necropolele medievale transilvane poate reflecta cel mult evoluția unor granițe politice și nicidecum transformări etnice fundamentale.

Problemele geografiei istorice hațegane, aspect esențial al reconstituirii structurii societății, constituie substanța capitolului următor: *Țara Hațegului în secolele XIII—XIV. Satele hațegane*, p. 78—144. Registrul așezărilor, ce cuprinde 195 de sate, este rezultatul unui efort impresionant, minuțiozitatea analizei structurilor patrimoniale, genealogice, a toponimiei etc. constituind garanția încheierilor ce se cuprind în capitolele următoare ale lucrării. Știrile scrise, coroborate cu informația arheologică, dovedesc în mod convingător că peste 85% din numărul așezărilor îl formau satele românești, iar pretinsa „explozie demografică", ce ar trebui să fie urmarea unei colonizări recente, nu reprezintă decît cel mult o „explozie" a informației documentare în condițiile social-politice noi din vremea dinastiei angevine.

Capitolul următor, *Societatea hațegană la începuturile evului mediu. Obști sătești, cnezi și nobili*, p. 145—202, evidențiază pregnant vechimea și caracterul omogen românesc al structurilor politico-sociale și juridice ale societății hațegane. Urmărirea evoluției unor instituții ca obștea, cnezatul ori feudalitatea românească a prilejuit o analiză pătrunzătoare în straturile cele mai adînci ale vieții sociale, autorul reușind totodată să depășească obstacolele, nu puține, ridicate de caracterul lacunar al documentelor.

Reconstituirea formațiunilor teritoriale, reprezentate de uniunile de obști, de aceeași natură cu cnezatele de vale din Țara Maramureșului, este de natură să ofere noi puncte de sprijin în cunoașterea mai detaliată a societății hațegane, dar relevă în același timp și caracterul unitar al evoluției societății românești în evul mediu. Cele zece cnezate de vale își datorează existența unor necesități ce țin de funcționarea mecanismelor economice, sociale, juridice, militare și spirituale, în afara cărora nu se poate concepe viețuirea nici unei comunități umane.

Atenția autorului s-a îndreptat în continuare spre mărturiile de civilizație românească hațegană *(Civilizație medievală în Țara Hațegului*, p. 203—249). Abordarea monumentelor de arhitectură, militare și civile, subliniază stăruitorul efort al istoricului de a desluși semnificațiile sociale ale ridicării acestor construcții. Cetățile, fortificațiile cneziale și reședințele familiilor nobiliare românești sînt expresii ale maturizării relațiilor feudale și ale adîncirii diferențierilor în cadrul societății românești.

Ultimele două capitole au fost consacrate aspectelor de istorie politică și administrativ-instituțională. Analizînd condițiile în care Țara Hațegului a evoluat del a *terra* la district, se remarcă continuitatea teritorială și instituțională, deci implicit și cea etnică, încercarea de a organiza un comitat negăsindu-și suportul social și politic necesar. Schițînd istoria politică a Țării Hațegului, reputatul specialist ajunge la concluzia necesității plasării evenimentelor în contextul general al istoriei românești, fapt natural deoarece „. . .indiferent de împrejurările politice care au condiționat diferit în secolele X—XIV evoluția societății dintr-o parte sau alta a teritoriilor locuite de români, această istorie a fost unitară".

Remarcabilele calități științifice și metodologice ale acestei lucrări o vor impune, sîntem convinși, printre contribuțiile de referință în domeniu.

Antal Lukács

* * * *Răscoala și statul Asăneștilor. Culegere de studii*, coordonator: Eugen Stănescu, București, Științifică și Enciclopedică, 1989, 182 p.

Aniversarea a 800 de ani de la răscoala vlaho-bulgară din anii 1185—1186, în urma căreia Bulgaria s-a emancipat de sub dominația bizantină și au fost restaurate structurile ei politice sub forma, la început, a imperiului româno-bulgar, a prilejuit o reînnoire a interesului istoriografiei românești asupra unui însemnat capitol al romanității dunărene. Nicolae Iorga, George Murnu, Nicolae Bănescu sînt marile nume care au ilustrat această direcție de investigație, dar alături de ei se cuvine amintit și Dimitrie Onciul, care a acordat o deosebită însemnătate factorului valah sud-dunărean în studiul originii principatelor române, în speță, stăpînirii Asăneștilor la nord de Dunăre. În istoriografia românească de astăzi, autorii studiilor incluse în volumul prezentat aici au dat contribuții de cel mai mare interes la elucidarea unor

probleme, în care obiectivitatea științifică a fost, uneori, supusă asaltului considerentelor extraștiințifice. Se cuvine relevat, înainte de a înfățișa cuprinsul acestei culegeri de studii, că onestitatea intelectuală a autorilor, refuzul lor ferm și consecvent de a face concesii oricărei tendințe de alterare a adevărului, pe temeiuri străine de etica profesională, conferă volumului o obiectivitate exemplară.

Studiul regretatului Eugen Stănescu, *Premisele răscoalei Asăneștilor. Lumea românească sud-dunăreană în veacurile X—XII* oferă un excelent cadru introductiv, constituind o adevărată „ridicare de cortină", care permite cunoașterea scenei unde se vor desfășura evenimentele evocate in volum. Autorul urmărește succesiv rolul românilor sud-dunăreni în răscoala Asăneștilor, caracterul romăno-bulgar al statului restaurat de răsculați, organizarea socială (penetrantă critică a teoriei despre pretinsul nomadism al românilor sud-dunăreni), apoi organizarea politică, cea ecleziastică, structurile militare, conștiința de sine și permanența de locuire.

Erudit și sagace este studiul lui Stelian Brezeanu, *„Vlahii" și „misienii" în sursele bizantine relative la începuturile statului Asăneștilor. Terminologie etnică și ideologie politică*. Pe baza unei analize strînse a surselor, autorul conchide că în Istoria lui Nicetas Choniates, precum și în „Cronica secretă" a lui Pseudo-Kodinos „vlahi" are o semnificație etnică, indicîndu-i pe romanicii sud-dunăreni, iar „misieni" este dubletul livresc al celui dintîi; în ceea ce privește cronica lui Georgios Akropolites, Stelian Brezeanu oferă o explicație convingătoare motivelor trecerii sub tăcere a prezenței vlahilor în rîndurile răsculaților care au restaurat statul bulgar.

Oscilația statului Asăneștilor între „prima" și „a doua" Romă, între confruntare și compromis cu una sau alta este urmărită de Tudor Teoteoi în studiul său *Civilizația statului Asăneștilor între Roma și Bizanț*, amplă prezentare de istorie social-economică și instituțională, bogată în observații pertinente și fecunde pentru înțelegerea nu numai a specificului statului Asăneștilor, dar și a unor realități românești nord-dunărene din evul mediu.

Două contribuții numismatice — *Dreptul monetar în statul vlaho-bulgar al primilor Asănești (1187—1218)* de Octavian Iliescu și *Moneda Asăneștilor în contextul circulației monetare din zona gurilor Dunării* de Ernest Oberländer-Târnoveanu — se înscriu în note de mare rigoare cu care ne-au obișnuit cei doi autori. Octavian Iliescu analizează împrejurările care au făcut ca abia Ioan Asan II (1218—1241) să emită o monedă proprie, iar Ernest Oberländer-Târnoveanu oferă date prețioase despre circulația monetară la Dunărea de Jos în perioada 1204—1282.

Volumul se încheie cu un remarcabil studiu al lui Nicolae-Șerban Tanașoca, *O problemă controversată de istorie balcanică: participarea românilor la restaurarea țaratului bulgar*, amplă investigație istoriografică, desfășurată atît prin urmărirea progreselor înregistrate de cercetarea istorică (de menționat interesantele filiații de idei), cît și prin dezvăluirea intruziunii regretabile a naționalismelor. Subliniind actualitatea vederilor lui Victor Papacostea despre statul Asăneștilor, autorul conchide că „Numai pe această linie, făcînd partea cuvenită fiecăreia din componentele acestei grupări de forțe istorice (statul Asăneștilor — n.n.) și luînd în considerare contextul de istorie generală în care s-a desfășurat jocul lor, se va dobîndi, o dată cu seninătatea de spirit necesară judecății istorice corecte, cunoașterea deplină a ceea ce a fost și a însemnat pentru lumea sud-est europeană participarea românilor la restaurarea țaratului bulgar" (p. 178).

O concluzie excelentă la cercetările de pînă acum și un îndemn pentru cele viitoare

Florin Constantiniu

ȘERBAN PAPACOSTEA, *Geneza statului în evul mediu românesc*, Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 1988, 258 p.

Volumul prezentat aici nu este o simplă înmănunchere de studii înrudite tematic, ci rodul unei investigații sistematice întreprinse de autor, de-a lungul a peste un deceniu, asupra începuturilor organizării statului medieval în spațiul românesc. Publicate în diverse reviste (cu excepția celui dintîi, acum tipărit prima dată), studiile surprind aspectele esențiale ale închegării domniilor românești în secolul al XIV-lea și ale afirmării lor internaționale.

Continuator strălucit al operei lui Nicolae Iorga, D. Onciul și Gh. I. Brătianu, Șerban Papacostea a adus și în acest domeniu — ca în toate cele pe care le-a abordat — o dublă înnoire: documentară și interpretativă. Convins că arhivele și bibliotecile nu au epuizat informațiile despre evul mediu timpuriu românesc, Șerban Papacostea a întreprins cea mai vastă anchetă destinată să lărgească baza de informații privind secolele XIII—XIV și, pe cît i-au îngăduit-o mijloacele, se poate spune că efortul său a contribuit la îmbogățirea esențială a cunoștințelor noastre despre începuturile statelor feudale românești. Cum era firesc, pe urma descoperirilor documentare, au venit regîndirea și reinterpretarea fenomenelor cunoscute din alte surse, informațiile luminîndu-se și completîndu-se reciproc. O trăsătură specifică a metodei

de cercetare a lui Şerban Papacostea este permanenta integrare a istoriei româneşti în contextul celei europene, ceea ce dezvăluie relaţii şi întrepătrunderi fără de care aspecte şi momente ale grupei statelor feudale româneşti ar rămîne de neînţeles.

Cel dintîi studiu *Geneza statelor româneşti: schiţă istoriografică şi istorică* (p. 8—32) este o excelentă prezentare sintetică a fazei de constituire a statelor feudale româneşti, precum şi a reflectării acestui proces în istoriografie, de la „descălecatul" cronicarilor pînă la viziunea de astăzi a istoriografiei româneşti. Un interes deosebit prezintă concepţia lui Nicolae Iorga despre „sensul *naţional* al întemeierii Ţării Româneşti" (p. 31), reluată şi dezvoltată de Şerban Papacostea, în studiul *Statul românesc în secolele XIV—XVI. Rolul său în consolidarea entităţii poporului român* (p. 131—150).

Dintre celelalte studii incluse în volum, cel privitor la consecinţele pentru românii transilvăneni a constituirii statelor feudale Ţara Românească şi Moldova *Întemeierea Ţării Româneşti şi a Moldovei şi românii din Transilvania, un nou izvor*, p. 76—96) este esenţial pentru înţelegerea politicii, inaugurată de Ludovic I de Anjou în 1366, de eliminare a românilor transilvăneni din viaţa politică a voievodatului.

Lucrare fundamentală, care marchează o etapă în studiul genezei statelor feudale româneşti, cartea lui Şerban Papacostea ne face, prin eminentele ei calităţi, să aşteptăm cu nerăbdare cele două lucrări consacrate premiselor constituirii statelor în secolul al XIII-lea şi, respectiv, desăvîrşirii acestui proces.

Florin Constantiniu

ION TODERAŞCU, *Unitatea românească medievală*, vol. I, Bucureşti, Edit. Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1988, 244 p.

Apariţia monografiei profesorului Toderaşcu la numai 5 ani după ce un alt reputat medievist, Nicolae Stoicescu, închinase o solidă lucrare *Unităţii românilor în evul mediu*, indică fără putinţă de îndoială interesul socialmente orientat astăzi spre această temă. Posterioritatea cronologică nu indică însă o filiaţie directă; dimpotrivă, volumul pe care îl prezentăm — şi care va fi urmat de un al doilea, aflat în pregătire — reprezintă încununarea unor eforturi şi acumulări îndelungate ale autorului în dubla calitate de cercetător ştiinţific şi de cadru didactic la „Alma mater" ieşeană. De altfel, ultimul (şi cel mai întins) capitol reia — cu minime modificări — un curs special publicat de autor într-un tiraj redus la tipografia Universităţii din Iaşi în 1984.

Înainte de a trece la prezentarea propriu-zisă a conţinutului lucrării, se mai cuvine a fi făcută o precizare. Spre deosebire de Nicolae Stoicescu, care a separat analitic nouă aspecte ale unităţii româneşti şi le-a schiţat caracteristicile principale, profesorul Toderaşcu a optat pentru o segmentare mai puţin netă, încercînd să surprindă în primul rînd unitatea de viaţă, de trăire românească. De aceea, interferenţele între domenii sînt mult mai frecvente. Astfel, în capitolul referitor la posesiunile muntene şi moldovene peste Carpaţi este reliefată şi însemnătatea acestora pentru salvgardarea identităţii etnice şi confesionale a românilor aflaţi în acel timp sub stăpînire străină. De asemenea, în repetate rînduri se face apel la circulaţia cărţilor vechi ca martor al diferitelor legături dintre români.

În ceea ce priveşte delimitarea temporală a cercetării sale, autorul precizează în cuvîntul înainte — unde prezintă şi istoriografia problemei — că aceasta se suprapune celei a epocii medievale în general, deci secolelor VIII—XVIII. Deoarece discuţia referitoare la sfîrşitul evului mediu capătă aici o întindere mai mare şi tratează chiar unele aspecte de fond, fie-ne îngăduite cîteva observaţii. Sîntem de acord cu profesorul Toderaşcu atunci cînd apreciază că o periodizare a culturii detaşată de ansamblul social este nefiresc să fie aplicată întregii istorii naţionale. Ne asociem însă lui Răzvan Theodorescu — cu care polemizează autorul (p. 19, nota 32) — în a aprecia că intervalul din secolul al XVI-lea şi pînă în primele decenii ale secolului al XIX-lea reprezintă o perioadă omogenă şi distinctă în istoria românească, perioadă efectiv de trecere de la medieval la modern, şi pe care o considerăm astfel nu în temeiul suprastructurii culturale, ci al fenomenelor şi proceselor economico-sociale. Fără îndoială, relaţiile de producţie din principala ramură economică — agricultura — rămîn predominant feudale, şi chiar îşi agravează această trăsătură. Faptul nu este însă independent de monetarizarea societăţii, de creşterea fiscalităţii, de sporirea producţiei de mărfuri şi de integrarea economică crescîndă în ansambluri mai largi, central-europene sau mai ales otomane. Toate aceste procese, care capătă o pondere semnificativă abia în secolul al XVI-lea şi care vor determina în mare măsură şi aservirea crescîndă a ţărănimii, deosebesc perioada delimitată de noi de cea anterioară anului 1500. Desigur, în condiţiile în care importante trăsături feudale rămîn preponderente pe ansamblul societăţii, ar fi excesiv şi greşit să spunem că din secolul al XVI-lea începe şi la noi epoca capitalistă. Dar a nu ţine cont — în numele persistenţei feudalismului — de caracterul distinct al acestei perioade de 3 secole înseamnă a refuza avantajele cognitive ale unei periodizări mai fine.

Acest prim volum al monografiei profesorului Toderașcu este structurat în cinci capitole. Primul *Pămîntul și istoria românilor* (p. 21—42) este dedicat fundamentelor geografice ale unității românești. Autorul analizează într-un mod echilibrat interacțiunea dintre formele de relief și densitatea locuirii, implicațiile rețelei hidrografice și ale pădurii, precum și modalitățile concrete de adaptare a oamenilor în relația cu natura.

În capitolul al doilea, intitulat *Asemănări și identități în evoluția social-politică românească* (p. 43—95), autorul, pornind de la similitudinea formelor sociale de bază (satul, obștea, „țara"), reconstituie cu meticulozitate ceea ce a fost — după fericita sa expresie — evoluția „de la sat la stat".

În continuare sînt decantate legăturile economice dintre țările române, trecîndu-se în revistă multele drumuri ce străpungeau granița de pe Carpați, rolul nodal al unor orașe precum Brașovul, Sibiul, Bistrița și Caransebeșul, reglementările politice ale comerțului, mărfurile care făceau obiectul schimburilor, „schimbul de iscusință meșteșugărească" și păstoritul transhumant. Referitor la această problemă a relațiilor economice dintre țările române și a mult invocatei complementarități economice a acestora, am dori să aducem unele considerații de principiu. Cea mai mare parte a informațiilor se referă la legăturile Moldovei și Țării Românești cu orașele săsești din Transilvania, în primul rînd cu Brașovul. După cum bine se știe, acestea reprezentau zona cea mai avansată pe calea urbanizării de pe teritoriul românesc și totodată controlau principalele trecători peste Carpați. În consecință, Sibiul, Brașovul și Bistrița aveau un rol comercial nodal, disproporționat față de restul teritoriului românesc, care s-a caracterizat pînă tîrziu printr-o mai slabă dezvoltare urbană. De aceea, atunci cînd analizăm complementaritatea economică ar trebui evaluată ponderea relațiilor economice reciproce nu numai pentru aceste centre, ci totodată și chiar în primul rînd pentru zonele rural-agricole, zone bazate preponderent pe autoconsum și larg majoritare în spațiul românesc de-a lungul întregii epoci medievale. De asemenea, se impune a se vedea dacă și in ce măsură legăturile interromânești predomină în raport cu cele cu alte țări. Răspunsul la aceste întrebări este în strînsă conexiune cu nivelul forțelor de producție și deci diferențiat în timp. Oricum însă, credem că pînă-n secolul al XIX-lea insuficienta dezvoltare a acestora, îndeosebi a rețelei urbane, a împiedicat geneza unei interdependențe economice de adîncime, care să angreneze majoritatea societății românești. Adevărata semnificație a legăturilor Moldovei și Munteniei cu Brașovul și cu celelalte orașe săsești stă — după părerea noastră — în demonstrarea faptului că granițele politice nu au putut împiedica relațiile economice interromânești, ale căror limite au depins în primul rînd de nivelul general de dezvoltare a forțelor de producție. Astfel, sudul Transilvaniei, și îndeosebi Brașovul, a putut deveni — după o fericită expresie pusă în circulație de Radu Manolescu — o adevărată piață comună a comerțului românesc. Totodată însă, faptul că legăturile economice dintre români erau polarizate în jurul unor nuclee de alt etnic (săsești) a diminuat implicațiile lor asupra dezvoltării celorlalte dimensiuni ale unității românești.

Un capitol separat este consacrat posesiunilor muntene și moldovene în Transilvania și Banat (p. 128—150), autorul reconstituind istoricul fiecăreia dintre acestea și reliefînd implicațiile lor pentru viața românilor din teritoriile respective.

Alianța politico-militară dintre țările române. Idee și faptă este titlul ultimului capitol al acestui volum (p. 151—222). După ce scoate în evidență condiționările externe ale relațiilor politice dintre țările române, profesorul Toderașcu reliefează vigoarea ideii interdependenței acestora și, derivată din aceasta, a ideii colaborării lor politico-militare, îndeosebi împotriva pericolului otoman. Demersul nu rămîne însă cantonat în sfera istoriei ideilor, ci pendulează permanent spre realitățile politice concrete, astfel încît acest capitol se constituie într-o utilă reevaluare a relațiilor politice dintre statele românești de la formarea lor și pînă în secolul al XVIII-lea. De asemenea, autorul prezintă în scurte paragrafe contribuția unor fenomene precum pribegiile politice, domniile alternative, mutarea dregătorilor dintr-o țară în alta și rolul Transilvaniei ca furnizor de armament în geneza și consolidarea conștiinței solidarității românești. Potrivit autorului, alianța politico-militară rezultată din această solidaritate românească a avut o deosebită însemnătate în salvgardarea ființei statale a Moldovei și Țării Românești, potențînd totodată rolul de bastion antiotoman al țărilor române, rol ce s-a bucurat în epocă de numeroase recunoașteri pe plan european.

Evident, prezentarea noastră, extrem de succintă, nu și-a propus decît să schițeze demersul autorului în liniile sale cele mai generale, fără a intra în dezbaterea amănunțită a fiecărui punct al demonstrației sale. Aceasta ar fi fost de altfel și dificil, deoarece în susținerea tezelor sale profesorul Toderașcu a acumulat un imens tezaur de erudiție, întreaga lucrare atestînd efortul autorului de a se documenta cît mai complet în fiecare problemă sau subproblemă tratată, fie că era vorba de climatologia istorică sau de relațiile internaționale, de zonarea populației sau de ideologia politică, efort încununat în mare măsură de succes. Strîngînd la un loc cu meticuloasă răbdare un noian de argumente și informații, profesorul Toderașcu a reușit să alcătuiască un dosar cvasiexhaustiv al dovezilor unității românești medievale. Chiar dacă ici și colo unele din punctele sale de vedere vor suporta unele corective, nu aceasta ni se pare esențial. Adevărata problemă este — după cum am sugerat și în observațiile referi-

toare la legăturile economice — de a evalua semnificația acestor informații, de a stabili măsura exactă a unității românești de-a lungul timpului. Iar reconstituirea deplină a istoriei noastre nu se poate face decît dacă sînt analizați cu aceeași minuție și factorii care au împiedicat realizarea unității românești. Or, aceștia au fost eludați sau tratați extrem de sumar (de exemplu, tradiția dinastică, p. 93—94), autorul punînd accentul pe impactul negativ al factorilor politici externi, ceea ce este just, dar insuficient.

Toate aceste observații nu diminuează cu nimic meritele autorului, care a reușit să domine un material imens și — beneficiind de experiența didactică acumulată la catedră — să ne prezinte tabloul închegat al unei realități istorice multiforme și complexe. Monografia profesorului Ion Toderașcu, care conține și un rezumat în limba engleză și un indice onomastic, răspunde astfel cu brio unei reale nevoi sociale și istoriografice, și nu putem decît să așteptăm cu interes al doilea volum.

Bogdan Murgescu

* * * *Constantin Brâncoveanu*, Edit. Academiei, București, 1989, 286 p., redactori coordonatori: Paul Cernovodeanu și Florin Constantiniu, secretar de redacție: Andrei Busuioceanu

Volumul omagial închinat marelui domnitor și ctitor al unității culturale românești, care a fost Constantin Brâncoveanu, cuprinde o suită de 17 studii menite să redea istoriografiei adevărata dimensiune a „monarhiei culturale" care a reprezentat în același timp sfîrșit și început de epocă în istoria evului mediu românesc.

Trei studii sînt închinate activității domnului în domeniul vieții economice, activitate cu vaste implicații și în viața socială românească. Studiul Iolandei Țighiliu, *Domeniul lui Constantin Brâncoveanu*, abordează pentru prima dată problema fabuloasei averi a familiei Brâncoveanu și modul în care s-a constituit și evoluat domeniul „prințului aurului", ca expresie tipică a expansiunii marii proprietăți feudale în condițiile de fiscalitate excesivă a secolului XVII românesc, ceea ce explică în mare măsură și posibilitățile materiale ale epocii culturale brâncovenești. Făcînd istoricul domeniului brâncovenesc, autoarea relevă faptul că „Brâncoveanu a fost cel mai bogat proprietar funciar pe care l-a avut vreodată Țara Românească, stăpînind 179 de proprietăți", dintre care 43 le moștenise și numai 13 le cumpărase ca boier, toată această avere imensă reușind să supraviețuiască tragicului sfîrșit al domnului și transmițîndu-se prin timp urmașilor săi cărora le va asigura un loc de seamă în istoria Țării Românești și a României moderne.

Aspectele economice din Țara Românească în epoca brâncovenească sînt abordate într-o nouă viziune și cu multă minuțiozitate de Constantin Bălan, relevîndu-se faptul că atenția mare acordată de domn vieții economice a oferit Țării Românești un suport stabil pentru păstrarea autonomiei și prin reflex a sporit aportul românesc la cultura europeană modernă.

În domeniul financiar, prin inițierea și generalizarea practicii ruptorii, Brâncoveanu s-a dovedit un precursor al epocii moderne, această măsură ducînd la o înviorare economică evidentă, producția meșteșugărească, cerealieră și animalieră aflîndu-se într-o creștere progresivă, ceea ce se va răsfrînge în mod direct asupra volumului comerțului interior și extern, asupra evoluției prețurilor ca și asupra organizării administrative a orașelor, căreia domnul i-a arătat un interes deosebit. Prosperitatea economică internă va conduce în mod firesc la întărirea autonomiei țării și în acest context la angrenarea Țării Românești într-un complex de raporturi internaționale „în cuprinsul cărora schimbul de mărfuri importate și exportate... a fost dominant".

Urmările politicii economice brâncovenești asupra structurilor sociale fundamentale, stăpînii de domenii și țăranii care le munceau, sînt analizate într-o perspectivă nouă de Florin Constantiniu în studiul *Politica agrară a lui Constantin Brâncoveanu*. Plecînd de la concluzia că alături de obștea sătească liberă domeniul feudal a constituit „celula economică a societății medievale", autorul subliniază faptul că epoca Brâncoveanu este în planul relațiilor sociale obiectul și subiectul contradicției dintre tendința de contestare a șerbiei și cea a agravării ei, contradicție caracteristică de altfel sfîrșitului evului mediu și începutului epocii moderne. A fost și în această direcție Constantin Brâncoveanu un precursor? — este întrebarea în jurul căreia se concentrează studiul menționat. Analizînd categoriile de „rumîni" și „lăturași", autorul ajunge la concluzia că Brâncoveanu, deși se înscrie în cadrul mentalității tradiționale asupra rumîniei, totuși este un adversar declarat al „rumînirii abuzive". Ba mai mult, activitatea sa permanentă în vederea susținerii reformei fiscale pe care o inițiase a avut drept rezultat ușurarea sarcinilor fiscale, succesul rapid al respectivei reforme oprind astfel tendința de agravare a șerbiei, încît domnii fanarioți n-au făcut decît să continue „ceea ce se plămădise din inițiativa și prin strădania autohtonilor".

Politica externă a celui pe care Xenopol îl considera „cel mai deplin acrobat politic" face obiectul studiilor lui Paul Cernovodeanu și Andrei Pippidi.

În studiul său, *Coordonatele politicii externe a lui Constantin Brâncoveanu. Vedere de ansamblu*, Paul Cernovodeanu analizează cu multă finețe cariera politică și principiile politicii externe a celui ce îngemăna în el în aceeași măsură tradiția bizantină și moștenirea Basarabilor, reușind să se mențină în scaun 26 de ani într-un colț de lume unde, într-o dispută acerbă, Orientul se întîlnea cu Occidentul spulberînd orice încercare de rezistență. În această încordată situație internațională, aproape fără ieșire pentru autonomia țărilor române, Constantin Brâncoveanu va pendula cu o abilitate demnă de marii diplomați ai lumii, făcînd din dușmani prieteni, transformînd Țara Românească într-un loc unde in taină se întîlneau năzuințele Habsburgilor, pretențiile turcilor și dorințele încă timide ale rușilor, și toate acestea pentru a păstra cu orice preț, chiar cu al vieții lui și al familiei sale, un bun pe care întotdeauna îl situase mai presus de puterea și averea sa: autonomia tuturor teritoriilor românești pe care și Brâncoveanu, ca și înaintașii săi, le visa unite și independente. Țesătura sa fină și abilă construită cu multă răbdare și cu un uriaș efort material a fost însă destrămată de conflictul cu Cantacuzinii, gafa lor politică pregătind nu numai martiriul domnului, ci și sfîrșitul propriei lor puteri.

Un episod al relațiilor româno-engleze: corespondența dintre Constantin Brâncoveanu și lordul Paget este titlul studiului lui Andrei Pippidi, care ne dezvăluie un aspect necunoscut al personalității marelui voievod, deschizînd astfel o nouă direcție de cercetare, cea a relațiilor dintre Brâncoveanu și Occidentul pe care îl considera „nostra Europa". Fin cunoscător al situației politice și a raportului de forțe din Europa centrală și vestică și exploatînd pe cît posibil rivalitatea anglo-franceză la Poartă, Brâncoveanu a încercat să facă din Anglia o eventuală apărătoare a intereselor Țării Românești în fața sultanului. Este de relevat îndrăzneala domnului de a da curs invitației să trimită studenți la Oxford, gest pe care Dositei al Ierusalimului nu-l făcuse, actul lui Brâncoveanu avînd semnificația revendicării apartenenței românilor la Europa civilizată și la ideile ei.

Constantin Rezachevici, în studiul *Elemente noi în oastea lui Constantin Brâncoveanu*, demonstrează cu acuratețe că departe de a provoca „decăderea militară a românilor", teză aproape consacrată în istoriografia română, ilustrul voievod a fost un reformator și în acest domeniu, căci înlocuirea „roșiilor" cu „slujitori pre județe" a avut drept scop integrarea oastei de țară în structura „aparatului militaro-administrativ intern". Brâncoveanu a înființat două noi categorii militare, talpoșii și martalogii, a întărit paza hotarelor și a construit prima flotă fluvială de război românească, toate aceste inovații avînd drept scop întărirea capacității militare a țării în vederea unui așteptat și favorabil război antiotoman.

În articolul său *Cronologia campaniei din 1690*, Paul Binder relatează cu precizie desfășurarea campaniei antihabsburgice, stabilește locul pe unde trupele aliate au trecut Carpații — Padina Lupului — și ni-l dezvăluie pe Brâncoveanu capabil de a-și transfera talentul diplomatic pe tabla de șah a cîmpului de bătaie.

„Monarhia culturală" — și impactul ei cu Orientul și Occidentul — face obiectul a trei studii ce-și propun să dezlege misterul acestui „sfinx" al Balcanilor.

Radu-Ștefan Ciobanu, în studiul *Aspecte ale vieții spirituale în epoca lui Constantin Vodă Brîncoveanu prin prisma relațiilor cu Cantacuzinii*, ni-l prezintă pe domn ca o creație a mediului pur intelectual al Cantacuzinilor, care i-au modelat de copil gustul pentru cultură, artă, diplomație și politică, calitățile Brâncoveanului determinîndu-i să vadă în el viitorul domn. Și, ca într-o tragedie antică, creatorii se vor transforma în ucigași urmăriți de fantoma victimei ce va arunca și asupra lor o parte din tragicul ei destin.

Educația aleasă primită în mediul cantacuzin va face din voievod un protector al cărturarilor din sud-estul Europei și din Orientul Apropiat, adunînd în jurul lui un sclipitor buchet de inteligențe ce vor constitui o adevărată academie bucureșteană liberală cu nimic mai prejos decît o universitate occidentală.

Opera lui Constantin Brâncoveanu în Orientul Apropiat ne-o prezintă Virgil Cândea, care vede în domnitor o personalitate culturală marcantă în sud-estul Europei ce avea trainice legături cu Orientul creștin, cu comunitățile din Anatolia, Siria, Ierusalim și Egiptul de Nord, erijîndu-se astfel în părinte al creștinismului în cel mai întins stat islamic. Între actele de profundă semnificație înfăptuite în sprijinul culturii Orientului va rămîne, în mod cert, introducerea tiparului în cultura arabă prin înființarea unei secții de limbă arabă în tiparnița de la Snagov ce ulterior se va muta la Alep.

Conștient de destinul său bizantin, Constantin Brâncoveanu a încercat pentru prima dată în istoria sud-estului european să facă din unitatea culturală a lumii creștine orientale un instrument eficient de rezistență în fața puterii politico-militare otomane. În această epocă nici marile imperii, nici puternicele regate sau cochetele republici „n-au făcut pentru întreg Orientul... cît românii apăsați, exploatați de Poartă, dar conștienți de menirea lor istorică, ai principelui Constantin Brâncoveanu".

Vorbind despre *Modelul cultural brâncovenesc*, Alexandru Duțu încearcă să descifreze intențiile culturale ale celui care mărturisit voia cu orice chip să aducă „învățătură și știință în sufletele omenești".

Principele voia, nu întîmplător, să fie asemuit cu Constantin cel Mare, subliniind astfel continuitatea culturală pornită din Bizanț care-i despărțea astfel radical pe români de Habsburgi și otomani. Răspîndirea tiparului și circulația pe spații largi a cărții tipărite în Țara Românească, diversificarea scrierilor prin apariția altor cărți decît cele de cult, susținerea pătrunderii cărții străine în bibliotecile din țară, împărțirea de cărți gratis mulțimii creștine demonstrează că Brâncoveanu a fost mai mult decît un Mecena, a fost un „creator de cultură", de cultură laică care va da naștere, la curtea domnitorului, unei adevărate „republici literare", ce va forma „nucleul modelului cultural brâncovenesc".

În mod firesc un creator de cultură de talia lui Brâncoveanu trebuia să fie un rafinat cunoscător al artei, ce nu putea să nu transfigureze prin timp, prin cel mai gingaș mesaj, gîndurile și aspirațiile sale cele mai intime, cu speranța că generațiile de peste veacuri vor reda istoriei adevărata dimensiune a complexei sale personalități. Această descifrare este întreprinsă în studiile lui Răzvan Theodorescu și Daniel Barbu.

Arta brâncovenească : semnele timpului și structurile spațiului este studiul în care Daniel Barbu ni-l prezintă pe Brâncoveanu ca arhitect al universului mental al epocii sale. Exact cum ceasul din turnul caselor domnești va înlocui timpul medieval cu timpul social, „turnul cu orologiu substituindu-se bisericii", ctitoria brâncovenească va deveni „un instrument de solidarizare socială", prin transformarea întemeietorului în asocieri de ctitori proveniți din lumi sociale diferite și a incintei în han „trecerea de la secular la sacru pierzîndu-și caracterul solemn și inițiatic".

Analizînd ansamblul pictural de la Hurezi în articolul *Dunga cea mare a rodului și neamului său. Note istoriste în arta brâncovenească*, Răzvan Theodorescu relevă dublul substrat, basarabean și cantacuzin, al mentalului brâncovenesc ce leagă în mod programatic cele două tradiții istorice românești ce se pierd în legendă. Tipăriturile brâncovenești ca și arta vor propaga dubla origine nobilă a domnitorului cu descendență basarabească care se voia mereu apropiat de Constantin cel Mare, el „noul Constantin" al pragului de secole, înfățișat însă mereu lîngă înaintașii săi Basarabi.

Domnia lui Constantin Brâncoveanu și românii din Transilvania — realitate istorică și reflectare în istoriografia românească transilvăneană din secolul XVIII este titlul studiului lui Ioan Aurel Pop care ni-l prezintă pe voievodul muntean conștient de greaua sa misiune de menținere a unității și autonomiei neamului românesc. Brâncoveanu nu numai că va stabili bune raporturi cu Transilvania, dar își va întinde stăpînirile peste Carpați și va răspîndi traducerile și tipăriturile românești în Transilvania căreia îi va apăra cu insistență ortodoxismul amenințat de Habsburgi. Amplele și complexele raporturi ale domnului cu țara de peste munți s-au reflectat în cronistica transilvăneană, portretul sfînt al Brâncoveanului fiind apoi preluat și aureoluat de Școala Ardeleană. Analizînd aceste cronici și istorii, autorul ajunge la concluzia că în mentalul transilvan Brâncoveanu și-a legat numele de "geneza noii solidarități naționale".

Marieta Chiper ne arată în studiul său, *Spațiu și istorie românească în optica vechilor însemnări pe cărți din epoca brâncovenească*, cum l-au văzut cei mici pe marele voievod, aducînd informații inedite despre Constantin Vodă și redîndu-ne savoarea judecății populare din secolul XVIII. În rîndul informațiilor inedite se situează datarea urcării pe tron a domnului la 29 octombrie 1688, data sosirii caftanului de domnie pentru Ștefan Cantacuzino la 8 aprilie 1714, consemnarea unei mari băjenii provocate de teama unei invazii tătare în septembrie 1689, ca și semnalarea în decembrie același an a unui cutremur de mare intensitate.

Analizînd însemnările de pe cărțile din epoca brâncovenească, autoare relevă importanța observației directe pe care o transmit aceste cărți, ca și înscrierea acestor informații în rîndul surselor primare ale dezvăluirii mentalului popular din secolul XVIII.

Dan Berindei, prezentînd *Urmașii lui Constantin Brâncoveanu și locul lor în societatea românească. Genealogie și istorie*, clarifică problema descendenților marelui voievod și a moștenirii fabuloasei sale averi. Analizînd soarta tragică a familiei Brâncoveanu, urmărită de asasinatul politic timp de două generații, autorul subliniază grija deosebită pe care a avut-o Constantin Vodă de a-și înrudi neamul cu cele mai distinse familii din Moldova, Muntenia și Fanar, presimțind parcă masacrarea familiei domnești. Numele și averea au trecut la nepotul domnului, Constantin III Brâncoveanu, care va reda neamului brâncovenesc puterea economică și politică în plină epocă fanariotă, numele Brâncovenilor perpetuîndu-se prin șirul anilor și fiind legat de toate marile evenimente ale secolelor XVIII și XIX. „Urmași ai domnului au fost domnii Gheorghe Bibescu și Barbu Știrbei, urmaș a fost și Alexandru Ipsilanti, conducătorul Eteriei—văr primar cu ceidintîi...".

Poziția istoriografiei românești și străine față de „monarhia culturală", pînă la apariția acestui volum, este prezentată sintetic de Andrei Busuioceanu în studiul *Constantin Brâncoveanu în viziunea istoriografiei române și străine.*

Relevînd existenţa unei bogate informaţii despre epoca brâncovenească, autorul face constatarea justificată că „În ciuda bazei documentare atît de mari, nu există nici pînă astăzi o monografie dedicată marelui voievod, dacă se face abstracţie de un şir de lucrări de acest fel, care nu au epuizat însă documentaţia şi nici problematica epocii brâncoveneşti".

Preocupări pentru domnia lui Brâncoveanu — se arată în studiu — au avut N. Bălcescu şi M. Kogălniceanu, dar abia cu A. D. Xenopol, care va sublinia extraordinara capacitate diplomatică a voievodului, începe cercetarea cu adevărat sistematică a epocii brâncoveneşti, Xenopol deschizînd astfel multe direcţii de abordare. Analizînd personalitatea domnului dintr-un alt unghi, N. Iorga va reliefa caracterul de „monarhie culturală" al epocii brâncoveneşti. Vasile Mihordea, Şerban Papacostea şi Florin Constantiniu vor dezvălui un nou aspect al domniei lui Vodă Brâncoveanu — cel al politicii agrare. Haralambie Chircă a adus o contribuţie esenţială arătînd pe domn ca reformator în domeniul fiscal şi deci precursor al Mavrocordaţilor.

Angrenajul politicii externe a fost studiat şi dezvăluit de Paul Cernovodeanu şi Virgil Cândea, iar Răzvan Theodorescu, într-o viziune sistemică, a căutat în fenomenul artistic reflexele vieţii sociale. După cum este lesne de observat nu s-a scris încă un studiu despre relaţiile lui Constantin Brâncoveanu cu Imperiul Otoman, despre influenţa sa la Poartă şi despre politica sa de apărare a românismului vis-à-vis de mijloacele otomane de reprimare, carenţa care de altfel se poate imputa şi volumului omagial prezentat. Istoriografia străină preocupată de domnia lui Constantin Brâncoveanu şi reprezentată de Robert Seton Watson, Mario Ruffini, Athanasios Karathanasis, Peter Sugar sau L. E. Semianova a studiat în mod unilateral această minunată epocă brâncovenească, ajungînd în mod firesc la concluzii unilaterale şi uneori greşite, mai mult sau mai puţin intenţionat.

Studiul sintetic al lui Andrei Busuioceanu pus faţă în faţă cu acest volum omagial îi va uşura cititorului sarcina de a desprinde singur importanţa pentru istoriografia românească şi străină a culegerii de studii prezentată, care deşi nu reprezintă o monografie este totuşi un pas în acest sens, prin viziunea sistemică pe care o deschide asupra unei epoci atît de aurită şi năpăstuită în acelaşi timp.

În încheierea studiului său, Andrei Busuioceanu preciza că „domnul Ţarii Româneşti a fost perceput în istoriografie în cinci ipostaze: martirul, diplomatul, precursorul politicii de reformă, patronul cultural, reprezentantul tipic al sensibilităţii baroce".

Din volumul prezentat se mai desprind cel puţin încă cinci ipostaze; dar a sosit timpul ca acestei epoci să i se redea locul care i se cuvine în istoria sud-estului european, căci într-adevăr o personalitate complexă merită o monografie completă.

Lucian Cruceanu

*** *Récueil d'études généalogiques et héraldiques roumaines*, volum îngrijit de Dan Berindei, Académie des Sciences Sociales et Politiques, Bucarest, 1988, 102 p.

Volumul de faţă reuneste cîteva dintre cele mai valoroase contribuţii aduse în cursul anului 1987—1988 în cadrul Comisiei de Genealogie, Heraldică şi Sigilografie, ce îşi desfăşoară activitatea sub îndrumarea cunoscutului istoric Dan Berindei pe lîngă Institutul de istorie „Nicolae Iorga".

Studiile reunite abordează o tematică variată, fiind prezente probleme de genealogiei cu importante implicaţii în cadrul istoriei noastre naţionale, cît şi aspecte de heraldică, văzute, în unele cazuri, ca reflectare a ideologiei şi mentalităţii evului mediu.

Astfel, Constantin Rezachevici aduce în discuţie binecunoscutul scut cu „capete de negri" din heraldica românească (*L'écu à „trois têtes de maures". Déchiffrement d'une légende de l'héraldqiue roumaine*, p. 3—22), aratînd, pentru prima dată, ca această reprezentare heraldică este o falsă atribuire, datorată nu autorului armorialului conciliului de la Constantza, Ulrich von Richental, ci unei erori pe care s-a fondat o legendă heraldică perpetuată pînă în secolul nostru. Aceasta eroare a stat la baza alcatuirii scuturilor pentru „Walachia" şi pentru „Moldavia", pe pagina de titlu a *Chronologici* lui Levinus Hulsius (p. 4—6). Recitind cu atenţie legenda scutului cu capete de „negri", din cel mai vechi manuscris păstrat al armorialului *Conciliumbuch* (1433—1450), autorul corectează interpretarea dată pînă în prezent şi arată ca imaginea ce reprezintă pe „Der hochgeborn Herzog von Aschalott hinder der Walachie" („Ilustrul duce de Aschalott (Ascholett) dincolo de Valahia" — p. 14) nu se referă nici la Ţara Românească, nici la Moldova, ci la „Valahia Mare", din Thesalia, zonă locuită de vlahii sud-dunareni (p. 14). Ducele de Aschalott nu este altul decît Mauricius Sgouros Spata, despot de Acheloss în Epir (p. 15). În acest caz stema cu cele trei „capete de negri" este un rebus heraldic, ce evocă numele posesorului (Mauriciu = negru şi Sgouros — creţ). Interesantul studiu pune deci capăt unei legende heraldice, sursă a nenumărate supoziţii pentru istoriografia română din secolele XIX şi XX.

Radu Ştefan Ciobanu (*Some Genealogical considerations upon the evolution of the romanian Basarab dynasty in the XIVth and XVth centuries*, p. 22—36) prezintă interesante date despre familiile şi descendenţa primilor Basarabi, alianţele matrimoniale, ramurile nelegitime, precum şi implicaţiile acestor date genealogice în evoluţia destinelor politice ale Ţării Româneşti, pînă la începutul secolului XVI.

Un alt studiu genealogic de mare interes este şi cel semnat de Paul Binder (*Die Genealogie der rumänischen Adelsfamilie Drakula aus Siebenbürgen*, p. 36—48), care, pornind de la numele familiei Drakulya atestată în secolul XVI la Sinteşti, domeniu din apropierea pasului Bîrgăului, unde romancierul irlandez Bram Stocker îşi plasa, în secolul trecut, castelul fiorosului conte Dracula, demonstrează, cu mult spirit critic, descendenţa acestei familii dintr-o ramură nelegitimă a lui Vlad Ţepeş, numit în epocă şi „Dracula". Această ramură a dat urmaşi al căror nume de familie a suferit schimbări în timp, dar care pot fi urmăriţi, în linie directă, pînă în secolul XVII, iar prin familia nobiliară românească Gheţie, pînă la sfîrşitul secolului XVIII (p. 40—41 şi schiţa genealogică de la p. 45).

Un studiu prin care se urmăreşte modul în care heraldica medievală a reflectat aspecte ideologice, culturale şi sociale este al Ilenei Căzan-Neagu (*Ideologische und social-Kulturelle Gegebenheiten im heraldischen Symbol. Spezifische Betrachtungen für den rumänischen Raum*, p. 36—48). Demonstraţia urmăreşte procesul prin care simbolistica medievală preia, în bună parte, încărcătura mitico-magică a imaginii şi gestului, perpetuată prin tradiţia populară, din comuna primitivă pînă în pragul epocii moderne. Ca fenomen cultural, heraldica medievală preia, la originile ei, semnificaţiile ancestrale, dar specificul ei constă tocmai în desacralizarea şi autonomizarea simbolurilor, a căror funcţie evoluează de la atributul mitico-magic la ornament, marcă de nobleţe şi însemn de familie şi de funcţie. Din această perspectivă este analizată şi evoluţia însemnului heraldic românesc al „capului de bour", stema de stat a Moldovei în evul mediu (p. 54—60).

Destinul nefericitului principe român Constantin Brâncoveanu şi locul descendenţei sale în istoria României formează obiectul deosebit de interesantului studiu, semnat de coordonatorul volumului, Dan Berindei (*Les descendents du prince Constantin Brancovan et leur place dans l'histoire de Roumanie*). Datele noi cu privire la descendenţa Brâncovenilor au fost adunate printr-o muncă imensă şi au o mare valoare pentru că ele continuă istoria unei familii ce se părea că şi-a încheiat destinul istoric şi politic cu Grigore Brâncoveanu, ultimul descendent masculin, mort la 27 aprilie/ 9 mai 1832 (p. 72). Autorul însă oferă informaţii surprinzătoare, demonstrînd că, prin femei, deşi numele se pierde, putem la fel de bine să urmărim evoluţia şi continuitatea unei familii; în cazul Brâncovenilor, studiul amănunţit urcînd pînă la a şaptea generaţie, ce cuprinde impresionantul număr de 241 membrii (106 bărbaţi şi 134 femei). Concluzia, de maximă importanţă, a autorului arată că genealogia trebuie să depăşească nivelul unei singure familii, extinzîndu-şi cercetările la întreaga descendenţă, dată mai ales prin femei. În felul acesta, genealogia va contribui în mai mare măsură la înţelegerea fenomenului istoric (p. 74).

Un episod românesc, plin de savoarea vieţii în Orient, din memoriile contelui d'Antraigues — nepot al ambasadorului Franţei la Constantinopol din perioada 1768—1784, contele de Saint-Priest — este analizat în foarte interesantul şi atractivul studiu semnat de Paul Cernovodeanu (*Une mystification généalogique du comte d'Antraigues: la prétandue „Princesse" Alexandrine, „fille" de Grégoire III Ghica (1778—1779)*, p. 76—88). Cu multă sobrietate şi acribie sînt analizate, rînd pe rînd, atît datele referitoare la pretinsa prinţesă Alexandrina Ghica, nepoată sau fiică de domn, după cum o prezintă d'Antraigues, cît şi cele din biografia celui din urmă, demonstrîndu-se clar caracterul versatil al acestuia şi faptul că d'Antraigues a fost autorul unei mistificări genealogice voite. Sînt respinse rînd pe rînd, pe această bază, încercările istoricului francez Léonce Pingaud şi ale publicistului român Constantin Gane de a identifica misterioasa prinţesă, care, în realitate, nu avea nimic comun cu familia princiară, decît, cel mult, o banală coincidenţă de nume (p. 80—82). Concluzia autorului studiului este că această Alexandrina Ghica, de origine foarte modestă, a fost transformată de contele d'Antraigues cînd în nepoata, cînd în fiica lui Grigore III Ghica — domnul Moldovei, omorît la Iaşi în 1777 — din dorinţa de a nu se compromite printr-o legătură cu o persoană din mediile de jos ale societăţii constantinopolitane.

Contribuţia cunoscutului heraldist Jean N. Mănescu (*L'Aigle de Roumanie. Origines et devenir de symbole héraldique unitaire de l'État roumain moderne*, p. 76—88) încheie volumul prezentat printr-o interesantă trecere în revistă a originilor şi evoluţiei simbolului de stat al României moderne, *vulturul roman* ca emblemă a unităţii naţionale şi etnice a românilor. Sînt analizate principalele momente ce au marcat cristalizarea simbolului, adoptat definitiv la 1 iulie 1921. Demonstraţia heraldică şi istorică începe cu anul 1859, anul Unirii Principatelor Române, cu proiectul de stemă elaborat de Comisia Centrală de la Focşani; urmează apoi anul 1863, cînd acvila romană este introdusă în steagurile corpurilor de armată. In 1867, noua dinastie de Hohenzollern încearcă să compună noi armerii care să marcheze atît stema de stat, cît şi pe cea personală, a domnului. În 1881 proclamarea Regatului României şi încoronarea regelui

consfinţeau introducerea acvilei romane ca însemn de stat. Acesta este, în plan heraldic, momentul naşterii *vulturului României*, cu semnificaţia clară de simbol al statului român modern, urmaş al glorioasei tradiţii romane. Adoptarea armeriilor definitive de stat la 1 iulie 1921, conchide autorul, nu făcea decît să dezvolte şi să regrupeze, în conformitate cu noua realitate politică de după 1918, o compoziţie heraldică deja existentă, intrată în uz de la 1881 (p. 94–96,99).

Ileana Căzan

CLAUDIU GIURCĂNEANU, *Populaţia şi aşezările din Carpaţii româneşti*, Bucureşti, Edit. Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1988, 296 p.

Abordarea unei teme atît de vaste, care presupune o investigaţie interdisciplinară a unor realităţi deosebit de complexe, a reprezentat întotdeauna un demers ştiinţific la temeliile căruia stau firesc erudiţia solidă şi temeritatea, analiza sistematică, detaliată şi puterea de sinteză.

Îmbinînd munca geografului cu cea a istoricului, a etnografului cu cea a lingvistului, a demografului cu cea a economistului, Claudiu Giurcăneanu a realizat o interesantă frescă a rolului jucat de Carpaţi în istoria neamului nostru. Scopul mărturisit al autorului este acela de a demonstra obiectiv, ştiinţific condiţiile favorabile oferite omului de Munţii Carpaţi, astfel încît „viaţa umană a pulsat aici, ca de altfel pe întreg cuprinsul teritoriului carpato-dunăreano-pontic, neîntrerupt, secol după secol, cu intensitate din ce în ce mai vie". De altfel, ideea centrală a lucrării este evidenţierea „funcţiei de unitate" a Munţilor Carpaţi pentru poporul român.

Lucrarea este structurată pe trei părţi: I „Diversitatea, continuitatea şi particularităţile umanizării în Carpaţii Româneşti"; II „Populaţia şi aşezările din Carpaţii Româneşti" şi III „Complexe regionale de aşezări din Carpaţii Româneşti". În cele ce urmează ne vom referi la aspectele legate de istoria medievală românească a oicumenei carpatice.

În partea I a lucrării, descrierea detaliată a limitelor şi caracteristicilor fizico-geografice ale oicumenei carpatice este împletită cu înfăţişarea formelor tradiţionale şi moderne de utilizare a rîurilor (plutărit, mori de apă, piuărit, vîltorit, jogărit, spălarea nisipurilor aurifere, p. 44–52), pădurilor (prelucrarea lemnului, a cărei diversificare reflectă dezvoltarea meşteşugurilor şi a schimburilor de produse la începuturile feudalismului, bocşaritul, extragerea răşinei, p. 58–59), bogăţiilor solului (agricultură, albinărit, păstorit) şi subsolului (păcurărit, p. 58; minerit, p. 90–93). O atenţie specială este acordată „nedeilor", tîrguri şi sărbători anuale „între ţări" pe care G. Vâlsan le socotea „unele din cele mai importante fenomene de geografie umană a Carpaţilor" (p. 84–89).

Analizînd circulaţia transcarpatică în decursul istoriei, autorul arată că după constituirea statelor medievale româneşti aceasta se înviorează; pe lîngă vechile drumuri din antichitate apar altele noi, unele pastorale sau comerciale („drumurile vămii" —p. 101). Acestora li se alătură potecile de culme („trecătorile ascunse"). Linia de creste a Carpaţilor, peste care trecea graniţa „artificială, fictivă" dintre cele trei ţări feudale româneşti, era marcată pe văi, pe dealuri cu puncte de vamă, cu posade (pichete de pază la loc obligatoriu de trecere) sau palănci (întăritură a unui punct vamal), de unde derivă numele cîtorva aşezări montane (Predeal, Posada, Palanca etc).

Necesitatea apărării trecătorilor a generat vechi instituţii româneşti precum „plăeşia" (bine organizată în Moldova) şi „posada" (cunoscută atît în Moldova, cît şi în Ţara Românească şi cu însemnătate deosebită în sec. XIV — XV). Din a doua jumătate a sec. al XVIII-lea autorităţile habsburgice organizează regimente de graniţă (printre care regimentele româneşti de la Năsăud şi Orlat şi regimentul bănăţean româno-iliric). Ultimul capitol (al X-lea, p. 116–120) al părţii I a lucrării este consacrat umanizării Carpaţilor româneşti reflectată de toponimie.

Partea a II-a a lucrării abordează problematica permanenţei populări şi umanizări a Carpaţilor, schiţîndu-se rolul lor în istoria poporului român.

Autorul arată că, în contextul locuirii permanente a acestui teritoriu, în sec. IV — VI s-a realizat omogenizarea etnico-lingvistică şi culturală a românilor, în aria de civilizaţie a cărora vor pătrunde mai tîrziu populaţiile migratoare; acestea vor ocoli însă „în general, lanţul de munţi, preferînd spaţiile deschise extracarpatice" (p. 128). Autorul se referă succint la organizarea social-politică a românilor în timpul migraţiilor şi în perioada ulterioară lor, la evoluţia populaţiei din Podişul Transilvaniei, depresiunile montane sau intracarpatice şi regiunea subcarpatică. Teritorii întinse (zona Munţilor Apuseni, Maramureş etc.) îşi vor păstra vechea organizare în ţări şi voievodate. Colonizarea secuilor, mai întîi în Crişana, apoi sud-estul Transilvaniei, a avut în vedere înfrîngerea rezistenţei româneşti şi stăvilirea incursiunilor populaţiilor migratoare (tătarii şi cumanii).

Pentru apărarea trecătorilor, dezvoltarea meşteşugurilor şi a comerţului, au fost aduşi colonişti germani din Saxonia, Flandra şi Luxemburg, a căror activitate economică im-

portantă a fost favorizată de privilegiile acordate de regalitate și de contactul cu populația autohtonă (p. 129—130). În același timp „formațiunile prestatale" de la sud și est de Carpați, urmînd un proces „logic și obiectiv", se vor uni formînd Țara Românească și Moldova.

În continuarea notațiilor sale despre permanenta umanizare a Carpaților, autorul subliniază adevărul științific în conformitate cu care Carpații au constituit leagănul de formare și dezvoltare a poporului român din cele mai vechi timpuri. Carpații nu i-au despărțit, ci i-au unit întotdeauna pe români. În spiritul acestei idei, autorul reliefează factorul de unitate și consolidare economică și demografică reprezentat de Carpați în sec. XII — XX (p. 130—138), acordîndu-se în acest context o atenție specială vechimii așezărilor carpatice (aproape toate fiind atestate pînă la sfîrșitul sec. al XVIII-lea), clasificării acestora (satul risipit fiind cel mai caracteristic peisajului montan) și fenomenului continuității mobile (strămutări, concentrări sau reveniri pe vechile locuri — p. 156). Orașelor le este pe bună dreptate atribuit un rol deosebit în viața umană a Carpaților, ele contribuind „prin dezvoltarea meșteșugurilor și a comerțului la consolidarea puterii economice și politice a statelor feudale românești".

Partea ultimă a lucrării, consacrată complexelor regionale ale așezării din Carpații românești, abordează și aspecte de istorie medievală a Țării Maramureșului, Țării Năsăudului, Depresiunii Dornelor și Văii Bistriței Aurii, Țării Bîrsei, Țării Hațegului, Munților Poiană Ruscă, ținutului moților arieșeni etc.

Se cuvine în încheiere să subliniem bogăția și conținutul științific al materialului cartografic, precum și condițiile grafice frumoase în care a apărut cartea.

Salutînd inițiativa Editurii Științifice și Enciclopedice de a pubica lucrarea lui Claudiu Giurcăneanu, ne exprimăm convingerea că, deși problematica abordată este deosebit de vastă iar detalierea unor aspecte legate de permanenta umanizare a Carpaților românești ni s-ar fi părut necesară, consultarea ei reprezintă un real cîștig pentru medievist.

Sever Mircea Cătălan

D. NASTASE, F. MARINESCU, *Les actes roumains de Simonopetra (Mont Athos). Catalogue sommaire*, Athenes, 1987, 159 p. + 12 fig.

După ce a prezentat în linii generale fondul de acte românești din Arhivele mănăstirii athonite Simopetra [1], D. Nastase, cu colaborarea lui F. Marinescu, a întocmit *catalogul*, asupra căruia referim, repertoriind sumar 763 documente ce datează din anii 1433 martie 15—1848 iunie 1, și alte zece atribuite veac. XVII — XIX a doua jumătate (nr. 764—773).

Cu excepția cărții domnești din 1587 februarie 9, care emană din cancelaria voievodului Moldovei, Petru Șchiopul (nr. 79), toate celelalte provin din Țara Românescă, cu deosebire de la mănăstirile Bolintin și Mihai Vodă. Așa cum se desprinde și din indicele *categoriilor de acte* de la sfîrșitul volumului, ele au fost emise în mare parte din porunca domniei și a *Divanului*, a unor fruntași ai boierimii, dar și a instituțiilor statului, cu atribuții judecătorești. Acestora li se alătură actele elaborate de județ și pîrgari ai orașului București, apoi un însemnat număr de zapise, precum și cîteva documente emise de patriarhi ai Bisericii de Răsărit (Ierusalim, Constantinopol, arhiepiscopia de Peć), de mitropoliți ai Țării Românești, de egumeni de la mănăstirea Mihai Vodă ș. a.

Deși pentru marea majoritate a textelor din amintitul fond athonit autorii au indicat numai *emitentul*, nu și *obiectul* și *destinatarul* actelor, volumul prezintă totuși interes pentru cercetători, oferind diferite date și chiar repere.

Amintim astfel faptul că dacă *Indicele* actelor din Secția bunuri publice, de la Arhivele Statului-București, pentru m-rea Mihai vodă evidențiază pînă la 1750, doar 86 documente [2], *Catalogul;* ce formează obiectul notei noastre, cuprinde — pornind din sec. al XV-lea — *șapte* mențiuni documentare (din care două după traduceri); pentru sec. al XVI-lea *114 referințe* (între acestea, 36 după traduceri și copii); din veac al XVII-lea, *245 semnalări după originale și 102 copii și traduceri;* din prima jumătate a sec. al XVIII-lea, *55 mențiuni după originale și 14 copii*, totalizînd deci *537 acte*.

În afară de numeroasele documente originale — numai pînă la 1750 sînt repertoriate *383 texte* — trebuie avută în vedere și importanta informație conservată de traducerile și copiile

[1] Cf. D. Nastase, *Les documents roumains des archives du couvent athonite de Simonopetra. Présentation préliminaire*, în "Σύμμεικτα", 5 (1983), p. 373-388+7 fig.

[2] Cf. *Indicele Nr. 16*, pentru *Mînăstirile: Mihai Vodă—București—Mislea—Motru — Nămăești*, ed. de R. S. Greceanu Direcția Generală a Arhivelor Statului, București, 1949, p. 22-26.

inserate în *Condica* întocmită la 1775 de „Costandin dasc(ăl) slov(enesc)" [3]. Între acestea se situează şi actul din 1437 august 23, de la Vlad Dracul, ce ne este cunoscut doar dintr-un rezumat [4], sau cele din domnia lui Mihai Viteazul, de la 2 şi 22 mai 1595, din 10 iunie anul citat etc. sau de la Nicolae Pătraşcu voievod, din 28 iunie 1600 şi multe altele, transmise numai prin intermediul amintitului codex. Pe baza datelor încorporate în acest valoros izvor documentar vor putea fi completate lacunele din textele originale, păstrate la Simopetra, parte din ele deteriorate de vremi, aşa cum se desprinde şi din microfilmele executate de Arhivele Centrae de Stat, de la Bucureşti, pentru cîteva zeci de acte din fondul athonit citat [5].

Între primele documente autentice redactate în limba română, ce figurează în volumul întocmit de D. Nastase şi F. Marinescu, semnalăm înscrisul fiicelor lui Ivan Norocea, fostul mare vornic, şi anume al jupaniţei Sanfira şi al *doamnei Velıca*, datînd din 20 iunie 1600 (nr. 117), din decada ce a urmat fiind cunoscute şi zapisul din 27 martie 1607 (nr. 127), precum şi actul de danie al doamnei Florica, fiica voievodului Mihai Viteazul, din 23 august 1608 (nr. 130).

Din formulările succinte sub care sînt repertoriate textele în *Catalogul* ce ne preocupă, pot fi reţinute, cu deosebire pentru oraşul Bucureşti, numele unor reprezentanţi ai vieţii administrative, dregători şi slujbaşi domneşti, neguştori şi fruntaşi ai breslelor, mai ales pentru perioada dinspre sfîrşitul sec. al XVII-lea, din veacul al XVIII-lea şi cel următor. Aşa figurează spre pildă, staroştii Zamfir, în 1708 (nr. 478), Radu, în 1784 (nr. 613), Ioan, în 1796 (nr. 652), de asemenea diferiţi meseriaşi, abagii (nr. 375 şi 490), meşteri de mori (nr. 468), brutari (573 şi 587), cizmari (nr. 626 şi 726) etc., reflectînd aspecte din evoluţia vieţii socio-economice a locuitorilor din spaţiul carpato-danubian.

Detectarea masivului fond de documente româneşti de la mănăstirea Simopetra aduce, fără îndoială, un plus de informaţie inedită, care va putea fi cunoscută în mai bună măsură odată cu reeditarea *Catalogului*, într-o formulă corespunzătoare acestui gen de lucrări, după cum şi-au propus să-l înfăptuiască în viitor cei doi autori [6].

Într-o nouă ediţie a *Catalogului* se impune cu necesitate sublinierea conţinutului fiecărui act, amendarea datelor greşite, pe baza informaţiilor din cuprinsul textelor (numele voievozilor, ale dregătorilor divaniţi etc.), indicarea publicaţiilor în care au fost tipărite anterior documentele respective. Aceasta cu atît mai mult cu cît au fost comunicate în sfera de specialitate originalele unor acte repertoriate în lucrarea asupra căreia ne-am oprit după traduceri sau copii [7].

C. Bălan

ALAIN DUCELLIER, *Byzance et le monde orthodoxe*, Paris, Armand Colin, 1986

Cartea istoricului francez Alain Ducellier, de curînd intrată în fondul Bibliotecii Centrale Universitare din Bucureşti, se constituie ca o vastă analiză nu atît a istoriei bizantine propriu-zise (ea nu îşi propune o simplă abordare, tradiţionalistă, a etapelor de istorie dinastică şi o prezentare organizată a evenimentelor), cît mai cu seamă a constituirii, din sec. al IV-lea şi pînă după căderea Constantinopolului, a tipului de „homo byzantinius" şi de naţiune purtătoare a sensurilor de tradiţie şi cultură bizantină. Avînd o prezentare grafică de înaltă ţinută (aproape

[3] Cf. *Catalogul*, foto. fig. 1, la p. 8, redînd foaia de titlu: "Condică ce cuprinde întru sine toate hrisoavele domneşti i cărţi domneşti i zapise pentru rumâni i pentru locuri i vii i moşii şi pentru ţigani, ale sf(î)ntei mănăstiri Mihail voevod, care acum s-au tălmăcit hrisoavele după sîrbie pe limba rumânească, în zilele prealuminatului nostru, domnul Ioannu Ipsilant v(oe)v(o)d, întru întîia domnie aici în Ţara Românească, mitrop(o)lit fiind Uggrovlah(iei), chiriu, chir Grigorie, cu cheltuiala sf(inţitului), chir-egumen, chir Timotei. De rob(ul) lui D(umne)zeu, Costandin dasc(al) slov(enesc); 7283, 1775".

[4] Cf. *Documenta Romaniae Historica, B. Ţara Românească*, I, Bucureşti, 1966, p. 153 (ed de P. P. Panaitescu şi D. Mioc).

[5] Cf., spre exemplu, doc. nr. 5 microfilm—Grecia, Rola 11, la Arh. St Buc, datat din ⟨1512—1521⟩, repertoriat în *Catalog*, nr. 9, sub anul 1516 (7025) octombrie 17; cf. şi doc. nr. 9 (*ibidem* Rola 11) datat ⟨din 1532—1533⟩ septembrie 6, în realitate, aşa cum apare citat în *Catalog* nr. 16, fiind din 1532 (7040) martie 6, etc.

[6] Cf. *Catalogul*, p. 10, unde autorii se referă la lucrarea *definitivă*, pe care o proiectează.

[7] Avem în vedere spre pildă actul din 1571 (7079) mai 20, al judeţului Nicula şi a 12 pîrgari din Bucureşti (nr. 47), semnalat după copia din Condica folosită în *Catalog*, editat după original în *Documenta Romaniae Historica, B. Ţara Românească*, VII, ed. de Şt. Ştefănescu şi O. Diaconescu, Bucueşti, 1988, p. 37—38, *nr.* 26; de asemenea, documentul din 1595 (7103) aprilie 29, al cărui original, descoperit de Vitalie Stănică la Biblioteca Naţională din Sofia, a fost tipărit în revista „Studii", Istorie, 21 (1968), nr. 5, p. 868—870 şi în vol. *Documenta Romaniae Historica, B. Ţara Românească*, XI, Bucureşti, 1975, p. 152—154, nr. 115, în timp ce în *Catalog*, nr. 107, apare citat după Condica alcătuită la 1775 etc.

fiecare pagină este însoțită de fotografii, reproduceri, planuri, desene), lucrarea reprezintă nu numai o originală contribuție și o nouă abordare a ceea ce am putea numi ,,fenomenul bizantin", dar și ca un reper prețios în demersul de cercetare care vizează istoria medie.

În prima parte a lucrării, Alain Ducellier își propune să analizeze tendințele centripete, sau factorii de asociere și persistență în ceea ce privește tradițiile politice și culturale romane, precum și tendințele cetrifuge, factorii de disociere care constituie eșecul unei Rome orientale și triumful unei structui politice și culturale de mare originalitate și cu consecințe atît de puternice și rezistente în timp. Autorul subliniază aici că mentinerea structurilor imperiale romane se operează și se desăvîrșesc prin instituirea imperiului creștin: ideologia universalistă romană, fundamentată pe prinpii politico-utilitare, face loc ideologiei universaliste imperiale a Bizanțului, bazată, încă din anul 313 (care marchează, pe plan istoric, adoptarea creștinismului ca ideologie de stat, dar și trecerea sa de la perioada apocaliptică sau eshatologică la cea constantiniană, intrînd acum direct în circuitul intereselor politice),pe principiul guvernării imperiale ca imagine și emanație provenienței divine. De altfel circumstanțele secolului al VI-lea dau conținut corect acestei noi concepți imperiale universaliste: recucerirea iustiniană echivalează cu restaurarea autorității ,,romane" asupra Italiei, Africii de nord vandale și a celei orientale și asupra unor provincii iberice. Apoi, dinastia macedoneană marchează cu adevărat triumful unei noi structuri dinastice de tip creștin, abolind tradiția antică de desemnare a împăratului bazat pe compromisul dintre sistemul instituțional și tendința naturală la ereditate, inaugurind tipul bizantin al încoronării bazat pe concordanța dintre alegerea lui Dumnezeu și cea a organelor ,,constituante", în care armata se menține ca sursă de autoritate. Ideologia imperială universalistă se fortifică prin codificarea juridică, de la Theodosiu II (Codul Theodosian) la Justinian *(Corpus juris civilis)*, amîndouă etape importante în evoluția dreptului în general. Tendințele centripete, sau factorii de asociere, justifică, de asemenea, sinteza culturală păgînă și creștină; din sec. al VI-lea, creștinismul acceptă cultura clasică, dar cu condiția ca aceasta să fie văzută ca o propedeutică la adevărata știință care emană de la Dumnezeu și textele sfinte și aceasta în condițiile de persistență a sistemului educațional antic.

În aceste noi condiții, practica autoritară conduce experiența politică spre abandonul firesc al principiilor romane, inaugurînd perioada guvernată de tendințele centrifuge sau de factorii de disociere în raport tradiția latină, ceea ce are ca rezultat un adevărat ,,imperialsm" hellenic, caracterizat prin tendința tot mai pronunțată spre centralizare, prin dispariția treptată a formelor intermediare tradiționale specifice sistemului politic roman. Orientalizării tot mai pronunțate a autorității imperiale îi corespunde acum o stare de dezechilibru economic și social; ceea ce autorul numește *oliganthropie* degradează și afectează atît marea proprietate, cit și proprietatea bisericească. De asemenea, secolele IV — VII operează mutații semnificative și în universul urban: abolirea tipului de oraș-cetate-stat de tip antic lasă loc dezvoltării structurilor socio-urbane specifice evului mediu; de la cetate la oraș, asistăm la nașterea conceptului de *urbanism*, guvernat atît de rațiuni sociale, cît și de rațiuni creștine. Pe plan cultural, constatăm aceeași mutație spirituală care caracterizează trecerea de la idealul uman greco-roman la idealul uman creștin și care de fapt marchează trecerea de la perioada clasică la cea medie: diminuarea sentimentului de apartenență la o comunitate. În aceste condiții, romanitatea se precarizează tot mai mult; mai întîi, prin afirmarea elementelor de dizidență lingvistică și culturală hellenică; în al doilea rînd, prin afirmarea imperialismului lombard în provinciile italo-bizantine (cade Milano, Ravenna, iar Roma este chiar asediată); în al treilea rînd, invazia slavilor și sklavenilor slavizează tot mai mult Balcanii. Dar odată cu slăbirea romanității, se diminuează însăși expansiunea bizantină propriu-zisă imperiul cedînd unei politici de repliere și rezistență înverșunată, și de cîte ori tragică!, în raport cu invaziile asiatice: arabii nu au nevoie decît de șapte ani pentru a parveni la frontierele bizantine, iar victoria arabă de la 634 inaugurează o lungă serie de alte victorii care smulg Bizanțului provincii importante din Asia Anterioară și Africa de nord. La aceasta se adaugă invaziile de loc neglijabile ale slavilor și bulgarilor în Balcani. Consecințele unei asemenea replieri imperiale sînt notabile: raza de acțiune comercială se scurtează, relațiile economice intră în declin, sistemul municipal decade, ceea ce duce la o ,,ruralizare" a vieții citadine. Imperiul cetăților devine imperiul satelor, dar această situație nou creată are ca rezultat creșterea rolului sistemului colon și amphyteot. Este de remarcat, totodată, că această situație fragilă din punct de vedere politico-teritorial nu a împiedicat dezvoltarea și triumful imperialismului cultural grecesc.

Secolele VII — XII sînt dominate simultan de perseverența în politica de repliere (care ia adesea formele luptei pentru supraviețuire) și totodată de acțiunile de cucerire a unui nou spațiu imperial. Politica de defensivă antiarabă capătă acum accente agresive: Constantin IV îi oprește pe arabi și pe mare și pe uscat și, în alianță cu turcii khazeri, bizantinii bat deja flancul nord-caucazian al Islamului. Împăratul Leon și fiul său Constantin V îi zdrobesc pe arabi la Akroinon în Phrygia, recucerind Eufratul. În aceste condiții, musulmanii nu se mai pot stabili în Asia Mică și Anatolia. În Balcani, Constant II îi învinge pe sklaveni, restabilind comunicarea despre capitală și Thessalonic, al doilea oraș al imperiului, ca importanță, și esențial pentru menținerea autorității bizantine în peninsulă. La rîndul ei, împărăteasa Irina supune pe slavii din Peloponez. Dar situația nu este tot atît de fericită și în Orient; căderea Carthaginei (695)

echivalează cu evacuarea completă a autorității imperiale din nordul african; de asemenea, deși imperiul rămîne, teoretic, în posesia Veneției, Romei și Neapolelui și practic, în posesia Calabriei, Lucaniei și Siciliei (pe care Leon III le sustrăsese patriarhatului roman în folosul autorității bizantine), totuși Ravena cade, la 729, în mîinile lombarzilor. Consecința acestor transformări este stabilirea unui nou echilibru teritorial, mai ales în condițiile în care pericolul bulgar devine tot mai endemic. După convertirea creștină, bulgarii lui Boris fortifică în Balcani poziția elementului slav, își întăresc puterea centrală de stat și introduc limba slavă în practica liturgică ortodoxă; dar emanciparea politică și ecleziastică a bulgarilor față de Bizanț o operează cu adevarat țarul Simion, pînă într-acolo încît capitala imperiului se vede de două ori asediată de bulgari, în 914 și 924. În Occident, Carol cel Mare rupe alianța cu Bizanțul care îl acuză de felonie și nesupunere, iar rezolvarea contenciosului teritorial duce la recunoașterea autorității bizantine asupra Dalmației și Veneției, în timp ce Croația trece sub autoritate francă.
În anul 963, Bizanțul atinge o expansiune teritorială care este adaptată forțelor sale, cu frontiere care îi asigură securitate față de orice invazie externă, iar triumful lui Vasile II Bulgaroktonul zdrobește pentru multă vreme virulența agresiunii bulgare. Dar și așa, această epocă de relativă stabilitate, care culminează cu restaurarea lui Manuel Comnen, nu este decît acalmia dinaintea uraganului, căci nu peste multă vreme imperiul va suferi prima sa mare prăbușire; revoltele slavilor și loviturile celei de a treia cruciade, asaltul Constantinopolului de forțele conjugate ale normanzilor și germanilor, apoi debarcarea la Thessalonic a lui Wilhelm II de Sicilia și, cu sprijin venețian, jefuirea cumplită a orașului, și în fine căderea capitalei imperiale sub asediul cruciadei a patra, la 1204, marchează sfîrșitul imperiului bizantin ca mare putere mediteraneană și are ca rezultat o redistribuire internă a forțelor, în sensul că bulgarii, turcii dar și arhonții bizantini sustrag puterii imperiale spații tot mai vaste de autoritate și de inițiativă politică. Această situație a avut ca rezultat crearea unei conjuncturi internaționale în care amenințarea permanentă a expansionismului normand, neînțelegerile și vrajbele se combinau cu demultiplicarea îngrijorătoare a pretențiilor dinastice, grație căsătoriilor occidentale contractate de familia imperială.
Remodelarea geografică a Bizanțului atrage după sine, în sec. XII — XIII, și o remodelare a autorității imperiale care, acum, nu se mai impune nici acelorași oameni, nici acelorași teritorii și nici nu dispune de aceleași resurse. Cucerirea musulmană are impact rapid și brutal: valul arab din sec. VII și ofensiva turcă din sec. XI privează imperiul de multe milioane de supuși, odată cu pierderea unor arii vaste din Asia și Africa, conducînd la mutații demografice și etnice semnificative, dacă nu ar fi să ne gîndim decît la masiva imigrație armeană. Zona rurală a imperiului, de care depinde sănătatea economiei urbane bizantne, se bucură, însă, de un caracter stabil și prosper datorită tehnicilor agricole evoluate și a volumului redus de investiții. Autorul surprinde, aici, cu subtilitate, reversul negativ al acestei stări de lucruri: în vreme ce, la cumpăna sec. X — XI, Occidentul cunoaste o adevărată revoluție tehnologică capabilă să dubleze producția agricolă, Bizanțul se complace în stabilitatea sa care se va transforma iute în imobilism, dacă nu chiar în scleroză. Și acesta nu este singurul paradox în acest imperiu al contradicțiilor; în plină epocă de invazii și insecuritate, asistăm la o renaștere citadină, orașele dispar foarte rar, iar meșteșugurile cunosc o înflorire semnificativă. Într-o epocă de instabilitate socială și militară, Bizanțul se bucură de o mare stabilitate monetară. Deși în plină criză economică, Bizanțul se bucură de binefacerile comerțului italian în sec. XI. Și, mai presus de toate, într-o epocă de amenințări neîntrerupte, Bizanțul cunoaște o adevărată reînnoire ideologică: implicațiile politice ale controverselor religioase între iconoclaști și inconoduli conduc la reafirmarea ideologiei imperiale, la întărirea principiului dinastic și la creșterea eficacității administrative. Iconoclasmul înseamnă, de fapt, recuperarea puterii imperiale prin voința împăraților isaurieni, ceea ce echivalează cu o viguroasă reafirmare a statului.
Totodată, mișcările iconice ale acestei perioade au drept consecință expansiunea sistemului monahal: în marginea societății civile și a ierarhiei, mănăstirile devin adevărate „republici monastice" și se bucură de mare prestigiu popuar. În ciuda aversiunii iconoclaste, educația și cultura clasică subzistă, pînă într-atît încît, în sec. al IX-lea, asistăm la o adevărată renaștere — dominată de sistemul aristotelic și platonic — marcată de reconstruirea bibliotecii palatine, spiritual reprezentată de nume ca Ioan Grammatikos sau Leon Matematicianul, renaștere care reconciliază într-o armonie fără precedent hellenismul cu cultura creștină, care favorizează dezvoltarea spiritului enciclopedic și a sistemului școlar, în fine, care cunoaște, în artă, arhitectură și stil decorativ, o înflorire care poate fi numită „clasicism bizantin". Acum se naște tipul de „homo byzantinus", care dobîndește repede statut universal, grație raportului cultural al Bizanțului cu lumea pe care o crease: astfel, în cadrul edificiului politic și cultural ortodox, Rusia kieveană tinde să ocupe o arie autoritară tot mai influentă. Universalizării tipului de „homo byzantinus" îi corespunde nașterea și dezvoltarea națiunilor de tradiție bizantină, mai ales în Balcani: slavii, bulgarii, valahii și chiar albanezii își conturează cu vigoare, încă de pe acum, personalitatea națională. Tipul de „homo byzantinus" este deja constituit, din punct de vedere structural, național, instituțional, cultural și religios, către anul 1204. El de fapt anunță un fapt inevitabil: moartea imperiului și nașterea națiunilor. Acest proces de declin imperial în folosul național nu mai poate fi oprit: Constantinopolul cade sub asediul cruciadei a

patra, apoi el redevine bizantin. dar situația creată este in măsură să favorizeze nașterea unui „Bizanț fără Bizanț", adică afirmarea națiunilor care alcătuiau „lumea ortodoxă". Fierul de lance al acestei mișcări de afirmare națională o constituie renașterea bulgară a epocii țarului Ivan Asen. De acum înainte (chiar și în ciuda relativei reacțiuni imperiale a lui Mihail al VIII lea, care reușește să controleze un ansamblu teritorial pur grecesc, acoperind bazinul egeean ca „zăvor pontic"), culturile naționale se vor însrie într-o curbă ascendentă continuă. Regiunile bizantine vor dobîndi treptat specificitate inconfundabilă, chiar dacă tendințele centrifuge de identificare națională nu părăsesc linia tradiției culturale bizantine.

Această epocă și cele imediat următoare sînt dominate tot mai pronunțat de invaziile otomane și de faptul că teritoriile naționale — apărate de națiuni deja constituite — devin teatrul operațiunilor militare de înfruntare. Bătălia de la Cirmen (1371) are ca rezutat triumful lui Murad I și faptul că toți principii locali ai Macedoniei, Bizanțului și Bulgariei devin tributari sultanului. O nouă coaliție creștină este zdrobită la Kosovopolje, în iunie 1389, de Baiazid, fiul lui Murad, devenit, prin moartea acestuia, sultan pe cîmpul de luptă. Totuși, în această conjunctură politică atît de favorabilă expansiunii otomane și de dependență tot mai pronunțată a „lumii ortodoxe" față de invincibila putere islamică a turcilor, victoria lui Mircea cel Mare la Rovine, în mai 1395, aduce Țării Românești un statut de autonomie de invidiat în toată Peninsula Balcanică, unde domnea deruta și eșecul. Deși Alain Ducellier comite unele erori de informare (așa de pildă, el îl atestă pe Mircea cel Mare ca principe al Moldovei), războaiele de independență ale românilor, triumful asupra unor oști considerate invincibile și statutul de neatîrnare în raport cu marea putere otomană ascendentă sînt bine tratate și clar exprimate in economia lucrării sale. Într-o epocă de supunere crudă a statelor balcanice (puterile creștine sînt din nou zdrobite la Nicopole, în 1396), victoria lui Mircea la Rovine și a lui Ștefan cel Mare la Valea Albă (1476), apoi la Chilia și Cetatea Albă (1484—1485) trasează altfel evoluția țărilor române în raport cu celelalte țări balcanice. Țara Românească și Moldova pot să-și conserve, în plină epocă de triumf otoman, atît instituțiile naționale, cît și propriile autorități; boierii români nu sînt obligați să intre în sistemul militar otoman al spahiilor. Autorul subliniază faptul că în țările române, nu a existat nici colonizare turcă și nici convertire forțată la islam. Tradiția românească nu se destramă, deci, în timpul acestor secole de inexorabilă cucerire osmană.

Ultima parte a lucrării este dedicată analizei epocii postconstantinopolitane, cînd nu numai „a doua Romă" cade sub autoritate otomană, dar și întreaga „lume ortodoxă" este confruntată cu dezastrul teritorial și național, demografic și cultural. Mizeria rămășițelor romeiote și a țărilor grecești în general determină o criză generalizată care se manifestă pretutindeni, de la paragina zonelor agricole și pînă la dezastrul sistemului de comunicații, de la ravagiile ciumei la atonia economică și la impunerea nemiloasă a dominației economice italo-raguzane. Rezistența în fața unor asemenea vitregii se realizează însă pe cale culturală. Constrînsă de pericolul osman la alternativa vitală: imperiu sau ortodoxie?, biserica nu găsește remediu decît în alianța sa cu imperiul. Astfel, menținerea „renașterii paleologe" și reînvigorarea isihasmului ca dominantă spirituală specifică creștinismului răsăritean, înlocuirea capitalei politice — acum servind politicii otomane — cu două capitale culturale: Târnovo și Muntele Athos, trecerea în Rusia a unui vast corpus de literatură isihastă, triumful misticismului isihast, totul vine să fortifice unitatea creștină, să conserve tipul spiritual de „homo byzantinus" să-i confere o oarecare stabilitate culturală, să reorienteze rezistența antiotomană. Mai mult, reîntoarcerea tot mai pronunțată pe plan filosofic la sursele platonice ale creștinismului, exodul de filosofi greci, precum Georgios Gemistos Plethon, purtători ai gîndirii creștino-platonice la Florența Medicilor, constituie amorsarea ideologică a Renașterii în Italia.

Camil Marius Dădârlat

JACQUES LE GOFF, *La bourse et la vie. Économie et religion au Moyen Âge*, Hachette, Paris, 1986, 125 p.

Scurtul eseu, pe care ne propunem să-l prezentăm, apare ca o consecință firească a preocupărilor binecunoscutului și apreciatului istoric Jacques Le Goff cu privire la structurile intime ale organizării și funcționării societății feudale apusene. Dintre lucrările strîns legate ca tematică de subiectul abordat în eseul de față, amintim cititorului interesat doar cîteva: *Les Intellectuels au Moyen Âge* (1957 și 1985), *L'Exemplum* (în colaborare, 1981) și *Pour un autre Moyen Âge* (1977), ultima dintre cele trei lucrări bucurîndu-se și de o traducere românească (*Pentru un alt Ev Mediu*, București, Editura Meridiane, 1986).

Problematica descifrării, studierii și mai ales a înțelegerii mecanismelor gîndirii omului medieval constituie pentru întreaga istoriografie contemporană un domeniu de cercetare ce lasă cîmp liber unei viziuni total noi despre Evul Mediu. Interpretările proceselor petrecute la nivelul mentalului colectiv fac posibilă abordarea istoriei medievale din cu totul alte unghiuri, care să ducă la scrierea unui alt „Ev Mediu".

Pe această linie se înscrie și scurtul, dar cuprinzătorul studiu despre camătă în Evul Mediu, văzută, în egală măsură, ca un fenomen economic, ce a stat la baza „nașterii capitalismului" (p. 9), cît și ca polemică ideologico-religioasă în jurul unei meserii dezavuate de biserică, pentru că era socotită a fi un păcat „împotriva naturii" (p. 33).

Scopul lucrării, după cum însuși autorul o mărturisește, este „de a arăta oamenii, cămătarii, în angrenajul relațiilor sociale, al practicilor curente și al schimbului de valori, sau în cadrul fenomenului economic în care este integrată camăta" (p. 20).

Contradicția inerentă dintre un fenomen legat de progresul economiei monetare, de germenii capitalismului, imlplicit, deci, de o nouă mentalitate ce tinde să se emancipeze de valorile moralei creștine, predominantă încă în secolul XIII și prejudecățile înrădăcinate în gîndirea medievală, atît la nivelul clasei dominante, cît și la cel al maselor populare, este surprinsă și analizată în detaliu de Jacques Le Goff.

Titlul sugestiv ales, *Punga și viața*, reflectă însuși acest antagonism al societății medievale, aflate în pragul trecerii spre o nouă etapă a dezvoltării umanității. Dilema pusă în fața acestei societăți poate fi exprimată astfel: cum se poate împăca setea de înavuțire prin camătă cu dobîndirea vieții veșnice? Răspunsul oferit de tradiția biblică, de literatura patristică și de toți doctorii în teologie era net negativ: cămătarului nu îi este rezervat decît Infernul, diavolii îi vor chinui trupul și sufletul după moarte, pentru că practica singura „meserie" a diavolului, ce nu își găsea justificarea nici în „necesitățile" sociale, nici în ordinea divină (p. 25, 43, 53).

Cămătăria era, însă, pe drept cuvînt condamnată în Evul Mediu, dacă ținem seama că rata dobînzii se ridica pînă la 200% (p. 76—77). Camăta și dobînda (profitul) nu se confundau. Ludovic al IX-lea stabilea dobînda „justă" la 33,5%, iar în orașele italiene aceasta varia de la 5—6% la 20—25%, marcînd în același timp și intensa activitate comercială și ascensiunea mai rapidă a relațiilor capitaliste. În secolul XIII, numit de autor secol „al dreptății" (p. 28—29) și considerat de noi, mai degrabă, un secol al „teoretizării", se stabilesc net distincțiile între cămătari, care erau considerați paraziți, ce cîștigă doar din trecerea timpului, furînd în felul acesta nu numai pe oameni, ci și pe Dumnezeu, și bancheri și negustori, a căror activitate era utilă societății și nu excludea munca, una dintre virtuțile principale ale societății medievale (p. 47), atît bancherii, cît și negustorii cheltuind propriul timp și depunînd eforturi pentru a procura și transporta marfa sau pentru a investi într-o activitate productivă (acei „solidi laboratorii", pomeniți în 827 în testamentul dogelui venețian). Mai mult, în secolul XIII ocupația de negustor devine una dintre cele mai onorabile, adesea cămătarii ascunzîndu-și adevărata profesie sub numele generic de negustor (p. 59).

Revenind asupra unor aspecte discutate pe larg de autor în studii mai vechi și în interesanta lucrare *Pentru un alt Ev Mediu*, cu privire la „meseriile licite" și „meseriile ilicite", Jacques Le Goff, deși pornește de la teza „ocupațiilor disprețuite" în Evul Mediu, sfîrșește prin a concluziona, prin exemple mai mult decît elocvente, că de fapt aceste meserii erau dezaprobate doar pentru tentațiile ce le ofereau, tentații ce sfîrșeau adesea printr-unul din cele șapte „păcate capitale". Asemenea îndeletniciri erau cele de cîrciumar, proprietar de băi publice (adesea loc al unor întîlniri dubioase), actor, alchimist, negustor, zaraf, dar, spre surprinderea noastră, printre cei tentați să cadă în păcat, datorită poziției lor sociale, se aflau și *cavalerii*, vinovați adesea de orgoliu nemăsurat („superbia") (p. 50—51). În acest context dorim să ne expunem și propria noastră părere cu privire la statutul unor ocupații în Evul Mediu. „Disprețul" și „interdicția" de care vorbește autorul trebuie luate doar ca un aspect ce reflectă ideologia clasei dominante, iar din secolul XII — XIII doar pe cea a clerului. Meserii considerate „murdare": cea de măcelar, tăbăcar, pielar, spălător de vase (la Thomas d'Aquino —p. 50—51) erau dintre cele ce situau pe cei ce le practicau pe poziții subalterne, uneori dintre cele mai umile.

De altfel, numărul mare al celor ce îmbrățișau aceste ocupații și încă multe altele, ce răspundeau unor necesități din ce în ce mai mari ale lumii europene în plină dezvoltare demografică și economică, arată că meseriile în cauză nu au fost niciciînd, în practică, „ilicite", ci doar interzise clerului ce nu putea să îmbrățișeze ocupații care să îl situeze pe o treaptă inferioară.

Secolul XIII, recunoaște însuși autorul (p. 29, 44, 59), este cel care reabilitează întreaga listă a meseriilor dezavuate în teorie de biserică, dar niciodată în practică de societatea „civilă". Vechile „tabuuri", legate de superstiții și prejudecăți, moștenite din structurile ancestrale, contopite în mentalul colectiv medieval, cum erau cel al „sîngelui" (ce punea pe aceeași treaptă măcelarii, călăii, chirurgii și războinicii), cel al „impurității", legat de meseriile „murdare", citate anterior, sau cel al banului „nemuncit", care alătura uneori, în scrieri cu caracter polemic, mercenarii cu zarafii și cu negustorii, iar pe cămătari îi alătura prostituatelor, sînt treptat abandonate. De altfel, și în această problemă J. Le Goff revine (p. 59), arătînd că ideea banului cîștigat necinstit nu se mai lega, în epocă, decît de ocupația de cămătar, prostituată sau hoț, singurii ce contrariau grav morala vremii. Dacă unele scrieri dezavuau în termeni mai duri și celelalte meserii, acest aspect se leagă, credem noi, de o polemică ce depășește cadrul ideologiei religioase, reflectînd, în plan teoretic, profunde schimbări atît la nivelul spiritualității medievale, cît și în structura socio-profesională. Apare astfel însăși lupta diverselor categorii de orășeni ce se impun

nu numai in plan economic, dar și în viața politică a societății medievale, și tocmai din această cauză aceste dispute sînt mai puțin numeroase în secolul XIII, decît în cele anterioare, în momentul de afirmare al comunelor, al cîștigării de privilegii de către orașele medievale.

Acest fenomen reflectă evoluția operată în modul de gîndire al epocii, în înțelegerea structurilor sociale. De la viziunea primară asupra societății, ce la începutul Evului Mediu, în lumea germanică, se afla în faza democrației militare, viziune ce se îmbina cu cea moștenită din lumea romană și care reflecta o rețea mult mai complexă, dezvoltaea societății medievale, necesitățile ei curente au impus însăși bisericii catolice, tributară încă concepției patristice cu privire la organizarea socială, să consfințească, alături de cele trei „ordo" îndeobște cunoscute, numeroase alte „stări" sociale, care, după cum arăta J. Cl. Schmidt, apar net conturate în secolul XIII în „sermones ad status", ilustrînd, în același timp, realități socio-profesionale ale orașului medieval, precum și rolul noilor categorii în progresul societății.

Modificarea mentalității este dublată și de o „adaptare", o „modernizare" a ideologiei religioase. În secolul XIII, germenii lumii capitaliste, dorința de cîștig și mai ales nevoia de numerar ce o resimt toate categoriile sociale, de la capete încoronate, fețe bisericești, pînă la meseriași și negustori, aduc o schimbare în modul în care este privit cămătarul și cămătăria. Meseria în sine rămîne, mai departe, un păcat, dar un păcat ce se poate „răscumpăra". La început în condiții excepționale, se accepta alături de pocăință doar înapoierea integrală a cîștigului „necinstit" celor de la care fusese smuls. Treptat penitența capătă alte forme, mai ușor de îndeplinit: căința sinceră și pomeni generoase pentru cei săraci erau suficiente, pentru ca, în final, pedeapsa de dincolo de moarte să poată fi îndulcită, mai ales prin căința vinovatului, naintea morții, și prin rugăciunile familiei îndoliate (p. 83—88).

Într-o societate cu o gîndire exclusiv religioasă, în care teama de pedeapsă veșnică tortura adesea conștiințele celor aflați în pragul morții, s-a găsit soluția împăcării conștiinței în fața dilemei amintite — „punga sau viața" — : secolul XIII a răspuns „*și* punga *și* viața" (înțelegînd prin aceasta că dobîndirea bogăției pămîntești, prin orice mijloace, nu alungă posibilitatea fericirii eterne — p. 90—93).

Studiul de față, pornind de la discutarea cametei în Evul Mediu, deschide perspective asupra multor altor aspecte ce țin de gîndirea omului medieval, în secolul XIII. Este încă o probă a spiritului de erudiție a reputatului istoric francez și oferă o imagine multidimensională asupra raporturilor dintre ideologic-social și economic la pragul constituirii relațiilor capitaliste.

Ileana Căzan

* * * *La notion de liberté au Moyen Âge. Islam, Byzance, Occident*, Les Belles Lettres, Paris, 1985, 287 p.

Volumul purtînd acest titlu prezintă specialiștilor medieviști actele celui de al IV-lea colocviu internațional desfășurat între 12—15 octombrie 1982 în castelul Morigny, organizat de George Makdisi, Dominique Sourdel și Janine Sourdel-Thomine cu concursul Universităților din Pennsylvania (Philadelphia), Paris-Sorbonne (Paris IV) și Dumbarton Oaks (Washington D. C.). Menționăm, cu titlu informativ, că actele sesiunilor anterioare, organizate de aceeași echipă, au văzut deja lumina tiparului: *L'enseignement en Islam et en Occident au Moyen Age*, Geuthner, Paris, 1977; *La notion d'autorité au Moyen Age, Islam, Byzance, Occident*, P. U. F., Paris, 1982; *Prédication et Propagande au Moyen Age, Islam, Byzance, Occident*, P. U. F., Paris, 1983. Se poate remarca constanța editorilor în cercetarea unor teme fundamentale ale suprastructurii a trei civilizații legate fizic dar și spiritual prin Marea Mediterană: occidentală, bizantină și islamică. Acest nou volum este destinat cercetării unui aspect esențial al evoluției mentalităților, cel al conceptului medieval de libertate. În această epocă, doar aparent acest concept nu s-a aflat în primul rînd al preocupărilor teoretice, „libertatea" îmbrăcînd semnificații diverse: ca noțiune cu iz filozofic impregnată cu rezonanțe politice, ca o opțiune personală etc., pînă la conceptele juridice, politice și sociale clasice. Încă din 1928, N. Iorga, în lecția I *Introducere. Libertatea în monarhia orientală* din lucrarea *Evoluția ideei de libertate* (reeditată de I. Brădescu, Edit. Meridiane, București, 1987, p. 65), afirma: „Concepția de libertate este o chestiune de actualitate. Cuvîntul acesta însă s-a uzat și s-a compromis în timpul nostru. Definițiile filozofice s-au isprăvit. Singura cercetare cu folos rămîne numai aceea din punct de vedere istoric".

Volumul de față cuprinde într-o succesiune necronologică 21 de articole, din care 7 se referă la spațiul occidentului european, 5 privesc Bizanțul, 8 includ lumea islamică și doar unul singur, ultimul, semnat de Marguerite Boulet-Santel (Universitatea Paris — II), *La liberté au Moyen Age vue par les historiens*, p. 275—287, are un caracter mai cuprinzător, sintetizînd parțial concluziile unor recente cercetări pe această temă. Diversitatea tehnicilor de a accede la investigarea problemelor ridicate de „libertate" este observabilă numai prin simpla enumerare a contribuțiilor referitoare la spațiul pentru care Marea Mediterană a fost mai mult decît o turnantă economică. Zona occidentală, în special Franța, este acoperită de stu-

diile elaborate de Ann Matter (Universitatea din Pennsylvania, Philadelphia), *Theological Freedom in the Carolingian Age: The Case of Claudius of Turin*, p. 51—60; Edward Peters, (Universitatea din Pennsylvania) *„Libertas Inquirendi" and the „Vitium Curiositatis" in Medieval Universities*, p. 89—98; Giles Constables (Universitatea Harvard și Dumbarton Oaks), *Liberty and Free Choice in Monastic Thought and Life, Specialy in the Eleventh and Twelfth Century*, p. 99—118; Olivier Guillot (Universitatea Paris-Sorbonne — IV), *La liberté des nobles et de roturiers dans la Franc du XIe siècle: l'exemple de leurs soumission à la justice*, p. 155—167; Paulette Leclerq (Universitatea Paris-Sorbonne — IV), *Libertés et contraintes dans les villages d'une grande seigneurie ecclésiastique à la fin du Moyen Age (La Celle-lès-Brignoles)*, p. 169—178; André Gouron (Universitatea Montpellier), *Libertés et liberté dans le droit. coutumier de la France méridionale*, p. 181—190, și Robert Benson (Universitatea California, Los Angeles), *„Libertas" in Italy 1152—1226*, p. 191—213, iar aria bizantină de studii mult mai generale semnate de Alexandre Kazhdan (Dumbarton Oaks, Washington D.C.), *The Concept of Freedom (eleutheria) and Slavery (duleia) in Byzantium*, p. 215—226; Jacques Bompaire (Universitatea Paris-Sorbonne — IV), *La notion de liberté chez Anne Comnène*, p. 227—238; Lowell Clucas (Universitatea Pennsylvania), *Intellectual Freedom in Late Byzantium*, p. 239—252; Leonidas Mavrommatis (Centru de Cercetări Științifice, Atena), *La notion de liberté à Byzance à l'époque des Paleologues*, p. 253—260, și Speros Vryonis Jr. (Universitatea California), *The „Freedom of Expression" in 15th Century Byzantium*, p. 261—273. În rîndurile de față vom prezenta doar studiile referitoare la spațiul islamic, insistînd asupra celor elaborate de editori și a articolului ce deschide volumul. Alegerea nu s-a datorat valorii studiilor prezente în volum, ci numai intenției de a atrage atenția asupra unei lumi mai puțin cunoscute istoriografiei noastre. În plus, considerăm că acestea pot oferi noi deschideri în analizarea dincolo de confruntarea militară, a raporturilor multiple dintre țările române și imperiul islamic din sudul Dunării, deși societatea otomană a preluat noțiuni deja diluate ale conceptului ui islamic clasic de libertate sau acestea au fost distorsionate de evoluții economice, social-politice proprii și cutume locale.

W. Montgomery Watt (Universitatea Edinburgh), în studiul său *Islamic Alternatives to the Concept of Free Will*, p. 15—24, analizează conceptul de libertate care *stricto sensu* nu apare in civilizația islamică. Filozofii musulmani care au fost atrași de ideile filozofice grecești nu menționează în lucrările lor libertatea ca o parte a dorinței umane ci mai mult ca o putere, drept, de a acționa, participa. În acest context dificil, W. M. Watt își propune să investigheze absența ideii de libertate prin cercetarea textelor coranice, în care omul liber este contrapus robului/sclavului, iar eliberarea din robie apare ca o expiere a unor greșeli. În evoluția ideii de libertate de acțiune și predestinare un moment important l-a reprezentat dinastia umayyadă, ai cărei califi, în intervalul 661—750, deci într-o perioadă de expansiune arabă, și-au legitimat conducerea prin invocarea numirii lor de către divinitate astfel incît nesupunerea față de suveran era echivalentă cu o atitudine față de forța divină. Totuși numeroși musulmani au privit guvernarea umayyadă ca fiind contrară principiilor coranice, reclamind faptul că oamenii sînt ei înșiși responsabili pentru păcatele lor, ceea ce implica faptul că în anumite cazuri acționau în mod liber. Această poziție destul de elaborată este cunoscută ca erezia qadarită și a fost inițial asociată cu revoltele umayyazilor. Dinastia ulterioară, cea abbasidă s-a autolegitimat într-un mod complet diferit, astfel încît credința în liberul arbitru nu mai era un semn al opoziției față de calif. În prima jumătate a secolului IX membrii sectei mu'tazilite — care combina credința în liberul arbitru cu diverse alte doctrine — erau sfetnici apropiați ai califilor. Dar în preajma anilor 850 politica abbasidă a suferit o schimbare profundă. Principiile eretice mu'tazilite au fost abandonate în urma unor atacuri severe ale *ulemalelor*, și ceea ce este deosebit de revelator, deciziile califale erau acum bazate pe principiile Islamului sunnit *(ortodox)*, care în această vreme încă nu îmbrăcase formulările ei finale. Islamul sunnit, relevînd omnipotența divinității — credința care a luat forme diverse, inclusiv extreme, promovate de școala aș'arită —, reprezenta în același timp respingerea sau minimalizarea liberului arbitru uman. După opinia lui W. M. Wat o serie de concepte grecești, preluate și de școala mu'tazilită și aș'arită, au jucat un rol secundar în dezvoltarea gindirii islamice, deoarece aceste concepte existau deja înainte de preluarea lor și aveau o formă primară derivată din coran și tradiția arabă preislamică. Gînditorii musulmani au preluat din conceptele alogene numai cînd au observat în ele instrumente utile în sprijinul teoriei lor în cadrul dezbaterilor islamice interne în care ei erau deja angajați. Zicala „omul propune, Dumnezeu dispune" deși este universală este aplicată în mai mare măsură vieții din deșert. Deci o posibilă explicație a conceptului de libertate poate fi extrasă din trăsăturile experienței de viață a arabilor preislamici ce habitau în deșert. Nu lipsită de interes este și sondarea experienței arabe referitoare la noțiunile de robie și onoare ce erau într-o strînsă corelație. Robii, a căror mare majoritate se pare că se născuseră robi și erau in mod cert de culoare — cei ajunși in această postură în urma unor lupte fiind în mare măsură răscumpărați —, erau considerați conform coranului ca inferiori. Este foarte probabil — consideră autorul — că această situație se datora faptului că erau recunoscuți ca aparținînd unui trib inferior in ierarhia onoarei. Un trib onorabil ar fi putut sa-și răscumpere membrii ei inrobiți. Pentru arabi in-

ferioritatea, gîndită vis-à-vis de onoare, era un fapt al naturii ce nu putea fi alterată de acțiunea umană. Coranul și tradițiile *(hadith)* considerau eliberarea unui rob ca un fapt meritoriu, dar trebuie specificat că acest act nu era determinant pentru cel eliberat în amplasarea în ierarhia onoarei. Cît timp robii erau bine tratați, viața acestora era aproape identică cu cea a oamenilor liberi. Pentru nomazii arabi libertatea nu era un scop suprem, iar robia privită ca o situație intolerabilă. Autorul analizează corespondența dintre *abd* (rob) sub aspect religios și termenul abstract *ibada* (adorare) și utilizarea în Vechiul Testament a termenului *ebed* (înrudit cu arabul *'abd*) și în Noul Testament a cuvîntului *doulos*, ultimele două însemnînd rob/sclav. Spre deosebire de lumea occidentală, corelativul lui *'abd* aplicat la divinitate *(rabb)* are sensul general de posesor sau conducător și numai în mod excepțional de stăpîn de robi. În concepția islamică *rabb* — domn și *rububiyya* — domnie a divinității sugerează o suveranitate transcendentă. Ca robi ai divinității, libertatea nu era un țel pentru un musulman și chiar schimbarea statutului de rob in cel de om liber putea fi bănuită ca o revoltă față de divinitate. Arabii s-au preocupat mai mult de noțiunea de onoare decît de cea de libertate. Elementele preislamice dezvoltate în *coran* și *hadith* fac posibilă înțelegerea rolului redus jucat de libertate în gîndirea islamică. Disputa dintre *mu'taziliți*, ce susțineau liberul arbitru, și teologii *aș' ariți* și *sunniți*, care o respingeau, nu s-a desfășurat în sfera libertății ci în termenii libertății de acțiune, ambele tabere subliniind însă puterea creatoare și de control a divinității. *Sunniții* considerau că oamenii acționau și erau responsabili pentru actele lor, dar în mod ferm afirmau că nu erau liberi față de divinitate. Deci în principalul curent ortodox al gîndirii islamice conceptul de libertate era plasat pe un plan secundar. În acest paradox al controlului divin și al autonomiei umane autorul surprinde apropieri între islamism și creștinism. Alternativa islamică a conceptului de libertate și umanitate este primordial legată de divinitate.

Demersul lui George Makdisi (Universitatea Pennsylvania), *Freedom in Islamic Jurisprudence,* Ijtihad, Taglid, *and Academic Freedom,* p. 79—88, urmărește evoluția libertății intelectuale în cadrul educației instituționalizate și compară experiența islamică din acest domeniu cu cea acumulată în occidentul creștin. În Islam originea libertății academice își are rădăcina principală în necesitatea *consensului,* unul din cele patru principii fundamentale ale jurisprudenței islamice, în condițiile în care *ortodoxia* nu era determinată de consilii sau sinoduri ecumenice precum se întîmpla în lumea occidentală. Această situație a dat naștere, in primele secole ale Islamului, la arta discuției/controversei. Această metodă a apărut mai tîrziu în universitatea medievală occidentală unde a devenit o condiție pentru dreptul de a preda, fiind numită metoda scolastică ale cărei elemente constitutive o formau *sic et non.* Cele două corelative ale libertății academice — libertatea de a preda și libertatea de a învăța — în Islamul medieval erau susținute de concepte ale jurisprudenței: *ijtihad* și *taglid.* Primul termen avea sensul de „cercetare/investigare proprie" iar al doilea de „investire cu autoritate". Lipsa unei organizări formale pentru a se ajunge la consens prin deliberare și vot, cît și a unei ierarhii eclesiastice care să indice ortodoxia a impus Islamului metoda determinării acesteia printr-un sistem de eliminare retroactivă. În acest sistem, de exemplu, o doctrină devenea parte a unui consens cînd, observată prin opiniile generațiilor anterioare întărite cu autoritatea jurisconsulților, nu exista un dezacord, tăcerea fiind admisă ca un consens tacit. Prin prisma legii religioase, înainte de constituirea consensului toate sentințele emise cu autoritatea jurisconsulților sînt valid egale. De aceea acest proces de realizare a consensului începe prin solicitarea de către *mustafti* (mirean) a unei opinii/sentințe legale *(fatwa)* de la *muftiu* (jurisconsult) asupra unui caz, situație *(wâqi'a, hâditha, nazila).* Obținînd *fatwaua,* cel care a solicitat-o nu era obligat să o accepte deoarece ea era numai o opinie legală și nu o decizie legală, adică nu un *qada* sau *hükm* care era emisă de judecător *(kad').* In plus, mireanul era liber de a solicita pe alți jurisconsulți pentru sentințe adiționale și de a urma doar una dintre acestea. Alegerea este considerată ca *taqlid* — adică investirea cu autoritate — iar aplicarea ei ca *recomandabilă.* Un jurisconsult nu avea dreptul de a investi cu autoritate opinia unui alt jurisconsult și numai propria sa cercetare independentă *(ijtihad)* îl putea conduce la același rezultat. Imitarea servilă era interzisă. Opinia jurisconsultului, bazată pe sfintele scripturi, nu urma *tale-quale* opiniile juriștilor din generațiile anterioare și nici propria sa opțiune din cazurile similare. Nici o autoritate sau putere nu-i putea predetermina opinia și, mai mult, era *încurajat* de a cerceta liber și independent. Disputa/controversa era permisă ca și în metoda scolastică și chiar privită ca o obligație a cercetării, iar tăcerea era admisa ca o aprobare tacită *(taqrir).* Astfel sistemul nu permitea abținerea. Cele două libertăți ale *mufti*-ului și *mustafti*-ului, moștenite în principiile juridice *ijtihad* și *taqlid,* practicate în Islam încă de la începuturi, au fost extinse în sistemul educațional instituționalizat prin traducerea lor în libertatea de a preda și libertatea de a învăța. Situația inițială in care muftiul era remunerat de comunitatea musulmană a determinat un conflict cu puterea centrală interesată în controlarea maselor. De aceea a fost creat postul plătit de judecător *(kadi)* prin care autoritatea sultanală a încercat să introducă intelectualitatea musulmană în orbita puterii centrale. La sfîrșitul secolului al XIII-lea aceasta a creat și dregătoria remunerată de muftiu. Pentru a nu călca principiile *ijtihad* și *taqlid,* numeroși jurisconsulți au refuzat noile dregă-

torii guvernamentale. Apariția noilor posturi a marcat începutul sfîrșitului libertății acade-mice, astfel încît în Imperiul otoman protecția intelectualității instituționalizate aparținea deja orbitei puterii centrale. În acest proces societatea islamică în mod treptat și-a pierdut dinamismul și a devenit statică.

O temă mai generală abordează Dominique Sourdel (Universitatea Paris-Sorbonne—IV) în studiul intitulat *Peut-on parler de liberté dans la société de l'islam médiéval?*, p. 119—133. În cadrul organismului social islamic din 3 categorii sociale doar una singură a beneficiat, din punct de vedere juridic, de statutul complet de om liber, la care nu au accedat nici robii și nici tributarii. În perioada expansiunii victorioase a islamului în Arabia a crescut considerabil numărul robilor deoarece oricare arab idolatru trebuia să se convertească sau să se predea învingătorului, care avea asupra lui drept de viață și de moarte și care, cel mai adesea, se mulțumea cu aservirea celor care încercaseră să reziste. Ulterior, în ciuda practicii constante de eliberare, care a dat naștere unei pături particulare în cadrul clasei oamenilor liberi, cea a clienților (*mawâlî*), abundența robilor nu s-a diminuat. În majoritatea teritoriilor ocupate în cursul marilor cuceriri, creștinii, evreii și chiar zoroastrienii au putut, în virtutea calității lor de „oameni ai cărții", sub condiția de a nu opune rezistență musulmanilor, sa-și conserve o anume formă de libertate, avînd în principiu garantat dreptul de a nu fi reduși în robie. Sursele principale de robi le-au constituit războaiele în zone îndepărtate, ca Transoxiana, operațiunile justificate de *cihad* (războiul sfînt) și în special comerțul. O parte din acești robi, în special cei convertiți la Islam, au ajuns în ranguri importante iar roabele ale califilor au parvenit la statutul de *umm al-walad*, cînd dădeau naștere la un moștenitor, și de mamă a califilor. Juridic însă nu aveau dreptul de a poseda ceva atît timp cît erau în posesiunea cuiva, nu puteau depune mărturie, căsătoria se realiza cu asentimentul stăpînului și nu puteau îndeplini funcții publice. Nemusulmanii care-și mențineseră condiția liberă — numiți tributari sau *dhimmi* — aparțineau unei categorii sociale impusă la diverse obligații și interdicții. Erau obligați să poarte semne distinctive pe veșmintele lor, să nu călărească precum musulmanii, nu puteau accede la înalte responsabilități administrative, nu aveau dreptul să poarte arme, să comande în armata sau sa asigure intendenta sau gestiunea. În doctrina sunnita și siită musulmanii liberi erau singurii — bărbații, deoarece femeile nu beneficiau de aceleași prerogative — ce aveau drepturile necesare pentru a exercita funcțiuni publice, *wilîyat*. Deci „libertatea", din acest punct de vedere, corespundea cu noțiunea de om liber (*hurriyya*), ce avea în islamul medieval o valoare incontestabilă, ce era însa condiționată de calitatea de musulman. Robul musulman putea să studieze, să ajungă de exemplu la situația de jurisconsult și să emită *fatwale* (sentințe) sau hotărîri juridice, să transmită chiar tradiții profetice. Libertatea ca noțiune juridică era una din fundamentele ierarhiei în țările islamice, fiind condiție necesară credinciosului care dorea să îndeplinească o dregatorie publică. Este dificil de a estima în ce masură exista o idee de libertate ca rezultat al acțiunii individuale sau colective cu atît mai mult cu cît idealul spiritual al musulmanilor, prin însăși noțiunea de islam (— supunere), corespundea cu idealul de servitute. Ilustrativ este obiceiul semitic de formare a numelor teofonice cu termenul *'abd* (rob), cît și faptul că termenul rob (*abd*) și cel de adorator (*abîd*) derivă în arabă de la aceeași rădăcina. Servitutea spirituală, scopul final al musulmanului, era acompaniată — în doctrina impregnată cu sufism a lui Ghazali — de grija de a combate pasiunile sau, cu alti termeni, de a se elibera de pasiuni. Acest efort nu avea ca țel final însă libertatea, ci alte noțiuni, ca puritate, seninatate, încredere etc. Sub aspect politic în Islamul medieval au existat în secolele VII—IX personalități care au refuzat să identifice voința divină cu autoritatea *imam*-ului. La mijlocul secolului al VIII-lea, al doilea sultan abbassid, Al-Mansur, a fost nevoit să accepte opinia intermediară, considerînd ca supunerea deplină față de suveran nu este decît o chestiune politica sau administrativă (*tadbir*) și nu un act de cult religios, în care califul nu are dreptul de a da ordine arbitrare. Luptele intestine care au dominat această dinastie demonstrează că credincioșii doreau înlăturarea puterii politice, deoarece aceasta nu era conformă cu exigențele superioare ale Islamului. Este specific faptul că arabii se revoltau contra unei *tiranii* dar nu pentru *libertate* și aceasta realizata în numele *coranului* si a *sunnei*. Islamul, ca doctrina politică care în mod tradițional conducea spre un regim autocratic, a fost temperat în evoluție de obligația consultării. Credincioșii, mai ales sunniți, se considerau ca electori ai califului. Teoretic, desemnarea califului sunnit avea la bază nu o dispoziție testamentară — *nass* în doctrina șiită — ci libera alegere (*ikhtiyar*) a comunității sau a reprezentanților acesteia. În practica însă succesiunea dinastică — în regimul sunnit ca și în cel șiit — era decisă în primul rînd de avizul predecesorilor lor, diluția *ikhtiyar*-ului primitiv fiind destul de rapidă. O dată cu elaborarea progresivă a dreptului religios (*fiqh*), determinată de insuficiența textelor revelatoare aparținînd profetului în confruntarea cu cazuri concrete, s-a născut și problema independenței teologilor islamici. În numeroase cazuri, judecătorii transau ei înșiși anumite chestiuni minore, apelînd în special la cutumele locale, juriștii mulțumindu-se sa justifice măsurile adoptate. Dezordinea ivită în practica judiciară a implicat promulgarea unui cod valabil pentru toate regiunile imperiului pentru reducerea incoerenței sentințelor, cod care prevedea *imam*-ului latitudinea inspirației deciziilor. Aceasta activitate personala numita *ijtihad* a permis în vre-

mea califului Al-Mansur apariția a doi mari juriști, creatori de școli independente: Abu Hanifa și Malik. Ulterior relațiile dintre suverani și juriști s-au ameliorat; Harun al-Rașid asculta sfaturile marelui kadiu Abu Yusuf și s-au dezvoltat în secolul al IX-lea, odată cu al-Shafi'i și Ibn Hanbal, noi școli care nu aveau nici o consacrare oficială dar care erau influente. Califii acceptau, în domeniul dreptului și în mod special în cel fiscal, soluțiile propuse de o școală sau alta. Divergentele în domeniul dogmei s-au menținut și ele au antrenat apariția diverselor școli și chiar a unei forme de inchiziție islamice — ca cea mu'tazilită *(mihna)*, în vremea califului abbassid al Ma'mun (înc. sec. IX). Existența a numeroase centre doctrinale în islamul medieval, care se bucuraseră de o relativă libertate de expresie, constituie o mărturie în favoarea posibilității divergențelor religioase între musulmani, dar acest pluralism de credință nu trebuie confundat cu un climat de libertate religioasă. Religiile creștină, iudaică, zoroastrismul nu erau admise decît pentru supușii din imperiu care o practicaseră în momentul cuceririi sau pentru descendenții lor. Musulmanul devenit creștin sau mozaic era culpabil de o apostazie pedepsită cu moartea, chiar dacă era vorba de un fost creștin sau evreu. O singură excepție de la această regulă este cunoscută în istorie în timpul califului fatimid al-Hakim. Intoleranța s-a înăsprit treptat, devenind manifestă începînd cu mijlocul sec. XIII cînd mamelucii o îndreptau împotriva adversarilor politici. Chiar impunerea acestei dinastii în condițiile menținerii unei societăți închise, dar cu o mobilitate interioară, subliniază fragilitatea barierelor teoretice din sînul societății medievale. Totuși, această societate rigidă în aparență, mai puțin monolitică decît este prezentată adeseori și care lăsa puțin spațiu inițiativei individuale, poate surprinzător, oferea în mod real garantarea libertății individuale în diverse domenii.

Janine Sourdel-Thomine (Universitatea Paris-Sorbonne — IV), în studiul *Libertés et liberté de l'artiste dans le monde islamique médieval*, p. 143—154, analizează raporturile dintre artă și libertate, ultima văzută ca o libertate de expresie a artistului. Dificultățile reprezentate de faptul că arta islamică medievală reflectă aspirațiile unui imperiu imens și eterogen, în care au evoluat tendințe diverse inițiate de aporturi exterioare, dar care nu au marcat însă substanța unitară care a continuat, și în care în mod natural diversitatea solului, climatului, resurselor, etniilor a impus o parcelare și o diversificare, în care constante rămîn fenomenele de integrare și interacțiune, sînt surmontate de J. Sourdel Thomine prin apelul la sursele solide de informare. Documentele materiale reprezentate de operele de artă, considerate ca semne sau elemente ale unui limbaj particular, permit autoarei de a evoca sub un unghi nou trecutul islamic și de a imagina universul artistului. Operele de artă islamice medievale aproape în quasitotalitatea lor sînt prin definiție anonime și impersonale, singurele excepții notabile fiind din perioadele tardive, în special din epoca otomană, arhivele cuceririlor conservînd piese referitoare la comenzi imperiale și modalitățile de construire. Carența este agravată de lipsa scrierilor referitoare la operele de artă, tehnici de realizare, autobiografii sau tratate de natură profesională. Din aceste motive, pentru imaginarea climatului în care lucra în evul mediu un artist al islamului nu se poate lua în considerare decît natura obiectului realizat și prin ea natura imperativelor care au comandat executarea ei. Sub această perspectivă, trăsătura cea mai frapantă este caracterul utilitar al arhitecturii islamice, în care distincția dintre civil și religios își pierde sensul său în interiorul unei societăți în care puterea era religioasă și actele culturale nu se prea disting de celelalte obligații cotidiene impuse comunității. Conformismul în execuție nu a dominat orizontul artistului musulman, iar manifestările de individualism sînt totuși prezente. Accentul cu care au fost imitate și copiate anumite tipuri de ornament, trecînd de la un material la altul, a dat naștere unei ornamentații adeseori monotone și repetitive și unui gust ostentativ de opulență și totodată explică jocul altor constrîngeri exterioare. A doua trăsătură o reprezintă faptul că opera de artă trebuia să placă în primul rînd deținătorului puterii sau celui care comandase fabricarea ei pentru a-și satisface luxul și vanitatea. Supunerea servilă în execuție, eliminarea artistului din inscripțiile ornamentale, au transferat univoc beneficiul material și spiritual, artistul însuși fiind deseori un deportat, ceea ce explică împrumuturile de obiceiuri stilistice sau tehnice de la o curte suverană la alta. Restricțiile impuse libertății artistului de autoritarismul stăpînilor au fost secundare în raport cu limitele impuse, mult mai profunde, de societatea musulmană prin dreptul și conotația religioasă. Tentativele cunoscute realizate de pictorii și miniaturiștii din orientul musulman, în special iranieni și turci, ce utilizau scene anecdotice, în care interveneau animale și oameni, pentru a îmbogăți copiile manuscriselor, mai mult literare și poetice decît științifice, nu au fost destinate publicului sau unei largi publicități. Condamnarea imaginii a impregnat mentalitatea majorității artiștilor și a impus o autocenzură a imaginației și a limbajului natural. Mesajul artistului, mascat de obstacole socio-economice ca și de ordin filozofico-religios, este vizibil în confruntarea dintre centru și periferie, în proliferarea dinamică a decorurilor abstracte, cît și în recursul la motivele geometrice. Jocul proiecțiilor și vizualizarea celei de a treia dimensiuni, care a dat naștere la un soi de cucerire a spațiului prin abundența prismelor și alveolelor, corespundeau visului și contemplației care animau cadrul vieții cotidiene a islamicilor. Dimensiunea nouă din conformismul inerent al artei islamice

s-a datorat paradoxalei transformări a regulilor musulmane, iar artistul — conştient de înlănţuirea sa într-o ierarhie socială riguroasă şi intolerantă — plasat într-un rol inferior, a găsit totuşi in acest mediu dreptul la o expresie personală şi independentă.

Celelalte contribuţii privind lumea islamică sînt datorate unor cunoscuţi specialişti ca Josef van Ess (Universitatea Tübingen), *La liberté du juge dans le milieu basrien du VIII siècle (IIe siècle de l'hégire)*, p. 25—35; Richard Frank (Universitatea Catolică, Washington D.C.), *Two Islamic Views of Human Agency*, p. 37—49; Claude Vadet (C.N.R.S. — Paris), *Obligation juridique et liberté économique dans l'islam médiéval*, p. 61—78, şi Heinz Halm (Universitatea Tübingen), *Courants et mouvements antinomistes dans l'islam médiéval*, p. 135—141.

Nagy Pienaru

FERNAND BRAUDEL, *L'identité de la France*, Arthaud, Flammarion, Paris, 1986, t. I (168 p.), t. II (222 p.), t. III (433 p.)

Într-o perioadă suprasaturată de contemporaneitate sub toate aspectele, lucrarea reputatului specialist Fernand Braudel este un model de adaptare vie a ştiinţei istoriei la problemele societăţii umane de azi şi în acelaşi timp o repunere în dezbatere a unor idei şi formule istorico-filozofice ca: generalul şi particularul, diversitatea, pluralitatea şi identitatea, unitatea prin retrospectarea trecutului în relaţie cu prezentul.

Subiectul şi metoda de lucru abordate de către autor sînt în acelaşi timp un model nu numai pentru Franţa, dar şi pentru alte ţări europene, ca şi locuri de întîlnire cu alte ţări care le-au inscris în programul investigaţiei lor istorice, exemplul cel mai la îndemînă fiind al istoriei românilor. La români identitatea, unitatea şi locul lor în istoria universală constituie o permanenţă a cercetării. Lucrarea lui F. Braudel este o dovadă în plus asupra importanţei şi necesităţii tratării unor astfel de subiecte.

Franţa înseamnă diversitate şi identitate, Franţa înseamnă Europa diversă, dar cu impacturi şi probleme identice în spaţiu şi timp, mai bine zis în spaţiu şi istorie. Această idee este axa în jurul căreia este scrisă cartea de către F. Braudel.

Primul volum este de aceea şi sugestiv intitulat *Spaţiul istoric.*

Geografia, cu explicaţiile ei istorice (conform liniei lui P. Bonnard) de ieri şi de azi, cu pămîntul, mediul, ecosistemul înconjurător, mărturiseşte aşezarea europeană a Franţei, diversitatea şi pluralitatea teritoriului şi oamenilor, „capitalului uman" — după expresia lui Braudel. Zonele — „careurile" hexagonului geografic francez — sînt unite prin cimentarea solidă a unor multipli factori precum: constrîngeri sociale şi politice, diferenţe complementare, schimburi comerciale şi umane, drumuri, formînd împreună sate, tîrguri şi oraşe, regiuni şi in final o ţară, o naţiune. Fiecare sat, fiecare vale — a *fortiori* fiecare „ţară" în sensul de provincie — au originalităţi proprii, o cultură, un fel de a trăi, un ansamblu de reguli definind relaţiile umane de la familie pînă la prieteni şi vecini, un mod tradiţional şi particular de a se îmbrăca şi a-şi construi casele, un folclor anume, culori anume, reguli şi măsuri comerciale anumite. Încorporînd în explicaţii ideile lui Lucien Febvre, Eugen Weber, Hervé le Bras şi Emmanuel Tood, F. Braudel conchide că era industrială, prezentul n-a distrus diversitatea franceză. Indicatorii analizei demografice — structura familiei, frecvenţa naşterilor de copii recunoscuţi şi naturali, a divorţurilor, a vîrstelor de căsătorie, a celibatului, incidenţa bolilor — demonstrează perpetuitatea particularităţilor. Dar esenţialul, relevă în continuare F. Braudel, nu este diversitatea, ci demonstrarea, pe baza ei, a identităţii, a unităţii, trasarea unei Franţe pe „linia ei naţională" (p. 31).

Luarea în discuţie a diversităţii este o metodă prin care autorul caută să arate că „pămîntul este viu" şi divers de la un spaţiu la altul, de la relief, bogăţii, natură, microclimate pînă la micromedii şi macromedii sociale. „Capitalul uman" mai ales este cu atît mai viu şi divers, explicînd mişcările de populaţie în Franţa în epoca neolitică, în epoca cuceririi romane şi a venirii popoarelor migratoare. După caietele de doleanţe de la 1789 se relevă o diversitate administrativ-instituţională de creştere a puterii locale, *comunale*, a burgheziei, în conflict cu puterea centrală, a regalităţii. Abia revoluţia franceză a determinat ca franceza din Bazinul parizian să devină „limba universală a republicii", deasupra mozaicului de dialecte.

Şi în prezent trecerea de la sat la oraş prezintă serioase probleme. Cu toate că baza rurală a suferit transformări şi chiar ravagii de-a lungul timpului, rămîne o Franţă rurală care se apără cu vigoare, care se adaptează cu succes la tendinţele actuale. Pe ansamblul populaţiei, care a crescut între 1945—1980 de la 43 la 53 milioane de locuitori, există circa 22 milioane de rurali sau ruralizaţi ca şi în vremea revoluţiei franceze.

Problema organizării şi apărării frontierei, în fapt a luptei pentru unitate şi păstrare a fiinţei statale a Franţei, este o altă chestiune tratată pe coordonatele vechii Galii — Rin Alpi, Pirinei, Atlantic, M. Nordului, Mediterana. F. Braudel arată că frontiera a devorat ener-

gile și finanțele întregii țări. Cîteva locuri cheie: Metz, Toulon, Dunkerque, Meuse sînt privite — pentru importanța lor — ca un fel de zid al Chinei sau ca limes-ul roman.

Volumele II și III sînt consacrate *Oamenilor și lucrurilor*, pe linia ideii lui André Piatier, că oamenii, „capitalul uman" reprezintă un indicator mondial de bază. Mai precis, studierea lor din punct de vedere al unui ansamblu complex de factori. Toate cauzele și consecințele se amestecă într-un sistem de *feed-back*, care pe rînd sînt cauze, factori motori și consecințe. Orice degradare prelungită, orice dezvoltare seculară la nivelul vieții, orice depresiune, eroare presupune o întîlnire de diverse elemente, în care intră politicul, socialul, culturalul, confruntarea armată. Se studiază acest potențial uman începînd de la preistorie, la anul 1000, evul mediu și epoca modernă, pînă în prezent. Referitor la acest potențial uman și a influenței sale, se subliniază rolul populației de pe Valea Dunării, inclusiv a Dunării de Jos, de pe teritoriul vechii Dacii, la formarea societății umane pe teritoriul vechii Galii și la diviziunea muncii în neolitic, la transmiterea unor ocupații agricole și a unor meșteșugări și chiar la tipul de organizare socială și de construire a locuinței.

Se relevă meritele marelui istoric român Nicolae Iorga, care este prezentat drept primul specialist care s-a angajat în polemica legată de existența Imperiului carolingian.

Iulia Taftă

* * * *The Cambridge History of Iran*, vol. VI, *The Timurid and Safavid Period*, Cambridge University Press, Cambridge, London New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney, 1986, XXIII 1 087 p.

Al 6-lea volum din proiectata serie de 8 volume *The Cambridge History of Iran*, apărut după un hiatus editorial de aproape două decenii — vol. V a văzut lumina tiparului în 1968 —, acoperă o perioadă deosebit de frămîntată din istoria Orientului Apropiat și a Asiei Centrale, în linii mari de la prăbușirea mongolilor din Iran pînă la căderea dinastiei Safavide, deci aproximativ anii 1335—1736. Editorii masivului volum, în mod succesiv, Laurence Lockhart și apoi Peter Jackson urmează planul volumelor anterioare: capitolele de istorie factuală, politică sînt urmate de cele ce tratează subiecte diverse ale vieții sociale, economice și culturale.

Primele cinci capitole — I *The Jalayirids, Muzaffarids and Sarbadars* (p. 1—39); II *Timur in Iran* (p. 42—97); III *The Successors of Timur* (p. 98—146); IV *The Türkmen Dynasties* (p. 147—188); V *The Safavid Period* (p. 189—350) — ocupă o treime din volum și sînt datorate unui singur autor, H.R. Roemer (Universitatea din Freiburg). Luate separat, ele constituie prima istorie modernă în limba engleză a acestei perioade decisive din istoria Iranului, martoră a colapsului imperiului mongol al Ilhanizilor, a dezvoltării și căderii dinastiei safavide și totodată a implementării șiismului ca religie dominantă. Modul în care H. R. Roemer analizează evenimentele politice, într-o manieră densă dar trecînd facil peste problemele controversate sau încă nedeslușite în suficientă măsură, transformă această parte într-o alternativă a tezei de doctorat a lui Roger M. Savory dedicată dinastiei safavide și publicată încă din 1980. Maniera autorului de a trata cronologic pe două planuri — mai întîi originile și istoria dinastiilor spulberate de Timur și apoi legarea, în capitolul III, ca o introducere a evoluției dinastiilor Kara-Koyunlu și Ak-Koyunlu de istoria propriu-zisă a safavizilor — poate crea confuzii cititorului neavizat. De asemenea importanta chestiune a dezvoltării sufismului și șiismului militant este analizată prea sumar. În partea elaborată de H. R. Roemer în mod inevitabil sînt anticipate aspecte ale vieții social-culturale (despre literatură, p. 68 și 138 si urm.; despre artă și arhitectură, p. 142—145). Menționăm și opinia autorului că infiltrația de-a lungul secolelor a populațiilor nomade de origine türcică din stepă în lumea islamului a constituit un factor decisiv în dezmembrarea compozitului unic safavid (p. 147). După capitolul elaborat de R. M. Savory (Universitatea din Toronto), *The Safavid Administration System*, p. 351—372, urmează trei capitole cu subiecte economice semnate de Laurence Lockhart, *European Contacts with Persia*, p. 373—411, de Ronald Ferrier (istoric la British Petroleum Company), *Trade from the Mid — 14th Century to the End of the Safavid Period*, p. 412—490, care este prea lung pentru economia unei lucrări de acest gen și de Bert Fragner (Universitatea din Berlin), *Social and Internal Economic Affairs*, p. 491—567. Acest ultim capitol demonstrează cunoștințele profunde ale autorului în problema vieții cotidiene și plusul de valoare în comparație cu subiectele similare din volumele anterioare. Notabile sînt descrierea sistemului agriculturii și expunerea privind sistemul de taxare postmongol. Cei 2 autori predecesori nu au cunoștință de relațiile, uneori intense, politice și economice — directe sau intermediate de Imperiul Otoman — ale Iranului presafavid și safavid cu statele medievale românești.

Partea a II-a a volumului, ce cuprinde aspecte particulare ale vieții culturale, este foarte amalgamată. În mod surprinzător, autorul capitolului X, E. S. Kennedy (Universitatea americană din Beirut), în *The Exact Sciences in Timurid Iran*, p. 568—580, tratează aproape

numai personalitatea puțin cunoscutului matematician Jamshid Ghiyas al-Din al-Kaski. Acest minor subiect ar fi putut fi introdus în capitolul XI, *Persian Science in Safavid Times* (p. 581—609), un studiu comprehensiv — ce ar fi putut fi extins la întreaga perioadă — elaborat admirabil de J. J. Winter (Universitatea Exeter). O discuție similară o ridică și cele două capitole de istorie religioasă. Capitolul XII, *Religion in the Timurid and Safavid Period* (p. 610—655), semnat de B. S. Amoretti (Universitatea din Roma), ar fi trebuit să includă și pe cel următor, *Spiritual Movement, Philosophy and Theology in the Safavid Period*, p. 656—697, alcătuit de S. N. Nasr (Universitatea Temple — Philadelphia), care în prima parte recapitulează numeroase probleme tratate în cel precedent, oferind în plus o obositoare listă de personalități. Acest proces de decupare continuă și în capitolele următoare, reflectînd probabil o poziție mai puțin fermă din partea ultimului editor. Astfel, după capitolul XIV: *Carpats and Textiles* (p. 698—727), al lui F. Spuhler (Muzeul de Artă Islamică, Berlin), cu subiect particular, următoarele două sînt secționate strict cronologic: XV a *Timurid Architecture* (p. 728—758), de R. Pinder Wilson; XV b *Safavid Architecture* (p. 758—842), de Robert Hillenbrand (Universitatea din Edinburgh), iar XVI a *The Pictorial Arts in the Timurid Period* (p. 843—876) și XVI b *The Arts in the Safavid Period* (p. 877—912), datorate lui Basil Gray (British Museum).

Viața literară este cuprinsă în ultimele două capitole, penultimul cu 3 subdiviziuni: XVII a *Persian Literature in the Timurid and Türkmen Period* (p. 913—928), de Zabihullah Safa (Universitatea din Teheran); XVII b *Hafiz and his Contemporanies* (p. 929—947), de Annemarie Schimmel (Universitatea Harvard); XVII c *Persian Literature in the Safavid Period* (p. 948—964), de Z. Safa, și ultimul dedicat numai poeziei: XVIII *Persian Poetry in the Timurid and Safavid Periods* (p. 965—994), de Ehsan Yarshater (Universitatea Columbia — New York). Z. Safa și E. Yarshater contribuie în mod egal la înlăturarea unui clișeu de lungă tradiție în istoriografie ce considera literatura safavidă ca lipsită de originalitate și sterilă, nefiind totuși de acord cu opinia primului în ceea ce privește limba Iranului safavid.

Bibliografia (p. 995—1 065) este puțin folositoare, fiind divizată pentru fiecare capitol și subdivizată după originea sau limba surselor, caracterul general sau special al monografiilor, studiilor etc. Din bibliografie lipsesc lucrările unor autori care s-au afirmat încă din deceniul trecut, ca de pildă John Woods, Robert McChesney pentru istoria politică a evului mediu iranian. În *Indexul general* (p. 1 067—1 087), deși sînt menționați în text, sînt omisi termeni ai unor cunoscute dregătorii ca *Kalantar*, *Naqib*, *Kadkhuda* etc. În parcurgerea volumului hărțile ajută puțin la înțelegerea textelor și deranjează numeroasele erori în transliterarea vocalei i în locul consonantei y, autorii înțelegînd într-un mod propriu regulile impuse sau acceptate de Enciclopedia Islamului. Deși lipsa majoră a volumului, anticipată de editor (p. XXII), se datorează faptului că numeroase capitole nu au mai putut fi revizuite de autori din diverse motive, iar unele capitole sînt redactate în urmă cu aproape două decenii, trebuie să remarcăm un anume gen de conformism sau tradiționalism prezent la întreaga serie și neracordarea la noile tendințe și la recente metode de cercetare care deja s-au impus în istoriografie. Sub acest ultim aspect, surprinde cantonarea funciară spre istorie factuală, cu excepția parțială a capitolelor elaborate de L. Lochard și R. Ferrier, pauperitatea izvoarelor neputînd fi invocată pentru lipsa unor capitole, sau cel puțin paragrafe, referitoare la mentalități colective, instituții sociale, arte minore, meșteșuguri etc. În concluzie, o sinteză masivă care nu este adresată specialiștilor dar nici publicului larg, deci un hibrid.

Nagy Pienaru

FRANTIŠEK ŠMAHEL, „*La révolution hussite — une anomalie historique*", Collège de France, Essais et conférences, Presses Universitaires de France, 1985, 130 p.

Cartea profesorului ceh František Šmahel, doctor la Universitatea din Praga, cercetător la muzeul din Tabor, reprezintă o sinteză, scurtă sub aspect proporțional — 130 pagini — dar foarte concentrată, a 4 conferințe ținute în perioada aprilie—mai 1983, la Collège de France, abordînd tema mișcării husite. Prefațată de reputatul medievist Jean Delumeau, lucrarea cuprinde o introducere, 5 capitole și o concluzie finală. Semnatarul prefeței îndemna lectura cu multă atenție a lucrării, analizarea ei cu profund spirit critic, considerînd-o ca aducînd o veritabilă reînnoire și deci reorientare — termenul original „RENOUVELLEMENT" putînd fi tradus și interpretat în ambele sensuri — a istoriografiei consacrate revoluției husite, privită „reformă precedînd reformele, revoluție precedînd revoluțiile epocii moderne".

Deși proporțional redusă, în carte se află înglobat un material vast, documentar și bibliografic, așa că o prezentare și discutare a ei în ansamblul problemelor puse nu urmăm să facem presupunînd că este mult mai util ca timp și spațiu tipografic să ne oprim asupra unor anumite aspecte — esențiale, considerăm — ale fenomenului husit, pentru a le analiza minuțios și imparțial în același timp.

În primul rînd, însuşi titlul lucrării — intenţionat sau nu — şochează. O face prin cei 3 termeni: *revoluţie* şi *anomalie istorică*. Deşi par disparaţi ca înţeles, între ei există o perfectă legătură. Încercînd să demonstreze că mişcarea husită este o revoluţie în plin feudalism dezvoltat — prima jumătate a veacului al XV-lea —, precedînd prima revoluţie burgheză din Ţările de Jos (1566) cu un secol şi jumătate şi revoluţia burgheză din Anglia (1642) cu mai bine de 2 secole, Frantisek Šmahel se străduieşte să acrediteze teoria că, husitismul, revoluţie feudală precedînd revoluţiile burgheze, este practic o anomalie istorică, un veritabil accident istoric.

„Înţeles ca un preludiu general al reformelor şi revoluţiilor epocii moderne, husitismul ne apare drept o anomalie, un element insolit în istoria Boemiei şi a Europei" — afirmă autorul în introducere. Şi, drept motivare a acestei remarci, Šmahel arată în continuare că, „în cazul mişcării husite, istoria evenimenţială se cufundă în istoria integrală sau, preluînd expresia lui Jacques Le Goff, în istoria totală".

În următoarele 5 capitole ale lucrării, pe baza unei documentaţii foarte bine puse la punct, se urmăreşte argumentarea acestei idei. În primul capitol, intitulat: *Criza vechiului regim*, se încearcă conjugarea interacţiunilor dintre aspectele economic, social, politic, de lungă durată şi evenimentele revoluţionare, conchizîndu-se faptul că este vorba despre o criză, care, pornind de la ţăranul sărac şi marcînd mentalitatea epocii, a pătruns în organismul social şi în puterea politică. Este făcută o radiografie imparţială a societăţii cehe la sfîrşitul veacului al XIV-lea şi la începutul celui următor. Sînt studiate condiţiile concrete de viaţă, perspectivele, interesele şi nevoile claselor şi păturilor sociale determinante: monarhia, nobilimea, clerul, orăşenimea, ţărănimea. Sînt puse în evidenţă contradicţiile din cadrul fiecărei clase, cît şi cele dintre ele — monarhie-nobilime, cler-nobilime, cler-orăşenime şi ţărănime. Sînt analizate şi aşezate la justa lor valoare cauzele de ordin naţional — afluxul coloniştilor germani, poziţia lor privilegiată şi implicaţia nefastă în dihotomia etnico-lingvistică din Cehia — şi religios — influenţa predicilor şi cuvîntărilor asupra mentalului colectiv. Sînt prezentate foarte detaliat taxele şi impozitele percepute de cler, nobilime si monarhie de la contribuabili, în special din rîndul ţărănimii, şi impactul lor asupra vieţii societăţii, rolul lor în susţinerea bazei sistemului feudal ceh.

Capitolul al II-lea, *Problema socială în ajunul revoluţiei*, se referă la esenţa doctrinei husite, la rădăcinile ei, în vestitele predici Wycleffiene, care urmăreau reîntoarcerea la biserica creştină primordială, săracă şi neîmpovărată de lux, dar mai ales la răspîndirea ei pe teritoriul Boemiei şi la aderenţii dobîndiţi pe parcurs. Concluziile desprinse în urma lecturii acestui capitol ar fi următoarele: a) ideile husite au fost difuzate mai uşor în părţile orientală şi meridională ale Boemiei, unde nobilimea exercita influenţa cea mai puternică, centrul cel mai important al mişcării fiind Oraşul Vechi din Praga; b) rolul foarte important al predicatorilor husiţi, care propovăduiau, alături de revendicări sociale, cum ar fi anularea vechilor datorii sau abolirea dijmelor şi celorlalte prestaţii feudale, şi revendicări cu profund caracter religios precum libera predică a cuvîntului divin.

Oricum, fără a-i minimaliza contribuţia, autorul consideră în finalul capitolului că nu aspectul religios ar reprezenta cauza determinantă a mişcării husite.

În capitolul al III-lea, *Articolele husite şi imaginarul social*, este detaliat prezentat conţinutul doctrinei husite, a cărei idee fundamentală era, după cum însuşi autorul o subliniază, întoarcerea la biserica creştină primitivă. Rezolvarea pozitivă a situaţiei era văzută de către teoreticienii husiţi printr-o reformă „de sus", realizată, cu alte cuvinte, de braţul secular al regalităţii. Cauza acestui nonconformism trebuie căutată în naşterea şi afirmarea unei puternice intelectualităţi urbane, care, cunoscînd operele teologiei şi jurisprudenţei veacului al XIII-lea, tratatele nominaliştilor parizieni, lucrările Sfîntului Bernard de Clairvaux, *Organonum*-ul lui Aristotel, *De Monarchia* a lui Dante şi meditaţiile politico-filozofice petrarchiste, îşi permitea să sfideze şi să înfrunte scolastica.

După ce este subliniată contribuţia teologică a lucrării *Reguli ale Vechiului şi Noului Testament* aparţinînd lui Matei de Janov, este enunţat conţinutul celor 4 articole componente ale învăţăturii propagate de Jan Hus: 1) predica liberă a cuvîntului lui D-zeu; 2) împărtăşania în 2 forme pentru toţi credincioşii care nu au făptuit păcat de moarte; 3) suprimarea puterii *temporale* şi a bunurilor *seculare* ale bisericii; 4) pedeapsa publică pentru făptuitorii păcatelor de moarte. Rezultă cu claritate, din ultimul articol mai ales, că reformatorul ceh nu propăvăduia recurgerea la violenţă. Cu toate acestea, cei care au interpretat s-au împărţit în 2 tabere, cu vederi opuse, scindînd mişcarea: 1) moderaţii, reprezentanţi ai nobilimii mici şi mijlocii şi patriciatului orăşenesc, care, considerau că exercitarea dreptăţii era o atribuţie exclusivă a monarhiei cehe; 2) *taboriţii* — locuitori ai oraşului botezat cu numele biblic TABOR —, membri ai orăşenimii sărace şi ţărănimii care îşi făceau singuri dreptate, aplicînd tuturor vinovaţilor, indiferent de culpă, pedeapsa capitală.

Deşi primii sînt priviţi ca element de frînă, iar ultimii ca element radical, ambele grupări husite urmăreau reinstaurarea vîrstei de aur a creştinismului primitiv, dinainte de „donatia lui Constantin", negînd calitatea papei de la Roma de şef al bisericii din Europa Centrală şi Apuseană.

Ideea finală a acestui capitol merită reprodusă „ad litteram", deoarece mai tîrziu vom reveni asupra ei: „Revoluţia husită s-a oprit la jumătatea drumului, nefiind capabilă să pună la punct un program revoluţionar".

În capitolul al IV-lea, *Dublă credinţă, dublă naţiune*, este comentat aspectul naţional al evenimentului. După ce este definită naţiunea drept „un ansamblu de oameni, care, vorbind aceeaşi limbă, fiind stabiliţi pe acelaşi teritoriu şi avînd conştiinţa propriei unităţi, reprezintă o comunitate etnică", se precizează că, la începutul secolului al XV-lea, a avut loc, treptat dar sigur, emanciparea burghezilor, care, considerîndu-se membri ai „naţiunii cehe", arogîndu-şi dreptul de a reprezenta limba cehă, se intitulau, asemeni clerului şi nobilimii, „noi cehii". În 1409 de pildă, Jeronim de Praga, includea în *Sacrosancta communitas bohemica* pe toţi membrii posibili, de la rege la cavaler, de la cavaler la canonic, de la canonic „la cel mai simplu preot, de la burgmeister la cel mai simplu burghez".

Pe plan demografic, populaţia ceha, aflată într-o continuă creştere, revendica participarea la viaţa politică şi administrativă a ţării. Regele Wenceslas al IV-lea, sub domnia căruia a început mişcarea husită, a înţeles justeţea acestei cereri şi s-a străduit să o pună în aplicare, coloniştii germani aflaţi în importante posturi de conducere, administrative, politice şi culturale, primind o puternică lovitură.

Este reluată teza interpretării diferite a ultimului articol husit, naşterea taboriţilor şi moderaţilor — dreapta husită —, trădarea acesteia din urmă care s-a aliat cu nobilimea catolica, determinînd înfrîngerea armatelor husite la Lipany (1434), înfrîngere care a marcat practic sfîrşitul mişcării.

Cu toate acestea, urmarea cea mai însemnată a husitismului a fost aplicarea toleranţei religioase, fiind astfel admisă coexistenţa mai multor confesiuni.

Ultimul capitol *O revoluţie înaintea revoluţiilor* şi concluzia finală merită să fie atent analizate. În acest capitol sînt prezentate urmările mişcării: a) s-a mărit teritoriul oraşelor, crescînd astfel rolul populaţiei urbane; b) regele Sigismund de Luxemburg a legalizat secularizarea pămînturilor şi confiscarea bunurilor bisericii în avantajul nobilimii catolice, care s-a îmbogăţit progresiv, pe măsura sărăcirii clerului; c) naţiunea cehă a cîştigat un plus de maturitate şi, cunoscînd şi aplicînd pluralitatea credinţelor religioase, a năruit în scurt timp sistemul administraţiei feudale în care majoritatea zdrobitoare o formau coloniştii germani; d) ţăranul ceh, participant activ la mişcare, beneficiind de libertate confesională, devenea om liber, apt de a purta arma.

În încheierea capitolului, Šmahel afirmă că a urmărit în această lucrare să sugereze importanţa în cadrul istoriei universale a mişcării husite, cu rădăcinile şi consecinţele ei, menţionînd că este vorba despre un proces revoluţionar care nu s-a încheiat prin înfrîngerea de la Lipany din 1434, el zguduind din temelii întregul organism social ceh, pînă la sfîrşitul veacului al XV-lea.

Pe scurt deci, ideile fundamentale ale autorului ar fi următoarele: 1) Nu este acordat husitismului locul binemeritat în panorama istoriei medievale; 2) husitismul a fost mai mult decît o simplă mişcare care închide seria răscoalelor Evului Mediu, el distingîndu-se de acestea prin mecanismele avansate care anunţă revoluţiile moderne, în ciuda faptului că nimeni nu aştepta o revoluţie în Boemia; 3) *husitismul nu ataca structura feudală în esenţa ei deoarece se referea exclusiv la instituţiile ecleziastice*; 4) în cursul mişcării husite nu găsim germenii şi raporturile capitalismului în apariţie; 5) husitismul, determinînd slăbirea puterii regale a facilitat constituirea Monarhiei Stărilor; 6) istoricii moderni, începînd cu Louis Blanc, au văzut în husitism primul lanţ al reformelor şi revoluţiilor europene. Astfel, anomalia produsă de criza socială a Cehiei era, prin natura ei, un proces reformator şi revoluţionar.

În concluzie, mişcarea husită a fost o reformă precedînd reformele şi o revoluţie precedînd revoluţiile.

Acesta este studiul, acestea sînt concluziile. Primul este într-adevăr o operă de înaltă ţinută ştiinţifică. Ultimele însă, impun comentarii. Este cert că autorul se înverşunează în demonstrarea ideii-forţă a lucrării: revoluţia husită — revoluţie precedînd revoluţiile, reformă precedînd reformele. La început Šmahel afirmă că husitismul apare drept un element insolit în istoria Boemiei şi a Europei. Nu este absolut deloc adevărat. Autorul însuşi, în primele 2 capitole, prezintă conjuncturile sociale, naţionale şi religioase, care au determinat în mod obiectiv, logic, mişcarea husită, pe plan intern. Pe plan general, al istoriei totale, cum ar spune Jacques Le Goff — idee de altfel preluată de cercetătorul ceh —, mişcarea husită nu trebuie desprinsă şi privită separat de mişcările sociale precedente din Europa apuseană şi centrală: Jacqueria (1358), Răscoala ciompilor (1378), răscoala condusă de Wat Tyler (1381). Husitismul este indubitabil şi incontestabil o mişcare socială a unor clase asuprite: ţărănimea, orăşenimea săracă, nobilimea mică şi mijlocie, îndreptată împotriva unor clase asupritoare: clerul, marea nobilime catolică, chiar dacă autorul arată că mişcarea nu ataca structura feudala în esenţa ei, deoarece nu se referea decît la instituţiile ecleziastice. Deci, în cadrul istoriei medievale cehe şi implicit în cadrul istoriei universale a evului mediu, husitismul şi-a avut dintotdeauna importanţa sa binemeritată. Nu considerăm deci că are nevoie de un loc *a priori* în raport cu cel pe care-l ocupă în prezent.

Este drept că, raportat la răscoalele precedente, nominalizate mai sus, husitismul are elemente distinctive care-l situează într-un plan superior — o ideologie, o armată bine organizată și multă vreme stăpînă pe situație (1419—1434), mai multe clase sociale în luptă — dar acest lucru nu înseamnă că în cadrul lui trebuie găsite mecanisme avansate care anunță revoluțiile moderne.

A fost mișcarea husită o reformă precedînd reformele, o revoluție înaintea revoluțiilor? Răspunsul este un categoric nu. Știm ce este o revoluție și ce urmărește ea. A existat în Cehia medievală o clasă avansată urmărind răsturnarea de la putere a altei clase retrograde? Categoric nu. Au urmărit husiții înlăturarea orînduirii feudale și înlocuirea ei cu altă orînduire, superioară? Categoric nu. A existat o ideologie revoluționară? Doctrina husită poate constitui în sine o ideologie, dar referindu-se strict la aspectul religios, nu poate fi vorba nici pe departe de o ideologie revoluționară. A existat un program revoluționar? Autorul însuși afirmă hotărît că revoluția husită s-a oprit la jumătatea drumului nefiind capabilă să pună la punct un program revoluționar. Ne întrebăm, oare ce înțeles are pentru istoricul František Šmahel termenul „revoluție oprită la jumătatea drumului”? A existat o armată revoluționară? Temuta armată husită era cît se poate de eterogenă, alcătuită fiind din țărani, orășeni, nobili săraciți a căror ocupație fundamentală era războiul, care urmăreau, fiecare în parte, lichidarea obligațiilor feudale, predica liberă a cuvîntului divin, întoarcerea la biserica creștină timpurie, lipsită de lux și fast, secularizarea averilor mănăstirești, îmbogățirea și dobîndirea de posturi în conducere și administrație. Fiecare clasă, deci, își avea propriile ei interese bine stabilite, pentru care lupta. Sîntem deci foarte departe de o armată revoluționară.

Husitismul, eveniment de răsunet al feudalismului dezvoltat ceh, a urmărit instaurarea orînduirii capitaliste? Răspunsul la această întrebare îl dă autorul însuși, care precizează clar că în cursul mișcării husite nu apar germenii și raporturile socio-economice ale capitalismului în formare, ea, din contră, determinînd slăbirea puterii regale, a dus la apariția monarhiei stărilor în Boemia, formă de stat specifică apogeului feudalismului.

În ultima-i idee, istoricul ceh privește husitismul drept „primul lanț al reformelor și revoluțiilor europene, un proces reformator și revoluționar”. Este o binevenită întoarcere de 180°, mișcarea husită fiind, prin multitudinea cauzelor, prin amploarea desfășurării, prin participarea reprezentanților diferitelor pături sociale și în sfîrșit prin consecințele radicale, cu puternice implicații în viața societății, începutul unui proces reformator și revoluționar, desăvîrșit de Reforma din prima jumătate a veacului al XVI-lea, revoluția burgheză din Țările de Jos, din a doua jumătate a acestui veac, și în fine revoluția burgheză din Anglia, de la jumătatea secolului al XVII-lea.

Andrei Căpușan

J. ÁNGEL SESMA MUÑOZ, *El establecimiento de la Inquisición en Aragón (1484—1486). Documentos para su estudio*, în *Fuentes históricas aragonesas*, 15, Zaragoza, 1987, 256 p.

Lucrarea de față reprezintă o interesantă încercare întreprinsă de istoricul Sesma Muñoz de a aborda problemele inchiziției dintr-un nou punct de vedere, el oprindu-se asupra introducerii acestei instituții în Aragón și folosind 200 de documente semnificative în acest sens.

Documentele pe care le folosește autorul sînt de patru categorii și anume:

a) Documente care atestă participarea regalității la instaurarea inchiziției în Aragón în anii 1484—1486. Ele provin din Arhiva coroanei de Aragón de la Barcelona și reflectă preocupările economice și politice ale lui Ferdinand Catolicul în primii ani de funcționare a Inchiziției aragoneze.

b) Documentele care se referă la participarea deputaților regatului, exponenți ai stărilor reprezentate în cortesuri, provin din *Cărțile actelor comune ale deputăției*, aflate în Arhiva deputăției din Zaragoza. Analiza lor arată că deputații, deși inițial au acceptat introducerea inchiziției, și-au schimbat apoi poziția, conducînd rezistența legală de apărare a drepturilor și privilegiilor regatului *(fueros)*.

c) A treia categorie de documente reflectă activitatea desfășurată la Teruel împotriva inchiziției de către consiliul municipal și de locuitori, atît la nivel individual, cît și colectiv. Documentele au fost extrase din *Cartea judecătorilor din Teruel* — care reprezintă un fel de anale — alcătuită de anonimi pe o durată de aproape patru secole și care cuprinde numele tuturor persoanelor ce au ocupat funcția municipală cea mai importantă în oraș. Aceste documente atestă mișcarea de rezistență care a avut loc împotriva numirii lui Colivera ca inchizitor al orașului.

d) Volumul este completat cu documente de diverse proveniențe care vin să întregească imaginea oferită de celelalte surse și se referă la acțiunile și intervențiile unor persoane sau instituții afectate de politica regală cu privire la inchiziția aragoneză. În primul rînd, este vorba de cîteva documente papale care au constituit baza juridică a introducerii inchizi-

ției în Aragón, ca de altfel în întreaga Spanie. O altă categorie se referă la funcționarea tribunalului inchizitorial spre exterior, adică incidența sa asupra societății. Apoi alte cîteva documente au în vedere schimbul de informații între tribunalele din Zaragoza și Teruel, modalitățile de reprimare și activitățile economice rezultate din confiscarea averilor celor condamnați. În fine, este folosită și o listă cu numele celor care au fost victimele primului autodafe de la Zaragoza (iunie 1485).

Pe baza acestor documente, care, după cum se poate vedea, urmăresc cîteva direcții bine determinate, autorul, în studiul introductiv al volumului, încearcă să ofere o nouă imagine asupra inchiziției spaniole pe baza interpretării și reinterpretării documentelor celor mai importante, lansînd, în același timp, idei și ipoteze noi care merită a fi luate în discuție.

Astfel, Sesma Muñoz arată de la început că, în ciuda numeroaselor studii asupra inchiziției spaniole, cercetarea istorică se află încă departe de a clarifica toate aspectele activității ei, deoarece istoria acestei instituții este o temă complexă care poate și trebuie să fie abordată din mai multe puncte de vedere. După părerea sa, inchiziția este o problemă religioasă, dar mai importante decît aceasta sînt aspectele politice, instituționale, juridice, sociale și economice care afectează direct mentalitățile și cultura. Ea, ca organ de control social, a funcționat mai bine de 350 de ani, ceea ce înseamnă că a străbătut societăți și situații foarte diferite, făcînd astfel inutilă orice încercare de uniformizare și de globalizare a studiilor care o privesc. În același timp, ca instrument al puterii politice, ea apare aproape simultan în mai multe locuri, adaptîndu-se unor interese deosebite, de multe ori chiar opuse.

De asemenea, este subliniat faptul că inchiziția nu trebuie considerată ca o structură unitară de lungă durată, ci ca o succesiune de răspunsuri la o aceeași problemă care se schimbă, impuse de o putere aflată în situații diferite, in care etapele succesive nu pot fi descoperite prin cuantificarea activității, nici prin descifrarea obiectivului principal urmărit și cu atît mai puțin prin evoluția structurilor organizaționale și funcționarea lor. Activitățile sale sînt impuse din afară, din lumea care o înconjoară și-i dau impulsul vital de care are nevoie, adică de la puterea care o utilizează pentru a-și apăra interesele sale de clasă dominantă.

Această situație duce, după părerea autorului, la o fragmentare a studiilor, la lipsa posibilităților de a extrapola concluziile și la necesitatea analizării aprofundate a inchiziției în fiecare etapă a evoluției ei istorice. Din acest punct de vedere, foarte important este momentul apariției ei, care canalizează o tensiune deja existentă și constituie nu numai un punct de plecare, ci un punct de sosire.

Inchiziția apare la sfîrșitul secolului XV, fiind introdusă de Regii Catolici, care adoptă această hotărîre de pe pozițiile de campioni ai apărării religiei, dar pentru care ordinea religioasă se confundă cu cea politică, ei fiind convinși de imposibilitatea creării unei societăți coerente fără o unitate de credință. Aceasta este prima fază de existență a inchiziției. Apoi, în secolul XVI, ea începe să fie folosită ca principal element de opoziție față de profundele transformări ideologice ale epocii, dar utilizarea ei în această direcție o transformă într-o forță politică și de control social, rămînînd așa pînă la desființarea ei în 1820.

După ce face aceste considerații de ordin general cu privire la inchiziție, sugerînd în același timp noi mijloace și metode de investigare științifică a acestei instituții, Sesma Muñoz se oprește asupra problemei speciale a introducerii ei în Aragón.

El consideră că introducerea, aproape simultan, a inchiziției în Castilia și Aragón demonstrează faptul că Regii Catolici aveau de înfruntat situații similare în ambele regate, situații care puteau amenința unitatea dinastică realizată după atîtea eforturi.

Introducerea inchiziției în Aragón a deschis însă o etapă de gravă confruntare între Ferdinand și regatul său, stările reprezentate în Cortesuri inițiind o puternică apărare a privilegiilor lor *(fueros)*. Motivele lui Ferdinand, deși au fost și de natură religioasă, au fost în primul rînd de natură politică, el urmărind să-și mărească controlul asupra regatului. Din această perspectivă, se poate înțelege, după opinia autorului, de ce inchiziția a fost introdusă în primul rînd la Zaragoza și Teruel. Este sigur că la Zaragoza a fost introdusă de la început, deoarece acest oraș era capitala regatului. Dar de ce și Teruel? Aici motivele sînt clar politice, cele religioase fiindu-le subordonate. Teruel era capitala singurei regiuni aragoneze care se conducea după un *fuero* propriu, cu o lungă tradiție și apărat cu strășnicie, ceea ce îi conferea o independență juridică și o personalitate privilegiată, imposibil de controlat de la Zaragoza de către instituțiile generale ale Aragonului. Dacă dorea să domine complet teritoriul aragonez și întregul său sistem juridic, Ferdinand trebuia să acționeze simultan la Zaragoza, capitala regatului, și la Teruel. Aceste considerente explică cel mai bine dimensiunea eminamente politică a introducerii inchiziției în Aragón. Semnificativă în acest sens este și aprecierea autorului că cea mai importantă cauză a eșecului opoziției aragoneze s-a datorat faptului că în fruntea ei se aflau clasele dominante, care, pentru păstrarea propriilor privilegii și avantaje, au acceptat, în cele din urmă, politica regalității. Demn de remarcat este și faptul că Ferdinand a utilizat, ca o armă foarte importantă pentru triumful politicii sale, informația și propaganda. O foarte bună rețea de adunat și răspîndit informații a permis crearea în regat a opiniei că Teruel va ceda la presiunile regalității, ceea ce a influențat negativ și rezistența din alte zone.

Ultimele documente ale volumului arată rezultatul imediat al triumfului regal: creşterea aparatului represiv, creşterea personalului însărcinat cu diferite investigaţii, incorporarea masivă a funcţionarilor castilieni în posturile fundamentale, instrucţiunile din ce în ce mai centralizatoare transmise organelor locale, activitatea frenetică a unei maşinării dotate deja cu întreaga sa putere şi hotărîtă să-şi îndeplinească obiectivele. Într-un timp foarte scurt inchiziţia s-a extins şi în restul oraşelor aragoneze, cum ar fi Huesca, Calatayud, Barbastro, Tarazona etc. Aşa-numitele autodafeuri, confiscările de bunuri, macabrele ceremonii ale exhumării şi incinerării cadavrelor celor condamnaţi după moarte au început să răspîndească groaza şi repulsia printre locuitorii regatului.

Din toate cele expuse pînă aici se poate trage concluzia că documentele cuprinse în acest volum, printre cele mai importante de acest gen, permit, printr-o minuţioasă analiză ştiinţifică, crearea unei noi imagini asupra inchiziţiei spaniole, în general, şi asupra celei aragoneze, în special. Studiul introductiv al lui Sesma Muñoz îndeplineşte tocmai această misiune şi, poate, cea mai interesantă încheiere a sa este aceea că inchiziţia a fost introdusă în primul rînd din motive politice şi nu religioase, religia avînd în acea epocă rolul unei ideologii menită să servească interesele politice interne şi externe ale monarhiei spaniole.

Eugen Denize

* * * *Jerónimo Zurita. Su época y su escuela*, Zaragoza, 1986, 479 p.

Lucrarea pe care dorim să o supunem atenţiei cititorilor din ţara noastră în rîndurile ce urmează reprezintă o culegere de studii şi comunicări prezentate în cadrul Congresului naţional *Jerónimo Zurita. Su época y su escuela*, congres care a avut loc — cu ocazia împlinirii a 400 de ani de la moartea marelui istoric aragonez, precum şi de la întemeierea Universităţii din Zaragoza — între 16 şi 21 mai 1983.

Volumul cuprinde nouă secţiuni, prima fiind aceea a comunicărilor cu caracter general asupra vieţii şi activităţii lui Zurita, precum şi asupra situaţiei de ansamblu a Spaniei în secolul XVI (p. 7—131).

În primele două comunicări, Angel Canellas prezintă viaţa şi activitatea lui Zurita, principalele sale lucrări şi probleme pe care le ridică analiza acestora, iar Fernando Solano se referă la formaţia sa intelectuală, la ideologia sa, la lumea în care a trăit şi la destinul operei sale în secolele care au urmat.

Următoarele şase comunicări se referă la situaţia generală a Spaniei în epoca lui Zurita. Astfel, V. Pérez Moreda aduce în discuţie problemele demografice, arătînd că se constată o creştere permanentă în toată această perioadă, dar analizează şi germenii care au dus la prăbuşirea din secolul următor. J. Torras Elías se referă la economia castiliană dominată de agricultură. Criza acestei ramuri, începută în 1570—1580, anunţă sfîrşitul expansiunii seculare a economiei castiliene şi ea a fost determinată de mai mulţi factori printre care: cheltuielile tot mai mari ale coroanei, fiscalitatea excesivă care a inhibat sectoarele productive, creşterea populaţiei neproductive, parazitare. La rîndul său Bartolomé Bennassar, analizînd societatea spaniolă, scoate în evidenţă principalele inegalităţi cu care aceasta era confruntată. După opinia sa, sînt patru tipuri de inegalităţi: mărimea populaţiei, care impune o anumită structură economică şi socială, condiţia juridică, originea etnică şi religioasă şi situaţia economică.

P. Molas Ribalta abordează problematica sistemului politic spaniol, scoţînd în evidenţă factorii care au contribuit la unificarea dinastică a ţării, principalele direcţii ale politicii interne şi externe a Regilor Catolici. Cultura spaniolă este subiectul comunicării lui M. Avilés Fernández, care îşi propune să analizeze cît de mult lipseşte o monografie majoră în acest domeniu, precum şi dificultăţile care au împiedicat şi împiedică elaborarea unei istorii a culturii spaniole în epoca modernă. Pentru autor, cultura trebuie considerată ca un fenomen social a cărui valorizare este necesar să se facă în cadrul propriului său context. Cel ce încheie această primă secţiune este E. Balaguer Perigüell care se ocupă de raportul dintre factorii sociali şi activitatea ştiinţifică din Spania. El arată că în societatea spaniolă din secolul XVI componenta modernă a organizării ştiinţifice se sprijină pe două instituţii fundamentale: puterea regală şi cea municipală, în timp ce componenta tradiţională continuă să se bazeze pe biserică şi nobilime, dar este în pierdere de teren.

Următoarele două secţiuni, intitulate *Zurita* (p. 137—156) şi *Şcoala lui Zurita* (p. 159—189), se ocupă direct de opera marelui istoric, precum şi de influenţa sa asupra istoriografiei spaniole ulterioare. Astfel, Maria Isabel Artur analizează un izvor foarte important, folosit de Jerónimo Zurita, şi anume *El nobiliario de Aragón*, compus de Pedro Garcés de Cariñena în 1397. Apoi, L. Salabert Fabiani se referă la imaginea Franţei şi a francezilor aşa cum apare ea în principala lucrare a lui Zurita, *Anales de la corona de Aragón*. Fiind cronicar oficial, el este preocupat de obiectivitatea afirmaţiilor sale, lucru care este valabil şi pentru cel mai important inamic al Spaniei de atunci, Franţa. Accentele, uneori mai critice, la adresa politicii franceze nu vin în contradicţie cu această afirmaţie.

Secţiunea următoare, cea de a IV-a, se referă la cîteva aspecte demografice ale societăţii spaniole (p. 193—231) şi cuprinde două comunicări. În prima dintre acestea, M. Alfonso

Rincón se ocupă de populația Sevillei și a zonei înconjurătoare, arătînd că traficul comercial cu Lumea Nouă a favorizat o relativă prosperitate economică, o creștere a producției agrare, a nivelului de viață, precum și o expansiune demografică importantă. Astfel, în 1588 orașul avea 150 000 de locuitori, iar întreaga provincie 576 000, dar după 1591 încep să se manifeste semnele unui declin pe toate planurile. Cea de a doua comunicare, a lui Álvarez García, analizează evoluția demografică a localității Caracena din Extremadura, localitate dispărută în secolul XIX. Concluzia autorului este că populația de aici cunoaște o creștere moderată în secolul XVI, dar epidemia de ciumă bubonică care se declanșează la 1597 marchează începutul unui declin demografic constant.

Secțiunea a V-a a lucrării are în vedere viața economică a Spaniei secolului XVI, cuprinzînd șase comunicări (p. 235—279). Enrique Mut Remolá aduce în discuție aspectele demografice și economice ale tîrgului Olot. Aici se constată o creștere puternică a populației în sec. XVI, de la 1 500 la 5 000 de locuitori, iar din punct de vedere economic este adus în discuție tratatul de colaborare economică încheiat la 10 ianuarie 1571 între locuitorii tîrgului și țăranii din împrejurimi, ceea ce explică raporturile economice dintre populația urbană și cea rurală existente și în alte părți ale țării. R. Ferrero Mico se ocupă de veniturile municipale ale Valenciei în prima jumătate a secolului XVI și urmărește două aspecte principale: primul referitor la organizarea finanțelor, a veniturilor și cheltuielilor, iar cel de al doilea cu privire la compoziția oligarhiei municipale care domină finanțele. Concluzia sa este că puterea economică și politică sînt intim legate una de cealaltă. J. Gómez Zorraquino abordează problematica schimburilor economice dintre Aragon și Franța, arătînd că la baza acestor relații se afla exportul aragonez de lînă și exportul francez de drobușor, o plantă folosită pentru extragerea de coloranți, iar J. Pla Alberola se ocupă de analiza rentelor nobiliare din zona cuprinsă între Alicante și Valencia, zonă locuită masiv de morisci. Aceste venituri sînt stabile în secolul XVI, dar scad brusc după 1609, anul expulzării moriscilor. Evoluția prețurilor la Zaragoza între 1500 și 1525 este analizată de María del Pilar Gay Molins, care constată că mărirea prețurilor la cereale și la materialele de construcții nu este însoțită de o creștere corespunzătoare a salariilor zilierilor din agricultură și construcții, lucru care nu se întîmplă cu alte categorii sociale ca medicii, avocații etc. Este vorba de fapt de un fenomen inflaționist, ale cărui principale victime sînt categoriile sociale sărace ale populației salariate.

Societatea spaniolă din secolul XVI constituie subiectul celei de a șasea secțiuni a volumului (p. 283—337). L. Salabert Fabiani se ocupă de lupta propagandistică dintre Spania și Franța și despre imaginea războiului așa cum apare ea în societatea spaniolă a vremii. El arată că literatura spaniolă critică mai ales jefuirea orașelor, chiar și atunci cînd acest lucru este înfăptuit de trupele spaniole. Dar, în același timp, ea contrapune pe spanioli, ca exponenți ai „imperiului binelui", francezilor, ca exponenți ai „imperiului răului", care nu au nimic sfînt și violează pînă și drepturile celor lipsiți de orice apărare. Populația activă a orașului Gerona, așa cum rezultă ea din recensămîntul din 1534, este analizată de Josep Clara. Acest recensămînt trasează principalele linii ale dezvoltării unei societăți preindustriale a cărei activitate se desfășoară în trei direcții: producția alimentară, textilă și construcțiile, care ocupau 60% din populația activă a orașului. Contractele de muncă ale copiilor între 5 și 12 ani constituie tema comunicării lui Maria Crenades Griñán. Aceste contracte, după părerea autoarei, au fost o modalitate de a înlocui sclavia, ele menținîndu-se pînă la începutul secolului XX. De asemenea, pe baza acestor contracte este analizat mecanismul de funcționare a bresleior, mecanism care, cu mici modificări, se va menține pînă în secolul XIX.

Un studiu deosebit de interesant este cel realizat de Vicente Gil Vicent, referitor la prezența cărții în societatea rurală valenciană între 1526 și 1598, luîndu-se ca model așezarea Castelló de la Plana. Autorul își propune să urmărească modul de penetrare a culturii scrise în societatea rurală, caracteristicile mediilor culturale oficiale și publice locale, posesia cărții ca indicator posibil al lecturii și al cititorilor, direcțiile principale ale circuitului comercial al cărții. De asemenea, își propune să analizeze interesele intelectuale reflectate în fondurile bibliografice ale fiecărei biblioteci și în ce măsură pot fi astfel întrevăzute curentele de gîndire umanistă, erasmiană, reformistă și contrareformistă.

Secțiunea următoare, a VII-a (p. 341—380), abordează problemele politicii interne spaniole din epoca avută în vedere. M. Torras i Ribe face o interesantă investigație asupra sistemului electoral municipal prin tragere la sorți. Inițial, acest sistem a fost introdus pentru a înlocui cooptarea și deci de a se opune tendințelor oligarhice municipale de a dobîndi monopolul puterii. Dar treptat el a început să fie manipulat de monarhie, care urmărea, pe această cale, să-și extindă controlul asupra orașelor. M. Arroyas Serrano analizează același sistem, dar numai în cazul orașului Castellón. Pérez de Tudela se oprește asupra negocierilor din 1528 și 1533 dintre orașele valenciene și Carol Quintul, negocieri care elimină ultimele efecte ale răscoalei din 1521—1523, Joaquín Gil Sanjuán abordează problema libertăților și autonomiei de care beneficiau universitățile spaniole, iar María González Miranda ajunge la concluzia că răscoala de la Zaragoza, din 1504, a fost rezultatul direct al foametei generată de politica expansionistă pe care Regii Catolici încep să o ducă acum.

Ultimele două secţiuni ale volumului de faţă se referă la cultura şi la ştiinţa şi tehnica spaniolă din secolul XVI (p. 383—474). F. Mateu y Llopis se ocupă de Honorato Joan, unul din principalii corespondenţi ai lui Zurita, G. Alzuria se opreşte asupra manierei în care secolul XVI s-a reflectat în istoriografia şi ideologia spaniolă din deceniul 1940—1950, Josefina Mateu Ibars scoate în evidenţă activitatea culturală a viceregelui aragonez Artal de Alagón, Dolores Mateu Ibras arată că atît Carol Quintul, cît şi Filip al II-lea au încurajat dezvoltarea arhivelor, precum şi redactarea unor importante inventarii — printre care şi celebrul *Libro de Enajenaciones del Real Patrimonio*—, Pilar Gay Molíns analizează cultura zaragozană din intervalul 1500—1525, Maria Carmen Larrucea se opreşte asupra promisiunii acordate de Filip II spitalului Santa Cruz din Barcelona de a deschide un teatru care să-i completeze veniturile, Manuel Capel Margarito se opreşte asupra personalităţii lui Ambrosio de Morales — unul dintre cei mai renumiţi istorici contemporani cu Zurita, care a introdus în cercetarea istorică noi izvoare, cum ar fi monedele, inscripţiile şi descoperirile arheologice, J. Luis Portillo analizează răspîndirea şi tipărirea cărţii aragoneze la Sevilla, oraş cu o cultură dezvoltată, iar M. Garcia Iberni abordează fenomenul muzical în Zaragoza secolului XVI. În fine, ultima comunicare cuprinsă în volum, cea a lui Carmen Gómez Urdañez, se referă la artiştii ingineri din Zaragoza, autoarea considerînd că se constată o mare întrepătrundere între artă, ştiinţă şi tehnică.

În ansamblu, deşi nu toate comunicările sînt de valoare egală, putem afirma că lucrarea pe care ne-am luat permisiunea să o prezentăm, pe scurt, cititorilor din ţara noastră reprezintă o reuşită incontestabilă. Ea marchează un moment de seamă al cercetării istorice spaniole contemporane, cuprinde cele mai noi investigaţii şi abordări ale istoriei spaniole din secolul XVI, cu o privire specială asupra Aragonului. Se constată, de asemenea, marea varietate a problemelor luate în discuţie. Pe lîngă personalitatea, activitatea şi influenţa pe care Zurita a avut-o asupra istoriografiei spaniole, chiar şi în secolul nostru, sînt abordate aspectele economice, sociale, politice şi culturale, cele demografice şi de mentalitate specifice vremii marelui istoric. În concluzie, o carte interesantă care reflectă în bună măsură stadiul actual al cercetării istorice spaniole, precum şi problemele care-şi aşteaptă încă răspunsul.

Eugen Denize

SINAN ÇAVUŞ, *Tarih-i Feth-i Siklos, Estergon ve Istol(n)i-Belgrad or Süleyman-Name*, Alaş Basimevi, Istanbul, 1987, 41 p. + 143 coli folii (a + b) cu 32 miniaturi şi 4 hărţi

În ultimii ani baza documentară privind politica occidentală a lui Süleyman Kanuni (Legislatorul) s-a îmbogăţit considerabil[1]. Un loc aparte în această realizare, în secţiunea izvoarelor narative, îl deţine cronica intitulată *Istoria cuceririi (cetăţilor) Siklos, Esztergom si Istolni-Belgrad sau Süleyman-Name*, care poartă în original titulatura: *Tarih-i Feth-i Siklos ve Usturgon ve Istoni-Belgrad.* Autorul a fost martor ocular la campania vestică întreprinsă de sultanul Süleyman în 1543, *Tarih-i...* fiind totodată unica lucrare ce narează în amănunţime această neaşteptată expediţie.

Această primă ediţie facsimilată, de lux, a cronicii lui Sinan Çavuş nu se datorează Societăţii de istorie turcă, ci Ministerului Culturii şi Turismului, din care motiv prefaţa şi paragrafele care preced textul facsimilat al cronicii, referitoare la viaţa cronicarului (p. 12—13), relaţiile lui Süleyman Măreţul cu lumea occidentală (p. 13—17), prezentarea conţinutului cronicii (p. 18—35) şi bibliografia sînt sumare. Actuala ediţie nu este una critică cu transliteraţie şi traducere. Însă condiţiile grafice deosebite şi faptul că autorul a folosit o frumoasă scriere de tip *nesih* cu clare semne diacritice facilitează accesul specialiştilor.

Alături de faptul că a fost contemporan cu Süleyman Kanuni, se cunosc prea puţine date despre viaţa şi activitatea cronicarului Muradi Sinan Çavuş. Situaţia se datorează şi autorului,

[1] Ne referim la seria de documente interesînd şi istoria ţărilor române editate de Anton C. Schaendlinger, *Die Schreiben Süleymans des Prächtigen an Karl V., Ferdinand I. und Maximilian II.*, Text bd.: Transkriptionem und Übersetzungen, Tafel bd. Fakisimile, Teil I, Wien, 1983 (cuprinzînd 36 de firmane şi *ahidnamele)*, şi a doua tipărită împreună cu Claudia Römer, *Die Schreibens Süleymanns des Prächtigen an Vasallen, Militärbeamte, Beamte un dRichter ans dem Hans-Hof-und Staatsarchiv zu Wien*, Transkriptionem und Übersetzungen, Wien, 1986 (inclucluzînd 46 de documente, în majoritate firmane adresate principilor şi nobililor din Transilvania, beylerbeiului din Buda, sancakbeilor şi kadiilor din Timişoara, Buda, Mohacs, Szegedin etc., care sînt în totalitate facsimilate în partea a II-a a volumului). Menţionăm cu utilizarea acestor documente este însă condiţionată de folosirea în prealabil a recenziilor întregitoare elaborate de Orhan Şaik Cökyay *(Kanunî'nin Gürcistan fetihnamesi üzerine*, în „Tarih ve Toplum", 1984, nr. 5), de V. L. Ménage *(On the constituient element of certain sixteenth — century Ottoman documents*, în „Bulletin of the School Of Oriental And African Studies", vol. XLVIII, partea 2, 1985, p. 283-304) şi de Ilber Ortaylí *(Kanunî'nin fermanlari üzerine yeni bir yayın* în „Tarih ve Toplum", 1986, nr. 12).

care în cuprinsul celor două lucrări cunoscute ale sale — *Gazavat-i Hayreddin Paşa* şi *Tarih-i ...* — nu a inserat nici o informaţie autobiografică. Ambele lucrări au fost traduse în arabă de muftiul hanafit Muhamed b. Ali Kulioğlu Cezairi[2].

Manuscrisul original al *Gazavât-i Hayreddin Paşa* (Cuceririle lui Hayreddin Paşa) — care cuprinde o relatare întocmită de chiar faimosul corsar otoman a tuturor operaţiilor sale maritime nu s-a conservat. Dar s-au păstrat numeroase copii aflate azi în biblioteci din Paris, Londra, Istanbul, Viena, Vatican. Din *Tarih-i...* se cunosc 4 copii conservate la Biblioteca Naţională din Paris (Ancien Fonds Turc, nr. 75), la Biblioteca Naţională din Viena (copia nr. 1 003), la Biblioteca Naţională (Millet) din Istanbul, secţiunea Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa (nr. 700 cu numai 65 coli folio) şi la Biblioteca Muzeului Palatului Topkapi, secţiunea Hazine (nr. 1608).

Ediţia actuală utilizează exemplarul de la Topkapi cuprinzînd 146 coli folio, ilustrat cu frumoase miniaturi şi hărţi, şi care nu conţine, ca şi celelalte copii, nici o dată asupra perioadei scrierii sau copierii.

Cronica *Târih-i Feth-i Siklos ve Usturgon ve Istoni-Belgrad* a fost elaborată de Muradi Sinan Çavuş din ordinul marelui vizir Damat Rüsten Paşa (T. Y. Öztuna, *Başlagicindan zamanimiza kadar Türkiye tarihi*, Istanbul, 1965, vol. 7, p. 68). Conţinutul cronicii şi modul de prezentare al operaţiilor amfibii din Mediterană şi de la Dunărea mijlocie din cursul anului 1543 întăresc însă ipoteza că Muradi Sinan Çavuş este aceeaşi persoană cu Seyyd Murad Reis[3], cunoscut corsar otoman, şi deci că beneficiarul final al operei este de fapt şeful flotei otomane, amiralul Hayreddin Barbarosa. Faptul că autorul nu utilizează stilul greoi, bombastic — caracteristic cronicarilor instruiţi în şcolile teologice *(medrese)* — fiind dominat de pregătirea sa militară — în special maritimă — poate fi un argument suplimentar în acest sens. Precizia specifică militarilor — autorul notînd cu atenţie şi exactitate inventarul cetăţilor cucerite, dispunerea şi adîncimea şanţurilor şi a tranşeelor, dimensiunile podurilor construite, numărul real al oştenilor participanţi la asedii şi al celor căzuţi în luptă — nu înlătură însă utilizarea, uneori obositoare, a numeroase atribute (de sorginte persană şi arabă) care circumscriu cronica de faţă în sfera tradiţională a cronisticii otomane din secolul al XVI-lea. Descrieri lungi şi tendinţe manifeste în utilizarea şi exagerarea elogiilor dau lucrării un caracter de proză epică in care firul evenimenţial este învăluit de adăugiri forţate.

Cronica prezintă evenimentele politice şi militare din Imperiul otoman şi lumea mediteraneană dispuse cronologic între august 1542 şi septembrie 1543. În opinia cronicarului, campania vestică a lui Süleyman Kanuni, realizată la puţin timp după cea din 1541 şi cînd otomanii aveau probleme diferite în Orient, a fost determinată de atacurile continui din partea inamicilor la graniţa ungaro-habsburgică şi de insistenţele regelui Franţei care dorea să reducă presiunea cleştelui spaniolo-german printr-o intervenţie otomană combinată. Firul cronologic este segmentat pe două planuri: în cel terestru, compania condusă de sultan debutează la 17 noiembrie 1542, data la care Süleyman Kanuni părăseşte Istanbulul îndreptîndu-se spre Edirne (locul de iernare), unde va ajunge după o călătorie de 11 etape *(menzil)* (fol. 9 a — 10 a) — beylerbeiul Rumeliei Ahmed Paşa aflîndu-se deja într-un dispozitiv înaintat dincolo de Szegedin (fol. 7 a — 8 a) —, iar în cel maritim expediţia începe la 13 aprilie 1543, cînd amiralul Barbarosa pleacă din Istanbul cu 100 de nave în sprijinul regelui Franţei (fol. 16 b). Între fol. 16 b — 36 b sînt prezentate cu amănunţime acţiunile flotei otomane: asedierea unor porturi spaniole, sosirea la Toulon, iniţiativele lui Barbarosa pentru realizarea unui atac combinat cu trupele de uscat franceze, asediul cetăţii Nisa (eşuat datorită intervenţiei inoportune a francezilor) şi iernarea flotei la Toulon. Urmează un lung segment terestru în care sub forma unui jurnal de campanie sînt prezentate etapele *(menzil)* parcurse de armata imperială, măsurile militare, administrative şi judiciare adoptate de sultan în diverse locuri. de campament. Astfel se parcurg distanţele: Edirne—Filibe (Plovdiv) — în 7 etape (cu un popas în intervalul 29 aprilie — 8 mai; s-a aşteptat sosirea trupelor anatoliene conduse de beylerbeiul Anatoliei, Ibrahim Paşa) (fol. 37 a — 41 b); Plovdiv—Sofia — tot în 7 etape (drum parcurs rapid între 9 — 14 mai 1543) (fol. 46 b — 47 b); Sofia — cîmpia de la Nış în 6 etape (în ultima localitate s-a campat doar 2 zile: 24—25 mai) (fol. 50 b — 53 b); la 30 mai sultanul a trecut rîul Morava; la 12 iunie a traversat rîul Sava spre cîmpia Srem, îndreptîndu-se spre Belgrad; la 22 iunie, după capturarea unor cetăţi prin asediu şi predare condiţionată *(aman)*, Süleyman este primit cu o paradă militară pe cîmpia din Össek (fol. 67 a — 69 b). În călătoria de la Belgrad la cetatea Valpo (asediată de mai mult timp), în

[2] După prima ediţie arabă a lui *Gazavât-i Hayreddin Paşa* (ultima ediţie *Kitâb Gazavât Oruç ve Hayreddin*, Cezayir, 1934) au fost făcute numeroase traduceri: *Les Deux Exploits de Aroud et de Khair-Eddin*, Paris, 1831; S. Rang, F. Denis, *Fondation de la régence d'Alger, Histoire de Barberousses, Chroniqaue Arabe du XVIe siècle, Expedition de Charles-Quint*, 2 vol., Paris, 1837; G. Luidigi Alcamora, *La vita e la storia di Ariadino Barbarossa*, 2 vol., Palermo, 1884—1886; L. Gomara, *Cronica de Los Barbarojas*, Madrid, 1854.

[3] H. G. Yurdaydin, autorul singurului articol despre viaţa şi opera cronicarului Murâdî Sinan Çavuş *(Muradi ve Eserleri* ⟨Muradi şi operele sale⟩, în „Belleten", vol. XXVII, nr. 107, 1963, p. 453—466) nu acceptă această identitate.

fața căreia sultanul ajunge la 24 iunie, corpul principal de armată a parcurs 13 etape (fol. 70 a — 73 a). Cu capturarea cetății Siklos sînt însărcinați beylerbeii Rumeliei și Anatoliei, diverși sancakbei fiind desemnați pentru construirea podurilor peste Drava și transportul fluvial spre Siklos al artileriei grele din cetățile cucerite. La 30 iunie cetatea era total încercuită; în urma unor atacuri succesive la care au participat și tătarii crimeeni conduși de Ahmed Ghirai, fiul hanului, cetatea s-a predat (fol. 76 a — 81 b). Sultanul a intrat la Buda la 13 iulie 1543 după un marș de 10 zile (fol. 82a), pregătind aici planul pentru capturarea cetății Esztergom ce avea o poziție strategică deosebită. Asediul final al acestei cetăți, la care a participat personal sultanul și care a durat între 25 iulie — 8 august 1543 (fol. 90 b — 107 b), este descris în detaliu. După primirea unui sol polon în audiență, Süleyman la 15 august s-a îndreptat spre cetatea Tata, care a capitulat după o scurtă rezistență (fol. 110 b — 111 b). Armata imperială s-a îndreptat apoi spre cetatea Istolni — Belgrad (Székesfehérvár/ Alba Regia). La 21 august s-a decis modalitatea de cucerire prin săparea unor șanțuri și tranșee adînci pentru surparea zidurilor. În urma atacurilor din 26 și 28 august este capturată cetatea exterioară, forțele creștine internaționale care compuneau garnizoana retrăgîndu-se în fortărețele interioare (fol. 111 b 126 a). Sultanul a înțeles că prin asalt cucerirea era imposibilă datorită arsenalului de care dispunea inamicul. Descrierea asediului este fragmentată de cîteva paragrafe referitoare la acțiunile lui Barbarosa pe coastele Franței și la succesele din Mediterană dobîndite de corsarul Hasan Civan (acesta cu sprijin spaniol recapturase Tunisul din mîinile lui Barbarosa) și de Spania, care dobîndise La Gouletta (fol. 129 a — 131 b). Pentru coordonarea operațiilor terestre (otomano-franceze) cu cele maritime, este trimis în Franța emisarul Yunus, care a avut o audiență cu regele în capitală și apoi s-a întîlnit la Toulon cu Barbarosa (fol. 132 a — 135 b). Atacurile violente din zilele de 31 august si 1 septembrie, desfășurate sub focul precis al artileriei grele otomane, au pecetluit destinul cetății Székesfehérvár (Alba Regia) (fol. 137 a — 142 a), garnizoana din cetatea interioară cerind *aman* (iertare care implica conservarea vieții, averii și nedistrugerea cetății), predare acceptată de sultan la 2 septembrie 1543 (fol. 142 b — 143 b).

O atenție specială merită paragrafui în care se menționează sosirea în tabăra sultanului — la Niș, la începutul ultimei decade a lunii mai 1543 — a unor emisari moldoveni ce aduceau daruri și tributul trimise de voievodul Petru Rareș din Moldova (*Kara Bogdan*), despre care autorul arată că refuzase anterior să se supună autorității sultanale (fol. 53 a).

Derularea zilnică a campaniei este suplimentată de cronicar cu informații sosite în tabăra sultanului din părțile orientale ale Imperiului otoman. Chiar înainte de declanșarea oficială a expediției o dată cu trimiterea unor specialiști pentru construirea unor poduri pe Sava, Drava și Dunăre, Süleyman i-a măsuri pentru întărirea ariergărzii orientale, unde Persia safavidă aștepta momentul prielnic pentru a ataca. Ramazanolu Piri Pașa, beylerbeiul Karamaniei, este transferat cu forțe suplimentare în provincia Șam (Damasc), iar Hüsam Pașa, renumit beilerbei, în Kastamonu cu sarcina de a organiza un marș de învăluire împotriva conducătorului Ala üddevle din părțile Irakului (fol. 15 a — 16 a). În perioada în care Süleyman s-a aflat la Plovdiv (mai 1543), aici au sosit știri despre atacul portughez din Cidda, Aden, Zabid și Yemen și riposta organizată de Abdurrahman Bey, sancakbeiul din Aden (fol. 45 a 46 a). La începutul lunii iunie, în vreme ce flota dunăreană sub comanda sancakbeiului din Silistra, Mehmed Bey, transporta muniție la Buda, sultanul a primit informații din partea lui Ayas Pașa, sancakbeiul din Bagdad despre incursiunile safavizilor (*kizilbasi*) în teritoriul otoman (fol. 59 a — 59b).

Autorul celor 32 de miniaturi și al hărților colorate nu este indicat. Asemănări și chiar similitudini în formă și stil cu miniaturile incluse în *Menazil-i sefer-i Irakeyn*[4] (Etapele războiului cu Irakul) aparținînd lui Nasuh Matrakçi întăresc opinia că acesta este și autorul celor din Tarih-i... [5].

Nagy Pienaru

HENRI WEBER, *A travers le seizième siècle*, tome II, *Histoire des idées*, Paris, 1986, 286 p.

Lucrarea istoricului francez Henri Weber, *A travers le seizième siècle*, tome II, *Histoire des idées*, se constituie ca un ciclu de articole publicate în perioada 1964—1983, în reviste de specialitate franceze, engleze și italiene.

Este o lucrare fără îndoială extrem de bogată, variată și foarte concentrată, atît în ce privește cuprinsul — 15 articole inserate în 286 p. — cît mai ales conținutul.

[4] Pentru ediția de lux care permite compararea, vezi Nasûhü's-silahi (Matrakçi), *Beyan-i m nâzil-i sefer-i Irakeyn-i sultan Süleyman han*, ediție facsimilată, prefață,introducere, note, traducere de H. G. Yurdaydin, Ankara, 1976, 307 p. + 109 coli folii (a + b) cu miniaturi și o hartă.

[5] H. G. Yurdaydin, *Matrakçi Nasûh'un minyatürlü 2 yeni eseri* (Două noi opere cu miniaturi ale lui Nasuh Matrakçi), în „Belleten", vol. XXVIII, nr. 110, 1964, p. 229—233.

După cum remarcăm și în subtitlul volumului, este vorba despre o prezentare foarte amplă și detaliată a principalelor idei și curente ideologice din Europa apuseană, în special din Franța, dezbătîndu-se probleme de filozofie, teologie, literatură, mentalitate socio-politică.

Sînt comentate operele unor reprezentanți de seamă ai Renașterii și Umanismului precum: Étienne Dolet, Poggio Braciolini, Bonaventure Des Periers, Jaques Tahureau, La Boétie, Erasm din Rotterdam, Jean Bodin, Claude Seyssel, Michel de Montaigne, Marsillio Ficino, Niccoloò, Machiavelli.

Fără a avea intenția sau pretenția de a face un comentariu al cărții, vom expune în esență cîteva dintre aceste idei cuprinse într-o bună parte din capitolele volumului.

În primul capitol, intitulat *Elemente de ruptură între Renaștere și Reformă în Franța (1525—1550)*, se analizează termenii fundamentali ai ideologiei veacului al XVI-lea: Renaștere, Reformă, Umanism.

Se pornește astfel de la prezentarea originii comune a Umanismului, Renașterii și Reformei în transformările forțelor productive, care s-au făcut simțite în secolul al XIV-lea în Italia și în următoarele două în Germania, Franța, Spania și Anglia.

Dezvoltarea impetuoasă a industriilor minieră, textilă, a tiparului, comerțului și navigației au impulsionat burghezia industrială și comercială, făcînd-o să aspire la un rol politic considerabil. Pentru aceasta, ea și-a format o ideologie proprie, diametral opusă celei feudalo-clericale: *Umanismul*. „Umanismul — conform definiției lui Eugenio Garin — este o pedagogie aflată la îndemîna marilor negustori, a personalului politico-diplomatic, care substituie specializărilor în drept, medicină sau teologie o cultură generală bazată pe lectură și critica textelor". Weber vede la rîndul lui în Umanism efortul psihologic și istoric întreprins în domeniul restaurării textelor antice; căutarea expresiei elegante și elocvente, a unei morale concrete și a unor reguli practice, derivînd din textele în sine.

Renasterea, la rîndul ei, absoarbe toate aceste elemente, adăugînd exaltarea individuală a voinței sau bucuriei de a trăi.

La început, umaniștii au avut un aport susținut la *Reformă*, văzînd-o nu atît ca un rezultat al unei crize sociale, cît ca o cristalizare a unei aspirații naționale. Mai tîrziu, luînd cunoștință de morala calvină, legată de penitență și meditație asupra propriilor greșeli, a căror salvare consta în căință și nestrămutată credință în Dumnezeu, morală care socotea celebrarea bărbatului sau femeii în locul divinității drept un păcat de moarte al Renașterii, ei au dat repede înapoi. Nu numai că poezia și arta Renașterii, străbătute de platonism și petrarchism, se îndepărtau de austeritatea Reformei, dar însuși omul Renașterii se deosebea radical de omul Reformei prin spirit critic ascuțit, mergînd pînă la negarea credinței, prin gustul pentru plăcere și dragostea de glorie.

În capitolul intitulat *Gîndirea lui Etienne Dolet și lupta umanistă*, după o succintă prezentare a tumultoasei vieți a umanistului — născut la Orleans, studiind succesiv la Paris, Padova, Veneția și Toulouse, petrecîndu-și anii cei mai fecunzi la Lyon (1534—1544) și murind ars pe rug —, se trece la analiza principalei sale opere: *Comentariile* — un dicționar al limbii latine, mai precis o culegere de citate.

Spre deosebire de unii distinși contemporani, precum Erasm din Rotterdam, Guillaume Budé sau François Rabelais, Dolet a refuzat să asocieze înțelepciunii anticilor mesajul evanghelic.

Dacă prin *Humanus*, Dolet înțelege ideea de blînd, amabil, binevoitor, la fel ca și italienii, el face elogiul literelor umaniste — *literae humaniores* — opunîndu-le studiile de drept și medicină, care au o finalitate lucrativă. Astfel, dacă literele găsesc recompensă în ele însele, restul disciplinelor au nevoie de ele pentru a se dezvolta.

Umanistul acordă deci o deosebită importanță limbii, considerată un privilegiu al demnității omenești și culturii, prin extensia căreia se produce o reînnoire totală a conștiinței umane. El nu se va mulțumi numai cu observațiile teoretice personale ci, din contră, se va strădui să-l convingă pe Francisc I ca politica și succesele sale militare se datorează dezvoltării literelor, iar prin transmiterea cunoștințelor se aduc statului imense servicii. Luînd poziție contra atacurilor întreprinse de Sorbona împotriva umaniștilor, Dolet, în disputa sa cu Erasm — susținător fervent al limbii latine —, pledează pentru limba vorbită de popor, o limbă vie, caldă, melodioasă.

Un alt capitol al lucrării se referă la culegerile de glume și anecdote *Les Faceties* și la rolul lor în ridicarea morală și intelectuală a poporului. Sînt enumerate și luate în discuție *Faceties*-urile lui Poggio Braciolini (1438—1452), Heinrich Bebel (Bebelius — 1506) și în sfîrșit Bonaventure des Periers, asupra ultimelor insistîndu-se în mod deosebit. Autorii, neurmărind alt scop decît producerea rîsului și a destinderii, adevărați maeștri în mînuirea mecanismelor limbajului, urmînd exemplul unor demni predecesori precum Cicero și Quintilian, revendicau justețea drepturilor culturale în fața autorităților, ironizau scolastica, atacau vehement biserica feudală în toată complexitatea existenței și atribuțiilor sale: lăcomia preoților, acumularea de beneficii pe căi nelegale, vinderea indulgențelor și uriașul profit financiar rezultat din această operație. Unind arta rafinată a procedeelor limbajului cu adevărul psihologic și social

zugrăvind o epocă, contribuind la elevarea conştiinţei demnităţii umane şi intelectuale, *Faceties*-urile au servit drept model Margueritei de Navarre şi lui François Rabelais.

În capitolul următor sînt analizate dialogurile alcătuite de poetul Jacques Tahureau în ultimul an al vieţii sale (1554–1555), la vîrsta de 27–28 ani, sub dublul lor aspect: satiric şi filosofic. Primul dialog *Cymbalum mundi* este o satiră tratînd dragostea femeilor, dar referitor şi la anumite categorii sociale: oamenii de la curte, oamenii justiţiei, medicii. Al 2-lea dialog *Propos Rustiques*, reprezintă un atac la adresa magiei, alchimici, astrologiei.

Metoda lui Tahureau nu este altceva decît instruirea prin glumă şi ironie. Apropiindu-se prin savoarea pitorească a limbii de François Rabelais, Nöel du Fail sau Bonavènture des Periers, dialogurile poetului Jacques Tahureau sînt o lectură foarte agreabilă, preparînd naşterea eseului ca gen literar, reprezentat cu cinste de Michel de Montaigne.

Referitor la gîndirea lui Montaigne, ne-am oprit puţin asupra studiului intitulat *Montaigne şi ideea de natură*. Avîndu-şi punctul de plecare în filosofia stoicilor, reprezentată de Zenon şi continuată mai tîrziu de Cicero, Montaigne, în ale sale „Eseuri", vede natura cînd puterea care organizează lumea — „mama noastră, natura" —, cînd legea universală, înscrisă în instinctul animal şi mai mult sau mai puţin ştearsă în conştiinţa umană.

Natura este în concluzie concepută drept o ordine, un ansamblu de legi constante. Există în acelaşi timp şi posibilitatea ca, nemaifiind întrezărită sub aspectul unei totalităţi existente, natura să apară drept o normă, o regulă universală, dictînd conduita fiinţelor vii.

Iată în continuare şi definiţia naturalului, dată de autorul „Eseurilor": tot ce este necesar vieţii noastre, ce ne face plăcere, ce găsim mai mult sau mai puţin definit la animal, om din popor sau om primitiv, ce este comis spontan şi fără constrîngere. Sînt fireşti, astfel, atacurile adresate oricăror încercări de limitare ascetică a plăcerilor legitime.

Criteriul esenţial al legii naturale este universalitatea ei — afirmă hotărît Montaigne. Afirmaţie clară şi reală, dar în umbra ei umanistul arată în continuare că a 2-a natură, considerată naturală prin locul ocupat, prin naşterea sa în cadrul societăţii medievale, este cutuma („la coutume"), care, arbitrară, nejustificată şi inadmisibilă, devine un ghid comod pentru conduita cotidiană a vieţii noastre, precum şi pentru relaţiile sociale şi politice.

Iată deci un Montaigne contradictoriu, conservator în esenţă, revoluţionar în analiza sa critică şi în spirit.

În încheierea prezentării noastre, credem că este necesar să zăbovim ceva mai mult asupra studiilor *La Boétie şi tradiţia umanistă de opoziţie împotriva tiranilor* şi *Jean Bodin şi puterea regală*.

Opera de bază a lui La Boétie, *Discurs despre servitutea voluntară (Discours sur le servitude volontaire)*, a fost studiată minuţios de către Joseph Barrère şi Louis Delasuelle care au sesizat atît influenţa anticilor Herodot, Plutarh, Tacit, Xenofon, Aristotel, Cicero, cît şi afinităţile cu umaniştii italieni, în mod deosebit cu Machiavelli.

În lucrare, nu i se acordă nici cea mai mică atenţie opoziţiei popor—tiran, afirmată de Platon, Xenofon, Aristotel, Sf. Toma D'Aquino. Dacă ultimii doi, cărora li s-au adăugat Francesco Petrarca şi Leonardo Bruni, se pronunţau împotriva tiraniei, făcînd apologia fie a republicii, fie a „prinţului luminat", dacă în viziunea lui Erasm din Rotterdam regele trebuie să dea dovadă de înţelepciune, beneficiind de o educaţie umanistă şi creştină totodată, dacă scriitorul politic Claude Seyssel în lucrarea-i *La Grande Monarchie de France* (1529) făcea apologia monarhiei, antimonarhismul şi sentimentul libertăţii sînt două elemente fundamentale ale lui La Boétie, fondate pe natură şi raţiune, opuse astfel puterii individuale. Astfel, raţiunea care-l distinge pe om de animal este fundamentul unei egalităţi politice care se sprijină pe fraternitate.

Dacă Toma d'Aquino în cartea a III-a din *De Regimine principium* se sprijină pe Aristotel şi Augustin pentru a arăta necesitatea unei ierarhii sociale, deci suportul monarhiei nu era altul decît natura, La Boétie face din libertate expresia însăşi a naturii. Dacă Toma d'Aquino echivalează autoritatea tatălui asupra fiilor cu cea a monarhului asupra supuşilor, La Boétie afirmă că într-adevăr, trăind în conformitate cu drepturile naturale, fiii îi ascultă pe părinţi, sînt supuşi ai raţiunii, dar servi ai nimănui.

Pentru La Boétie, ca şi pentru umaniştii florentini, termenul „republică constituţională" este asociat cu hotărîrea de a o apăra cu orice preţ împotriva invadatorilor. În timp ce, inspirîndu-se din Plutarh, La Boétie îi vede pe principi „coloşi cu picioarele de argilă", aflaţi pe punctul de a se prăbuşi, libertatea, spărgînd orice cutume şi legi anacronice, este o stare de fapt şi de drept, universal valabilă.

Ridicîndu-se deasupra limitelor momentului, La Boétie, scriitor prin excelenţă modern, a văzut mai departe decît Claude Seyssel sau Jean Bodin, prizonieri ai monarhiei temperate de legi; a văzut statul nou, liber, cu forma de guvernămînt adecvată: republica.

Studiul final de care ne ocupăm se intitulează: *Jean Bodin şi puterea regală*. Fără putinţă de tăgadă, Jean Bodin poate fi considerat teoreticianul cel mai autorizat al monarhiei absolute. Acţionînd în a doua jumătate a veacului al XVI-lea, opera considerată capitală a

lui Bodin *La Republique*, scrisă în perioada 1575—1576 și cuprinzînd peste 1 100 pagini, vădește munca titanică a autorului de căutare în arhivele regale, spre a-și însuși foarte bine dreptul cutumiar și dreptul roman.

La fel ca și Claude Seyssel — autor amintit anterior — Jean Bodin își fondează absolutismul monarhic pe conceptul universal al suveranității. Absolută în drepturi, monarhia va fi moderată în fapt printr-un anumit număr de uzanțe, precum și prin respectul legilor și moralei universale. Dorința celor doi autori este aceea de a demonstra superioritatea regimului monarhic asupra celor democratic și aristocratic, mai exact a monarhiei franceze asupra republicilor venețiană și romană. Luînd atitudine împotriva lui Machiavelli, Bodin susține că în timp ce monarhia trebuie să se sprijine pe respectul legilor naturale și ale lui Dumnezeu, tăria și stabilitatea puterii regale o asigură existența instituțiilor și încadrarea într-un sistem juridic precis.

În *Epistola dedicată lui Guy du Faur de Pibrac (1579)* el își rezumă în esență concepția: întărirea autorității regale și menținerea pentru fiecare cetățean a unui minimum necesar de libertate și garanție financiară.

Teoria asupra monarhiei absolute se sprijină pe credința în Dumnezeu și în legile naturale. Statul — arată Bodin — este creat de puterea de a comanda, putere care reunește în aceleași mîini, fie că este vorba despre aristocrație, democrație sau monarhie, executivul, legislativul și juridicul. Caracterul indivizibil al suveranității i-a permis lui Bodin să distrugă teoria guvernărilor mixte, fondată de Aristotel și susținută de Polybios și Cicero, pentru a susține superioritatea regimului monarhic.

Democrația — conform afirmațiilor autorului — poate părea conformă egalității naturale, dar această egalitate este himerică, ea neputîndu-se realiza decît prin comunitatea bunurilor sau împărțirea pămînturilor, amîndouă contrare voinței lui Dumnezeu. La rîndul ei, aristocrația ca regim politic are aceleași inconveniente: împărțirea puterii între mai mulți seniori determină rivalitatea între facțiuni care are drept rezultat războiul civil. Și exemplele nu lipsesc: democrația ateniană, republica romană — în antichitate, orașele-republici italiene, cantoanele elvețiene — în veacul al XVI-lea.

Tuturor celor care declarau că egalitatea este naturală, Bodin le răspundea prin argumentul de care se servea și Aristotel în lucrarea sa *Politica*, pentru a justifica sclavajul: natura a dat unei categorii de oameni forța spiritului pentru a comanda și alteia forța fizică, pentru a fi capabilă să execute ordinele primite de la prima. Pentru a atașa principiul monarhic naturii, este identificată autoritatea monarhului asupra supușilor cu autoritatea tatălui asupra fiilor, cu autoritatea lui Dumnezeu asupra credincioșilor. În concluzie, Dumnezeu, tatăl și monarhul ar reprezenta trei aspecte ale autorității.

Bodin susține în continuare teza conform căreia pentru ca suveranitatea să fie indivizibilă și deci monarhia veritabilă, ea nu trebuie îngrădită de puterea unei Adunări. Referindu-se astfel la Stările Generale la care de altfel a și participat, el afirmă că această adunare poate numai să-l solicite pe monarh și să-i supună propuneri spre aprobare sau respingere. Principele — consideră politologul — nu este supus legii deoarece se află la originea oricărei legi. Logica suveranității îl determină pe autor să considere inferioară orice formă colectivă a monarhiei, care se apropie, în mod evident, de aristocrație.

Și totuși, spre final, Bodin cel categoric și intransigent devine mai culant, mai maleabil. El afirmă ideea contractului mutual între prinț și supuși, care obligă reciproc ambele părți, nici una neputînd contraveni fără consimțămîntul celeilalte, prin aceasta regele fiind obligat să respecte cuvîntul dat supușilor. Este vestita teză a *Contractului social* a iluminiștilor francezi, dezbătută în special de către Jean Jacques Rousseau, care iată ce rădăcini îndepărtate are.

În același an, 1579, Jean Bodin publica lucrarea *Vindiciae contra Tyrannos*, în care lărgea noțiunea de contract, puterea regală fiind rezultatul unui dublu contract: monarh—popor și monarh—Dumnezeu. Din acest fapt, rezultă cu claritate că monarhul, fie el absolut, nu poate impune noi impozite supușilor fără consimțămîntul Statelor Generale.

Astfel, în viziunea lui Jean Bodin, autoritatea regală își menține caracterul ei sacru, contribuind în același timp la laicizarea treptată, dar sigură, a acestei sacralități, rolul monarhului constînd esențialmente în menținerea armoniei într-o societate ierarhizată, armonie respectînd diferențele de clasă, dar tolerînd un transfer progresiv de la o clasă la alta.

Jean Bodin, scriind în a doua jumătate a veacului al XVI-lea, în plină perioadă de absolutism monarhic — nu atît în Franța (Henric al III-lea), dar și în Europa (Filip al II-lea în Spania, Elisabeta I în Anglia, Ivan al IV-lea în Rusia)—, prin poziția sa social—politică nu putea gîndi altfel. Gîndire limitată, firește, și, după cum am văzut, depășită chiar de către contemporanii săi, dacă ne gîndim numai la La Boétie. Cu toate carențele unei astfel de ideologii, am văzut că în final, susținînd teza renumitului „contract social", tradiționalismul rigid al autorului „Republicii" face loc unei supape de deschidere spre lumea modernă a monarhiilor constituționale.

Prin aceste studii, considerăm nu numai că Weber a reușit să scoată în relief principalele idei și mentalități ale veacului al XVI-lea în Occidentul medieval, dar a evidențiat

atît latura lor progresistă cît și pe cea refractară, tradiționalistă. Se desprinde astfel efortul reprezentanților Renașterii și Umanismului din secolul al XVI-lea de a se elibera din canoanele mentalității social-politice și de cultura feudalo-clericală, dominată de scolastică, dar, în același timp, și limitele acestora de gîndire și acțiune, limite datorate firește atmosferei, mediului în care au activat.

Andrei Căpușan

V. E. VOZGRIN, *Rossija i evropejskie stranî v godî severnoj voinî (1697—1710)*, Leningrad, Edit. Nauka, 1987, 296 p.

Alături de conflictul internațional pentru succesiunea la tronul Spaniei, războiul nordic a reprezentat unul din evenimentele majore ale politicii europene de la începutul secolului al XVIII-lea. Se poate în ansamblu aprecia că prin consecințele sale el a adus serioase schimbări în raportul de forțe al continentului.

Subiectul firește, nu este nou în literatura de specialitate din fosta URSS. Încă în 1958 cunoscutul cercetător sovietic acad. E. V. Tarlé publicase monografia consacrată episodului istoric în cauză, care, deși depășită astăzi datorită sporirii firești a volumului informațional, își păstrează totuși nealterate judecățile de valoare și analiza critică a protagoniștilor [1].

Și ulterior istoriografia sovietică, printr-o serie de contribuții meritorii [2], a aprofundat diferite aspecte ale fenomenului istoric amintit, îmbogățind totodată baza documentară a cercetării.

Lucrarea asupra căreia ne oprim pe scurt în cele ce urmează încearcă, bazîndu-se pe o gamă documentară mult îmbogățită comparativ cu cea a predecesorilor săi, să ofere o viziune nouă, modernă nu atît asupra confruntării militare ruso—suedeze în amintitul război, cît asupra meandrelor diplomatice care au caracterizat primii zece ani ai războiului, a contextului internațional în care acesta s-a desfășurat, în fine asupra victoriei ruse de la Poltava (8 iulie 1709) și a numeroaselor consecințe care au decurs de aici. În atingerea acestui scop, pe lîngă lucrările predecesorilor săi amintiți mai sus ca și literatura de specialitate suedeză și daneză, V. E. Vozgrin a utilizat un vast material inedit provenit din Arhiva Centrală de Stat pentru Acte Vechi din Moscova (T.G.A.D.A.), arhiva Secției din Leningrad a Institutului de istorie a URSS, precum și date culese din fondurile arhivelor de stat suedeze și cele ale departamentului de politică externă al Cancelariei germane. Pe această bază, cercetătorul amintit a reușit reliefarea unui izbutit tablou al relațiilor internaționale ale epocii, cu accentul pus evident pe atitudinea principalelor puteri implicate în conflictul nordic, cu deosebire pe cea a Rusiei lui Petru cel Mare. Autorul subliniază că, la începutul secolului XVIII, diplomația rusă în lupta sa pentru supremația asupra Marii Baltice concepea crearea unei puternice grupări de forțe antisuedeze care să cuprindă Curlanda, Prusia, Polonia, Saxonia și Danemarca. Din acest punct de vedere evaluarea monografiei pare judicioasă: politica externă a Rusiei odată cu această viziune depășește caracterul său regional de pînă atunci, căpătînd o dimensiune europeană și un conținut mult mai global. Pe de altă parte, acest plan al diplomației lui Petru I, cel puțin în primul deceniu al războiului, nu a putut fi pe deplin înfăptuit; aliații au suferit o serie de grele înfrîngeri: Danemarca la 1700 (Travendal), rușii la Narva (1703) etc.

În același timp, se evidențiază în monografie, în planul relațiilor internaționale începe să cîștige teren noua doctrină a echilibrului forțelor *(balance of power)*, centrată pe ideea menținerii unor relații pașnice între principalele puteri europene și îmbrățișată de numeroși din oamenii politici ai continentului. Cel mai înfocat susținător al noii strategii devine, firesc, Anglia, avînd în vedere că pentru ea, ca țară maritimă, necesitatea menținerii echilibrului era cerută nu numai de cerințele propagandei oficiale, dar și de interesele sale reale. Nu întîmplător, în finalul perioadei analizate în lucrare, ambasadorul englez la Haga, Stafford, scria în metropolă (august 1709): „Natural că Anglia nu va pierde. Suediei îi scad puterile și se prăbușește. Esențial pentru influența engleză este că ea (Anglia — n.n.) să mențină un echilibru apropiat între puterile maritime" [3]. În ultimă instanță, se apreciază în monografie, nici suveranul rus nu era ostil unui asemenea concept, el neurmărind în fond o prăbușire totală a Suediei, pe care o considera totuși ca un prețios factor de contrapondere în nordul continentului față de tendințele de veleitate daneze.

[1] E. V. Tarlé, *Severnaia voina i svedeskoe nașestvie na Rosiji*, Moscova, 1958.

[2] A. P. Glagoleva, *Russo-tureckie otnosenia jere Poltavskim srajeniem*, în *Poltava*, Moscova, 1959; A. V. Florovskij, *Ot Poltavî do Pruta. Iz istorii rusko-avstriiskih otnosenij 1709 — 1711*, Praga, 1971; L. A. Nikiforov, *Rossia v sisteme evropeiskih derjav*, în *Rossija v period reform Petra I*, Moscova, 1973.

[3] I. Lisk, *The Struggle for supremacy in the Baltic 1600 — 1725*, London, 1967, p. 22—23.

În lucrare este urmărită destul de nuanţat evoluţia evenimentelor politice şi militare în primul deceniu al războiului, un subcapitol special fiind consacrat motivaţiei politice care a stat la baza campaniei în Rusia a lui Carol al XII-lea, a raporturilor sale cu forţele politice vecine confruntării: Imperiul otoman, tătarii din Crimeea, căzăcimea ucraineană (pe al cărei sprijin suedezii scontau în special).

În ceea ce priveşte politica externă rusă în ansamblu, V. E. Vozgrin conclude cu destulă obiectivitate că în perioada 1697—1710 ea a parcurs drumul de la acţiuni insuficient planificate şi neinspirat înfăptuite pînă la strălucitele succese ale perioadei post-Poltava. În 1709—1710 pentru prima dată Rusia se transformă într-un partener egal în drepturi cu micile şi marile ţări ale Europei, iar politica ei devine în chip definitiv politica unei mari puteri a epocii moderne. Ca rezultat al acestei situaţii, tînărul stat nordic a reuşit să realizeze o serie de obiective, puse înaintea lui la începutul stăpînirii lui Petru I. Rusia a obţinut ieşirea la mare şi posibilitatea de a o apăra pe viitor: a fost lichidată şi a doua piedică care contribuia la izolarea ei de viaţa politică şi economică europeană. Saxonia, Polonia şi Prusia cad sub influenţa Rusiei şi devin parteneri ai intereselor ei pe viitor. Prin distrugerea forţei militare a principalului său duşman în Marea Baltică, Petru I a pus bazele navigaţiei comerciale şi puterii maritimo-militare a statului, nemaitemîndu-se de concurenţa politică şi economică suedeză pe mare şi pe uscat. În fine, poziţia Rusiei în raport cu marile puteri a dobîndit fermitatea necesară şi conştiinţa de sine, bazate pe o forţă reală. Evident că la nivelul lui 1710 era încă prea devreme de a se vorbi de instăpînirea unei hegemonii ruse asupra Balticii şi zonei aferente, dar o concludentă dovadă a impactului înfrîngerii suedezilor a constituit-o încetarea tergiversărilor Danemarcei şi semnarea de către aceasta (11 octombrie 1710) a tratatului de alianţă ruso-danez care consolida poziţia Imperiului ţarist în această parte a Europei şi contribuia determinant la izolarea politico-militară a statului suedez.

În finalul prezentelor consemnări nu putem omite nici existenţa în lucrare a unor carenţe lesne sesizabile şi din păcate, am adăuga, cu atît mai regretabile cu cît intercalarea lor nu constituia o dificultate insurmontabilă. Avem aici mai ales în vedere faptul că din tabloul complex al relaţiilor internaţionale amintite lipsesc aproape cu desăvîrşire referirile de ordin general la poziţia în conflict a Imperiului otoman şi evident a Moldovei. Chiar dacă Stănileştiul a avut loc în anul următor (1711) celui cu care se încheie lucrarea, alianţa moldo-rusă din 1711, consemnată prin tratatul de la Luţk[4], a fost de asemenea o consecinţă indiscutabilă a evenimentului de la Poltava. Este de asemenea la fel de evident faptul că intrarea în acţiune a otomanilor în flancul sudic al lui Petru[5] a fost rezultatul aproape nemijlocit al instigaţiei suedeze, lucru care, de asemenea, nu este reflectat în lucrare.

Cu scăderile amintite mai sus, apreciem, în încheiere, lucrarea istoricului sovietic ca o contribuţie notabilă la reliefarea tabloului atît de complex şi de contradictoriu al relaţiilor intereuropene la începutul veacului XVIII, îmbogăţind consistent istoriografia consacrată subiectului în cauză.

Marian Stroia

HENRI-JEAN MARTIN, *Pour une histoire du livre (XVe—XVIIIe siècles). Cinq conférences*, Napoli, 1987, 94 p. + 27 f. pl.

Considerînd că lucrarea proiectată de el împreună cu Henri-Jean Martin (*L'apparition du livre*, Paris, 1957) s-ar fi putut numi „le livre au service de l'histoire", Lucien Febvre nu făcea altceva decît să sugereze noua orientare pe care cercetările sale şi ale colaboratorilor săi urmau să o imprime acestui domeniu al istoriei culturii. După aproximativ treizeci de ani, fostul colaborator al lui Febvre, devenit între timp unul dintre reputaţii specialişti în domeniul istoriei cărţii, ne oferă un bilanţ al realizărilor în vederea familiarizării cititorilior cu principalele probleme pe care le implică studiul istoriei cărţii.

Ideea-pivot în jurul căreia gravitează întregul excurs este aceea lansată de Lucien Febvre, şi anume *cartea-marfă*. În condiţiile în care cartea este scoasă din sfera strictă a culturii şi ideologiei, întreaga prezentare capătă noi valenţe depăşind simpla înşiruire de tipărituri sau de informaţii tehnice despre perfecţionările meşteşugului în sine. Privită ca fe-

[4] Cf. P. P. Panaitescu, *Tratatul de alianţă între Moldova şi Rusia în 1711*, în „Studii" XIV (1961), nr. 4, p. 897—918; mai recent contribuţia Mariei Holban şi a lui L. Demény, în aceeaşi revistă, t 26 (1973), nr. 5, p. 1 067—1 078.

[5] Pentru cadrul general al problemei se poate consulta Nicolae Ciachir, Gh. Bercan, *Diplomaţia europeană în epoca modernă*, Edit. ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti, 1984, p. 172—183; vezi şi Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. I *(1280—1808)*, Cambridge University Press, 1976, p. 421—424.

nomen economic, social, cultural și ideologic, în viziunea lui Henri-Jean Martin cartea este una dintre componentele definitorii ale civilizației moderne, lucrarea de față încercînd încă o dată să reflecte această axiomă.

Lucrarea cuprinde de fapt cinci conferințe ținute de autor la Scuola di Studi superiori din Napoli, Italia. În prima dintre acestea (*Les mécanismes de l'imprimerie artizanale*) ni se propun o serie de reflecții despre condițiile apariției tipografiei, despre organizarea atelierului artizanal, despre difuzarea și organizarea meșteșugului, despre evoluția producției de imprimate și răspîndirea acesteia în secolele al XV-lea și al XVI-lea. Deosebit de interesant este modul în care autorul tratează problema costurilor de producție și corelația complexă a acestora cu productivitatea muncii (p. 14).

Răspîndită foarte rapid în Europa, cartea în forma sa tipărită va produce, în timp, mutații sensibile în sistemul de gîndire devenind încetul cu încetul „forma de comunicare ideală, cea mai elaborată și organizată, într-un fel chiar sacralizată" (p. 26). Conferința a doua (*La naissance du livre moderne: un nouveau système de pensée*) analizează tocmai in erconexiunile dintre carte și celelalte sisteme de comunicare socială, precum și legăturile cu psihologia individuală și colectivă.

În cadrul conferinței intitulate *Le livre classique* autorul studiază fenomenul lecturii și dezvoltarea imprimeriei în secolul al XVII-lea. Un discurs adecvat pe această temă implică, conform justei păreri a lui Henri-Jean Martin, conturarea contextului economico-social, politic și intelectual al epocii respective. Această analiză îi permite autorului să conchidă că în primii treizeci de ani ai secolului al XVII-lea activitatea tipografică și de editare a fost deosebit de înfloritoare în Franța, în ciuda instabilității politice. Reacția catolică ce a urmat războaielor religioase a avut o notabilă componentă propagandistică, ceea ce va necesita un mare număr de publicații. De aici interesul tipografilor și al librarilor de a colabora cu autoritatea ecleziastică care le oferea texte și clienți (p. 40—43). Această prosperitate a însemnat pe de altă parte o încetinire a activității tipografice a librarilor protestanți olandezi și elvețieni, care sînt nevoiți „să publice texte clasice și hărți sau să încerce să se impună ca intermediari între Franța și Germania, așa cum a făcut Elzevier" (p. 43). Perioada crizei de la mijlocul secolului al XVII-lea va aduce o serie de modificări legate de încercarea editorilor olandezi de a se impune pe piața europeană în condițiile în care în Franța se instituise regimul cenzurii, iar puterea regală, aflată într-o temporară eclipsă, nu mai acorda atenție acestei activități. În aceste condiții, la mijlocul secolului al XVII-lea ponderea exporturilor de carte scade, comerțul „devine național, începe să se desfășoare în interiorul ariilor naționale și lingvistice. Și nu e o întîmplare faptul că în timp ce tîrgul de la Frankfurt își pierde însemnătatea apar primele bibliografii naționale curente" (p. 46). Un alt moment cu profunde implicații asupra evoluției cărții și a activității editoriale a fost perioada lui Ludovic al XIV-lea, în timpul căruia se vor produce ample mutații în geografia circulației cărților și a ideilor. Moment propice pentru autor de a analiza raporturile dintre puterea politică și politica editorială, influențele reciproce pe termen lung. Concluzia este că asistăm la reînflorirea activității tipografice în Olanda în condițiile în care în Franța aceasta intra sub controlul total al autorității regale. Totodată, în corelație cu marile reechilibrări economice, dar și cu un anume decalaj față de acestea, centrul de greutate al activității tipografice europene se mută din sudul în nordul Europei, de la Veneția la Amsterdam.

Conferința a patra este intitulată *Le livre au siècle des lumières*. Autorul împarte veacul studiat în trei subperioade: a academiilor (1715—1740), a luminilor propriu-zise (1740—1770) și prerevoluționară (1770—1789).

Ultima parte, *Le texte et l'image dans le livre francais* (XVe—XVIIe *siècle*), pornește de la ideea că opera ilustrată poate fi martorul privilegiat al spiritualității unei epoci sau unui popor. Pentru demonstrarea acestei afirmații autorul alege o serie de ilustrații de carte pe care le analizează de o manieră subtilă și multilaterală, reliefînd legăturile complexe ale acestora cu discursul teoretic al cărților respective.

Cele de mai sus nu fac decît să schițeze — inevitabil simplificator — un demers a cărui principală calitate este complexitatea abordărilor. De aceea, credem că nu greșim cînd apreciem că lectura cărții lui Henri-Jean Martin va îmbogăți substanțial — prin metodologie și prin multiplele sugestii concrete de cercetare — arsenalul istoricilor culturii.

Mirela-Luminița Murgescu

PIERRE CHAUNU, *Retrohistoire. Racines et Jalons. Portraits et Galerie*, Paris, Economica, 1985, 1 028 p.

Reunind 45 de studii, articole, materiale, recenzii publicate de-a lungul unui sfert de veac de unul din cei mai reputați și fertili istorici francezi, lucrarea, de o surprinzătoare unitate în pofida caracterului de „culegere", se constituie într-o interesantă frescă a perioadei de sfîrșit a evului mediu, a începuturilor afirmării unor noi relații de producție și forțe sociale, specifice timpurilor moderne.

Autorul analizează aspectele structurilor social-economice în tranziție ale unor societăți separate de vaste spații (Occident, Lumea Nouă, Extremul Orient), dar legate prin contacte comerciale, printr-un schimb mai mult sau mai puțin intens de valori materiale și spirituale, fluctuațiile fiind determinate de evoluții interne specifice, dar și de dinamica relațiilor internaționale. Astfel, de exemplu, începuturile răspîndirii creștinismului în Japonia sînt analizate în contextul relațiilor comerciale chino-japoneze (întrerupte din ordin imperial de chinezi din cauza acțiunilor piraților japonezi), relații ce au fost o vreme suplinite de portughezi, față de mărfurile cărora aristocrația din sud manifesta un viu interes; concurența ulterioară a englezilor și olandezilor, dar mai ales lichidarea treptată a fărîmițării feudale, reconstituirea unității japoneze la începutul secolului al XVII-lea și autoizolarea seculară niponă ce a urmat au concurat la anularea eforturilor iezuiților portughezi, ale căror poziții erau tot mai compromise încă de la sfîrșitul secolului al XVI-lea („Une grande puissance économique et financière: les débuts de la compagnie de Jésus au Japon 1547—1583"; p. 45—60). Rolul Manillei în „drumul mătăsii", concurența hispano-portugheză pentru controlarea acestui drum constituie esența unui alt studiu („Le galion de Manille. Grandeur et décadence d'une route de la soie"; p. 61—77) care completează imaginea contactelor vest-europene cu Extremul Orient în secolele al XVI-lea și al XVII-lea.

O serie de materiale incluse în volum privesc lumea latino-americană în perioada anterioară independenței, o independență în legătură cu care, căutînd cu temei să spargă tipare și scheme, autorul formulează opinii originale și interesante legate de momentul și oportunitatea obținerii ei („Interprétation de l'indépendance de l'Amerique latine"; p. 115—134).

Contactelor Spaniei și Lumii Vechi cu Lumea Nouă le este consacrat studiul „Les routes espagnoles de l'Atlantique" (p. 159—192).

„Conjuncturile" secolului al XVII-lea („conjunctura a fost o mare descoperire a *școlii istorice* franceze imediat după primul război mondial", afirmă P. Chaunu) reprezintă tema care grupează materialele incluse în partea a doua a cărții — dar care am putea spune că reprezintă liantul ce conferă unitate întregii lucrări —, studii ce vizează raporturile Sevillei cu „Belgia" într-o perioadă de acute antagonisme și tensiuni (1555—1648), conjuncturile globale și cele rurale franceze (cu referire specială la Basse-Provence), mercurialul parizian, expansiunea economică europeană (gînduri pe marginea studiului lui F. Mauro, *L'Expansion européene, 1600—1870*), „cotitura hotărîtoare" („le tournant") a anilor 1630—1650 (socotită una din cele trei „cotituri hotărîtoare" care jalonează timpurile moderne, celelalte două fiind cele de la începutul secolului al XVI-lea și de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea), precum și elementele de lungă durată ale societății și civilizației (demers preponderent demografic).

Partea a treia (p. 359—554) a lucrării este consacrată unor probleme religioase ale secolelor XVI—XVIII, avîndu-se în vedere aspecte de istorie locală (Lorena; dioceza La Rochelle), dar și general-europeană (gînduri despre reformă și biserică în secolul al XVI-lea prilejuite de lucrarea lui Emile G. Léonard, *Histoire générale du Protestantisme I. La Réformation*; probleme religioase ale secolului al XVIII-lea etc.).

Partea a patra a cărții, sugestiv intitulată „Un bon Camarade", reunește notații ample, adevărate studii în sine, ale lui P. Chaunu pe marginea operelor fundamentale ale istoricilor generației sale (P. Goubert, F. Mauro, J. Delumeau, E. Le Roy Ladurie, R. Mandrou etc.), iar partea a cincea, finală, cuprinde, în spiritul celei precedente, gîndurile autorului despre societatea spaniolă a secolelor XV—XVIII și despre o serie de lucrări consacrate acesteia („La galerie espagnole"; p. 777—1022).

Spațiul limitat disponibil nu ne-a permis decît să sugerăm uriașa diversitate, originalitate și bogăție de idei ale „Retroistoriei" filosofului, teologului, eseistului, economistului și demografului, „dar înainte de toate a istoricului" Pierre Chaunu, lucrare ce reunește contribuții remarcabile privitoare la geneza unei lumi noi.

Sever Mircea Catalan

JAMES C. RILEY, *Insects and the European Mortality Decline*, în „The American Historical Review", Vol. 99, Number 4, October 1986, p. 833—858

Mergînd pe linia unor mai vechi preocupări privind impactul maladiilor și consecințele lor asupra istoriei umanității *, însemnarea bibliografică de față se oprește asupra rolului insectelor în secolul al XVIII-lea în transmiterea bolilor și conexiunea între acestea și scăderea mortalității[1]. Profesor la Universitatea Indiana (S.U.A.), James C. Riley este specialist în

* Vezi pe larg comunicarea noastră *Considerații privind epidemia de ciumă de la Marsilia din Provence (1720—1723)*, la Laboratorul de Demografie Istorică, aprilie 1988.

[1] Vezi și J. R. Busvine, *Inspects, Hygiene and History*, London, 1976; Arthur E. Imhof, *From the Old Mortality Pattern to the New Implications of a Radical Change from the Sixteenth to Tweentieth—Century*, în „Bulletin of Medicine", 59, 1985, p. 1—29.

istorie economică şi a maladiilor şi s-a remarcat prin utilizarea metodelor cantitative în analiza efectelor bolilor asupra capacităţii de muncă. Două sînt lucrările sale cele mai importante — *The International Government Finance and the Amsterdam capital market 1740 1815*, Cambridge, At the University Press, 1980, şi *The Eighteenth-Century Campaign to Avoid Disease*, 1986. În prezent lucrează la elaborarea unei lucrări masive privind urmările războiului de şapte ani (1756 1763), intitulată *The Seven Years War and the Old Regime in France, The Economic and Financial Toll*. În studiul de faţă publicat în organul de presă al prestigioasei American Historical Association, Riley apreciază drept cauză a scăderii mortalităţii în secolul al XVIII-lea măsurile de întărire a igienei şi sănătăţii publice prin reducerea densităţii insectelor ce asigurau rolul de agent microbian.

Autorul consideră că după 1670 rata mortalităţii a început să scadă pentru a atinge in anul 1950 30—40 1000 locuitori. Pentru a întreprinde o analiză obiectivă trebuie avute ı vedere cîteva elemente şi anume: bolile importante din secolele XVII—XVIII şi evoluţia lor, vîrsta la care intervine în medie decesul, căile de transmitere a bolilor, primele măsuri profilactice efective, aria geografică cuprinsă de declinul mortalităţii. Riley arată că scăderea m rtalităţii a început în Europa occidentală si apoi s-a deplasat lent spre răsărit (cf. p. 834). Discuţia în jurul insectelor — ţînţari, muşte, păduchi, purici, gîndacii negri — îl determină pe Riley să le numească „insecte vectori" (p. 849) sau „vectori biologici şi mecanici de transmitere a bolilor" (p. 834). Ca purtători de microorganisme sau veritabili agenţi patogeni, ele s-au aflat în centrul unei vaste dezbateri în ştiinţa contemporană cu privire la numărul, densitatea şi capacitatea lor. Dar scăderea mortalităţii în Europa secolului XVIII a aflat de-a lungul veacurilor mai multe explicaţii asupra cărora Riley insistă îndelung. Mai întîi, s-a dezvăluit că consumul de hrană a început să crească. Dar ea transpune, în concepţia autorului, realităţile secolului XX şi ale statelor subdezvoltate în secolul Luminilor. Unele studii privind crizele de hrană (distrugerea recoltei) au marcat puternic triada hrană-foamete-moarte pentru Anglia secolului XVI şi Europa occidentală şi centrală în cel următor. O explicaţie ca aceasta este însă dezminţită de creşterea preţurilor la hrană între 1730—1815 şi ea vizează, foarte probabil, scăderea mortalităţii în special la populaţia săracă, nefiind expusă generalizării. R. G. Brown şi Thomas Mckeown în studiul *Medical Evidence Related to English Population Changes in the Eighteenth-Century* publicat în „Population Studies" în anul 1955 relevă drept cauză a scăderii mortalităţii măsurile pentru dezvoltarea medicinii şi întărirea stării de sănătate a populaţiei. Riley opinează însă că introducerea de terapii moderne în această perioadă nu poate oferi o argumentaţie solidă deoarece majoritatea, fie ele chiar ale lui Hermann Boerhaave, au fost din cele tradiţionale bazate pe sîngerare şi purgaţie. Chiar inocularea antivariolică, descoperită de Edward Jenner, a fost puţin răspîndită în afara Angliei, iar unii specialişti erau sceptici. Există autori ce pun scăderea nivelului de mortalitate pe seama unei noi atitudini faţă de copii, concretizată în grija deosebită faţă de aceştia. Or, o astfel de schimbare de mentalitate este greu de descifrat în documentele contemporane. Se recomanda spălarea periodică a copiilor, dar părinţii se opuneau. Creşterea veniturilor unor familii din Anglia a permis accesul la serviciile medicinei, dar în mare acestea erau încă foarte scumpe. Paul-Marie Boulanger şi Dominique Tabutin, în lucrarea recent apărută la Liège în 1980, *La mortalité des enfants dans le monde et dans l'histoire*, au identificat o reală scădere a mortalităţii infantile abia după 1750. Riley critică şi explicaţia privind creşterea rezistenţei la boală şi scăderea virulenţei microorganismelor, de pildă a baccilului streptococic. Autorul insistă cel mai mult asupra unei explicaţii la care aderă, adică adoptarea de măsuri de igienă publică. Adoptate de stat sau particulari, ele au dus la creşterea stării de sănătate a populaţiei. Medici ca Giovanni Lanci şi Bernardino Ramazzini în Italia, Friederich Hoffman în Germania, Thomas Sydenham în Anglia, mergînd pe linia tradiţiei renascentiste, dar adaptată datelor noi ale secolului XVIII, au cercetat epidemiile epocii, evoluţia climatului, modificările geografice şi au explicat unele boli prin transformările din mediul ambiant. Ei au propus începînd mai ales cu deceniul cinci al secolului XVIII aplicarea de carantine obligatorii, secarea bălţilor şi mlaştinilor, aerisirea locurilor publice, dezinfectarea încăperilor din locuinţe, spitale, închisori, vase, prin arderea pulberii de sulf, îngroparea cadavrelor în afara oraşelor, spălarea şi drenarea canalelor. Astfel de măsuri au fost iniţiate în Germania, Anglia, Italia, Imperiul Habsburgic, Franţa, unde în 1764 s-a publicat un decret regal în acest sens. Riley subliniază că prin aceste măsuri s-au distrus zone de prosperitate a insectelor, dar este încă greu să se precizeze cu exactitate numărul acesta şi zonele de densitate maximă. S-a realizat doar „un control local" (p. 841) asupra lor.

Cercetările recente au demonstrat că scăderea mortalităţii trebuie studiată pe vîrste, deoarece: 1) scăderea nivelului mortalităţii la diferite vîrste s-a produs în momente diferite; 2) boli importante au afectat înainte de scădere unele grupuri de vîrstă mai mult ca celelalte şi 3) structura vîrstei europene s-a modificat prin creşterea numărului de locuitori şi scăderea mortalităţii (cf. p. 841). Dificultăţile evaluării demografice în aceste condiţii provin şi din aceea că nu toate decesele erau înregistrate, mai ales cele din primele luni de viaţă. Riley a alcătuit un tabel cu privire la principalele boli cunoscute în Europa Secolului Luminilor şi modul de transmitere a agenţilor patogeni.

Pînă către anii '70 ai secolului XVII o cauză fundamentală a mortalității europene a fost ciuma bubonică, a cărei intensitate a scăzut mult în secolul XVIII, cu cîteva excepții — Marsilia (1720), Rusia (1771). Unii autori nu o mai consideră ca o cauză a mortalității, deși șoarecele și puricele au transmis și alte boli. Date interesante privind mortalitatea în secolul XVIII apar în arhivele unor așezăminte spitalicești și în însemnările medicilor. Dacă ciuma dispare aproape total, febra tifoidă scade în importanță, ca și tifosul, în Anglia pînă către

Nr. crt.	Boala	Mod de transmitere
1	Diareea	
2	Difteria	contact fizic, aer
3	Dizinteria	insecte, hrană sau apa contaminată
4	Gripa	aer, contact fizic
5	Malaria	insecte
6	Trichină, linți	aer, contact fizic
7	Tuberculoză pulmonară	aer
8	Variolă	aer, contact fizic
9	Febra tifoidă	insecte, apa contaminată
10	Tifos	insecte

(cf. p. 843)

1830, holera, difteria, scarlatina și tusea convulsivă se manifestă în continuare. Semnificativă ni se pare în acest sens și lucrarea lui W. F. Bynum și V. Nutton, *Theories of Fever from Antiquity to the Enlightenment*, London, 1981, care înfățișează o imagine istorică asupra cauzelor febrei și remediilor sale.

Încercînd să afle o explicație logică și rațională asupra mortalității în scădere în secolul XVIII, Riley propune o analiză aprofundată a statutului insectelor, ce s-a modificat în această perioadă. Bolile transmise de insecte și prin hrana contaminată erau foarte apropiate, căci între 1670—1870 abatoarele în aer liber sau modul de preparare a hranei a rămas în mare același. De pildă, variola a luat în secolul XVIII locul ciumei în explicarea mortalității infantile. Abia între 1890—1910 oamenii de știință au identificat rolul insectelor în transmiterea bolilor, de exemplu, țînțarul Anofel în cazul malariei. Referindu-se la Secolul Luminilor, autorul studiului se oprește asupra cîtorva boli și a „insectelor-vectori" adiacente lor. *Dizinteria*, periculoasă pentru copii, era transmisă prin hrană sau apa contaminată, iar în forma sa baccilică de baccilul *Shighella dysenteriae*, purtat foarte probabil de muște și gîndaci. În zonele bogate în densitate a lor, gradul de boală era mare. *Febra tifoidă* nu a fost deosebită de *tifos* pînă în secolul XIX și este foarte greu pentru a o identifica în secolul XVIII. Ea a fost răspîndită nu doar prin apa contaminată, precum în Olanda, Franța și Anglia, ci și de păduchele de corp *(Pediculus humanus humanus)* sau mai rar prin musca puricelui *(Xenopsylla cheopis)*. În secolul XVIII tifosul a lovit zonele marilor aglomerări: închisori, tabere militare, vase militare și comerciale. *Malaria* este incomplet studiată pentru secolul XVIII. Leonard Jan Bruce-Chwatt și Julian de Zulueta, în *The Rise and Fall of Malaria in Europe, A Historico-Epidemiological Study*, Oxford, 1980, arată o creștere în intensitate a cazurilor de malarie în sec. XVII—XVIII. Unii istorici au apreciat că femela *Anopheles* rezistă doar în zonele calde, dar investigații recente au dezvăluit rezistența sa la frig și temperaturi scăzute. Doar astfel se explică impactul uneori violent al malariei în secolul XVIII în nordul Angliei și Suediei. Acțiunea concertată a mai multor boli, ce s-au repercutat asupra populației, se explică în concepția lui Riley și prin larga răspîndire a păduchilor și muștelor. Primii reveneau, după calculele autorului, 400—500 raportat la numărul de locuitori ai marilor orașe (p. 849) și au fost agenții tifosului și pediculozelor. Muștele sînt purtătorii a peste 100 specii de microorganisme și 65 boli (cf. p. 850). Ele au purtat cele mai multe boli ce au afectat copii și tineri. Profesorul Riley susține că în actualul stadiu al cercetării sînt încă unele aspecte dificile de evaluat — efectivul numeric al populației de insecte, proporția în care contactele între om și insecte au facilitat transmiterea de boli. Dacă estimăm la 110 milioane de locuitori populația Europei la începutul secolului XVIII, numărul de insecte a fost mult mai mare, dar a scăzut odată cu măsurile de igienă de după 1740. „Aflat sub control, numărul lor a fost suficient să provoace cazuri de boală, dar nu de epidemii" (p. 853). Controlul asupra lor prin măsurile de igienizare a generat scăderea ratei mortalității, variabilă de la zonă la zonă

și de la an la an. S-a adăugat folosirea în contra lor a sulfurilor și alcaloizilor. Desigur, mortalitatea a scăzut în secolul XVIII în funcție de vîrstă și sezonier, cu apogeul vara tîrziu, deși imaginea aceasta a tins uneori să dispară.

Bazîndu-se pe o bibliografie bogată și de dată recentă, dar pe puține materiale arhivistice, concentrîndu-se mai ales asupra Europei occidentale și centrale și aproape deloc asupra celei răsăritene, profesorul Riley izbutește un studiu interesant în care latura epidemiologică domină în dauna celei istorice, impactul asupra efectivelor demografice fiind trecut cu vederea. A luat naștere o explicație științifică originală asupra unei perioade cruciale de istorie.

Mihai Manea

KARL KASER, *Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft in der kroatisch-slawonischen Militärgrenze (1535—1881)*, Graz, 1986

Cartea pe care o prezentăm este lucrarea de habilitare a istoricului Karl Kaser, specialist în problemele istoriei sud-estului european. Apărută în colecția „Zur Kunde Südosteuropas" a Institutului de istorie al Universității din Graz, ea are ca obiect cercetarea zonei de graniță militară formată între imperiul habsburgic și cel otoman în secolele XVI—XVII, zonă cuprinsă între Marea Adriatică, urmînd linia fluviilor Kupa și Sava, și Belgrad.

Constatînd că istoricii au studiat cu precădere aspectele politice și militare legate de această graniță, autorul aduce în centrul preocupărilor sale viața economică și socială a țăranilor-grăniceri, pornind de la faptul incontestabil că elementul fundamental al structurii comunităților in discuție îl formau țăranii liberi, proprietari grevați doar de serviciul militar care condiționa dreptul de proprietate, activitatea economică fiind deci cea precumpănitoare.

În condițiile politico-militare noi din secolul al XVIII-lea se manifestă însă un accelerat proces de militarizare care a funcționat, lucrul pare paradoxal la prima vedere, ca un puternic factor de disoluție a vechilor structuri.

Ținînd seama de aceste procese majore, autorul și-a structurat lucrarea în două mari părți: *Societățile de graniță timpurii (1535—1754)* și *Societatea militarizată (1754—1881)*.

Prima parte analizează condițiile și modalitatea în care s-au format aceste structuri agrar-militare. În teritoriile pustiite de turci, în zona de graniță, au fost colonizate începînd cu secolul al XVI-lea familii refugiate din imperiul otoman, în mare parte vlahi balcanici, care sperau să redobîndească statutul lor privilegiat angajîndu-se la serviciul de pază în schimbul unei proprietăți funciare libere. S-a format în acest fel o societate agrară, organizată pe baza unei economii naturale, lipsită de clasele și antagonismele sociale care caracterizau zonele „civile" învecinate. Lipsa unei coordonări centrale a procesului de populare a zonei pustii a generat sensibile diferențe în structurile administrative, militare, etnice etc. ale diferitelor districte și generalate, dar tuturor le era comună condiționarea reciprocă dintre serviciul militar și proprietatea funciară.

Valoarea cercetărilor lui Karl Kaser este dată și de faptul că el a folosit un foarte bogat material documentar, inedit în bună măsură, aflat în arhivele din Graz, Viena și Zagreb. Dat fiind faptul că multe dintre ele se referă la populația vlahă de la sud de Dunăre, semnalăm cîteva mai importante ce ar putea interesa pe istoricii români. Fondul „Militaria" de la Steiermärkischen Landesarchiv din Graz, care cuprinde cca 950 de sertare conținînd hărți militare, rapoarte și documentații ale unor comisii referitoare la colonizarea, privilegiile și statutele juridice ale vlahilor, fondul „Vindica et Croatica" aflat la Hofskriegrat din Viena, ce peste 50 de fascicole, care conține numeroase date referitoare la aspectele sociale, economice, administrative și militare ale comunităților de vlahi.

Bogăția și precizia izvoarelor, analizate cu atenție, au permis autorului să reconstituie detaliat mecanismele interne ale proceselor de producție, repartizarea fondului funciar în funcție de numărul și mărimea familiilor. Registrele și conscripțiile au oferit datele cu ajutorul cărora s-a construit tabloul evoluției populației, a întemeierilor de noi sate, a relațiilor familiale și etnice. În această perioadă mișcările de populație, schimbările, cîteodată radicale, în structura etnică erau determinate în mare măsură de procesul de colonizare și mai puțin de procese naturale interne.

În cea de-a doua parte a lucrării sînt analizate fenomenele și procesele din prima jumătate a secolului al XVIII-lea care au dus la militarizarea zonei de graniță și care au determinat pînă la urmă desființarea ei în 1881. Autorul identifică trei procese: 1) înaintarea graniței militare în teritoriul otoman la cumpăna veacurilor XVII—XVIII și folosirea grănicerilor din zona de graniță din ce în ce mai mult în armata imperială; 2) creșterea populației și fărîmițarea proprietății funciare; 3) neputința statului de a asigura finanțarea zonei de graniță.

A doua jumătate a secolului al XVIII-lea a însemnat pentru comunitățile militare o schimbare structurală care a avut ca sfîrșit transformarea lor într-o singură și unitară structură puternic militarizată, ștergîndu-se deosebirile zonale din perioada precedentă.

Măsurile fiscale, de modernizare a producției agrare, de uniformizare administrativă aveau drept scop final transformarea zonei de graniță într-o regiune capabilă să dea armatei imperiale regimente cît mai multe. Transformarea graniței militare într-o zonă de recrutare a asigurat în continuare o situație privilegiată pentru grăniceri în comparație cu țăranii din celelalte regiuni ale imperiului, dar prețul a fost totuși prea mare: introducerea unor impozite, creșterea și permanentizarea serviciului militar, ceea ce a înclinat balanța dintre țăranul liber și soldat în favoarea celui din urmă. Cînd, după 1848, s-a deschis calea eliberării din iobăgie, zona de graniță a încetat să mai exercite atracția socială de dinainte, devenind treptat un anacronism ce trebuia înlăturat.

Rezultatele științifice, indicațiile bibliografice și de documentare ale lucrării vor trebui să rețină atenția istoricilor.

Antal Lukács

* * * *Démographie historique*, vol. îngrijit de Maria Luiza Marcilio și Hubert Charbonneau, Paris, 1979

Volumul *Démographie historique*, realizat prin stăruința Mariei Luiza Marcilio și a lui Hubert Charbonneau, cu colaborarea lui E. Hélin, L. Henry, Th. H. Hollingsworth, J. Légaré, G. Leti, J. P. Poussou și E. Van de Walle — traducere după *Demografia historica*, São Paulo, 1977 — a apărut la Paris, în 1979, în seria publicațiilor Universității din Rouen. El înmănunchează studii ce reflectă atît evoluția preocupărilor mai importante din sfera demografiei istorice, pînă în deceniul trecut, cît și cercetări metodologice, de mare utilitate pentru dezvoltarea acestei discipline.

După notele [1] care-i prezintă pe reputații autori, introducerea alcătuită de Maria Luiza Marcilio [2] (Brazilia) evidențiază tocmai împrejurările în care de prin 1950 s-au desfășurat în diferite centre ale lumii investigații ce au condus, treptat, de-a lungul a mai bine de 30 de ani, la sporirea impresionantă a travaliului științific — marcînd interesul specialiștilor — pentru noua dimensiune a demografiei.

Extinderea cercetărilor asupra altor aspecte ce pot fi desprinse din îndelungata existență a comunităților umane — favorizate și de utilizarea unor căi și soluții elevate de studiu, cum sînt cele statistico-matematice — a impus cu necesitate fixarea mai exactă a domeniului, a direcțiilor de cercetare, a metodologiei trebuitoare în abordarea diferitelor teme.

Remarcăm în această ordine de idei contribuția lui Thomas H. Hollingsworth [3] (Anglia), cu privire la obiectul demografiei istorice, la modul de abordare a studiilor — pornind de la cele zece „mari principii", cum le numește autorul, o adevărată structură în procesul cunoașterii — precum și în legătură cu conceptele și sursele cu care trebuie să se opereze, ca modalități de abordare și investigare a diferitelor subiecte.

De la aspecte teoretice, cititorul este introdus apoi în laboratorul practicilor de lucru, prin studiul lui Louis Henry [4] (Franța), dezvăluind modul în care pot fi reconstituite familiile, cu ajutorul registrelor de evidență ale parohiilor.

Giuseppe Leti [5] (Italia) se va opri în continuare asupra problemei folosirii sondajelor în ancheta fenomenelor demografice din trecut, pe calea decupării din ansamblul informațional a unor microunități, reflectînd imagini redate la o anumită scară, ce pot sluji apoi la reconstituirea — în plan mai larg — a aspectelor supuse investigației.

Progresele remarcabile realizate cu ajutorul cercetărilor statistice, a analizei matematice, prin utilizarea calculatoarelor și în domeniul demografiei, justifică, fără îndoială, demersul lui Hubert Charbonneau și al lui Jacques Légaré [6] (Canada), ce-și află locul în volumul de față.

Nu întîmplător, mai sus amintitului studiu îi urmează acela al lui Etienne Van de Walle [7] (Belgia), abordînd o temă, de asemenea, de interes, și anume aceea a demografiei istorice și modelele, pe care autorul le definește ca un ansamblu de elemente cunoscute utilizabile într-un cadru ipotetic, necesare suplinirii lacunelor informaționale.

Jean-Pierre Poussou [8] (Franța) este preocupat să ofere cititorului, angajat în cercetările de demografie, unele repere tipologice și metodologice care deschid noi perspective studiilor despre migrațiile de populație înainte de 1850.

[1] *Notes sur les collaborateurs* (p. 7—9).
[2] *Introduction* (p. 11—32).
[3] *La démographie historique: concepts et sources* (p. 33—51).
[4] *L'exploitation des registres paroissiaux et la réconstitution des familles* (p. 53—76).
[5] *Problèmes d'échantillonnage statistique dans les enquetes de démographie historique* (p. 77—107).
[6] *Utilisation des ordinateurs en démographie historique* (p. 109—130).
[7] *Démographie historique et modèles* (p. 131—151).
[8] *Introduction a l'étude des migrations anciennes* (p. 153—188).

Volumul asupra căruia ne-am oprit se încheie cu contribuţia lui Etienne Hélin [9] (Belgia), ce înmănunchiază o serie de reflexii în legătură cu relaţia profesiune-statut social. Relevînd importanţa detectării ocupaţiilor, ca mijloc de analiză a structurilor socio-profesionale, autorul subliniază faptul că pe această cale indivizii şi familiile lor pot fi în mai bună măsură situaţi în diferitele straturi ale populaţiei comunităţilor cu veche tradiţie de existenţă. Ca şi în cercetările precedente, şi aici sînt supuse discuţiei diferite date şi probleme de metodă ce pot călăuzi investigaţiile pe tărîmul demografiei istorice în viitor.

Astfel constituit, volumul oferă, aidoma unui „manual", o informaţie ce dă nu numai răspunsuri importantelor teme abordate, ci deschide — folosind experienţa acumulată pînă în deceniul trecut — mai largi perspective progresului în această disciplină.

C. Bălan

* * * *Blasones militares*, coord. col. de cav. D. Jesús Martín Sappia şi căpitan D. Rafael Marínez Gonzáles, Servicio Histórico Militar, Madrid, 1987, 414 p.

Lucrarea *Blasones militares*, editată în 1000 de exemplare, este primul volum din cele trei ale *Tratatului de Heraldică militară*, tratat ce va fi inglobat în colecţia *Heráldica e Historiales de los Cuerpos del Ejército*.

Lucrarea se prezintă structurată în trei părţi. Prima dintre acestea reproduce diplome militare, paşapoarte, formulare diverse, din secolul XVIII. Interesul publicării şi reproducerii, în condiţii grafice excelente, a acestei categorii de documente este, în primul rînd, de natură sigilografică şi heraldică, pentru că sînt reproduse şi blazoanele şi sigiliile autorităţilor militare ale epocii.

I. *Paşapoartele* (Pasaportes) reprezintă permise de liberă trecere individuale, pentru persoane aflate în misiune. In acest caz paşaportul nu era doar permis de liberă trecere ci şi ordin de rechiziţie sau de ajutor, pentru autorităţile locale. Numeroasele abuzuri săvîrşite de posesorii acestor documente au făcut ca în formularele eliberate să se specifice clar durata deplasării şi ce fel de ajutor trebuia să i se dea celui aflat în misiune (p. XI).

II. *Permisele* (Licencias) sînt de mai multe tipuri şi au drept scop eliberarea din serviciul militar, temporară, absolută sau din cauza incapacităţii fizice.

a) Eliberarea din serviciul militar pe baza incapacităţii fizice era acordată în urma unui examen efectuat de forurile superioare (*Directores şi Inspectores de las Armas*). Se acordau mai usor soldaţilor din *Recluta* (corp recrutat prin voluntariat) şi mai greu celor din *Quinta* şi *Leva* (corpuri ale serviciului militar obligatoriu — prima recrutată în timp de război, cea de-a doua cu rol de asigurare a ordinei publice). Aceste permise de eliberare pentru incapacitate fizică nu se refereau şi *la o limită de vîrstă*, fiind adesea preferaţi soldaţii „cu experienţă", pentru disciplină şi curaj.

b) Permisele de eliberare definitivă erau acordate celor din *Quinta* şi *Leva* la terminarea serviciului, deci în timp de pace.

c) Permisele temporare, eliberate pentru motive „temeinice", nu puteau depăşi trei luni (cu excepţia lunilor aprilie, mai, septembrie, octombrie — perioadă în care se făcea trecerea în revistă a trupelor). Motivele „temeinice" menţionate erau „să îşi vadă familia şi casa". În cazul ofiţerilor, aceste permisii ajungeau la şase luni.

Partea a doua conţine ceea ce interesează în mod deosebit din punct de vedere heraldic — scuturile şi armeriile celor mai importante personalităţi militare din secolul al XVIII-lea şi pînă în secolul XX. Desigur, pentru un bun cunoscător al istoriei Spaniei şi mai ales al nobilimii ei, este foarte interesant de urmărit cum vechi armerii de familie se completează şi se recompun sub impactul cuceririi „lumii noi", cum se nasc noi blazoane şi titluri (vicerege, inspector general etc.) în acelaşi proces de expansiune colonială (De exemplu, blazonul lui Don Manuel de Cañas ce adoptă, ca armerii parlante, trestia de zahăr — p. 343). De asemenea, funcţiile militare îşi pun şi ele amprenta în compoziţiile heraldice. Pentru a ilustra fapte de arme şi funcţii militare, numeroase armerii reproduc turnuri, ostaşi înarmaţi, călare sau pedeştri, spade, tunuri. Imbinarea tradiţiei heraldice cu noile atribute de funcţie o găsim în perpetuarea simbolului *Cazanului* — ce reprezenta în evul mediu spaniol însemnul comandanţilor militari, acei „ricos hombres", capabili să-şi hrănească trupa. Don Geronimo Gaballero, ministru de război, in 1787 (p. 313), Don Miguel José de Azanza, vicerege al provinciei Rio La Plata (1800) şi ministru de război în 1807 (p. 315), Don Juan Alvarez Mendizabal, ministru de război în 1846 (p. 341), Don Laureano Sanz, ministru de război în 1846 (p. 347), sînt cîţiva dintre cei care purtau cu toată cinstea acest însemn. Desigur, imagini care vorbesc despre vechimea unei familii sînt interesante şi mult mai numeroase, apărînd adesea leul, castelul sau vulturul Sf. Ioan, aluzie la nobleţea şi serviciile aduse. Dacă totul ar putea fi corelat

[9] *Profession et statut social* (p. 189—213).

şi cu date genealogice, s-ar putea reconstitui, prin imagine heraldică, istoria unei familii. Acest lucru este, însă, pe deplin posibil pentru toţi cei interesaţi deopotrivă atît în genealogie, cît şi de heraldică şi este o direcţie de urmat. În acelaşi capitol se poate urmări şi modernizarea structurii organizatorice a armatei spaniole, făcută în bună parte şi sub imperiul instituţiilor similare franceze, la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi în prima jumătate a celui de-al XIX-lea, prin introducerea funcţiilor de ministru de război (1705), secretar de stat pentru justiţie, marină, pentru Indii şi Colonii sau prin înfiinţarea Direcţiei Generale a Statului Major, în 1835, ca şi a corpului militar al Carabinierilor Coastelor şi Graniţelor (1829) sau a Gărzii civile (1844). Toate acestea s-au bucurat şi de însemne proprii.

O ultimă categorie de blazoane, interesantă nu numai datorită personajelor pe care le reprezintă, dar şi pentru că reflectă atitudinea autorilor faţă de regimul franchist, o constituie inserarea personalităţilor militare de la începutul secolului XX pînă în 1946. După blazonul lui Primo de Rivera y Orbaneja (Presidente del Directorio Militar — 1923), mort în 1930, sînt reproduse, în ordine cronologică, armeriile înalţilor demnitari ai regimului franchist. Aceştia sînt: Don Ricardo Sarador y Santes, inspector general al Gărzii civile, în 1937, apoi şef al reprezentanţei economice în Canare (1941); Don Andreas Soliquet Zumeta, preşedinte la Tribunalului Militar Suprem (din 1945 pînă în 1959); Don Jose Moscardo Iturante (1939—1945: „Jefe de la Casa Militar de S. E. el Generalisimo" — şeful gărzii personale a lui Franco); Don Fidel Davila Arrondo, ministrul armatei în 1946.

Interesant este că din punct de vedere heraldic toată această ultimă categorie de blazoane se distinge prin abundenţa ornamentelor exterioare, mantale dublate cu hermină, lambrechini, ornamente ce lipseau cu desăvîrşire din armeriile secolelor XVIII—XIX.

Ultima parte a lucrării, de certă valoare heraldică, este *Libros con los Muy Nobles Srs. Virreyes de los. Reynos de Peru (desde MDXLIIII — 1544)*. În aceste documente sînt prezentate portretele principalilor viceregi, cu o scurtă biografie, din partea editorilor. Interesant este faptul că pe lîngă portretele titularilor acestei funcţii sînt reproduse şi blazoanele lor, cititorului înfăţişîndu-i-se o galerie de personaje, ce prind parcă viaţă sub ochii săi.

Ileana Căzan

„Srednie Veka", Moscova, volumele: 44 (1981), 416 p.; 45 (1982), 416 p.; 46 (1983), 440 p.; 47 (1984), 416 p.; 48 (1985), 416 p.; 49 (1986), 368 p.; 50 (1987), 392 p.

De la ultima prezentare a anuarului sovietic de medievistică, în volumul 10 din „Studii şi materiale de istorie medie", a trecut aproape un deceniu de fructuoasă activitate. Nu putem începe o dare de seamă, cît de succintă ar fi ea, fără să ne oprim mai întîi asupra studiului bilanţ publicat în volumul 50 pe anul 1987 de către E. V. Gutnova şi V. I. Ukolova, închinat analizei rezultatelor şi perspectivelor periodicului „Srednie Veka". Acest studiu prezintă un interes particular nu numai pentru faptul că el ne înfăţişează principalele momente din istoria publicaţiei, ci şi pentru că activitatea ei a fost şi este o oglindă fidelă a dezvoltării medievisticii sovietice din perioada postbelică. Revista a fost întemeiată în timpul marii conflagraţii mondiale, primul ei volum apărînd în 1942, paralel la Moscova şi la Leningrad, sub egida Academiei de Ştiinţe a U.R.S.S. Primul redactor responsabil al periodicului a fost Alexandr Dimitrievici Udalţov, din comitetul de redacţie făcînd parte Evgheni Alexeevici Kosminski, Nikolai Pavlovici Graţianski, Serghei Danilovici Skazkin, Boris Fedorovici Porşnev şi Zoia Vasilievna Moşina, reprezentanţi de prestigiu ai medievisticii sovietice de atunci. La început, publicaţia nu a fost de fapt o publicaţie periodică. Volumul 2 din ea a părut abia în 1946, sub redacţia lui E. A. Kosminski, S. D. Skazkin, N. P. Graţianski (decedat în 1945), A. I. Neusihin şi M. M. Smirin. De la volumul 3, apărut în 1951, „Srednie Veka" s-a transformat într-o publicaţie periodică, apărînd între 1953 şi 1957 cîte un volum pe an, iar între 1958 şi 1965 cîte 2, uneori cîte 3 şi chiar 4 volume pe an. Din 1966, „Srednie Veka" a devenit anuarul medievisticii sovietice, fiind condus de un colegiu de redacţie în fruntea căruia se aflau oameni de ştiinţă ca E. A. Kosminski (pînă în 1959), S. D. Skazkin (pînă în 1973), A. I. Danilov, V. I. Routenburg, care conducea pînă în 1988 „Srednie Veka"; aici au publicat studiile lor cei mai de seamă reprezentanţi ai medievisticii sovietice ca: S. D. Skazkin, A. I. Neusihin, A. D. Liublinskaia, M. M. Smirin, Z. V. Udalţova, E. V. Gutnova, V. I. Routenburg, A. N. Cistozvonov, Ia. A. Leviţki, Iu. M. Saprikin, A. P. Korsunski, L. A. Kostelnikova, Iu. L. Bessmernîi, L. S. Cikolini, L. M. Braghina, M. A. Barg, A. Ia. Gurievici, A. I. Danilov, S. M. Stam, A. A. Kirillova, T. S. Osipova, A. A. Svanidze, K. A. Haciaturian, A. E. Stöckli, I. N. Osinovski şi mulţi alţii.

„Srednie Veka" se prezenta cu o tematică variată, începînd de la studii de metodologie, de gîndire istorică şi istoriografie, pînă la publicarea de izvoare, prezentări ample de cărţi sovietice şi străine şi bibliografie. Remarcăm şi faptul că în anuar pe parcursul anilor au apărut şi studii alcătuite de medievişti din alte ţări, inclusiv din România. Un loc aparte în cadrul anuarului a ocupat şi ocupă istoria culturii în Europa medievală şi renascentistă.

Ceea ce este caracteristic publicaţiei constă în dialogul permanent cu medievistica europeană şi mondială, aspect accentuat in mod deosebit pentru volumele 44—50. Astfel, în volumul 45 găsim o amplă prezentare despre *Problemele medievisticii la Congresul internaţional al ştiinţei istorice din Bucureşti*, scrisă de Z. V. Udalţova, E. V. Gutnova şi A. N. Cistozvonov; o analiză despre *Problemele Războiului de o sută de ani în istoriografia engleză şi franceză*, semnată de N. I. Bosovokaia. În volumul 46 se publică studiul lui O. F. Kudreavţev referitor la *Studierea mişcării de reformă italiene în istoriografia apuseană (secolul al XIX-lea — prima jumătate a secolului al XX-lea)*. Volumul al 47-lea cuprinde o privire critică despre *Unele probleme ale genezei feudalismului pe teritoriul Franţei, aflate în dezbatere*, semnată de Iu. L. Bessmertnîi, un studiu al lui A. N. Cistozvonov referitor la *Tradiţie şi inovaţie în studierea revoluţiei burgheze din Ţările de Jos în secolul al XVI-lea, aşa cum apar ele în istoriografia naţională*, o prezentare amplă a revistei „Irish Historical Studies" pe anii 1975—1980, semnată de T. S. Osipova. În volumul 49 se publică studiul lui O. I. Varjas despre *Unele probleme ale istoriei agrare a Portugaliei aşa cum sînt ele înfăţişate în istoriografia contemporană portugheză* şi cel semnat de O. F. Kudreavţev privitor la *Istoriografia postbelică a mişcării italiene de reformă*. Volumul al 50-lea conţine mai multe studii de acest gen. Astfel, E. V. Gutnova, L. A. Kotelnikova şi L. S. Cicolini semnează o interesantă trecere în revistă referitoare la *Problemele de medievistică la cel de al XVI-lea Congres mondial al ştiinţei istorice de la Stuttgart din 1985*. K. T. Jumagulov înfăţişează rezultatele cercetărilor arheologice din R. F. G. în domeniul structurii agrare la vechii germani, A. D. Rolova face o trecere în revistă a cercetărilor istorice contemporane referitoare la lupta de clasă din Florenţa în secolele al XIV-lea şi XV-lea, iar P. Iu. Uvarov trece în revistă rezultatele cercetărilor franceze şi belgiene din deceniul nostru cu privire la istoria universităţilor în evul mediu. La toate acestea se adaugă numărul mare

de lucrări ale medieviştilor din diferite ţări recenzate şi analizate critic pe coloanele volumei r publicaţiei „Srednie Veka". Spaţiul restrîns al dării noastre de seamă nu va permite să amintim lucrările recenzate, colecţia reflectînd grija de a reţine tot ce este nou şi important n medievistica mondială. Remarcăm doar că în cele 7 volume la care ne referim au fost recenzate aproape 40 de lucrări cu o tematică variată şi substanţială. Tot de domeniul contactelor şi dialogului medievisticii sovietice cu medievistica mondială ţine şi participarea activă a savanţilor sovietici la reuniuni internaţionale (simpozioane, colocvii, conferinţe, dezbateri etc)., particopare despre care anuarul „Srednie Veka" publică dări de seamă cu informaţii şi ştiri interesante.

Redacţia „Srednie Veka" urmăreşte cu deosebită atenţie rezultatele obţinute de medievistii sovietici. Pe coloanele publicaţiei găsim permanent dări de seamă despre dezbaterile organizate, despre tematica noilor cercetări, discuţii vii asupra unor probleme fundamentale ale istoriei Europei medievale. Este amplu prezentată activitatea unor savanţi sovietici de frunte care prin lucrările lor au dobîndit o recunoaştere internaţională şi se află în primul eşalon al medievisticii mondiale. Astfel, în volumul al 44-lea, A. D. Rolova şi G. L. Kurbatov, la aniversarea a 70 de ani de la naşterea lui V. I. Routenburg, membru cpresponđent al Academiei de Ştiinţe a U. R. S. S., prezintă principalele aspecte ale cercetărilor desfăşurate de acest mare savant, iar I. S. Şarkova a întocmit bibliografia completă a lucrărilor ştiinţifice publicate de V. I. Routenburg. În volumul al 46-lea este înfăţişată de E. V. Gutnova, B. G. Moghilniţki, L. T. Milskaia şi N. I. Smolenski creaţia ştiinţifică a academicianului A. I. Danilov, împreună cu o bibliografie a lucrărilor savantului, alcătuită de A. E. Moskalenko şi B. G. Moghilniţki. În acelaşi volum se publică studiul întocmit de L. T. Milskaia şi O. I. Varjas despre A. P. Korsunski ca istoric medievist.

În 1980 medievistica sovietică a suferit o grea pierdere prin moartea cunoscutei şi recunoscutei medieviste sovietice care a fost Alexandra Dimitrievna Liublinskaia (1902—1980). Ucenicii ei E. V. Bernadskaia, L. I. Kiseleva, Iu. P. Malinin, V. I. Somov au publicat în volumul al 46-lea al anuarului „Srednie Veka" o amplă dare de seamă despre activitatea ştiinţifică şi didactică desfăşurată de A. D. Liublinskaia, o prezentare a materialelor inedite şi a corespondenţei păstrate în arhiva medievistei leningrădene, iar I. S. Şarkova, o altă elevă a savantei, publică lista completă a lucrărilor realizate de A. D. Liublinskaia.

În volumul al 47-lea este prezentată activitatea ştiinţifică a lui A. N. Cistozvonov (de către A. E. Stöckli, N. P. Denisenko şi V. A. Vediuşkin) şi studiul semnat de A. A. Svanidze despre problemele actuale ale medievisticii în lucrările publicate de E. V. Gutnova. În ambele cazuri dările de seamă sînt însoţite de bibliografia completă a lucrărilor realizate. La fel găsim în anuar prezentări, analize şi bibliografii de lucrări publicate de alţi medievişti sovietici cu largă rezonanţă ca: O. L. Vainştein, A. P. Korsunski, E. C. Skrjinkaia şi A. V. Konokotin (în volumul 45), V. V. Stokmar, M. P. Lesnikova şi B. E. Maier (în volumul 49), Iu. M. Saprıkin şi M. S. Stam (în volumul 48). De altfel, în anuar apare o nouă rubrică: *Din istoria medievisticii sovietice*. Reţinem, în sfîrşit, faptul că anuarul nu lasă fără ecou nici una din monografiile cît de cît importante publicate de medieviştii sovietici. În fiecare volum apar 15—20 de recenzii şi adnotări, unele din ele adevărate studii.

Ne-am oprit ceva mai pe larg asupra acestor aspecte informaţionale din munca colegiului redacţional şi din profilul anuarului „Srednie Veka", căci ele au căpătat in ultimul deceniu o pondere mai însemnată. Alături de ele reţin atenţia cîteva rubrici noi ca: *Publicaţia de izvoare, Dezbateri, Studiul izvoarelor, Predarea istoriei medii în învăţămîntul superior. Istoriografia.* În cadrul acestora au fost publicate materiale ca descrierea manuscriselor umaniste italiene păstrate în fondurile Bibliotecii publice „M. E. Saltîkov-Scedrin" din Leningrad (E. V. Bernadskaia, vol. 47 şi 48), două redacţii necunoscute ale tratatului castiliano-genovez din 1146, păstrate în fondurile de manuscrise ale Bibliotecii publice şi în Arhiva Filialei Institutului de istorie din Leningrad (S. D. Cervonov, volumul 46), legislaţia antiţărănească din Ungaria în 1514 (T. P. Gusarova, volumul 47), documente privind istoria luptelor politice din Reichstagul imperial german la sfîrşitul secolului al XIV-lea. Foarte bogată este rubrica de istoriografie.

Un alt aspect nou în activitatea anuarului „Srednie Veka" constă în faptul că cea mai mare parte a studiilor dintr-un volum se referă la o anumită tematică bine definită. Astfel, studiile din întreg volumul al 50-lea se concentrează asupra următoarelor teme: statul în Europa secolelor XIV—XVI, problemele stăpînirii feudale a pămîntului şi cultura evului mediu şi a Renaşterii. În cadrul rubricii despre stat sînt publicate următoarele studii: Statul feudal englez în secolele XIV — XV (E. V Gutnova), Statul în Irlanda secolelor XIV — XVI (T. S. Osipova), Epoca unirilor în Europa de Nord în secolele XIV — XVI (A. A. Svanidze), Politica fiscală a monarhiei pe stări din Franţa în secolele XIV — XV (N. A. Haciaturian), Signoria în Italia secolelor XIV — XV, antecedentele şi condiţiile de apariţie (L. A. Kotelnikova), Formarea structurii statale in Republica unită a Ţărilor de Jos (A. N. Cistozvonov). În cadrul rubricii referitoare la proprietatea şi stăpînirea feudală asupra pămîntului găsim studiile: Alodiu şi sistemul stăpînirii feudale a pămîntului (L. T. Milskaia), Dezvoltarea economică a domeniului Stonor din Anglia în secolele XIV — XV (Iu. P. Uleanov), Dreptul regilor franco ii asupra pădurilor şi dezvoltarea proprietăţii feudale (Ia. D. Serovaiski). Rubrica consacrată

culturii evului mediu şi a Renaşterii cuprinde studiile: Cultura epocii Renaşterii (V. I. Routenburg), Dialoghi lui Luciano şi Utopia lui Moro în ediţia lui Giunti din 1519 (L. S. Cicolini), Erasm şi ediţia din 1516 a Utopiei (A. E. Stöckli). Remarcăm, de altfel, că istoria culturii ocupă un loc de frunte în tematica anuarului, publicîndu-se studii ca: Alamanno Runiccini şi dialogul lui „Despre libertate" (L. M. Braghina, vol. 45), Motive urbane în poezia politică engleză din secolele XIV — XV (N. A. Bogodarova, vol. 45), Identitatea şi „sentimentul-nou" la cronicarii francezi şi germani înainte de lupta pentru învestitură (W. Eggert, vol. 47), Cultura Italiei ostrogotice (V. I. Ukolova, vol.46), Luteranismul în Ţările de Jos (A. N. Cistozvonov, vol. 46), Concepţia etică a lui Machiavelli (M. A. Iusim, vol. 46), Biografii laice în perioada carolingiană şi „Astronomul" ca istoric şi scriitor (V. K. Ronin, vol. 46), Concepţia lui Erasm despre om în lumina lucrării sale „Enchiridion militis christiani" (I. L. Grigorieva, vol. 46), Ideile umanismului civic în cuvîntările magistraţilor florentini din secolul al XV-lea (L. M. Braghina, vol. 47), Umanism, tradiţie populară şi stilul Renaşterii în poezia lui Angelo Poliziano. (R. I. Hlodovski, vol. 47), Mişcarea de Reformă şi Academiile în Italia (O. F. Kudreavţev, vol. 47), Isidorus Hispolensis şi filozofia antică (V. I. Ukolova, vol. 48), Reforma ca factor al istoriei germane din secolul al XVI-lea (A. N. Cistozvonov, vol. 48), Concepţia despre stat şi drept a lui Gianfrancesco Lottini (L. S. Cicolini, vol. 48), De la adunările erudiţilor la societăţi ştiinţifice: academiile italiene în secolele XV — XVII (M. A. Moldavskaia, vol. 48), Boethius şi muzicologia eurpoeană (E. V. Herzman, vol. 48), Francesco Petrarca şi formarea conştiinţei noii personalităţi după tratatul „De vita solitaria" (N. V. Reviakina, vol. 49). Structura politică în „Utopia" (A. E. Stöckli, vol. 49), Reflectarea ideologiei ţărăneşti din perioada Marelui război ţărănesc din Germania în creaţia lui Sebastian Franck (A. A. Lukovţeva, vol. 49), Mişcarea protestatară religioasă în epoca feudalismului timpuriu din Europa apuseană (A. P. Korunski, vol. 44), Umanismul civic în opera lui Matteo Palmieri (L. M. Braghina, vol. 44), Petrarca despre demnitatea umană (N. I. Deviataikina, vol. 44).

Lunga listă de studii dovedeşte atenţia sporită de care se bucură în medievistica sovietică şi din partea colegiului redacţional al anuarului „Srednie Veka" problemele de istoria culturii medievale. Ar fi totuşi unilateral să ne închipuim că tradiţionala tematică de cercetare a aspectelor de istorie social-economică ar fi căzut în desuetudine. Dimpotrivă, medieviştii sovietici au publicat în ultimul deceniu o serie de monografii fundamentale referitoare la mişcări ţărăneşti, la evoluţia structurilor feudale, la proprietatea feudală asupra pămîntului, la istoria oraşelor, a meşteşugurilor şi comerţului etc., preocupare pe larg reflectată şi pe coloanele anuarului „Srednie Veka", care în ultimele 7 volume a publicat o serie de studii fundamentale. Astfel, în vol. 44 au apărut studiile: Proprietatea orăşenească asupra pămîntului în Italia centrală din secolele VIII —XI (L. A. Kotelnikova), Dezvoltarea agrară a Cataloniei şi mediul înconjurător în secolele XII — XIII (L. T. Milskaia), Veniturile după pădurile coroanei în cadrul bugetului regatului Angliei în secolele XII — XIII (Iu. Ia. Serovaiskaia), Proprietatea nobiliară asupra pămîntului în Anglia secolului al XIV-lea (M. A. Barg şi K. D. Avdieva), Potentiores şi meliores londonezi la începutul secolului al XIV-lea (L. P. Repina), Compania de comercianţi şi tîrgoveţi-aventurieri din York în secolele XV — XVI. Contribuţii la istoria capitalului comercial în Anglia (S. P. Markova). În volumul 45 E. V. Gutnova şi G. B. Şişlonova publică două studii fundamentale despre situaţia ţărănimii şi lupta împotriva asupririi feudale în Anglia, respectiv despre structura domeniului abaţiei Glastonbury între anii 1086 şi 1189. Volumul 46 cuprinde studiile de sinteză despre influenţa evoluţiei economice asupra schimbărilor în ierarhia socială din Anglia secolelor XIV — XV (E. V. Gutnova), Arendarea pămînturilor bisericeşti din Toscana la sfîrşitul secolului al XIV-lea şi începutul secolului al XV-lea (L. A. Kotelnikova), Politica de aprovizionare a Marelui ducat al Toscanei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi la începutul secolului al XVII-lea (A. D. Rolova), Comerţul Irlandei în secolul al XVI-lea şi începutul veacului al XVII-lea (T. S. Osipova). La fel de bogat în studii de istorie social-economică este şi sumarul volumului 47. Dintre aceste studii reţinem cele privitoare la structura clasei stăpînitoare din Catalonia secolelor X — XII (L. T. Milskaia), Agricultura pe domeniile familiei Strozzi, o familie bogată de popolani din Toscana (L. A. Kotelnikova), Impozitele extraordinare şi păturile feudale din Anglia în a doua jumătate a secolului al XII-lea (T. S. Feodorova), Schimbări în caracterul şi sturctura proprietăţii funciare a orăşenilor din Suabia în secolele XV — XVI (A. A. Evdochimova). Studiile din domeniul istoriei social-economice şi politice ocupă un loc preponderent în tematica volumului 48. Dintre acestea amintim pe cele referitoare la soarta obştii ţărăneşti în Catalonia în secolele X — XII (L. T. Milskaia), la satul castilian în secolul al XVI-lea (N. P. Denisenko), la mişcările populare şi Reforma în Provence în prima jumătate a secolului al XVI-lea (N. A. Moldavskaia), la proprietatea nobiliară în Italia centrală în secolul al XVI-lea (L. A. Kotelnikova), la proprietăţile şi veniturile bisericii engleze în a doua jumătate a secolului al XIV-lea (T. A. Leonova), la marile oraşe din Apulia în secolele XII — XIII (M. L. Abramson), la politica engleză faţă de comerţul irlandez în secolul al XVI-lea şi începutul veacului al XVII-lea (T. S. Osipova) şi la alianţa dintre Franţa şi Scoţia în sistemul contradicţiilor anglo-franceze în secolele XII — XV (N. I. Basovskaia şi G. I. Zvereva). În sfîrşit, în volumul 49 V. K. Ronin publică un studiu despre politica lui Carol cel Mare faţă de slavi în tradiţia medievală din Apusul Europei, E. V.

Gutnova un studiu cu privire la dreptul comun englez și țărănime în teorie și practică, Iu. Ia. Serovaiskaia un studiu despre lupta maselor țărănești împotriva instituției pădurilor coroanei în Anglia secolelor XI — XIV, Iu. P. Ulianov un studiu despre dezvoltarea economică a domeniului Stonor în secolele XIV — XV și L. A. Kotelnikova un studiu despre meșteșugarii arendatori în orașele și satele din Toscana în secolul al XVI-lea. Rețin atenția și cele cîteva studii referitoare la demografia istorică, la raportul dintre comunități etnice și formațiuni politice, la situația femeii în statul francez.

Pe coloanele anuarului „Srednie Veka" s-au desfășurat în ultimul deceniu mai multe dezbateri interesante despre geneza feudalismului în Franța (vol. 47), despre structura familiei țărănești în Franța (vol. 48), despre condițiile social-economice în epoca formării claselor și „democrația militară" (vol. 49), despre noțiunea de Renaștere (vol. 46), despre orașe și orășenime în feudalism și cu privire la natura socială a orășenimii în evul mediu (vol. 45).

Constatăm, în încheiere, că anuarul „Srednie Veka" în anii 1981—1987 a publicat studii cu o tematică variată, consacrată istoriei medievale a Angliei, Franței, Italiei, Germaniei, Țărilor de Jos, Spaniei și Portugaliei, că aceste studii pun în circuitul științific materiale inedite și că ele reflectă nu numai dialogul cu medievistica apuseană, ci și preocuparea permanentă de a aborda problemele tratate într-o viziune înnoitoare. Anuarul „Srednie Veka" constituie o oglindă fidelă a dezvoltării medievisticii în U.R.S.S. în cadrul căreia noua generație de medieviști sovietici a început să se afirme cu succes.

Mai 1988 *L. Demény*

CAHIERS DE CIVILISATION MÉDIÉVALE, Poitiers, 30, nr. 1—4, Janvier—Decembre 1987

Cele patru numere care alcătuiesc colecția pe 1987 a prestigioasei reviste *Cahiers de Civilisation Médiévale* conțin o suită de studii care, din perspectiva unei lecturi de ansamblu, ar putea fi polarizate în jurul cîtorva teme majore de tratare, precum: *civilizație socială* (incluzînd tratări privind istoria social-politică propriu-zisă, dar și probleme legate de economie, urbanism etc.), *civilizație literară* și *civilizație artistică* (cuprinzînd, alături de chestiuni privind arta medievală, și pe cele legate de arhitectură sau muzică). Aceste teme, în jurul cărora am încercat să stabilim o tipologie sistematică a studiilor din revistă, nu se află întotdeauna în stare pură, ele prezetînd uneori interrelații și interdeterminări semnificative: așa de pildă, găsim probleme legate de ceea ce am convenit să numim civilizație socială exprimate în cadrul civilizației literare sau artistice etc.

Studiile consacrate civilizației sociale includ, așa cum am arătat, tratări privind istoria socială și politică propriu-zisă, precum este studiul lui John W. Baldwin, *Le sens de Bouvine* (nr. 2, Avril-Juin 1987), în care autorul încearcă să stabilească „sensul" pe care bătălia de la Bouvine l-a avut în cadrul social și politic al epocii: 1) victoria lui Philippe asupra baronilor săi îl consacră suzeran suprem al regatului; 2) punînd în derută un împărat roman, el pecetluiește independența francezilor față de imperiu; 3) apărînd biserica de dușmanii săi excomunicați, Philippe legitimează revendicarea Capețienilor de a se intitula *reges christianissimi*, Phillippe însuși aspirînd la canonizare. Deși Tomasz H. Orłowski își leagă conținutul studiului său de semnificațiile unei statui ecvestre, azi dispărute, de la Limoges, fondul rămîne în aria tipologică a civilizației sociale; articolul său, *La statue équestre de Limoges et le sacre de Charles l'Enfant* (același nr.), evocă consecințele politice ale epocii lui Carol Pleșuvul, epocă ce furnizează multe exemple—statuia ecvestră a fiului său, Carol Copilul, este un exemplu—ale unei ideologii politice care vizează întărirea puterii prin încoronare legitimă. În aceeași arie tipologică a civilizației sociale, deosebit de interesant este și articolul lui Robert Durand, *Villages et segneurie au Portugal* (nr. 3, Juillet-Septembre 1987), în care autorul prezintă cele două structuri sociale contradictorii din Portugalia, începînd din sec. al X-lea și pînă la mijlocul sec. al XIII-lea: satul autonom și senioria, primul sprijinit de regii doritori să-și asigure, prin concesiunea libertăților, popularea și fidelitatea regiunilor de graniță, a doua prezentînd interese opuse, mișcate de determinismul economico-social al nobilimii. O tratare a civilizației sociale din perspectivă urbanistă o constituie studiul lui Robert Favreau, *Les débuts de la ville de La Rochelle* (nr. 1, Janvier-Mars 1987), care întreprinde o cuprinzătoare relatare a istoriei timpurii a orașului, de la prima sa atestare scrisă de la sfîrșitul sec. al X-lea pînă la anul 1224, cînd Ludovic al VIII-lea pune stăpînire pe oraș, dînd astfel statelor sale un prim port la Atlantic; studiul trece în revistă etapele majore ale istoriei orașului La Rochelle, precum fondarea celor patru parohii de către călugării clunisieni, în sec. al XI-lea, construirea unei incinte fortificate, înainte de 1139, de către cavalerii templieri, revolta seniorială din 1173/74 și acordarea, în 1175, a titlului de primă comună a regiunii de către Henric al II-lea, stabilirea în oraș a ospitalierilor și fontevriștilor, expansiunea comerțului cu vin în Bretania, Flandra și Anglia etc. O altă tratare a civilizației sociale, dar din perspectivă economică, o întreprinde Kateřina Charvátová în

studiul său *Le modèle économique cistercien et son application pratique en Bohême* (același nr.), în care este arătată influența modelului economic cistercian în Boemia înainte de anul 1250 și care contrastă cu sistemul tradițional al economiei abațiale boemiene; modelul cistercian a exercitat o influență notabilă atît în dezvoltarea economiei seniorale, ca sursă de venituri monastice, cît și în introducerea conceptului de *grange* (fermă gerată de mînă de lucru abațială). Interrelația și interdeterminarea social-literară sînt reglindite în mai multe studii, precum în cel semnat de Ariane Loeb, *La définition et l'affirmation du groupe noble comme enjeu de la poésie courtoise?* (nr. 4, Octobre-Décembre 1987), și unde autoarea, bazîndu-se pe textele trubadurului Peire Vidal (sec. al XII-lea), încearcă să demonstreze cum circumscrierea unui sistem de valori poate oferi soluții în efortul de definire a raporturilor sociale și cum Peire Vidal se face exponentul grupului nobil din cadrul relațiilor feudo-vasalice. Textul său redefinește conceptul de nobilime în funcție de valorile curtenești, subliniind procesul prin care grupul nobil tinde să își impună propriile valori și să își asigure dominarea. Tot în această secțiune a interrelației social literară intră și studiul lui Jean-Pierre Torrell, *Les juifs dans l'oeuvre de Pierre le Vénérable* (același nr.), unde sînt analizate cele trei momente principale în care Pierre le Vénérable vorbește despre evrei și unde acesta se dovedește un inițiator al mișcării antiiudaice din evul mediu. În fine, civilizația socială este analizată și în expresie artistică, ca de pildă în studiul *Recherches sur l'iconographie des métiers à Tudela*, în care Maria Luisa Melero Moneo surprinde momentul în care meșteșugurile, dobîndind o forță economică suficientă pentru a opera transformări sociale în sec. XII — XIII, constring biserica — ce nu recunoștea și chiar condamna, în perioada sa romană, diferitele meserii — să accepte artizanatul ca noua putere socială și, încă mai mult, să îl înfățișeze în imageria perioadei gotice.

Ceea ce am convenit să numim, din nevoia de a stabili o tipologie sistematică, civilizație literară cuprinde de asemenea o suită de articole semnificative, printre care amintim studiul intitulat *Recherches sur les origines indo-européennes et ésotériques de la légende de Graal*, semnat de Jean-Claude Lozachmeur (nr. 1, Janvier-Mars 1987), și unde se încearcă confirmarea tezei privind complementaritatea originii celtice și a celei esoterice a legendei Graalului, argumentația urmînd un triplu demers: originea celtică se află într-o povestire pe tema Răzbunării Fiului Văduvei, această temă se regăsește în diversele mitologii indoeuropene și, în fine, povestirea are caracter inițiatic. Deosebit de interesant este, de asemenea, articolul lui Jean-Claude Aubailly, *Le fablieau et les sources inconscientes du rire médiéval* (nr. 2, Avril-Juin 1987), în care autorul sprijinindu-se pe teoriile psihologiei abisale, încearcă să degajeze cauzele și finalitatea rîsului suscitat de istorioara populară din Franța veacurilor XII și XIII și să demonstreze faptul că acest rîs, ca fond al omului medieval, are un substrat păgîn. Întreprinzînd o descompunere analitică a „rîsului medieval" — moarte, sex, corp fizic și dezmembrarea sa, timpul ca mecanică a Haosului , autorul definește fenomenul ca pe un exorcism al angoaselor arhaice, ca obsesie în fața misterului vieții, el fiind totodată legat și de temele creștine majore, ca moarte, timp, „Cădere". Claude Lecouteux încearcă să demonstreze în studiul său dedicat eroului lui Chrétien de Troyes, *Harpin de la Montagne* (nr. 3, Juillet-Septembre), că uriașul Harpin trebuie interpretat ca transpunere a datelor realului în spațiul miraculosului. Harpin încarnează pe cavalerul mișel. Chrétien ne dă, deci, o imagine critică a ordinului cavaleresc de la sfîrșitul veacului al XII-lea. La rîndul său, Marie-Claude Struyf, în studiul său *Symvoliques des villes et demeures dans le roman de Jean Renart* (același nr.), arată că, în epoca literară postarthuriană, Jean Renart abandonează definitiv decorul miraculos în favoarea celui citadin al timpului său. Articolul își propune să desprindă, din romanele lui Jean Renart, înfățișarea orașului medieval și a locuințelor sale; analizînd peisajul urban medieval, autorul pune în evidență acele imagini care legitimează ideea după care, pentru Jean Renart, simbolul citadin emană dintr-un „regim mistic" al imaginarului. Tot în aria tipologică a civilizației literare menționăm articolul lui Jean-Pierre Martin, *Les motifs dans la chanson de geste* (nr. 4, Octobre-Décembre 1987); termenul de „motiv", în epopeea eroică medievală, desemnează în opinia autorului două serii arhetipale: una aparținînd conținutului (motive narative și cealaltă aparținînd expresiei (motive retorice); urmînd aceste demersuri, autorul schițează o sintaxă narativă și o analiză tematică, în efortul de a defini statutul de imaginar epic și de formă poetică, așa cum apăreau ele în societatea feudală și, făcînd-o, de a urmări evoluția cîntecului de gestă și a stilului său.

În fine, o ultimă arie tipologică abordată în cele patru numere ale revistei este acoperită de civilizația artistică, bogat ilustrată de fotografii și schițe. Așa de pildă, studiul *L'image de la musique dans la sculpture romane en France*, semnat de Martine Jullian (nr. 1, Janvier—Mars 1987), contribuie la efortul de precizare a limitelor între care evoluează imageria muzicală și urmărește influența motivelor muzicale asupra formelor plastice. Iconografia muzicii, abundentă și variată, ocupă un loc important în decorul sculptat al bisericilor romanice din Franța; ascultînd de principiile figurative ale artei romanice, imaginea muzicii acționează asupra realității ca o oglindă deformantă; de aceea, autoarea studiului convine să considere opera sculptată ca pe un intermediar care este adesea investit cu un sens ce transcende pe cel al simplei forme muzicale. Hélène Toubert tratează, în studiul *Un nouveau témoin de la tradition illustrée*

Les Actes des Apôtres: les fresques romanes decouvertes à l'abbaye de Nonantola (nr. 3, Juillet-Septembre 1987), despre frescele descoperite, în 1983, la abaţia Nonantola, incercind să stabilească relaţia dintre aceste fresce, care ilustrează diferite fragmente din scrierile apostolice, şi alte ansambluri similare, bazate pe texte similare şi în epoci similare, din nordul Italiei. În sfîrşit, Patricia Duret semnează un studiu intitulat *Les campagnes de consturuction de l'abbatiale Notre-Dame de Déols au XIIe siècle* (nr. 4, Octobre-Decembre 1987), unde incearcă să descopere, sub modestia actuală a vestigiilor mănăstirii Déols, grandoarea edificiului care a fost în secolul al XII-lea. Autoarea reconstituie etapele de construcţie bazîndu-se pe analiza întreprinsă asupra cîtorva fragmente parietale bine conservate, precum şi asupra documentaţiei iconografice. Articolul pune în evidenţă remarcabila varietate a stilurilor care participă la alcătuirea arhitectonică a edificiului, precum stilul roman şi stilul gotic timpuriu din regiunea L'Ile-de-France.

Camil Marius Dădârlat

DAMASCHIN MIOC

La 8 mai 1989 s-a stins din viață Damaschin Mioc, unul dintre reprezentanții de marcă ai medievisticii românești. Născut la 6 februarie 1920 în Markovác (Iugoslavia), el și-a făcut studiile secundare la Oravița și le-a continuat pe cele universitare la Facultatea de Litere și Filosofie din București, întorcîndu-se anual în locurile natale. Remarcat de fondatorul balcanisticii românești, Victor Papacostea, care îi era profesor, Damaschin Mioc a beneficiat de solicitudinea arătată tinerilor merituoși de acest mare profesor, înzestrat cu harul pedagogic. La terminarea studiilor, a fost numit asistent la facultate (1947—1951), iar din 1949 a intrat și în corpul de cercetare al Institutului de Istorie, care din 1965 avea să poarte numele lui Nicolae Iorga.

Excluderea din partid (în perioada campaniei anti-Tito, românii bănățeni erau suspectați de legături cu liderul iugoslav) a pus capăt carierei didactice a lui Damaschin Mioc, a cărui activitate avea să se desfășoare, de acum înainte pînă la pensionare, în Institutul „N. Iorga". Aici, în cadrul secției de istorie medie, a urcat toate treptele ierarhiei științifice, de la cercetător la șef de sector.

Membru al colectivului de editori ai colecției *Documente privind istoria Romîniei*, Damaschin Mioc, în pofida imperfecțiunilor știute ale acestei serii (rezultate din intervențiile pe cît de frecvente pe atît de incompetente ale „șefului" stalinist al istoriografiei românești de atunci, Mihail Roller), a dobîndit o valoroasă experiență, pe care a folosit-o apoi la tipărirea volumelor din corpusul național *Documenta Romaniae Historica*, de a cărui serie B, *Țara Românească*, a răspuns cu competență și exigență.

Damaschin Mioc a debutat cu o foarte critică recenzie la ultima ediție de atunci) a Letopisețului cantacuzinesc (în „Studii și cercetări de istorie medie", I, 1); în cercetările sale consacrate evului mediu românesc a urmărit, de-a lungul mai multor ani, fiscalitatea medievală, îndeosebi originile si funcțiile birului, modul de percepere și cuantumul birului asupra gospodăriei țărănești din Țara Românească în secolul al XVI-lea, reforma fiscală a lui Matei Basarab din 1632 și aspectele fiscale ale activității Adunărilor de Stări.

A fost atras, de asemenea, de cercetarea istoriei agriculturii și viticulturii medievale românești.

După susținerea doctoratului în istorie (1973), cu o teză consacrată editării *Cronicii Banatului* a lui Nicolae Stoica de Hațeg, Damaschin Mioc a arătat o statornică preocupare pentru viața și opera cronicarului bănățean, pentru a căror fixare în istoria literaturii române a făcut, desigur, cel mai mult.

Sub o înfățișare rezervată, uneori severă, venită mai mult din timiditatea ce-l va fi stăpînit pe tînărul bănățean ajuns la București, Damaschin Mioc a închis o inimă caldă în permanentă căutare de comunicație și afecțiune. Moștenirea lui științifică îi asigură un loc onorabil în medievistica românească.

Florin Constantiniu

Redactor: NICULINA FLOREA
Tehnoredactor: MELUȘ TUREAC

Bun de tipar: 4. 02 1992. Format: 16/70×100.
Coli de tipar: 15

C.Z. pentru biblioteci mari: 9 (498) „13:16" (082)

C.Z. pentru biblioteci mici: 9

Cd. 91 —S.C. Universul —S.A., str. Brezoianu 23 — 25
BUCUREȘTI